

Maria Wardzyńska

BYŁ ROK 1939

Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa

w Polsce

Intelligenzaktion

**M
O
N
O
G
R
A
F
I
E**

WARSZAWA 2009

BYŁ ROK 1939

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

Maria Wardzyńska

BYŁ ROK 1939

**Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa
w Polsce**

Intelligenzaktion

WARSZAWA 2009

Recenzenci:
prof. Stanisława Lewandowska
dr Bogusław Kopka

Projekt graficzny okładki
Krzysztof Findziński

Redaktor prowadzący
Dorota Mazek

Redakcja
Ewa Dulna-Rak

Korekta
Magdalena Baj

Redakcja techniczna
Andrzej Broniak

Indeks
Maria Wardzyńska, Milena Soporowska

Zdjęcia nr 1, 2, 3, 4 pochodzą z książki: L. Gomolec, S. Kubiak, *Terror hitlerowski w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1962;
zdjęcia nr 5, 6 z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej; zdjęcie nr 7 z książki: J. Pietrzykowski, *Akcja AB w Częstochowie*, Katowice 1971.

Wydawnictwo informuje, że dołożyło należytej staranności w rozumieniu art. 355 § 2 kc w celu odnalezienia aktualnego dysponenta autorskich praw majątkowych do fotografii. Z uwagi na to, że przed oddaniem niniejszej książki do druku poszukiwania te nie przyniosły rezultatu, wydawnictwo zobowiązuje się do wypłacenia stosownego wynagrodzenia z tytułu ich wykorzystania aktualnemu dysponentowi autorskich praw majątkowych, niezwłocznie po jego zgłoszeniu się do wydawnictwa.

Skład i łamanie
Wojciech Czaplicki

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2009

Seria „Monografie”: tom 53
Wydanie pierwsze poprawione

ISBN 978-93-7629-481-0

Zapraszamy na stronę internetową
www.ipn.gov.pl
oraz do księgarni internetowej
www.ipn.poczytaj.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
1. Polityczne i propagandowe przygotowania	
Niemiec do wojny	16
1.1. Mniejszość niemiecka w Polsce	20
1.2. Mniejszość polska w Niemczech.	28
1.3. Polacy w Wolnym Mieście Gdańsku.	36
1.4. Niemieccy donosiciele do policji bezpieczeństwa	43
2. Grupy operacyjne policji bezpieczeństwa oraz formacje wspomagające	50
2.1. Teren działania operacyjnych grup policji bezpieczeństwa. . .	54
2.2. Zbrodnicze zadania operacyjnych grup policji bezpieczeństwa	64
3. Wrzesień 1939 roku	75
3.1. Aresztowania Polaków w III Rzeszy	75
3.2. Aresztowania Polaków w Wolnym Mieście Gdańsku	82
3.3. Zbrodnie Wehrmachtu	88
3.4. Operacyjne grupy policji bezpieczeństwa w Polsce. Realizacja zadań	99
4. Wrzesień 1939 roku na Śląsku	127
5. Akcja bezpośrednia (Direkte Aktion) na Pomorzu	144
6. Akcja „Inteligencja” w Wielkopolsce, na Kujawach, ziemi łódzkiej i zachodnim Mazowszu	186

7. Akcja „Inteligencja” na północnym Mazowszu i w powiecie suwalskim.	221
8. Akcja AB (Ausserordentliche Befriedungsaktion) w Polsce centralnej	238
Zakończenie.	273
Wykaz skrótów polskich i niemieckich (niewystępujących potocznie)	279
Wykaz stopni funkcjonariuszy SS dowodzących grupami i oddziałami policji bezpieczeństwa w 1939 roku.	281
Organizacja niemieckiej policji bezpieczeństwa na okupowanych ziemiach polskich w 1939 roku	282
Summary	287
Bibliografia	296
Indeks osób	304
Indeks geograficzny	332

WPROWADZENIE

„Stwórzmy pomnik duchowy naszym zamordowanym braciom przez to, że z pokolenia na pokolenie będziemy przekazywać historię tych okrutnych zbrodni niemieckich”.

Zacytowane słowa, wypowiedziane przez uczestników spotkania, poświęconego uczczeniu pamięci pomordowanych w 1939 r. mieszkańców Starogardu Gdańskiego, odnosiły się do ofiar akcji „politische Flurbereinigung” (politycznego oczyszczania pola), określanej także jako „Intelligenzaktion” (akcja „Inteligencja”).

Akcja została przeprowadzona jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. na ziemiach państwa polskiego, włączonych do Rzeszy. Na terenach zaś, które weszły w skład Generalnego Gubernatorstwa, zakończono ją latem 1940 r. Daty rozpoczęcia i zakończenia akcji wyznaczają zakres czasowy niniejszej pracy. Celem akcji „Inteligencja” było zlikwidowanie w wyniku bezpośredniej eksterminacji lub deportacji do obozów koncentracyjnych wszystkich osób, wokół których mógł się ogniskować opór, zagrażający realizacji zamiarów okupanta wobec Polski. Do tych zamiarów należało unicestwienie państwa i narodu polskiego. Akcja „Inteligencja” miała usunąć przeszkodę w osiągnięciu wytyczonego przez Rzeszę celu, czyli całkowitej germanizacji ziem polskich.

Zgodnie z przekonaniem, że opór będzie się koncentrować wokół grup, które były nosicielami idei państwa polskiego, działały na rzecz tego państwa zarówno podczas zaborów, jak i w wolnej Polsce, i były świadome polskości, władze III Rzeszy planowały „unieszkodliwić” (*unschädlichen*) te grupy. Chodziło o zniszczenie tożsamości narodowej i przekształcenie społeczeństwa w bierną, amorficzną masę, niezdolną do zorganizowanego działania, wyzyskiwaną dla celów realizowanych przez najeźdźcę.

Zadanie to zostało powierzone operacyjnym grupom policji bezpieczeństwa (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei – EG), które zastosowały drakońskie środki, aby zniszczyć „czołowe przywódcze elementy narodu polskiego”, rozumiane jako grupy osób zdolnych do przeprowadzenia w organizowaniu oporu przeciw porządkowi okupacyjnemu.

Oblicza się, że akcja „Inteligencja” pochłonęła ponad 100 tys. ofiar. Była pierwszą masową akcją eksterminacyjną, przeprowadzoną przez Rzeszę podczas wojny. Jednak mimo ludobójczego charakteru nie zdołała zniszczyć moralnej siły oporu Polaków. Wola przeciwstawienia się planom najeźdźcy, wyrastająca z powszechnego dążenia do przetrwania narodu i zachowania państwa polskiego, przejawiała się w istnieniu państwa podziemnego, podziemnej armii, podziemnego szkolnictwa w okupowanym kraju oraz walki regularnego wojska na frontach. Polacy za dążenie do wolnej Polski zapłacili najwyższą cenę. Straty ludności, poniesione w walkach oraz z powodu terrorku hitlerowskiego, pod względem liczby mieszkańców należały do jednych z największych wśród państw biorących udział w wojnie.

Eksterminacja Polaków rozpoczęła się już w pierwszych dniach okupacji. Jej wyrazem była akcja „Inteligencja”, przeprowadzona przez niemieckie siły policyjne, które weszły do okupowanego kraju. Celem prezentowanej pracy jest prześledzenie przebiegu akcji „Inteligencja” zarówno na ziemiach włączonych do III Rzeszy, jak i na terenach, które znalazły się w Generalnym Gubernatorstwie. Powyższa akcja nie stała się do tej pory przedmiotem całościowego opracowania. Dotychczasowe ujęcia działań niemieckiej policji jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. mają charakter regionalny lub syntetyczny.

Problem zagłady ludności Pomorza w ramach akcji „Inteligencja” przedstawiła Barbara Bojarska w licznych artykułach o charakterze przyczynkarskim, drukowanych w „Przeglądzie Zachodnim”, oraz w pracy *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*. Przykłady eksterminacji Polaków jesienią 1939 r. w Wielkopolsce opisał Edward Serwański w monografii *Wielkopolska w cieniu swastyki* oraz Stanisław Nawrocki w *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*. Losy osób, aresztowanych w 1939 r. na obszarze rejencji kalisko-łódzkiej, ukazali Zbigniew Piechota, Antoni Galiński i Marek Budziarek w referatach wygłoszonych na sesji poświęconej eksterminacji inteligencji okręgu łódzkiego. Artykuły ukazały się następnie w tomie *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*.

Syntetyczne ujęcie akcji „Inteligencja” można znaleźć natomiast w artykule Kazimierza Radziwińczyka *„Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce. Jesień 1939 r.* („Przegląd Zachodni” 1966, nr 5) oraz w pracach Czesława Madajczyka *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce* i Czesława Łuczaka *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*.

W odróżnieniu od przebiegu operacji grup policji bezpieczeństwa podczas inwazji Wehrmachtu na tereny ZSRR, opisanego w wielu pracach, akcja „Inteligencja” nie doczekała się obszernego opracowania. Wydaje się, że główną przyczyną tej dysproporcji był niedostatek dokumentacji, która pozostała po operacji policji na terenach Polski w 1939 r., podczas gdy na temat operacji na terenach ZSRR w 1941 r. istnieją liczne materiały.

Operacja policji bezpieczeństwa w ZSRR była przedmiotem śledztwa przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym. Zebrane dokumenty, przede wszystkim meldunki z działalności operacyjnych grup policji bezpieczeństwa na terenie ZSRR, szefa policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa (Ereignismeldungen UdSSR des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD), w których drobiazgowo zostały podane liczby rozstrzelanych komunistów, Żydów i Romów w Wilnie, Kownie, Mariampolu oraz innych zdobywanych i okupowanych miastach, a także zeznania przesłuchanych funkcjonariuszy tych grup pozwoliły na dokładne prześledzenie przebiegu akcji na terenach ZSRR.

W Polsce przebieg akcji „Inteligencja” był otoczony wielką tajemnicą. Przeprowadzano ją tak, aby nikt postronny nie zorientował się, że policja i Selbstschutz dokonują masowych egzekucji internowanych osób. Aresztowani, osadzeni w więzieniach ludzie znikali bez śladu. Przesłuchiwani po wojnie w tej sprawie członkowie ich rodzin używali najczęściej określenia „słuch po nim zaginął”. W wielu wypadkach poszukiwania jakiegokolwiek znaku po internowanych w 1939 r. osobach są prowadzone do chwili obecnej. Warto podkreślić, że o masowych egzekucjach nie wiedziały także polskie organizacje podziemne.

Informacje o rozmiarach akcji „Inteligencja” zdobyto dopiero po wojnie w wyniku ankiet, przeprowadzonych przez sądy grodzkie na wniosek Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, oraz ankiet, zrealizowanych w latach 1968–1972 przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (GKBZH). Wiedzy na temat rozmiarów akcji dostarczyła także ekshumacja zbiorowych mogił, wskazanych przez miejscową

ludność, a pogłębiły ją śledztwa w sprawach o zbrodnie popełnione w 1939 r.

Materiały, zebrane przez Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w postaci ankiet i protokołów przesłuchań świadków w poszczególnych śledztwach, oprócz dokumentów archiwalnych są głównym źródłem, na którym opiera się ta praca.

Zostały wykorzystane akta procesów, które toczyły się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym: akta procesu przeciwko Albertowi Forsterowi, namiestnikowi okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie, obejmujące 63 tomy niemieckich dokumentów i zeznań świadków, oraz akta procesu przeciwko Arthurowi Greiserowi, namiestnikowi Kraju Warty, obejmujące 44 tomy dokumentów i zeznań świadków.

Drugą ważną grupę akt stanowią akta procesów toczących się przed sądami powszechnymi. Należą do nich akta sprawy karnej przeciwko Erichowi Kochowi, nadprezydentowi Prus Wschodnich, przed sądem wojewódzkim dla województwa warszawskiego, obejmujące 27 tomów dokumentów i zeznań świadków. Wiele wniośły akta sprawy karnej przeciwko Richardowi Hildebrandtowi, wyższemu dowódcy SS i policji w okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie, i SS-Brigadeführerowi Maxowi Henzemu, prezydentowi policji w Bydgoszczy, osądzonym przez Sąd Apelacyjny w Bydgoszczy. Ważne okazały się akta sprawy karnej przeciwko funkcjonariuszom batalionu policyjnego w Łodzi: Paulowi Müllerowi, Karlowi Bittrichowi, Wilhelmowi Sommerowi i Erichowi Buchholzowi przed Sądem Okręgowym w Łodzi, i akta sprawy karnej przeciwko SS-Hauptscharführerowi Wilhelmowi Laubnerowi przed Sądem Okręgowym w Częstochowie. Bogaty materiał zawierają także akta procesów przeciwko Hainzowi Borrmannowi, dowódcy Selbstschutzu w Kowalewie, oraz przeciwko Friedrichowi Kuchenbeckerowi, burmistrzowi Świecia nad Wisłą.

Pomocne w przygotowaniu pracy okazały się akta procesów toczących się przed sądami niemieckimi. Jest ich wprawdzie zaledwie kilka, lecz w uzasadnieniach wyroków we wszystkich tych sprawach bardzo szeroko przedstawiono tło historyczne. Zostały również wykorzystane akta procesu przed Sądem Krajowym w Monachium przeciwko Jacobowi Lölgenowi, funkcjonariuszowi Einsatzkommando 16 (EK 16) w Bydgoszczy. Zarzucono mu, że jako dowódca jednego z pododdziałów EK 16 przekazał w 349 przypadkach rozkazy zamordowania członków polskiej „warstwy przywódczej”. Sięgnięto także do akt Horsta Eichlera, funkcjonariusza EK 16.

Posłużono się także aktami procesu przed Sądem Krajowym w Mannheim przeciwko Heinrichowi Mockowi, Heinrichowi Richardtowi, Wernerowi Sorgatzowi i Kurtowi Wollenbergowi, funkcjonariuszom SS Standarte w Berlinie i członkom Selbstschutzu, oskarżonym o zbrodnie popełnione w lasach Rudzkiego Mostu na terenie Borów Tucholskich, gdzie zamordowano 335 osób. Ważnym źródłem okazały się akta w toczącej się przed Sądem Krajowym w Hamburgu sprawie karnej Ludwiga Hahna, dowódcy EK 1 w EG I, a następnie komendanta sipo i SD w Warszawie. Rzucają one światło na Ausserordentliche Befriedungsaktion (nadzwyczajną akcję pacyfikacyjną) w Generalnym Gubernatorstwie.

Inną grupą akt procesowych, wykorzystanych w pracy, są akta wstępnych dochodzeń w związku z wnioskiem o ekstradycję przestępców wojennych oraz akta śledcze oddziałowych komisji w sprawie masowych egzekucji. W postępowaniach tych dążono nie tylko do zrekonstruowania tła historycznego, lecz także do ustalenia imiennych wykazów pomordowanych osób. Należy zaznaczyć, że zadanie to od początku było skazane na niepowodzenie ze względu na przeprowadzoną przez okupanta w ostatnich latach wojny akcję zacierania śladów zbrodni, oznakowana kryptonimem „akcja 1005”. Jej realizacja obejmowała palenie i miażdżenie wydobytych zwłok ludzkich. Oddziały, które wykonywały tę makabryczną pracę, składały się z więźniów obozów i więzień policyjnych. Po wypełnieniu zadania więźniowie ci byli rozstrzeliwani bądź duszeni spalinami w samochodach. Niszczenie śladów zbrodni obejmowało konsekwentnie likwidację mimowolnych świadków, którzy widzieli dowody zbrodni w postaci setek lub tysięcy zwłok ludzkich. Zważywszy, że akcja „Inteligencja” była prowadzona w tajemnicy, rekonstrukcja wykazów pomordowanych mogła doprowadzić do ujawnienia nazwisk tylko części osób. Uzyskanie takich rezultatów było możliwe dzięki temu, że pojedyncze mogiły masowych zbrodni zostały przeoczone i zwłoki nie uległy zniszczeniu, a także dzięki kwerendzie przeprowadzonej w aktach uznania za zmarłego urzędu stanu cywilnego. Nazwiska te były następnie wpisywane do rejestru miejsc i faktów zbrodni, popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945, opracowanego przez GKBZH z przeznaczeniem do użytku wewnętrznego. Wiele danych z powyższego rejestru wykorzystano w prezentowanej pracy.

Cennym źródłem, naświetlającym przebieg akcji „Inteligencja”, okazała się także ankieta, którą Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich

w Polsce przeprowadziła w 1945 r. za pośrednictwem sądów grodzkich. Celem było zebranie jak największej ilości informacji na temat eksterminacji. Uzupełnienie stanowiła ankieta, zrealizowana bezpośrednio przez GKBZH w latach 1968–1972.

Informacje, które przekazuje ankieta, to data uwzględniająca często miesiąc i dzień aresztowania lub egzekucji, miejscowość, w której dokonano zbrodni, oraz formację (żandarmeria, Wehrmacht, Selbstschutz, gеста-ро), do której należeli sprawcy. Ankieta dostarcza także dodatkowych danych, dotyczących okoliczności, w jakich doszło do zbrodni, oraz w wielu wypadkach ujawnia nazwiska ofiar.

Wymienione w ankiecie fakty aresztowań przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa lub Selbstschutz, które nastąpiły we wrześniu 1939 r., są opatrzone przeważnie wyjaśnieniami, odnoszącymi się do okoliczności aresztowania. Najczęściej powtarzają się uzasadnienia, wskazujące na patriotyczną postawę aresztowanych osób, takie jak: „polityczna postawa przed wojną”, „narazili się miejscowym Niemcom”, „utrudnianie organizowania się młodych Niemców na terenie lasów”. Są także podawane informacje o dalszych losach aresztowanych: „rozstrzelany”, „wszelki ślad po nich zaginął”.

Omawiając materiały, na których została oparta praca, nie można pominąć dokumentów wytworzonych przez okupanta. Należą do nich wszelkie wytyczne, przekazywane grupom operacyjnym, dotyczące kręgu osób przeznaczonych do aresztowania. Są to także listy gończe z nazwiskami Polaków, którymi policja niemiecka interesowała się szczególnie. W te właśnie listy owe grupy zostały zaopatrzone podczas inwazji na Polskę. Do materiałów tych zalicza się również specjalne zarządzenia, odnoszące się do postępowania w stosunku do cywilnych obrońców oraz organizatorów i członków administracji zastępczej, przekazywane policji i Selbstschutzowi. Informacji o przebiegu akcji „Inteligencja” dostarczają też zbiorcze meldunki operacyjnych grup policji bezpieczeństwa oraz sprawozdania oddziału SD-EK 16 z Bydgoszczy.

Szczególnie ważnym źródłem wśród dokumentów, wytworzonych przez okupanta, okazały się akta dochodzenia, prowadzonego w 1943 r. przez władze SS przeciwko Hansowi Krausemu, komendantowi obozu policji bezpieczeństwa w Działdowie. W aktach dochodzeniowych znajdują się zeznania Ottona Rascha, dowódcy oddziału specjalnego policji bezpieczeństwa w grupie operacyjnej do zadań specjalnych, a następnie inspektora policji bezpie-

czeństwa w Królewcu, oraz zeznania Horsta Schlegela, referenta osobistego przy stanowisku inspektora. Obydwa dokumenty mają istotne znaczenie dla poznania przebiegu akcji „Inteligencja”, pozwalają bowiem na przeprowadzenie konfrontacji świadectw. Umożliwiają porównanie zeznań przesłuchiwanych świadków z zeznaniami funkcjonariuszy, którzy brali udział w akcji „Inteligencja”. Zeznania te zadziwiają dużą zbieżnością. Rasch w słowach: „likwidacja aktywistów polskiego ruchu oporu” odbywała się „dyskretnie, aby nic nie dotarło do wiadomości publicznej”, potwierdził fakt, że akcja „Inteligencja” była prowadzona w największej tajemnicy.

W zeznaniu Schlegela pojawia się zaś następująca wzmianka: „w celu zamaskowania musieli ci Polacy podpisać deklarację tej treści, że zgadzają się na odesłanie ich do GG. Wykonując wydane mi rozkazy, kazałem wysłać w pierwszych dniach stycznia 1940 r. transport może 170 osób do GG. W rzeczywistości egzekucja tych Polaków odbyła się w lesie”¹. Słowa te potwierdzają fakt tworzenia fałszywych dokumentów, które miały wprowadzić w błąd opinię publiczną, na co zwracało uwagę wielu świadków.

Do innych wytworzonych przez okupanta dokumentów, które zostały wykorzystane w pracy, należą akta procesu, który toczył się w 1940 r. przed niemieckim sądem specjalnym (Sondergericht) w okupowanym Poznaniu przeciwko Ottonowi Hirschfeldowi, landratowi (staroście) Inowrocławia, i Ulrichowi Jahnzowi, członkowi Selbstschutzu w Inowrocławiu, w związku z egzekucją, która odbyła się w nocy z 22 na 23 października 1939 r. w inowrocławskim więzieniu.

Praca składa się z ośmiu rozdziałów. W rozdziale 1. omówiono przygotowania Niemiec do zniszczenia państwa polskiego oraz życia narodowego Polaków wszędzie, gdzie ono istniało, a więc także w Rzeszy i w Wolnym Mieście Gdańsku. W rozdziale tym wiele miejsca przeznaczono na ukazanie rozbudowanego przez niemiecką policję bezpieczeństwa systemu zbierania za pośrednictwem niemieckich donosicieli informacji o Polakach, którzy w różnorodny sposób manifestowali swoją polskość i przywiązanie do państwa polskiego. Osoby te w pierwszej kolejności miały być ofiarami akcji „Inteligencja”.

Rozdział 2. poświęcono operacyjnym grupom policji bezpieczeństwa, które przeprowadzały akcję „Inteligencja”, oraz formacjom wspomagającym te grupy, m.in. Selbstschutzu. Osoby z tej formacji znały miejscowych

¹ AIPN, SWWW, 757, Akta w sprawie karnej E. Kocho, k. 507–508.

Polaków, zamieszkujących te same miasta i wsie, orientowały się też w miejscowych stosunkach i miały znaczny udział w akcji. Omówiono również organizację i teren działania każdej grupy oraz zadania, które im przydzielono.

W kolejnych rozdziałach (3.–8.) przedstawiono przebieg akcji „Inteligencja” w poszczególnych regionach Polski. Zważywszy, że akcja trwała do połowy 1940 r., przy omawianiu jej realizacji uwzględniono podział administracyjny, wprowadzony przez okupanta. Tylko działania Wehrmachtu, policji i Selbstschutzu we wrześniu 1939 r. zostały opisane w jednym rozdziale dla całego okupowanego terytorium Polski. W rozdziale tym został także ukazany terror wobec Polaków w III Rzeszy i w Wolnym Mieście Gdańsku. Natomiast wyodrębniono działania Wehrmachtu, policji oraz formacji wspomagających na Górnym Śląsku we wrześniu 1939 r. Był to bowiem teren, na którym okupant zwalczał przede wszystkim bardzo aktywny cywilny ruch oporu, zorganizowany przez Związek Powstańców Śląskich.

Zobrazowanie przebiegu akcji „Inteligencja” wymagało przedstawienia faktów zbrodni, ujawnionych w wyniku przeprowadzonych ankiet i śledztw. W związku z ich dużą liczbą w pracy omówiono głównie egzekucje masowe, w których rozstrzelano więcej niż dziesięć osób. Sporadycznie wymieniono natomiast egzekucje na mniej niż dziesięciu osobach. Fakty tych zbrodni oraz zbrodni pojedynczych ujęto sumarycznie w uwagach końcowych.

Ze względu na rozmiary akcji i liczbę ofiar nie wyszczególniono także wszystkich ustalonych nazwisk osób rozstrzelanych w masowych egzekucjach. Starano się natomiast uwzględnić nazwiska rozstrzelanej młodzieży, np. harcerzy, oraz kobiet. Podano również nazwiska w wypadku, gdy ofiarami egzekucji było kilku członków jednej rodziny, np. ojciec i syn lub bracia. W większości wymieniono też, chociaż nie wszystkie, nazwiska zamordowanych nauczycieli. Ta grupa zawodowa była ścigana ze szczególną zaciętością, a nienawiść hitlerowców do polskich nauczycieli najdobitniej obrazują słowa jednego ze strażników więziennych do aresztowanego nauczyciela ze Starej Kiszewy (pow. kościerski): „noch ein Lehrerschwein” (jeszcze jedna świnia nauczycielska)². Konsekwentnie natomiast w pracy jest przestrzegana zasada, aby przy podanym fakcie egzekucji podać miejscowość, z której pochodziły ofiary, zawód, który wykonywały, i organizacje, do których należały, o ile można było te dane ustalić na podstawie ankiety.

² AIPN, NTN, 220, Proces A. Forstera, k. 1244.

Przeprowadzenie akcji „Inteligencja” było podstawowym zadaniem operacyjnych grup policji bezpieczeństwa. Po rozwiązaniu grup w końcu listopada 1939 r. akcję kontynuowały stacjonarne placówki policji. W tym czasie głównym obiektem terroru były polskie warstwy przywódcze, postrzegane przez okupanta jako kręgi osób, które nie pozwolą zginąć idei państwa polskiego.

Likwidacja, jak określili Niemcy, „jądra polskości” była główną zbrodniczą operacją policji, ale nie jedyną. W tym samym czasie rewizjami, obławami i aresztowaniami została objęta ludność żydowska oraz działacze lewicowi, zwłaszcza komuniści. Na początku wojny przystąpiono także do realizacji programu, mającego na celu zabijanie „życia niegodnego życia”. Na terenach przyłączonych do Rzeszy policja przeprowadziła jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. akcję przeciwko osobom psychicznie chorym, ludziom kalekim oraz ludziom z domów opieki społecznej. W masowych egzekucjach byli rozstrzeliwani niejednokrotnie lekarze i personel medyczny tych szpitali.

W pracy, oprócz prześledzenia akcji „Inteligencja”, zostały omówione także akcje policji wobec ludności żydowskiej i osób psychicznie chorych, przeprowadzone jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r.

POLITYCZNE I PROPAGANDOWE PRZYGOTOWANIA NIEMIEC DO WOJNY

Plan militarnej agresji przeciwko Polsce pod kryptonimem „Fall Weiss” zaczęto przygotowywać w Rzeszy od marca 1939 r. Jego sporządzenie należało, zgodnie z rozkazem Hitlera, do zadań Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (Oberkommando der Wehrmacht – OKW). Szef OKW gen. Wilhelm Keitel już 3 kwietnia przekazał sztabom armii lądowej, lotnictwa i marynarki wojennej rozkaz opracowania strategicznej koncepcji kampanii wojennej przeciwko Polsce. Od tego momentu rozpoczęły się żmudne prace planistyczno-sztabowe, dotyczące rozmieszczenia sił zbrojnych, przeprowadzenia wstępnej koncentracji wojsk, która miała przebiegać w tajemnicy pod pretekstem rozbudowy umocnień i operacji sił zbrojnych. Organa rozpoznania wojskowego armii niemieckiej, aby przybliżyć niemieckim sztabom obraz przeciwnika, zbierały informacje o sytuacji politycznej w Polsce, przegrupowaniach i rozmieszczeniu Wojska Polskiego. Zajmowały się też rozpracowaniem armii polskiej.

Przygotowania III Rzeszy do podboju Polski nie ograniczały się do mobilizacji sił zbrojnych. Równoległe, a od wiosny 1939 r. bardzo intensywnie, Niemcy z myślą o międzynarodowej opinii publicznej oraz o własnym społeczeństwie podjęły prace na płaszczyźnie psychologiczno-politycznej. Celem było przekazanie międzynarodowej społeczności wiarygodnego uzasadnienia zbrojnej interwencji, a we własnym społeczeństwie wytworzenie nastrojów prowojennych. Rozpoczęto intensywną akcję propagandową przeciwko Polsce. Równocześnie organizowano prowokacyjne napady, które miały przekonać opinię publiczną o agresywnych zamiarach Polski wobec Niemiec. Tworzono także grupy informatorów, dostarczające wielu szczegółowych danych o sytuacji w Polsce.

Główną rolę w przygotowaniach psychologiczno-politycznych odegrał kreowany przez niemiecką propagandę w latach 1919–1939 obraz Polski jako

państwa sezonowego oraz niesprawiedliwego tworu traktatu wersalskiego, który powstał z „krwi niemieckiej”. Wizerunek ten służył propagowaniu hasła żądających przekreślenia skutków I wojny światowej i rewizji granicy z Polską. Roszczeniami objęto nie tylko Pomorze nadwiślańskie, oddzielające Prusy Wschodnie od Rzeszy, lecz także Śląsk i Wielkopolskę.

Argumentów uzasadniających rewizję granicy dostarczała niemiecka historiografia, badająca „niemieckość” ziem Europy Wschodniej. Przemilczano jednocześnie fakt, że ziemie te zostały włączone do Rzeszy w wyniku rozbiorów Polski. Natomiast z uporem podkreślano, że zostały niesłusznie jako ziemie od najdawniejszych czasów germańskie przyznane Polsce traktatem nienawiści i ucisku, jak określano traktat wersalski, dzięki propagandzie francuskiej i polskiej. Wprawdzie piśmiennictwo historyczne nie jest z reguły przeznaczone dla szerokiego kręgu odbiorców, to jednak pośrednie oddziaływanie prac o niemieckim wschodzie było ogromne. Stanowiły bowiem podstawę dla autorów artykułów prasowych i pogadek radiowych. Były również wykorzystywane w artykułach, broszurach i książkach propagandowych, które nie tylko rozpowszechniały i utrwały legendę o zrabowanej ziemi, lecz także traktowały każdy polski opór jako agresję przeciw Niemcom. Jako przykład może służyć sprawa redaktora „Gazety Olsztyńskiej” Władysława Jankowskiego, który w ostrym w wymowie artykule odpowiedział na odezwę, wydaną w 1930 r. przez Heimatdienst, zawierającą określenie „zrabowane ziemie” i domagającą się odebrania tych ziem przez Niemcy. Jankowskiemu wytoczono proces, w którym oskarżono go o atak na Niemców¹.

Dzięki celowemu działaniu wszystkich środków masowego przekazu legenda o zrabowanej ziemi mogła przetrwać długie lata. Ogromny wpływ na utrwalenie przekonania, że Polsce zostały przyznane niesłusznie ziemie od najdawniejszych czasów germańskie, miała także literatura piękna, która przedstawiała niemiecki podbój, kolonizację i germanizację ziem polskich jako spełnianie misji na wschodzie i nawoływała do odzyskania utraconej ziemi.

Podpisany przez Polskę i Niemcy w 1934 r. pakt o nieagresji pozornie wpłynął na wyciszenie antypolskiej propagandy przez przeniesienie

¹ AIPN, SWWW, 756, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 30. Redaktora Jankowskiego Niemcy wysiedlili z Olsztyna jesienią 1938 r., zob. AIPN, SWWW, 750, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 103.

w kreowanym obrazie akcentów na fakty, które miały świadczyć o zbieżności celów polityki polskiej i niemieckiej. Jednak zmiana ta była powierzchowna i fragmentaryczna². Nie wycofano bowiem opracowań o tematyce antypolskiej. W bieżących publikacjach w dalszym ciągu używano określeń „geraubte Gebiete” (zrabowane obszary) i „blutende Grenze” (krwawiąca granica). Na mapach zaznaczano wschodnią granicę sprzed 1918 r. Nieustannie działały też organizacje społeczne, popularyzujące wiedzę o niemieckim wschodzie i żądające rewizji granicy z Polską.

O nieprzerwanej niczym agresywności niemieckiej propagandy świadczyły również reakcje polskiego społeczeństwa, które w poczuciu zagrożenia nie pozostawało obojętne na jej wymowę. Historycy z Instytutu Bałtyckiego w Toruniu i Gdyni oraz Instytutu Śląskiego w Katowicach, śledzący niemiecką „Ostforschung”, prowadzili badania nad tymi samymi problemami. Publikowano reportaże poświęcone polskości Pomorza, Mazur i Śląska, które stały się dokumentami swojego czasu. W 1936 r. ukazał się reportaż Melchiora Wańkowicza ze spotkania z ludem Mazurów w Prusach Wschodnich, zatytułowany *Na tropach Smętka*. Autor ukazał polskość ludu mazurskiego, utrzymywanego przez Niemców w nieświadomości, że ma coś wspólnego z Polakami. W tym celu przytoczył następującą rozmowę:

- „– Diobeł toć waść mówzio po mazursku?
- Nie po mazursku tylko po polsku.
- Toć nie cygańta – dyc jo syćko rozumiem...
- To tak ludzie w Polsce mówzio? Dyc to naso gadko”³.

W 1937 r. ukazała się książka Stanisława Wasylewskiego *Na Śląsku Opolskim*, przypominająca przeszłość i teraźniejszość wielkiego skupiska ludności polskiej, mieszkającej na terytorium Rzeszy. W 1939 r. redaktor miesięcznika „Tęcza” Józef Kisielewski wydał książkę *Ziemia gromadzi prochy*. Dzieło powstawało z zamiarem skonfrontowania pangermańskiej teraźniejszości zachodniego Pomorza z jego słowiańską przeszłością, z którą Kisielewski stykał się ciągle w podróży po Niemczech na trasie Hamburg–Szczecin–Gdańsk. Miało być przypomnieniem, wbrew propagandzie niemieckiej, o dawnych ziemiach słowiańskich, położonych

² Więcej na temat iluzji „odprężenia”, zob. E.C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999, s. 516–526.

³ M. Wańkowicz, *Na tropach Smętka*, Kraków 1988, s. 52.

między ujściem Łaby a ujściem Wisły. Autor stwierdzał: „Nie jesteśmy tu od wczoraj. Sięgaliśmy daleko na Zachód”. Pod wpływem agresji tej propagandy stała się także obroną polskiego stanu posiadania. Kisielewski pytał bowiem: „Traciliśmy przez tysiąc lat ziemię słowiańską; czy tracić będziemy nadal?”. Dodawał ponadto: „Ani skrawka ziemi więcej”. Otwarcie pisał o świadomości Polaków, że poza granicami państwa polskiego znajduje się jeszcze wiele ziem polskich: „Śląsk Opolski, Babimojskie, Międzyrzecze, Krajna, Kaszuby, Warmia, Mazury. Pamiętamy”⁴.

Wydawane prace, ukazujące polskość Śląska i innych ziem, były przyjmowane przez społeczeństwo polskie, na co dzień hamowane w wyrażaniu nastrojów antyniemieckich przez aparat administracyjny, z ulgą i nadzieją. Należy podkreślić, że ówczesne władze państwowe związane układami z Niemcami czyniły wszystko, aby nie doprowadzać do najmniejszych nawet zadrażnień w stosunkach z III Rzeszą. Nie tylko ukrywały informacje o sile armii niemieckiej, lecz także tolerowały i milcząco uznawały antypolski wydźwięk niemieckiej propagandy. Publikacje polskie zostały wrogo odebrane w Niemczech. Mimo że wydano je tylko po polsku, a więc w zasadzie czytelnik niemiecki nie mógł się z nimi zapoznać, zostały wpisane na prowadzoną w Rzeszy od 1936 r. listę „piśmiennictwa szkodliwego i niepożądanego”, wznawianą i uzupełnianą co roku. Autorzy i ich współpracownicy, których nazwiska Józef Kisielewski wymienił we wstępie do swojej pracy, zostali nawet umieszczeni, zgodnie z informacją Gerarda Labudy, na listach osób ściganych przez tajną policję⁵.

Od jesieni 1938 r., gdy rząd polski odrzucił niemieckie propozycje aneksji Wolnego Miasta Gdańska przez Rzeszę, eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej oraz przystąpienia Polski do paktu antykominternowskiego i gdy Rzesza wypowiedziała deklarację z 1934 r. o niestosowaniu agresji, wystąpienia antypolskie stały się jeszcze gwałtowniejsze⁶. Wzmogły je przygotowania do wojny z Polską. Struktury i organizacje podejmujące tę działalność zostały powołane i przeszkolone przez służby specjalne III Rzeszy. W maju 1939 r. w Głównym Urzędzie Służby Bezpieczeństwa (SD) utworzono Centralę II P (Zentralstelle II P), która koordynowała prace

⁴ J. Kisielewski, *Ziemia gromadzi prochy*, Warszawa 1990, s. 15, 485, 488.

⁵ G. Labuda, *Na szlakach słowiańszczyzny zachodniej*, „Życie i Myśl” 1988, nr 10, s. 21.

⁶ Na temat żądań Niemiec w stosunku do Polski, wysuniętych 24 X 1939 r., zob. B. Czarnecki, *Fall Weiss. Z genezy hitlerowskiej agresji przeciw Polsce*, Warszawa 1961.

w zakresie systematycznego zbierania informacji, dalszego ich opracowania oraz przygotowywania i przeprowadzania prowokacji. Materiał ten miał służyć także gestapo przy stosowaniu represji.

W maju 1939 r. rząd polski zdecydował się przerwać milczenie w kwestii oskarżeń niemieckiej propagandy o grabież przez Polskę niemieckiej ziemi. Odpowiedział na nie ostro w sejmie minister spraw zagranicznych Józef Beck, wypowiedź zaś została opublikowana 6 maja 1939 r. przez „Gazetę Polską”. Minister wyraźnie podkreślił, że nie ma żadnego „korytarza”, jest natomiast „województwo pomorskie [...] odwiecznie polska ziemia, mająca znikomy procent osadników niemieckich”. Dalej stwierdził: „Daliśmy Rzeszy Niemieckiej wszelkie ułatwienia w komunikacji kolejowej [...] Nie mamy natomiast żadnego powodu umniejszać naszej suwerenności na naszym własnym terytorium”.

Niemcy jednak kontynuowały antypolską propagandę, w której pojawił się nowy wątek. Oprócz mitów o utrudnianiu misji niemieckiej na wschodzie, grabieży ziemi niemieckiej, krwawiącej granicy i prześladowaniu mniejszości niemieckiej zaczął funkcjonować mit o niebezpieczeństwie agresji polskiej. Rozpowszechniano pogłoskę, że Polska, która zagrabiła część ziem niemieckich, przygotowuje się do aneksji Gdańska, Prus Wschodnich i Górnego Śląska. We wszystkich niemieckich środkach masowego przekazu podsycono przekonanie o planowaniu przez Polskę „grabieżczego pochodu” na oddzielone od Rzeszy Prusy Wschodnie i Gdańsk.

Dowodem tej rzekomo agresywnej postawy Polaków miały być nasilające się od wiosny 1939 r. wobec mniejszości niemieckiej w Polsce incydenty, które prowokowali sami Niemcy.

1.1. Mniejszość niemiecka w Polsce

Mniejszość niemiecka w Polsce wynosiła, według spisu z 1931 r., 2,3 proc. mieszkańców całego kraju i liczyła około 750 tys. ludności⁷. Niemcy

⁷ Więcej na temat mniejszości niemieckiej w Polsce, zob.: M. Andrzejewski, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, „Przegląd Zachodni” 1989, nr 3, s. 102–110; M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962; K. Grünberg, *Nazi-Front Schlesien. Niemieckie organizacje polityczne w województwie śląskim w latach 1933–1939*, Katowice 1963; *idem*, *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1970; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998; M. Cygański, *Hitlerowskie organizacje dywersyjne w województwie śląskim*

zamieszkiwali głównie tereny graniczące z Rzeszą. W Wielkopolsce i na Pomorzu stanowili blisko 10 proc., na Górnym Śląsku zaś około 7 proc. wszystkich mieszkańców regionu. Niewielkie grupy niemieckiej mniejszości zamieszkiwały także Polskę Centralną: województwo łódzkie, warszawskie, kieleckie i lubelskie.

Ludność niemiecka utrzymywała się z rolnictwa (około 75 proc.). W większości były to duże, a nawet obszarncze gospodarstwa. Posiadała także własność w przemyśle górnośląskim i łódzkim. Jej siła ekonomiczna w porównaniu ze stanem liczebnym była niewspółmiernie duża. Zdołała utrzymać wiele ważnych nieruchomości gospodarczych dzięki zobowiązaniu Polski do nieprzejmowania mienia niemieckiego podlegającego likwidacji w zamian za zrzeczenie się przez Niemcy roszczeń, powstałych w związku z wojną i traktatem pokojowym. Porozumienie w tej sprawie zostało podpisane między obu państwami w 1929 r. Ludność niemiecka była także systematycznie w latach 1919–1939 wspierana finansowo przez państwo niemieckie dotacjami, kredytami i specjalnymi funduszami.

Mniejszość niemiecka w Polsce miała prawo, na mocy traktatów międzynarodowych oraz konstytucji polskiej, do zachowania i pielęgnowania mowy ojczystej oraz do nieskrępowanej działalności narodowej w ramach założonych przez siebie instytucji i organizacji oświatowych, społecznych, wyznaniowych i kulturalnych. Korzystała z tego prawa, powołując liczne organizacje młodzieżowe i sportowe, towarzystwa oświatowe, biblioteki i teatry. Utrzymanie tych placówek było subwencjonowane przez państwo niemieckie.

Najpopularniejszą i najbardziej masową formą działalności kulturalnej był ruch śpiewaczy, który tworzyły niemieckie chóry i zespoły muzyczne. Funkcjonował także amatorski ruch teatralny, który promował amatorskie przedstawienia. Biblioteki niemieckie, zrzeszone w Związku Bibliotek Niemieckich z siedzibą w Poznaniu, prowadziły ożywioną działalność oświatową. Istniało sześć towarzystw naukowych, z których największe – *Historische Gesellschaft* z siedzibą w Poznaniu – zajmowało się udowadnianiem niemieckiego charakteru polskich ziem zachodnich. Mniejszość niemiecka w Polsce dysponowała silnie rozbudowaną

1931–1936, Katowice 1971; D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997; *Niemieckie Towarzystwo Historyczne w Poznańskim, 1885–1945*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 6, s. 322–379; *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie. 1918–1945*, red. A. Czubiński, Poznań 1984; A. Szefer, *Mniejszość niemiecka w Polsce i w Czechosłowacji w latach 1933–1938*, Katowice 1967.

spółdzielczością. Posiadała 754 powszechnie szkoły publiczne i prywatne, w których uczyło się 68 tys. uczniów, i 36 szkół średnich dla 10 tys. uczniów. Wydawano ponad sto tytułów gazet i czasopism, wśród których wyróżniały się subwencjonowane przez państwo niemieckie dzienniki: „Deutsche Rundschau in Polen” wychodzący w Bydgoszczy i „Posener Tageblatt” wychodzący w Poznaniu.

Finansowe wsparcie mniejszości niemieckiej w Polsce było połączone z oddziaływaniem państwa niemieckiego na tę mniejszość, przede wszystkim w celu zapobieżenia jej emigracji do Rzeszy. Chodziło o utrzymanie pozostałych w Polsce Niemców jako zamkniętej grupy, izolującej się od wszelkich wpływów i stanowiącej argument dla przyszłej rewizji granicy z państwem polskim. W związku z tym starano się zapobiegać asymilacji ludności niemieckiej z ludnością polską i żądano wręcz prowokacyjnego podkreślania odrębności narodowej. Potępiano mówienie po polsku w miejscach publicznych. Niedopuszczalne też było używanie języka polskiego na niemieckich imprezach lub zebraniach.

Władze niemieckie włączyły także mniejszość niemiecką w Polsce w psychologiczno-polityczne przygotowania do wojny. Powołana w grudniu 1934 r. Auslandsorganisation der NSDAP (Organizacja Zagraniczna NSDAP) miała wielki wpływ na faszyzację Niemców w Polsce. Została utworzona jako wydział zagraniczny partii narodowosocjalistycznej i ściśle powiązana z Urzędem do Spraw Zagranicznych. Jej zadaniem było propagowanie ideologii hitlerowskiej i tworzenie placówek wśród zamieszkałych za granicą Niemców. Filie tej organizacji – Landesgruppe der NSDAP – były ściśle powiązane z urzędami konsularnymi III Rzeszy, obejmowały regiony najgęściej zamieszkałe przez ludność niemiecką: Śląsk (z siedzibą w Katowicach), Wielkopolskę (z siedzibą w Poznaniu) i Pomorze (z siedzibą w Bydgoszczy i Toruniu). Warunkiem członkostwa w Landesgruppe der NSDAP było zobowiązanie do realizacji programu NSDAP, który akcentował przede wszystkim dążenie do rewizji traktatu wersalskiego i zjednoczenie Niemców w granicach III Rzeszy.

W środowiskach niemieckiej mniejszości narodowej działalność rozwinięły także Volksbund für das Deutschtum im Auslande (Związek Narodowy do spraw Niemczyzny za Granicą) i Volksdeutscher Rat (Rada do spraw Mniejszości Niemieckiej). Od 1936 r. na czoło wysunęła się nowa organizacja NSDAP – Volksdeutsche Mittelstelle (VOMI) – jako ośrodek dyspozycyjny i rozkazodawczy dla niemieckich grup narodowych za grani-

cą. Dążąc do podporządkowania sobie środowisk zagranicznych Niemców, VOMI uzyskała przede wszystkim decydujący wpływ na przyznawanie subsydiów dla partii i organizacji mniejszości niemieckiej, dzięki czemu mogła spełniać rolę aktywnego czynnika mobilizującego mniejszość niemiecką do uczestnictwa w przygotowaniach do wojny.

Wyrazem faszyzacji ludności niemieckiej w Polsce były powstające organizacje o charakterze narodowosocjalistycznym. Najsilniejszą była Jungdeutsche Partei, w której dominowali członkowie młodzi i radykalni, fanatycznie wyznający narodowy socjalizm. Partia ta, organizująca masowe zebrania i wiece, zyskała szczególnie duży wpływ na miejscową społeczność. Poważną rolę odgrywał Deutsche Vereinigung i Naziverein. W Bydgoszczy działała pronazistowska organizacja młodzieżowa Deutsche Jugendschaft in Polen, której główną formą aktywności był kolportaż propagandowych książek sprowadzanych z Niemiec. Młodzież niemiecka należała także do Hitlerjugend i Bund Deutscher Mädel. Oblicza się, że przed wybuchem wojny do organizacji o charakterze faszystowskim należało w Polsce około 200 tys. Niemców.

Członkowie organizacji nazistowskich byli zaangażowani w narodowosocjalistyczny program ekspansji terytorialnej III Rzeszy. Dopuszczali się licznych wystąpień antypolskich, organizowali ucieczki młodzieży niemieckiej na teren Rzeszy przed poborem do armii polskiej. W celu uniknięcia służby w Wojsku Polskim z Polski do Rzeszy wyjechało ponad 90 tys. Niemców⁸. Tworzyli grupy informacyjne, przekazujące dane o sytuacji polityczno-społecznej i ekonomicznej w Polsce, a także wiadomości o najważniejszych osobach życia publicznego.

Od wiosny 1939 r. zachowanie grupy Niemców, zaangażowanych w program ekspansji, było coraz bardziej agresywne, obliczone na wywołanie oburzenia i potępienia przez Polaków, sprowokowanie ich do antyniemieckich działań i dostarczenie Rzeszy pretekstu do rozpętania nagonki przeciwko Polsce. Obrażano naród polski i państwo polskie, które było przedstawiane jako państwo bezprawia. Znieważano polskie godło i hymn. Rozpowszechniano fałszywe i niepokojące wiadomości, których celem było wywołanie niepokoju i zamętu. Atakowano i niszczone niemieckie obiekty, a następnie pozorowano, że akcje te były dziełem Polaków. Spowodowano m.in. wybuchy bomb i wzniecono pożary w powiecie nowotomyskim, koło Iławy,

⁸ D. Matelski, *Mniejszość...*, s. 358.

w Katowicach przed siedzibą Deutscher Volksbund i przed budynkiem szkoły niemieckiej w Lesznie, w Starym Bojanowie również przed budynkiem szkoły niemieckiej, w Rydzynie, w Poznaniu, w powiecie wyrzyskim, w Pucku. Niektórych sprawców udało się ująć. Okazało się, że byli to agenci niemieckiej służby bezpieczeństwa (SD).

Drażniąca postawa mniejszości niemieckiej wywoływała oczywiście nastroje antyniemieckie wśród Polaków. Zdarzały się sprowokowane wypadki pobicia Niemców, zamalowywania niemieckich szyldów, wybijania szyb w niemieckich sklepach i mieszkaniach, np. w Łodzi, gdzie wybito szyby na długim odcinku ulicy. Zachowania te spotykały się jednak z natychmiastową reakcją policji, która potraktowała je jako chuligańskie wybryki. Były natomiast wykorzystywane przez aparat propagandy Rzeszy i przedstawiane międzynarodowej opinii publicznej jako dowody prześladowania mniejszości niemieckiej w Polsce i stosowania wobec niej brutalnego ucisku narodowego.

Agresywne zachowanie Niemców w Polsce bardzo się nasiliło latem 1939 r. Pojawiły się grupy dywersyjne, organizujące na pograniczu polsko-niemieckim zamachy na obiekty kolejowe, posterunki graniczne i celne, lecz także na mienie niemieckie. Do licznych napaści dywersantów hitlerowskich doszło na przełomie lipca i sierpnia 1939 r. w okolicy Rybnika. Stuosobowa banda bojówkarzy napadła 25 sierpnia na posterunek graniczny w Chwałęcicach i ostrzelała budynek straży granicznej w Suminie. Podobne zajścia odnotowano w Rudzie Śląskiej, Orzechowie i Lipinach. Z niemieckich dokumentów, opublikowanych przez Edmunda Osmańczyka, wynika, że latem 1939 r. niemieccy dywersanci, którymi kierował szef niemieckiej policji (Chef der Deutschen Polizei) Reichsführer SS Heinrich Himmler, zamierzali przeprowadzić 180 zamachów⁹. Były one etapem niemieckich przygotowań do agresji na Polskę i służyły usprawiedliwieniu polityki Niemiec. Miały dostarczyć międzynarodowej opinii publicznej dowodów na prowokacyjne zachowanie strony polskiej i dać Hitlerowi propagandowy powód do rozpoczęcia wojny z Polską. Ich celem było prze-

⁹ E.J. Osmańczyk, *Dowody prowokacji (Nieznane archiwum Himmlera)*, Kraków 1951. Prace na temat prowokacji niemieckiej, zob.: T. Chinciński, *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy*, cz. 1: *marzec–sierpień 1939 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 2; cz. 2: *sierpień–wrzesień 1939 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 3; K.M. Pospieszalski, *Zamachy nazistowskie na mienie niemieckie. Plany Reichsführera SS z lata 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 2004, nr 1.

konanie opinii publicznej, że Niemcy zostały zmuszone do ataku na Polskę w obronie mniejszości niemieckiej, która była w Polsce szykanowana.

Władze polskie w tym czasie przeciwstawiały się już dywersji niemieckiej. Zaostrzenie stosunków na linii Warszawa–Berlin w 1939 r. wpłynęło na zmianę polityki polskich władz administracyjnych wobec niemieckich prowokacji. Bardziej stanowczo niż dotychczas zaczęto egzekwować obowiązujące przepisy i zwalczać tendencje irredentystyczne. Ostrzejszą politykę w stosunku do mniejszości niemieckiej prowadzili zwłaszcza wojewodowie poznański i śląski, którzy zarządzili obserwację Niemców, należących do organizacji mniejszościowych. Odmawiali niejednokrotnie zezwoleń na wiece i zebrania tych organizacji. Z pasa przygranicznego wydalonο Niemców, zaangażowanych w działalność polityczną. Zakazano rozpowszechniania kilku czasopism niemieckich o szczególnie antypolskim wydźwięku. Przeprowadzono dochodzenia przeciwko terenowym organizacjom Deutsche Vereinigung i Jungdeutsche Partei, prowadzącym nielegalną działalność.

Na antypolskie wystąpienia reagowały także polskie organa bezpieczeństwa, które udaremniły część ataków dywersji, zaplanowanych przez władze hitlerowskie. Przeprowadzone akcje w Katowicach, w województwie krakowskim, w Bydgoszczy, Kłecku, Wrześni, Gnieźnie miały na celu likwidację ognisk dywersyjnych i aresztowanie osób, podejrzanych o działalność antypaństwową. Wykryto dwie największe organizacje dywersyjne na Śląsku, część grup dywersyjnych w województwie krakowskim, łódzkim i poznańskim¹⁰. Jednak podstawa organizacyjna dywersji nie została rozwiązana i dywersja mogła się dalej rozwijać.

Propaganda niemiecka natychmiast wykorzystywała akcje policji polskiej do nagłośnienia tych działań jako represji w stosunku do Niemców. Pojawiły się takie określenia jak „straszliwy terror” i „czystka”, które stosowały władze polskie w stosunku do spokojnych Niemców, a mniejszość niemiecka została przedstawiona jako ofiara polskich terrorystów.

Propaganda antypolska osiągnęła jednak apogeum we wrześniu 1939 r. po zajęciu 6 września przez Wehrmacht Bydgoszczy. Wcześniej niemieccy

¹⁰ P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1982, s. 24–27; T. Chinciński, *Niemiecka...*, cz. 1, s. 167–168; B. Polak, *Udział ludności cywilnej w obronie Wielkopolski 1939*, Koszalin 1989, s. 28–31; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000, s. 153.

dywersanci przeprowadzili na tyłach armii polskiej akcję dywersyjną. Została ona stłumiona w wyniku natychmiastowej kontrakcji oddziałów 15. DP Armii „Pomorze” i bydgoskiej Straży Obywatelskiej.

Niemieckie ofiary, poniesione podczas likwidacji dywersji, posłużyły Niemcom do rozbudowania propagandy o okrucieństwie Polaków w stosunku do mniejszości niemieckiej. Puszczono w obieg i kazano nieustannie powtarzać takie określenia jak „krwawa niedziela w Bydgoszczy” i „krwawi oprawcy z Bydgoszczy”. Pojawiły się meldunki o „polskich okrucieństwach”, „polskim terrorze”, „polskim piekle”. W prasie, radiu, kronikach filmowych opowiadano bezustannie o napadach i mordach, dokonywanych rzekomo przez Polaków na mniejszości niemieckiej. Liczba niemieckich ofiar „polskiego terroru”, podawana w propagandowych informacjach, przekroczyła wyimaginowane 58 tys. osób. Do „zbrodni” w Bydgoszczy dołączono „zbrodnie” w Poznaniu. Mówiono o okrutnych torturach, stosowanych wobec Niemców internowanych w obozie w Berezie Kartuskiej, marszu śmierci do Łowicza, pomordowanych Niemcach na Śląsku. Taką liczbą (58 tys.) posługiwała się propaganda III Rzeszy do końca wojny, tworząc legendę o krwawej rozprawie Polaków z Niemcami¹¹. Rozpowszechniano ją w licznych propagandowych publikacjach, z których najobszerniejszą, liczącą ponad 550 stron, była księga zatytułowana *Dokumente polnischer Grausamkeit (Dokumenty polskiego okrucieństwa)*, opracowana na polecenie Urzędu do Spraw Zagranicznych na podstawie rzekomo autentycznego materiału dowodowego. Księga obejmowała swoim zakresem wszystkie wysuwane przez propagandę niemiecką oskarżenia pod adresem Polski: grabież niemieckiej ziemi, walkę z niemieckim życiem narodowym, prześladowanie niemieckiego życia religijnego, niemieckiej szkoły, niemieckich organizacji oraz stosowanie terroru wobec Niemców w Polsce, którego rezultatem było „ponad 58 tys. zabitych Niemców”. Zamieszczono

¹¹ Na temat krwawej niedzieli w Bydgoszczy i niemieckich ofiar, zob.: W. Jastrzębski, *Dywersja czy masakra? Cywilna obrona w Bydgoszczy we wrześniu 1939 r.*, Gdańsk 1988; K.M. Pospieszalski, *Sprawa 58 000 „Volksdeutschw”*. *Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, Poznań 1959; *idem*, *Dywersja niemieckich służb specjalnych [w:] Pierwsze dni września 1939 r. w Bydgoszczy*, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2001; G. Schubert, *„Bydgoska krwawa niedziela”*. *Śmierć legendy*, red. M. Wojciechowski, tłum. I. Jakubowicz, Bydgoszcz 2003; E. Serwański, *Dywersja niemiecka i zbrodnie hitlerowskie w Bydgoszczy w dniu 3 IX 1939*, Poznań 1981; R.W. Staniewicz, *Szersze tło historyczne i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy, 3.9.1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, z. 4, s. 361–406.

w niej dziesiątki opisów i zdjęć zwłok, ponoć Niemców zabitych przez Polaków podczas szalejącego polskiego terroru w 1939 r. Miały one potwierdzać prawdziwość propagandowych informacji o polskim okrucieństwie. Nie przejmowano się, że większość tych zdjęć przedstawiała rozkładające się szkielety i czaszki ludzkie, które musiały zostać wydobyte po długim przebywaniu w ziemi, w myśl twierdzenia szefa do spraw propagandy Goebbelsa, że kłamstwo powtórzone wiele razy staje się prawdą. Niezgodność propagandy niemieckiej z rzeczywistym stanem rzeczy w zakresie m.in. ikonografii stwierdził prokurator Specjalnego Sądu Karnego w Poznaniu, delegowany do przeprowadzenia dochodzenia w sprawie wypadków, które rozegrały się w Bydgoszczy 3 września 1939 r.

Masowo wydawano także liczącą 30 stron broszurę propagandową, obliczoną na przeciętnego odbiorcę, zatytułowaną *Polnische Blutschuld (Polska krwawa wina)*. Dedykowano ją Niemcom, „którzy zabierają się do nowej pracy i nowej odbudowy w starych niemieckich prowincjach wschodnich”, a więc na ziemiach polskich, wcielonych w 1939 r. do III Rzeszy.

Zamieszczono w niej także zdjęcia zwłok ludzkich. Fotografie wskazują, że ludzie ci najprawdopodobniej zginęli w wyniku bombardowań. Mimo to pod zdjęciami umieszczono podpis: „zostali zamordowani przez Polaków tylko dlatego, że byli Niemcami”. Mapa tzw. krwawej trasy z Bydgoszczy do Łowicza została opatrzona protestem pod hasłem „nigdy więcej”, w którym zawarto informacje, że nigdy więcej nie mogą się powtórzyć mordy rozpasanego „polactwa”, polskiego okrucieństwa i barbarzyństwa. Zapowiedziano także w stosunku do morderców sprawiedliwą karę o najwyższej surowości¹².

Propagandowa broszura wskazuje wyraźnie, że legenda o krwawej niedzieli bydgoskiej była wykorzystywana do podsycania nienawiści ludności niemieckiej do Polaków oraz do uzasadnienia akcji eksterminacyjnej Polaków, przeprowadzonej przez niemiecką policję w pierwszych miesiącach po zajęciu Polski. Akcją objęto nie tylko Polaków obywateli Polski, lecz także Polaków obywateli Rzeszy, którzy tworzyli tam mniejszość narodową.

¹² „Überreicht den Deutschen, die zu neuer Arbeit und zu neuem Aufbau in die alten deutschen Ostprovinzen einziehen”, „Polnische Blutschuld”, b.m.w., b.r.w., s. 1; AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 1130–1133; NTN, 238, Proces A. Forstera, k. 136–139.

1.2. Mniejszość polska w Niemczech

Mniejszość polska w Niemczech była w przeważającej części ludnością autochtoniczną. Największe jej skupiska znajdowały się na Śląsku, gdzie żyło około 800 tys. Polaków, głównie w okręgach: bytomskim, gliwickim, kluczborskim, kozielskim, opolskim i raciborskim, oraz na Mazurach, zamieszkanym przez ponad 400 tys. Mazurów. Na sąsiedniej Warmii i Północy mieszkało około 50 tys. Warmiaków, a na tzw. Pograniczu, obejmującym Babimojskie, Złotowskie, Pilskie i Kaszuby, żyło ponad 25 tys. Wielkopolan i Kaszubów¹³. Tereny te zamieszkiwała ludność rolnicza, której głównym źródłem utrzymania były gospodarstwa rolne o wielkości od 1 ha do ponad 50 ha.

W Rzeszy mieszkali także Polacy, którzy byli ludnością napływową, przybyłą tu do pracy zarobkowej. W Westfalii-Nadrenii pozostało około 120 tys. polskich górników z rodzinami. Około 120 tys. Polaków przebywało również na terenie Niemiec Środkowych i w Berlinie. Ogółem w Niemczech mieszkało około 1,5 mln Polaków.

Konstytucja Republiki Weimarskiej przyznawała wszystkim obywatelom niemieckim, bez względu na narodowość, pełnię swobód obywatelskich. Jeden z artykułów stanowił: „obcojęzyczne części ludności Rzeszy nie mogą być drogą administracyjną lub ustawodawczą ograniczane w swobodnym rozwoju narodowym, w szczególności w używaniu języka przy nauczaniu, w administracji i sądownictwie”. Jednak praw tych mniejszości nie chroniły traktaty międzynarodowe jak w wypadku ludności niemieckiej w Polsce. Niemcy bowiem nie zostały tak jak Polska

¹³ Na temat mniejszości polskiej w Niemczech, zob.: J. Benyskiewicz, *Babimojszczyzna w latach 1919–1945*, Zielona Góra 1994; H. Lehr, E. Osmańczyk, *Polacy spod znaku Rodła*, Warszawa 1972; W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech w latach 1922–1939*, Warszawa 2005; *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922–1982*, red. J. Marczewski, Warszawa 1987. Do autochtonicznych mniejszości w Niemczech należeli także Łużycanie, zamieszkujący tereny między Nysą Łużycką a Łabą, oraz Duńczycy i Fryzowie w południowym Szlezwiku. Z mniejszościami tymi stały kontakt utrzymywali działacze polscy. W 1923 r., gdy Związek Polaków w Niemczech zaproponował połączenie wszystkich mniejszości narodowych w Niemczech w jedną organizację, Łużycanie, Duńczycy i Fryzowie natychmiast podjęli tę inicjatywę. Utworzony Związek Mniejszości Narodowych w Niemczech, który m.in. miał na celu reprezentowanie na forum międzynarodowym mniejszości narodowych Rzeszy, skupiał Polaków, Łużycan, Duńczyków i Fryzów. Do Związku przystąpił również przywódca mniejszości litewskiej w Prusach Wschodnich Vilis Macziulaitis. Z mniejszości narodowych, zamieszkujących Niemcy, do Związku nie przyłączyli się Żydzi i Czesi, obywatele Rzeszy.

zobowiązane traktatem do realizowania polityki narodowościowej, chroniącej członków mniejszości narodowych. Wyjątek stanowiły obszary plebiscytowe na Górnym Śląsku, które pozostały pod rządami niemieckimi. Obowiązywała tam podpisana w Genewie w 1922 r. na 15 lat konwencja polsko-niemiecka, która wprowadzała gwarancje międzynarodowe w celu zapewnienia równych praw obu mniejszościom.

Zachowaniu tożsamości narodowej Polaków w Niemczech sprzyjały w dużym stopniu kulturalne, oświatowe, sportowe, gospodarcze oraz młodzieżowe organizacje i stowarzyszenia mniejszości polskiej, którym patronował Związek Polaków w Niemczech. Związek był główną organizacją Polaków w Niemczech, przez którą zaznaczali swoją odrębność, a jednocześnie manifestowali jednolitą postawę w obliczu zagrożenia. Jego powstanie poprzedziła krótka działalność trzech regionalnych organizacji, spełniających zadania organizacji naczelnych: Związku Polaków w Prusach Wschodnich, Komitetu Wykonawczego Polaków w Niemczech z siedzibą w Bochum i Komitetu Narodowego w Berlinie. Powołanie Związku Polaków w Niemczech było rezultatem dążeń ludności polskiej obywateli Rzeszy Niemieckiej do przewyciężenia rozbicia narodowego oraz wyboru jednolitego kierownictwa ideowego. Założycielski zjazd związku odbył się w sierpniu 1922 r. Postanowiono wówczas, że organizacja będzie funkcjonowała na zasadzie indywidualnego członkostwa Polaków obywateli niemieckich ze wszystkich regionów Niemiec z zamiarem „zdobycia dla ludności polskiej w Niemczech praw mniejszości narodowej i obrony jej narodowych interesów”. Na tej podstawie domagano się uznania Związku Polaków jako reprezentanta Polaków obywateli niemieckich w kontaktach z władzami Niemiec.

Proces jednoczenia ruchu polskiego w Niemczech odbywał się za pośrednictwem struktur terenowych, jakimi były dzielnice. Dzielnica I obejmowała Śląsk, Dzielnica II i III – Niemcy Środkowe oraz Westfalię i Nadrenię, Dzielnica IV – Warmię, Mazury i Powiśle, Dzielnica V – Pogranicze (Kaszuby, Babimojskie, Żłotowskie i Piłskie). Zarządy dzielnic odgrywały w kierownictwie związku tak ważną rolę jak władze centralne. Do nich należało bowiem wydawanie pozytywnych opinii kandydatom na członków związku ze swojej dzielnicy, co było postrzegane jako zabezpieczenie ruchu polskiego przed napływem elementów dywersyjnych.

Godłem Polaków w Niemczech było rodło – symbol Wisły z Krakowem, a zarazem „symbol pochodzenia i łączności mniejszości polskiej

w Niemczech z całym narodem polskim i jego duszą”. Działalność związku była subwencjonowana przez rząd polski. Związek wydawał miesięczniki „Polak w Niemczech” i dla dzieci „Mały Polak w Niemczech”, redagowane w celach edukacyjnych. Ich zadaniem było nauczanie historii Polski, zwłaszcza jej dziejów w okresie Kulturkampf, oraz kształtowanie postawy obywatelskiej i świadomości narodowej. Oba pisma miały zasięg ponadregionalny, podobnie jak „Dziennik Berliński”, uważany za nieoficjalny organ związku. Ponadto Polacy w Niemczech wydawali własną prasę regionalną. Na Warmii i Mazurach drukowano „Gazetę Olsztyńską” z dodatkami „Gość Niedzielny” i „Gospodarz” oraz dwutygodnik „Mazurski Przyjaciel Ludu”. Na Śląsku wychodziły „Nowiny Codzienne”, na Pograniczu – „Głos Pogranicza i Kaszub”, a w Westfalii-Nadrenii – „Narodowiec” i „Wiarus Polski”.

Mniejszość polska miała prawo organizować w Niemczech szkoły z polskim językiem nauczania, podobnie jak mniejszość niemiecka w Polsce szkoły z językiem niemieckim. Na Śląsku Opolskim, objętym konwencją genewską, istniała możliwość zakładania państwowych szkół powszechnych. Na terenach, gdzie mieszkała polska ludność rdzenna, a więc na Warmii, Mazurach, Powiślu, Pograniczu i Śląsku, prawo zezwalało na tworzenie prywatnych szkół z językiem polskim, o ile zgłosi się odpowiednia liczba uczniów. Natomiast w Niemczech Środkowych, w Westfalii i w Nadrenii, gdzie ludność polska była ludnością napływową, w szkołach niemieckich mogły się odbywać jedynie po zajęciach szkolnych kursy języka polskiego.

Z wszelkimi problemami, związanymi z organizacją tych szkół, a więc z przygotowaniem odpowiednich lokali oraz uzyskaniem zezwoleń władz na ich otwarcie, musiał się uporać Związek Polskich Towarzystw Szkolnych, który sprawował opiekę nad polską oświatą w Niemczech. W wielu wypadkach kwestii tych nie udawało się rozwiązać z sukcesem, co należało tłumaczyć tendencją do ograniczania swobód Polaków przez władze rejonowe. Władze niemieckie deklarowały wprawdzie oparcie polityki wobec mniejszości polskiej na zasadzie wzajemności z polityką polskich władz wobec mniejszości niemieckiej, jednak w praktyce istniała duża różnica między deklaracjami a stanem faktycznym.

Polityka ograniczeń, wprowadzona przez administrację terenową, stała się szczególnie widoczna właśnie w oświacie. W 1922 r. zostały otwarte w rejencji opolskiej, w okręgach bytomskim, strzeleckim i gliwickim, trzy

pierwsze polskie szkoły prywatne. W latach następnych Związek Polskich Towarzystw Szkolnych wystosował wnioski o otwarciu kolejnych pięćdziesięciu prywatnych szkół powszechnych z językiem polskim. Władze rejonowej wydały zgodę jedynie na szesnaście szkół. Nie zezwolono również na otwarcie polskich szkół w powiecie bytowskim na Pomorzu. Natomiast na Pograniczu i Kaszubach Polacy mieli 23 szkoły powszechne, z czego dziesięć w powiecie złotowskim. Na Warmii i Mazurach z powodu zakładania szkół polskich dochodziło do starć między ludnością polską a organizacjami hitlerowskimi, np. w związku z próbą uruchomienia polskiej szkoły we wsi Dębowiec (pow. niborski). Do powstania szkoły nie chciały dopuścić bojówki hitlerowskie, stosujące terror wobec zainteresowanych. Ogółem na terenach autochtonicznych Polacy posiadali 66 szkół powszechnych z polskim językiem nauczania. Uczęszczało do nich około 2 tys. uczniów. Liczba szkół była niewystarczająca w stosunku do liczby ludności polskiej i władze związku alarmowały, że wiele tysięcy dzieci musi uczyć się wyłącznie w języku niemieckim.

Na terenie Niemiec próbowano zakładać także polskie szkoły gimnazjalne. Pierwsze gimnazjum, do którego uczęszczało około 270 uczniów, otwarto w 1932 r. w Bytomiu. Drugie polskie gimnazjum, przeznaczone dla młodzieży Powiśla, Mazur i Warmii, zostało uruchomione po długotrwałych staraniach w Kwidzynie w 1937 r. Kiedy powstało, w miejscowej prasie niemieckiej „Weichsel Zeitung” pojawiły się głosy podburzające niemiecką opinię publiczną przeciwko polskiej szkole. Trzecią polską szkołą średnią, która miała kształcić dziewczęta, planowano otworzyć w Raciborzu. Z powodu braku lokalu, którego budowa trwała kilka lat, szkołę umieszczono na terytorium Polski w Tarnowskich Górach. Uczęszczało do niej 135 polskich dziewcząt, mieszkających na terenie Niemiec.

Zajęcia w polskich szkołach prowadzili nauczyciele, którzy ukończyli przed I wojną seminarium nauczycielskie w Paradyżu, i nauczyciele z Polski. Kształcono również własną kadrę pedagogiczną w seminarium nauczycielskim w Rogoźnie Wielkopolskim pod Poznaniem oraz w niemieckiej Akademii Pedagogicznej w Bytomiu, gdzie został zorganizowany polski wydział.

Mniejszość polska posiadała na terenie Niemiec także własne ośrodki kultury i biblioteki, które prowadziły ożywioną działalność oświatową. Centralna Biblioteka Polska mieściła się w Berlinie, a jej oddziały w Olsztynie, Złotowie i Bochum. Podlegała im sieć bibliotek we wszystkich

rejonach. Organizowano polskie towarzystwa śpiewacze, szczególnie aktywne na Śląsku, gdzie powstał Związek Śląskich Kół Śpiewaczych, polskie towarzystwa gimnastyczno-sportowe i związki młodzieży. Polacy mieszkający w Niemczech utworzyli również Związek Harcerstwa Polskiego w Niemczech. Drużyny harcerskie i drużyny zuchów wyjeżdżały na obozy harcerskie do Polski.

Oprócz organizacji o charakterze kulturalno-oświatowym Polacy w Niemczech tworzyli placówki gospodarcze. Należały do nich Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Rolnik” z gęstą siecią filii oraz Bank Ludowy, wspierające działalność gospodarczą miejscowych Polaków.

Chociaż formy narodowej działalności mniejszości polskiej w Niemczech nie różniły się od form narodowej działalności mniejszości niemieckiej w Polsce, były traktowane przez Niemców jako zagrożenie interesów państwa niemieckiego i zwalczane mimo zachowania pozorów przestrzegania przepisów. W wielu wypadkach interpretowano obowiązujące prawo na niekorzyść Polaków i w ten sposób ograniczano ich swobody. Natomiast ze strony organizacji faszystowskich Polacy mogli się spotkać w terenie z jawnie stosowanym wobec nich terrorem i przemocą fizyczną.

Antypolskie wystąpienia hitlerowców rozpoczęły się już na początku lat trzydziestych. Były poprzedzone falą alarmujących doniesień o agresywnych planach Polski. Pojawiły się w tym czasie licznie na łamach prasy nazistowskiej, dając pretekst do napadów na Polaków. Szykany dotknęły przede wszystkim polską szkołę. Zorganizowane i umundurowane grupy SA zbierały się przed mieszkaniami polskich nauczycieli i śpiewały: „Wenn das Polenblut vom Messer spritzt, dann geht's noch mal so gut” („Gdy polska krew tryśnie spod noża, to wszystko pójdzie dwa razy tak dobrze”)¹⁴. Demolowano lokale szkolne, na wsiach urządzano antypolskie manifestacje, podburzano Niemców przeciwko rodzicom posyłającym dzieci do polskich szkół. Szykanowano także miejscowych Polaków, wyróżniających się aktywnością, niszcząc ich mieszkania. Napadano na uczestników polskich zabaw i na osoby uczestniczące w polskich zebraaniach. Grożono pobiciem za przyznawanie się do polskości. Redaktorzy „Örtelsburger Zeitung” z 9 marca 1933 r. w związku ze zbliżającymi się wyborami do sejmiku powiatowego nie zawahali się nawet napisać otwarte pogroźki: „Wystawienie listy polskiej stanowi dla nas niestychaną obel-

¹⁴ AIPN, SWWW, 756, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 351–352.

gę [...] My zanotujemy każdego, kto jeszcze dzisiaj daje się przekupić za pieniądze z Polski. Kiedy zaś wybory miną, przyjdzie rozrachunek. Wy rodacy Niemcy wieście, że należy już zawczasu zapamiętać w waszych gminach tych, którzy głosowaliby na listę polską albo tolerują w swoich domach polskie gazety. Należy wszystkich zakłócających spokój zawczasu unieszkodliwić”¹⁵.

Od tego momentu rozpoczął się dla Polaków obywateli niemieckich „jawny, nieosłonięty prawem ucisk”, który nie uległ osłabieniu po podpisaniu przez Polskę i Niemcy w 1934 r. paktu o nieagresji. Polacy mieszkający w Niemczech podkreślali: „Pod osłoną tego obłudnego aktu zadawano ludności polskiej ciosy, wobec których dla »świętej zgody« kompetentne czynniki nie chciały zajmować stanowiska”¹⁶.

Szczególnie dotkliwym ciosem, wymierzonym w ludność polską w Niemczech, było zastępowanie, mimo protestów Polaków, wielowiekowych polskich nazw miejscowych nazwami niemieckimi, aby każdej miejscowości nadać, przynajmniej zewnętrznie, niemieckie piętno. W 1933 r. zmienianie polskich nazw miejscowości rozpoczęto w prowincji Prusy Wschodnie i na Śląsku Opolskim, gdzie do 1936 r. dokonano 1220 zmian.

Coraz niechętniej odnoszono się też do rozmowy w gronie Polaków prowadzonej po polsku. Konsulowie polscy informowali, że we Wrocławiu za rozmowę po polsku pobito studentów, a w Westfalii ostrzegano w kopalniach, aby nie używać języka polskiego. W dzielnicach, gdzie mieszkała autochtoniczna ludność polska i naturalne było prowadzenie rozmowy w dialekcie mazurskim lub śląskim, przy wejściach do urzędów i sklepów umieszczano blaszane tabliczki z napisem, nawołującym do używania języka niemieckiego: „Deutscher sprich deutsch”.

Systematycznie zaczęto też likwidować narodowe przejawy życia mniejszości polskiej, a Polaków zmuszano do wycofywania się z polskich organizacji. Rosła liczba napadów, organizowanych przez Bund Deutschen Osten, na polskich działaczy i na uczniów zbierających się po południu w polskich szkołach na ćwiczenia chóru lub gimnastyki. Organizacja ta, założona w 1933 r., jednocząca ziomkostwa i antypolskie towarzystwa przesiedleńcze, była bezpośrednio podporządkowana partii hitlerowskiej. Została powołana do walki z polskością. Realizowała to, czego nie mogły

¹⁵ *Am 12 Marz keine Stimme den Splitterparteien*, „*Örtelsburger Zeitung*”, 9 III 1933 r.

¹⁶ AIPN, SWWW, 756, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 353.

wykonać władze ze względu na międzynarodową opinię. Obrzucano kamieniami siedziby zarządu okręgów Związku Polaków w Niemczech i wykrzykiwano hasło „Polen raus”. Zdemolowano pomieszczenia szkolne i wybito szyby w szkołach w Pardzie, Stawnicy, Głubczynie, Malinie, Raciborzu, Paczynie, Złotowie, Worytach. Rodzicom, którzy posyłali dzieci do polskich szkół, odmawiano należnych zapomóg, zwalniano z pracy, a jeżeli byli rolnikami, wypowiadano pożyczki, co doprowadzało do licytacji ich gospodarstw. Tych przypadków było tak dużo, że banki polskie nie mogły już udzielać dalszej pomocy. Zahamowano też dopływ polskiej kadry nauczycielskiej do polskiego szkolnictwa. Jedyne polskie wydział na Akademii Nauczycielskiej w Bytomiu został zamknięty. Natomiast nauczycielom, którzy kształcili się w Polsce, zaczęto odmawiać zezwolenia na nauczanie.

W związku z dążeniem do likwidacji wszelkich przejawów ruchu polskiego oraz do zerwania najmniejszych nawet kontaktów mniejszości polskiej w Niemczech z Polską wprowadzono szczegółowy system nakazów i zakazów. Równocześnie wszystkie polskie instytucje, organizacje i zebrania zostały poddane ścisłej kontroli tajnej policji, która sprawdzała, czy te zakazy i nakazy są przestrzegane.

W 1937 r. zabroniono członkom ZHP w Niemczech noszenia mundurów harcerskich i lilijek z rodłem oraz dekorowania miejsc zbiórek biało-czerwonymi barwami państwa polskiego. W 1938 r. zakaz dekorowania sali biało-czerwonymi barwami wpłynął do Związku Polaków w Niemczech, który zorganizował w Berlinie kongres z okazji piętnastolecia związku. Sala kongresu została zlustrowana przez gestapo. Nakazano już w trakcie kongresu likwidację stoisk z pocztówkami i znaczkami kongresowymi. W tym samym czasie zakazano udziału w zebraniach mniejszości polskiej w Niemczech obywatelom polskim, a Związek Polaków otrzymał od gestapo nakaz usunięcia ze wszystkich polskich organizacji tych członków, którzy byli obywatelami polskimi.

Metody, stosowane przez gestapo podczas kontroli polskich organizacji, ujawniła „Gazeta Olsztyńska” z 22 lutego 1939 r. Opisano, w jaki sposób policja przerwała wielką zabawę karnawałową, połączoną z przedstawieniem teatralnym *Stary piechur i jego huzar*, zorganizowaną przez IV Dzielnicę Związku Polaków w Niemczech w ostatnią niedzielę karnawału 19 lutego 1939 r. w sali hotelu „Concordia” w Olsztynie. Na zabawę i wystawienie sztuki działacze IV Dzielnicy otrzymali zezwolenie

nadburmistrza Olsztyna, a sala hotelu była pełna gości. Zapowiadał się więc udany wieczór. Jednak to nie aktorzy weszli na scenę, gdy miała się zacząć sztuka, lecz tajna i umundurowana policja, która zapowiedziała kontrolę legitymacji członków Związku Polaków w Niemczech. Naturalnie na uroczystości karnawałowej mało który gość miał przy sobie legitymację związkową. Brak dokumentu u wielu uczestników posłużył policji za pretekst do likwidacji zgromadzenia. Stwierdzono, że na sali znajdują się osoby spoza Związku Polaków w Niemczech, o czym miała świadczyć niemożliwość wylegitymowania się tych osób, i w związku z tym, że zabawa utraciła charakter zabawy w zamkniętym gronie, policja nakazała przerwać uroczystość.

Groźna dla utrzymania polskiej odrębności narodowej była ustawa o zagrodach dziedzicznych, która stanowiła, że tylko Niemiec może być właścicielem gospodarstwa rolnego z prawem dziedziczenia. Uniemożliwiała nabycie ziemi poza zagrodą, a nawet przepisanie własności ziemi z ojca na syna, jeżeli nie podawał się za Niemca. W rezultacie gospodarstwa polskie przechodziły w obce ręce, a tym samym zmniejszał się polski stan posiadania, co groziło wyparciem Polaków z ziemi ojczystej, dziedziczonej od pokoleń.

Natomiast ustawa o zabezpieczeniu granic i środkach odwetowych dawała możliwość wysiedlenia z terenów przygranicznych, pod jakimkolwiek pretekstem, najaktywniejszych Polaków. Fala wysiedleń działaczy Związku Polaków w Niemczech objęła w 1939 r. Pogranicze, Śląsk, Kaszuby i Prusy Wschodnie. W styczniu 1939 r. usunięto dwóch działaczy ze Śląska Opolskiego i dwóch działaczy ze Szczytna. Dalsze wysiedlenia ze Śląska, Pogranicza i Warmii nastąpiły wiosną 1939 r. Ogółem nakazy opuszczenia gospodarstw otrzymało szesnastu aktywistów ze związku. Część z nich udała się potajemnie do Polski w obawie przed dalszymi represjami.

Zmasowana akcja zastraszania przyniosła rezultaty. Germanizacja Polaków w III Rzeszy osiągnęła nienotowane rozmiary. W takiej atmosferze Polacy nie mogli, w obawie o życie i bezpieczeństwo, ujawniać swoich przekonań narodowych. Skala hitlerowskiego terroru antypolskiego przyczyniła się do powstania głębokiego kryzysu organizacyjnego w ruchu polskim. Polacy przestali używać języka polskiego w miejscach publicznych. Zaczęto też stronić od współpracy z polskimi organizacjami. Rodzice w obawie przed szykanami zaczęli wycofywać dzieci z polskich szkół. Liczba tych szkół w 1939 r. zmniejszyła się do 55, liczba zaś uczniów

do 1300. Fakt ten Niemcy uznały za sukces prowadzonej przez władze niemieckie polityki, o czym poinformował opinię publiczną Erich Koch, gauleiter Prus Wschodnich, w artykule zamieszczonym w „Königsberger Allgemeine Zeitung” 2 listopada 1939 r. Stwierdził: „wielkim sukcesem Niemiec było zniemczenie Polaków w powiecie sztumskim, gdzie liczba uczniów w polskich szkołach spadła ze 189 do 92, liczba zaś dzieci uczęszczających do polskich przedszkoli z 65 do 15”¹⁷. Gospodynie niemieckie, wynajmujące mieszkania nauczycielom polskim, w obawie przed szykanami chciały pozbyć się lokatorów Polaków. Nakazywały w związku z tym opuszczenie lokalu jeszcze przed upływem kontraktu. Polacy przestali nawet uczęszczać na nabożeństwa polskie.

Rezultaty germanizacji Polaków w III Rzeszy najlepiej pokazał spis ludności w Rzeszy, wyznaczony na maj 1939 r. Poprzedzony był zorganizowaną przez Bund Deutschen Osten akcją propagandową, nawołującą ludność polską, aby wpisywała niemiecką przynależność narodową. Natomiast aresztowano Polaków, którzy rozdawali ulotki Związku Polaków w Niemczech, namawiające do wpisywania narodowości zgodnie ze stanem faktycznym.

Spis wykazał istnienie w Niemczech zaledwie czterestotysięcznej mniejszości narodowej. W tej małej grupie poczucie więzi z narodem polskim nie zostało osłabione. Osoby te przyznawały się do polskości mimo wszelkich przeciwności. Było to widoczne na pogrzebie ks. dr. Bolesława Domańskiego, długoletniego prezesa Związku Polaków w Niemczech. Na pogrzeb, który odbył się w 1939 r., przybyło około 6 tys. Polaków.

Uciskiem i prześladowaniem ze strony Niemców była objęta nie tylko ludność polska w Rzeszy, lecz także Polacy mieszkańcy Wolnego Miasta Gdańska.

1.3. Polacy w Wolnym Mieście Gdańsku

Rzesza Niemiecka w chwili podpisywania traktatu wersalskiego zerwała się wszelkich praw do Gdańska na rzecz mocarstw sprzymierzonych i stowarzyszonych, które zorganizowały ten obszar jako Wolne Miasto Gdańsk. Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone, w momencie tworzenia Wolnego Miasta, opierały się, jak głosił memoriał z 16 czerwca

¹⁷ AIPN, SWWW, 742, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 18.

1919 r., na przesłankach historycznych. Gdańsk bowiem, złączony z Polską, cieszył się przez kilka wieków rozległą niezależnością lokalną oraz bardzo dobrym rozwojem handlu. Mocarstwa wychodziły z założenia, że interesy ekonomiczne Gdańska i Polski są identyczne i dlatego Gdańsk będzie odczuwać dużą potrzebę zacieśnionych stosunków z Polską. Wolne Miasto obejmowało Gdańsk i najbliższą okolicę, powiaty Wielkie Żuławy, Pruszcz Gdański, Sopot. Było zamieszkane przez około 400 tys. mieszkańców. Ludność polska na terytorium Wolnego Miasta Gdańska stanowiła 12 proc. ogółu ludności i liczyła około 50 tys. mieszkańców.

Uprawnienia Polski w Wolnym Mieście Gdańsku wynikały z ustaleń konwencji paryskiej z 9 listopada 1920 r. i dotyczyły objęcia Wolnego Miasta Gdańska polską granicą celną, prowadzenia przez Polskę spraw zagranicznych Gdańska, obrony tego obszaru na wypadek agresji, posiadania na terenie Gdańska komunikacji kolejowej, telefonicznej, telegraficznej i poczty, a na Westerplatte – wojskowej składnicy amunicji, strzeżonej przez polskie wojsko. Gwarantem uprawnień Polski w Wolnym Mieście Gdańsku była konstytucja Gdańska, której nie można było zmienić bez zgody wysokiego komisarza i Rady Ligi Narodów.

Obywatelom Gdańska narodowości polskiej zagwarantowano pełne prawo do rozwoju narodowego i kulturalnego. Ich działalność narodowa przejawiała się przede wszystkim w ramach instytucji i organizacji oświatowych, społecznych i kulturalnych, takich jak: Gmina Polska Związek Polaków w Wolnym Mieście Gdańsku, Towarzystwo Nauki i Sztuki, Związek Harcerstwa Polskiego. Bardzo aktywna była również Polska Macierz Szkolna, która prowadziła prywatne szkoły powszechne z polskim językiem wykładowym. Stanowiły one uzupełnienie publicznych szkół powszechnych z polskim językiem nauczania.

Równoległe z postępującą od 1930 r. w szybkim tempie faszycyzacją Gdańska następowała eliminacja polskiego życia narodowego. Systematycznie były ograniczane uprawnienia Polski w Gdańsku. Jak stwierdził Albert Forster, od 1930 r. gauleiter Gdańska, NSDAP dążyła do: „Zachowania niemieckości tego terenu i usuwania wszelkich wpływów polskich, a tym samym przygotowania warunków do wcielenia Gdańska do Rzeszy przez Adolfa Hitlera”. Wzorem dla Niemców gdańskich miał być zakon krzyżacki ze swoimi tradycjami podboju wschodu. Dzięki takiemu przykładowi z Gdańska miała się rozpocząć, zdaniem Forstera, budowa wielkiej przyszłości niemieckiego wschodu, wbrew „obłędowi wersalskiego

dyktatu przemocy”¹⁸. W tym duchu prowadzono pracę szkoleniową wśród gdańskich Niemców, głównie w utworzonej w Janikowie pod Bartoszczycami szkole NSDAP, w której wyszkolono tysiące kierowników politycznych i przywódców SS i SA¹⁹. Natomiast nazistowskie pismo „Der Danziger Vorposten” („Straż Przednia Gdańska”), w którego nagłówku widniał napis „Zurück zum Reich! Gegen jede verträgliche Willkür” (Z powrotem do Rzeszy! Przeciw traktatowej przemocy), jawnie nawoływało do naruszenia umów międzynarodowych.

Próby zlekceważenia traktatu wersalskiego były podejmowane kilkakrotnie. Początkowo Niemcy dążyli do uniezależnienia sprawy Gdańska od orzeczeń Ligi Narodów. Gdańsk nie był państwem suwerennym, nie mógł więc bez zgody Ligi Narodów zmienić konstytucji ani też dowolnie kształtować swojego stosunku do Polski. Usunięcie protektoratu Ligi Narodów oznaczało zlikwidowanie umiędzynarodowienia problemu Gdańska. Według założenia Niemców, Gdańsk miał być tylko problemem polsko-niemieckim. Dla Polski rozwiązanie protektoratu Ligi Narodów oznaczało odebranie politycznego instrumentu, za którego pomocą mogła bronić swoich praw w Wolnym Mieście.

Następną próbą, podjętą przez Senat Gdańska, który był najwyższą władzą wykonawczą Gdańska, było usiłowanie zniesienia granicy celnej z Rzeszą wbrew postanowieniom traktatu wersalskiego. Wydano stosowne rozporządzenia, które wycofano na skutek stanowczego protestu rządu polskiego. Jednak od tej pory polskim inspektorom celnym utrudniano wszelkimi sposobami pełnienie służby kontrolnej. Nie dopuszczano ich m.in. do kontroli, dokonywanych poza budynkiem urzędu, i tym samym pozbawiano możliwości wykonywania nadzoru w zakresie obrotu materiałami zagranicznymi w przemyśle budowy statków oraz w firmach gdańskich. Nie powiadamiano także o odprawach celnych przeprowadzanych nocą, poza godzinami urzędowania. Dotyczyło to samochodów przewożących esesmanów, z czego inspektorzy zdawali sobie sprawę. Gdańszczanom, zamieszkającym na terenach przygranicznych, zakazano wynajmowania lokali na mieszkania dla inspektorów i na biura kontroli. Niezastosowanie się do tego nieoficjalnego zakazu skutkowało napadami grup SA, połączonymi z wybijaniem szyb, a nawet podpalaniem gospodarstw. Bojówki hitlerowskie organizowały tak-

¹⁸ AIPN, NTN, 217, Proces A. Forstera, k. 280, 281, 337.

¹⁹ *Ibidem*, k. 340.

że napady, podczas których ostrzeliwano i demolowano polskie placówki graniczne. Stopień agresji, związanej z tym procederem, najpełniej ukazuje napad na placówkę w Kalthof (Kałdowo pod Tczewem). Po zdemolowaniu jej przez hitlerowców strona polska zwróciła się do Senatu Gdańska oraz do prezydium policji w Gdańsku o zbadanie sprawy przez polsko-gdańską komisję. Ponieważ Gdańsk odmówił, zdemolowaną placówkę postanowiła obejrzeć komisja, złożona z samych Polaków, której przewodniczył naczelny inspektor ceł. Po przybyciu na miejsce członkowie komisji zostali otoczeni i poturbowani przez bojówkarzy hitlerowskich²⁰.

Od marca 1939 r. napady bojówkarzy na inspektorów celnych były na porządku dziennym. Przede wszystkim na granicy z Prusami Wschodnimi, skąd najczęściej odchodziły transporty broni dla Gdańska. Zdarzały się także przypadki aresztowania inspektorów przez policję, insynuującą kolportowanie przez nich ulotek antyhitlerowskich, zwłaszcza gdy obserwacje tych inspektorów mogły przeszkodzić w przemycaaniu broni lub poruszaniu się incognito niemieckim emisariuszom politycznym i wojskowym. Zajście takie odnotowano w nocy z 13 na 14 sierpnia 1939 r. Kilka dni wcześniej inspektorat został powiadomiony o wyładowywaniu nocą sprzętu wojennego ze statków, które po kryjomu podpłynęły do przystani stoczni „Schichau”, w związku z czym zarządził od 11 sierpnia nocne patrole. Niemcy nie zamierzali przerwać nocnego wyładunku amunicji. Zdecydowali się na użycie przemocy. W nocy z 13 na 14 sierpnia patrol inspekcyjny został aresztowany przez policję gdańską pod pretekstem kolportowania antyhitlerowskich ulotek i zwolniony dopiero 16 sierpnia po interwencji komisarza generalnego w Senacie Gdańska²¹.

Podobne szykany stosowano wobec Polskiego Zarządu Kolejowego, któremu utrudniano administrację i eksploatację kolei. Mimo że na 4028 pracowników kolei w Wolnym Mieście Gdańsku ponad połowę zatrudnionych stanowili Niemcy (2049 osób), a niespełna połowę Polacy (1979 osób), Niemcy zarzucali Polskiemu Zarządowi Kolei, że dąży do polonizacji kolei. Rosła liczba napadów na polskich kolejarzy. Jeden z wielu zdarzył się na stacji Marynowy. W maju 1939 r. bojówka hitlerowska pobiła tam do

²⁰ AIPN, NTN, 177, Proces A. Forstera, Notatka w sprawie utrudnień czynionych przez Gdańsk polskiej administracji celnej na obszarze Wolnego Miasta Gdańska, 29 VII 1939 r., k. 5–7; NTN, 524, Proces A. Greisera, k. 204.

²¹ AIPN, NTN, 177, Proces A. Forstera, k. 2–4; NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 971; NTN, 524, Proces A. Greisera, k. 204.

utrąty przytomności Brunona Gregorkiewicza, polskiego zawiadowcę stacji. Dochodziło również do aresztowań kolejarzy. W lipcu 1937 r. na stacji Piła zatrzymano Franciszka Rutkiewicza, naczelnika stacji Gdańsk Dworzec Główny, i równocześnie w Malborku jego szwagra Sulmińskiego. Zarzucono im szpiegostwo. Obydwaj zostali ścięci w październiku 1939 r. w Berlinie. W lipcu 1939 r. aresztowano Pawła Karczewskiego, pracownika kolei na stacji Szymankowo, natomiast w sierpniu 1939 r. Alfonsa Gariantasiewicza, kontrolera ruchu Gdańsk Dworzec Główny, i Leona Grabowskiego. Obydwaj zostali rozstrzelani w marcu 1940 r. w Sztutowie²².

Prowadzono także systematyczną walkę z polskim szkolnictwem. Odmawiano zezwoleń na wynajem budynków na szkoły i przedszkola oraz nie przyjmowano polskich dzieci do publicznych szkół z polskim językiem wykładowym. Rezultatem tego działania było objęcie nauczaniem w polskich szkołach nieproporcjonalnie małej grupy dzieci w stosunku do zapotrzebowania. W 1936 r. na terenie Gdańska działało tylko osiem samodzielnych szkół z polskim językiem nauczania (w mieście) i cztery oddziały w ramach szkół niemieckich (na prowincji). Do publicznych szkół powszechnych uczęszczało blisko 1500 dzieci. Polska Macierz Szkolna zorganizowała siedem prywatnych szkół powszechnych, w których uczyło się 750 dzieci, cztery szkoły średnie (dwa gimnazja, Szkołę Handlową i Konserwatorium Muzyczne) dla ponad 1000 dzieci oraz osiemnaście przedszkoli dla ponad 700 dzieci. Łącznie w polskich szkołach publicznych i szkołach zorganizowanych przez Polską Macierz Szkolną uczyło się 4 tys. dzieci, podczas gdy powinno się kształcić, jak obliczały polskie władze oświatowe w Gdańsku, około 10 tys. dzieci²³.

Od 1937 r. atak na polskie szkolnictwo w Gdańsku mocno się nasilił. W sierpniu 1937 r. do grupy Polaków, posyłających dzieci do szkół Polskiej Macierzy Szkolnej, wysłano wezwanie o natychmiastowe przeniesienie dzieci do szkół niemieckich. Twierdzono bowiem, że są to dzieci niemieckie, odebrane niemieckości przez Polską Macierz Szkolną. Chodziło m.in. o rodziny Grajewskich, Czerwińskich, Klińskich, Wierzbów. Rodzicom grożono interwencją policji. Organizowano również napady na polskie szkoły i przedszkola oraz na polską młodzież, uczęszczającą do tych szkół. Zwłaszcza groźny w skutkach napad odnotowano w wiosce Piekło, gdzie bojówka hitlerowska zaatakowała młodzież, wracającą z lek-

²² AIPN, NTN, 231, Proces A. Forstera, k. 4896–4899; NTN, 232, Proces A. Forstera, k. 5055.

²³ AIPN, NTN, 231, Proces A. Forstera, k. 4952.

cji śpiewu. W obronie napadniętych stanął jeden z ojców, Józef Borkowski, który został pobity do utraty przytomności²⁴.

Do zajść doszło także na Politechnice Gdańskiej, na której studiowało ponad trzystu studentów Polaków. Stanowili oni około 20 proc. młodzieży studiującej na tej uczelni. Skupieni byli w Bratniej Pomocy Studentów Polaków Politechniki Gdańskiej. Mieszkali w Gdańsku Wrzeszczu w Polskim Domu Akademickim, mieszczącym się w przyznanym Polsce pokoszarowym budynku. W pierwszych dniach marca studenci niemieccy zaczęli wyrzucać Polaków z sal wykładowych, kreślarni i laboratoriów na politechnice. Doszło nawet do rozlewu krwi. Interweniowały wówczas władze polskie. Dyplomantów dzięki tej obronie dopuszczono do egzaminu końcowego, który jednak nie odbył się na terenie politechniki, lecz w prywatnych mieszkaniach profesorów.

Zwiększała się liczba napadów na działaczy polskich i harcerzy gdańskich przez bojówki hitlerowskie. Mariana Gregorowicza, prezesa miejscowego oddziału Związku Polaków, pobito tak ciężko kastetem, że kilka miesięcy przeleżał w szpitalu. Polskich listonoszy terroryzowano za roznośnienie polskich gazet do polskich domów²⁵.

Przeprowadzono także na szeroką skalę akcję niemczenia nazwisk polskich. Celem było zmuszenie Polaków do wyrzeczenia się narodowości pod pretekstem, że są spolszczonymi Niemcami. Operacja była szczegółowo omawiana na kursach szkoleniowych NSDAP. Na potrzeby szkoleniowe przygotowano nawet listy ze spolonizowanymi nazwiskami niemieckimi. Jedna z nich, przeznaczona dla Okręgowego Urzędu Szkoleniowego NSDAP Gdańsk–Prusy Zachodnie, zawierała 170 nazwisk, które, jak twierdzono, są spolonizowanymi niemieckimi nazwiskami rodowymi. Zaznaczono jednocześnie, że zestawienie nie wyczerpuje kwestii narodowościowej, a jedynie ma służyć jako pomoc przy jej wyjaśnianiu. Zdaniem twórców listy, Adamski to spolonizowany Adam, Balcerski to Baltzer, Cymański to Ziehmman, a Falkowski to Falke itd.

Zniemczono także nazwy wiosek gdańskich, np. Piekło nazwano Pieckel, Wielkie Trąbki – Gross Trampken, Pręgowo – Prangenau, Łąki – Lonken, Brzeżno – Brösen²⁶.

²⁴ *Ibidem*, k. 4955, 4956.

²⁵ AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 970.

²⁶ *Ibidem*, k. 968; AIPN, NTN, 231, Proces A. Forstera, k. 4954.

Niszczono polskie pamiątki w Gdańsku. Usunięto herby polskie z sali ratusza, orły polskie z kraty studni Neptuna, z drzwi wejściowych Dworu Artusa i z bram kamienic.

Od 1937 r. rozruchy antypolskie przybrały charakter masowy. Zabroniono zatrudniania Polaków w niemieckich przedsiębiorstwach, a już zatrudnione osoby zwalniano. Odmawiano zezwoleń na otwarcie własnego sklepu lub przedsiębiorstwa. Powszechnie zrywano umowy o wynajem mieszkania w domach, których właścicielami byli Niemcy, przy równoczesnym uniemożliwieniu przez sądy gdańskie eksmisji lokatorów niemieckich z domów Państwowego Zarządu Nieruchomości w Gdańsku. Stosowano przemoc wobec tych osób, które mimo wszystko odważyły się z okazji polskich świąt narodowych wywieszać polskie flagi. W 1938 r. podczas święta 3 maja zanotowano ponad sto napadów na polskie domy, w których wisiały flagi narodowe. Były to tak poważne incydenty, że interweniował komisarz polski²⁷.

Do lokali niemieckich zakazano wstępu Polakom. Zabroniono używać w miejscach publicznych języka polskiego. Wejście do lokalu i rozmowa w języku polskim skutkowały pobiciem i wyrzuceniem z lokalu. Policja gdańska nie interweniowała w takich wypadkach. Na budynku jednej z kawiarni w Gdańsku Wrzeszczu wywieszono nawet napis: „Polen und Hunde Eintritt verboten” (Polakom i psom wstęp wzbroniony)²⁸. Wprowadzono kontrolę polskich czasopism, a „Dziennik Bydgoski” skonfiskowano. Od marca 1939 r. wycofano już wszystkie polskie czasopisma. Zabierano je wprost z ekspedycji bagażowej i nie dopuszczano na rynek.

W Wolnym Mieście Gdańsku, podobnie jak w Rzeszy, zmasowana akcja zastraszania osiągnęła pożądane przez Niemców rezultaty. Polacy unikali demonstrowania swojej polskości. Frekwencja w szkołach polskich spadła nawet o 30 proc. Na ulicach mało kto miał odwagę mówić po polsku. Tylko mała grupa okazywała pod tym względem pełną determinację.

Polacy obywatele III Rzeszy, Polacy obywatele Gdańska, a także Polacy obywatele polscy, którzy niezłomnie uzewnętrzniali swoją polskość, zostali poddani wzmocnionej inwigilacji przez niemiecką służbę bezpieczeństwa i tajną policję.

²⁷ AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 968–971.

²⁸ AIPN, NTN, 232, Proces A. Forstera, k. 5054.

1.4. Niemieccy donosiciele do policji bezpieczeństwa

Hitler, który był pełen atencji dla budowy przez Prusy państwa niemieckiego i zaprzysiął wierność idei cesarza Fryderyka II, równocześnie wyraził opinię, że jedną z przyczyn upadku cesarskich Niemiec była niewłaściwa polityka rządów pruskich wobec Polaków. Zarzucał nawet tym rządów lekkomyślność, która nie pozwoliła im dostrzec niebezpieczeństwa w umacnianiu przez polską inteligencję idei państwa polskiego i uporczywego odbudowywania go. Wypominając błędy polityki pruskiej, twierdził, że państwo polskie nie zostałoby przywrócone w 1918 r., gdyby władze pruskie zastosowały radykalniejsze metody w niszczeniu narodowej tożsamości Polaków. W konsekwencji ci, którzy, obojętnie czy na terenie Rzeszy, czy na terytorium Wolnego Miasta Gdańska lub na terenie Polski, manifestowali swoją polskość i przywiązanie do państwa polskiego, stanowili, zdaniem Hitlera, najpoważniejszą przeszkodę dla Niemiec w osiągnięciu celu, jakim było zupełne zgermanizowanie ziemi w ciągu niedługiego czasu. Podtrzymując bowiem i wyrażając na zewnątrz świadomość narodową, podtrzymywali wizerunek Polski jako całości narodowej, a nie zdeintegrowanej, niezdolnej do zorganizowanego i celowego działania masy ludzkiej. Byli więc wrogami, na których temat służba bezpieczeństwa i tajna policja starały się pozyskać jak najwięcej danych. Inwigilowano wszystkie polskie organizacje, zrzeszenia i partie zarówno na terenie Rzeszy i Gdańska, jak i w Polsce. Chodziło o zdobycie informacji nie tylko o tych organizacjach i roli przez nie odgrywanej, lecz przede wszystkim o ludziach w nich działających. Szczególnie istotna była wiedza na temat zaangażowania tych osób w umacnianie polskości w przeszłości, tzn. ich pracy w okresie zaborów lub walki w powstaniu wielkopolskim i w powstaniach śląskich. Aktywność w odbudowanym państwie polskim w dziedzinie gospodarczej lub społecznej była odczytywana jako wskazówka, że ludzie ci nie zaprzestaną swojej działalności i mogą pozyskać do niej innych, a w związku z tym mogą stanowić zaczątek oporu w dziele germanizacji.

Inwigilację prowadzono za pośrednictwem tzw. Vertrauensmänner („V”), działających w ukryciu, nieopłacanych konfidentów, którzy opracowywali dla swoich mocodawców donosy, zawierające nazwiska najaktywniejszych Polaków. Wyobrażenie, jakie poufne dane o Polakach były przekazywane niemieckiej służbie bezpieczeństwa, daje donos z obchodów

dwudziestej piątej rocznicy powstania Banku Ludowego w Olsztynie²⁹. Uroczystość odbyła się 16 października 1938 r. w salach hotelu „Concordia”. Sprawozdanie tajnego agenta zostało sporządzone 19 października na blankiecie firmowym Bund Deutscher Osten (BDO), opatrzone pieczętą *streng vertraulich* (ściśle poufne) i skierowane według rozdzielnika do prezesa rejencji, sekcji krajowej BDO, policji i służby bezpieczeństwa. Denuncjator informował, że uczestnicy, zaproszeni na uroczystość pisemnym imiennym zaproszeniem, wzięli udział w nabożeństwie, które celebrował ks. proboszcz Osiński, zarazem kierownik IV Oddziału Związku Polaków w Niemczech i przewodniczący rady nadzorczej banku. Na temat oficjalnej części obchodów pojawiła się krótka informacja. Donosiciel skupił się głównie na relacji z posiedzenia zamkniętego, na którym zebrało się około 80 osób. Poinformował, że uczestniczył w nim konsul polski w Berlinie Bogdan Jałowiecki oraz Barciejewski, przewodniczący Słowiańskiego Banku w Berlinie, a także osoby zasłużone dla instytucji bankowej, m.in. Pieniężny, wydawca, a zarazem założyciel „Gazety Olsztyńskiej”, i Włodarczyk, przewodniczący Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik”. Wiele miejsca konfident poświęcił treści przemówień. Podkreślił, że zwracano w nich uwagę na prześladowania, których Polacy doświadczają ze strony Niemców. Informował, że nawoływano, aby wszyscy zwolennicy Polaków deponowali swoje pieniądze w polskich bankach, oraz objaśniano, że wielkie zadanie tych banków, mających charakter spółdzielni i niekierujących się zasadami kapitalistycznymi, polega na udzielaniu pomocy materialnej Polakom w Niemczech. Donos został zakończony następującą wzmianką: „o ile nazwiska uczestników uroczystości, przybyłych z prowincji, nie zostaną nam zakomunikowane przez zaufanych ludzi (»V«), to postaramy się tutaj o nie dowiedzieć”. Uwaga ta daje podstawę do wnioskowania, że wielu niemieckich donosicieli było zaangażowanych w dostarczenie niemieckiej służbie bezpieczeństwa informacji o Polakach.

Gęsta sieć konfidentów została zorganizowana przez niemiecką służbę bezpieczeństwa także na terytorium Polski. Wyzyskiwano tutaj polityczną samodzielność organizacyjną, przyznaną mniejszości niemieckiej w Pol-

²⁹ W aktach sprawy karnej Ericha Kocha znajduje się protokół z oględzin tego dokumentu, złożonego przez Juliana Malewskiego, kierownika Banku Ludowego w Olsztynie. Oględzin dokonał sędzia apelacyjny, członek GKBZH w Polsce Józef Skórzyński, zob. AIPN, SWWW, 756, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 326–328.

sce po zawarciu polsko-niemieckiego paktu o nieagresji w 1934 r. Donosiciele („V”) byli werbowani spośród mniejszości niemieckiej, przeważnie z grona aktywnych członków profaszystowskich organizacji niemieckich. Ich zadaniem było dostarczanie informacji o czynnych pod względem politycznym i społecznym Polakach obywatelach Polski. Fakt, że agenci szpiegujący w Polsce nie pochodzili z III Rzeszy, lecz byli werbowani spośród ludności niemieckiej zamieszkującej Polskę, potwierdzają „Wytyczne dotyczące działalności za granicą policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa”, przygotowane dla operacyjnych grup policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa 31 lipca 1939 r. W punkcie czwartym zawarto następującą wskazówkę: „Ich zadaniem jest [...] podjęcie istniejących w tym zakresie kontaktów, specjalnie z konfidentami spośród mniejszości niemieckiej [...]”. Agenci wyjeżdżali do Rzeszy na szkolenia z zakresu dywersji, sabotażu i szpiegostwa. Władze polskie udowodniły szpiegostwo wielu działaczom niemieckim, pastorom, a także członkom organizacji niemieckich³⁰.

Rezultatem wieloletniego działania niemieckich konfidentów w Polsce była przygotowana przez Centralę II P dla oddziałów operacyjnych tajna lista z nazwiskami Polaków poszukiwanych przez niemiecką służbę bezpieczeństwa i tajną policję. Była to tzw. Sonderfahndungsbuch Polen, czyli „Specjalna księga Polaków ściganych listem gończym”. Na liście tej umieszczono, w porządku alfabetycznym, nazwiska Polaków, na których temat donosy sporządzili niemieccy konfidenti. Poza imieniem i nazwiskiem na liście była podana funkcja lub zawód oraz miejsce zamieszkania osoby poszukiwanej. Obok figurowały inicjały jednostki, której zadaniem było ująć daną osobę – Einsatzgruppe (EG) lub Einsatzkommando (EK). Nierzadko był wpisany urząd tajnej policji państwowej w Berlinie, do którego należało przewieźć zatrzymaną osobę.

Na liście figurowały nazwiska dyrektorów śląskich kopalni, profesorów, nauczycieli, urzędników, a także robotników i rolników z całej Polski. Zostały wypisane nazwiska mieszkańców małych miejscowości i wsi, m.in. Okocimia, Szubina, Czarnolasu, Międzychodu, Zawad pod Grudziądzem,

³⁰ Richtlinien für den auswärtigen Einsatz der Sicherheitspolizei und des SD, pkt IV: „Tätigkeit der SD-Angehörigen [...] Ihre Aufgabe ist: [...] Wiederaufnahme bestehender nachrichtendienstlicher Verbindungen speziell mit V-Männer innerhalb der deutschen Minderheiten”, zob. „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 55, s. 161–164; P. Bauer, B. Polak, *Armia...*, s. 24–27.

oraz dużych miast, m.in. Warszawy, Tarnowa, Bydgoszczy, Katowic, Kalisza, Torunia i Łodzi.

Szpiegowanie Polaków nie zakończyło się wraz z napaścią Niemiec hitlerowskich na Polskę, mimo że oddziały Wojska Polskiego i policji, aby przeciwdziałać akcji informacyjno-wywiadowczej, internowały 30 i 31 sierpnia oraz 1 września rozpoznanych bojówkarzy hitlerowskich, szpiegów i organizatorów przerzutów. Siatka konfidentów została wprawdzie rozbita, o czym donosiły meldunki EG IV: „większej części volksdeutschów, znanych Einsatzgruppe (jako informatorzy), nie można odnaleźć”³¹. Inwigilacja trwała jednak nadal, lecz przybrała formy spontanicznej akcji. Członkowie Selbstschutzu i innych profaszystowskich organizacji mniejszości niemieckiej, którzy zostali zwolnieni z polskiego aresztu i wrócili do domów, co zarejestrowała EG VI, kierowali do policji niemieckiej donosy na Polaków w bezpośrednich meldunkach³². Relacje na ten temat zawierają protokoły przesłuchań ofiar, którym udało się przeżyć. Zostały złożone po wojnie do akt śledztw w sprawie zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Pojawiają się w nich następujące informacje: „Złożył na mnie doniesienie niejaki miejscowy Niemiec, któremu zwróciłem uwagę jeszcze przed wojną, że używa słów niemieckich”, „Zostałem na ulicy zaaresztowany przez Longwitza siodlarza z Działdowa, z którym znaleźmy się przed wojną. Nosił karabin i miał na rękawie opaskę. Zarzucał mi rozbajanie związków niemieckich przed wojną”. Inny świadek zeznał, że gdy wrócił w październiku 1939 r. do swojego domu w Kamienicy koło Tucholi po ewakuacji, został natychmiast aresztowany przez gestapo z Tucholi i osadzony w miejscowym więzieniu. Aresztowania dokonano na skutek donosu, złożonego do gestapo przez dwóch miejscowych Niemców, członków Selbstschutzu. Oskarżono go, że 1 września wskazał tych Niemców żołnierzom polskim³³.

O donosach, które miały śmiertelne następstwa, informowały natomiast osoby postronne. Jeden ze świadków zeznał, że aresztowanie i rozstrzela-

³¹ „Der grösste Teil der bei der Einsatzgruppe bekannten Volksdeutschen ist nicht mehr aufzufinden”, zob. „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 6, s. 43–45.

³² „Es hat auch wesentlich zur Beruhigung der deutschen Bevölkerung beigetragen, dass eine grössere Anzahl verschleppter Volksdeutscher sich auf dem Rückwege nach Posen befindet” [„Do znacznego uspokojenia niemieckiej ludności przyczynił się fakt, że większa liczba uprowadzonych volksdeutschów znajduje się w drodze powrotnej do Poznania”], zob. „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 37, s. 122–124.

³³ AIPN, NTN, 226, Proces A. Forstera, k. 3066; SWWW, 757, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 621–622, 751.

nie kupca Baranowskiego z Grudziądza, który tuż przed wojną umieścił w witrynie własnego sklepu mapę Polski z wymalowanymi przez siebie granicami, obejmującymi Gdańsk i Prusy Wschodnie, nastąpiło na skutek donosu miejscowych Niemców. Pięćdziesięciu innym Polakom z Grudziądza, którzy zostali aresztowani i rozstrzelani w Książęcych Górach, zarzucano, że rozbijali zebrania polityczne mniejszości niemieckiej podczas kampanii wyborczej do Sejmu w 1937 r. Donos tej treści złożyli do policji miejscowi Niemcy.

Śmiertelne konsekwencje powodowały również donosy, składane do policji bezpieczeństwa na wielkopolskich nauczycieli. Donosicielami byli sąsiedzi, a nierzadko koledzy, nauczyciele niemieccy, uczący w tej samej szkole. W 1939 r. w Kaliszu została aresztowana i rozstrzelana nauczycielka z Kępna, pomówiona przez miejscowych Niemców ze wsi Kliny o obrazę Hitlera. W październiku 1939 r. został aresztowany i rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w Kostrzynie Konrad Goćwiński, nauczyciel ze szkoły w Kostrzynie. Przypisywano mu „duchowe podniecanie Polaków przeciwko Niemcom”. Również w wyniku donosu miejscowej Niemki został aresztowany i osadzony w obozie policji bezpieczeństwa w Forcie VII w Poznaniu Mieczysław Filipowski, emerytowany kierownik szkoły w Jastrowie³⁴.

O spontanicznych donosach volksdeutschów do funkcjonariuszy operacyjnych grup policji bezpieczeństwa meldowali także dowódcy tych grup w raportach, składanych do urzędu policji bezpieczeństwa. Wpływały donosy o „zebraniach studentów i uczniów gimnazjalnych, którzy noszą dla demonstracji dawne oznaki i czapki lub mundurki polskich organizacji młodzieżowych”. W następstwie donosów policja rozpoczęła dochodzenie. Inny donosiciel informował: „do Poznania powrócili żołnierze polscy w mundurach, owacyjnie witani przez Polaków. Mieli się wyrazić, że walka o Polskę nie jest zakończona”. Policja także wszczęła dochodzenie. Doniesiono o „konferencji przebywających jeszcze w Poznaniu czternastu profesorów uniwersytetu poznańskiego, na której zajmowali się oni ustaleniem dalszej działalności” oraz o tym, że „prof. Instytutu Mikrobiologii, dr Padlewski, przeprowadzał wstępne egzaminy studentów. Pomagał mu prof. Nowakowski ze szpitala miejskiego”. W rezultacie policja wszczęła

³⁴ AIPN, NTN, 224, Proces A. Forstera, k. 2697; M. Walczak, *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984, s. 258–320.

dochodzenie. W innych donosach informowano policję, że konduktorzy nie sprzedają biletów na prośbę wyrażoną w języku niemieckim oraz że właściciele sklepów zwracają uwagę volksdeutschem, że w polskim sklepie należy mówić po polsku. Wiele donosów, jak stwierdzali dowódcy grup operacyjnych w raportach, dotyczyło także odwiedzania domów prywatnych przez duchownych i odprawiania nabożeństw. Na podstawie donosu volksdeutscha, jak wynika z meldunku EG V z 24 września 1939 r., został również aresztowany ks. Trzaskoma. Oskarżono go, że obwiniał „w kółku znajomych niemieckie wojsko o plądrowanie”. Księdza przekazano gestapo w Olsztynie w celu osadzenia go w obozie koncentracyjnym³⁵.

Dowód, że miejscowi Niemcy składali donosy na Polaków, swoich sąsiadów, znajduje się także w piśmie Wernera Kampego, burmistrza Bydgoszczy, do Jacoba Lölgena, szefa policji bezpieczeństwa EK 16 w Bydgoszczy, z 9 listopada 1939 r. Kampe, który zlecał Lölgenowi szybkie aresztowanie i zlikwidowanie dwóch rodzin z Kongresówki, wyjaśnił zarazem, że jakiś donosiciel powiadomił go o „prawdopodobnym niebezpieczeństwie dla Niemców” ze strony dwóch dyplomowanych inżynierów, pracowników elektrowni miejskiej. Donosiciel ów obawiał się o „bezpieczeństwo tych szczególnie ważnych zakładów”, z których funkcjonowaniem obydwaj inżynierowie byli doskonale zaznajomieni. Donosił ponadto, że inżynierowie mają synów w wieku 14 i 16 lat, prawdopodobnie czynnych w polskich związkach przysposobienia wojskowego. Wykorzystując donos, Kampe domagał się zlikwidowania całej rodziny („Es kommt hier eine Liquidierung der gesamten Familie in Frage”)³⁶.

W połowie września inwigilację Polaków podjęli ponownie zwerbowani agenci policji i służby bezpieczeństwa. Dowódcy grup meldowali w raportach, że komórka zbierania informacji została przez nich bardzo rozbudowana, a podczas przeprowadzanych rewizji umieszczono w poszczególnych organizacjach konfidentów³⁷.

³⁵ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 38, s. 124–128, dok. 40, s. 131–134, dok. 41, s. 134–139, dok. 44, s. 141–145.

³⁶ AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 38. Jacob Lölgen nie należał do SS lub SD. Jako funkcjonariusz policyjny otrzymał stopień służbowy, zrównujący go z SS-Sturmbannführerem. Wyrok w sprawie karnej przeciwko Jacobowi Lölgenowi, sygn. 80.

³⁷ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 5, s. 41–43, dok. 22, s. 85–87. Na temat konfidentów tajnej policji pośród volksdeutschów, zob. T. Chinciński, *Niemiecka...*, cz. 1, s. 168. Informatorów zwerbowanych z grona volksdeutschów miała również Abwehra. Na ten temat zob. P. Aurich, *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen den Fronten*,

Informacje, dostarczane przez Niemców zamieszkałych w Polsce, stały się podstawą do zredagowania w pierwszych tygodniach okupacji kolejnych list Polaków, przewidzianych do aresztowania. Listy uzupełniano o dane z akt polskich urzędów, instytucji i organizacji. Ocenia się, że listy proskrypcyjne zawierały łącznie około 80 tys. nazwisk Polaków, przeznaczonych do aresztowania. Ludzie, których nazwiska umieszczono na listach, za swoją czynną i patriotyczną postawę zapłacili życiem przeważnie w pierwszych miesiącach wojny.

Akcja szpiegowska, prowadzona w Polsce przez konfidentów niemieckiej służby bezpieczeństwa i tajnej policji, zarówno w latach pokoju, jak i podczas kampanii wrześniowej, była, jak ocenił Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy, jednym z elementów udanej inwazji na Polskę. Agenci dostarczali informacji o polskich obiektach wojskowych, zakładach przemysłowych, organizacjach i instytucjach oraz o Polakach, aktywnie manifestujących swoją polskość.

Dobrze oceniono zaangażowanie w akcję szpiegowską mniejszości niemieckiej w Polsce. Stwierdzono nawet, że należy docenić „sukcesy” donosicieli. W końcu października urząd wystosował do inspektorów policji i służby bezpieczeństwa na okupowanych ziemiach polskich pismo, nakazujące przekazanie volksdeutschom wyrazów uznania za osiągnięcie znakomitych wyników w przeprowadzonej akcji oraz wypłacenie im należnej gratyfikacji materialnej, jakiej „biorący udział w akcji mogli oczekiwać”³⁸.

„Zweimonatsschrift Politische Studien” 1970, nr 10; P. Leverkühn, *Der Nachrichtendienst und die Spionageabwehr. Bilanz zweiten Weltkrieges*, Hamburg 1955; *idem*, *Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege*, Frankfurt am Main 1957.

³⁸ „In letzter Zeit wurde verschiedentlich bemangelt, dass die seinerzeit eingesetzten Volksdeutschen bei der Sonderaktion Tannenbergr in keiner Weise die Unterstützung erlangen, die sie berechtigterweise verlangen dürften [...] eine Entschädigung und [...] auch eine persönliche Anerkennung für den hervorragenden Einsatz erreicht wird” [„W ostatnim czasie skarżono się na to, że volksdeutsche, biorący udział w specjalnej akcji »Tannenbergr, nie otrzymali należnego im zadośćuczynienia, jakiego mogli oczekiwać [...] odszkodowanie [...] także wyrazy uznania za osiągnięcie znakomych wyników zostanie przekazane”], zob. „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 53, s. 159–160.

GRUPY OPERACYJNE POLICJI BEZPIECZEŃSTWA ORAZ FORMACJE WSPOMAGAJĄCE

Na tajnej konferencji z przywódcami Wehrmachtu, która odbyła się 22 sierpnia 1939 r. w Obersalzbergu, Hitler zakomunikował, że celem inwazji „nie jest osiągnięcie określonej linii”, lecz „zniszczenie Polski bez reszty”, „usunięcie jej wszystkich żywotnych sił”, „fizyczne zniszczenie przeciwnika”¹.

Przygotowania do osiągnięcia wyznaczonego celu, zarówno psychologiczno-polityczne, jak i militarne, prowadzono w Rzeszy wiele lat. Ostatni rok przed napaścią poświęcono na sporządzenie podstawowych założeń planu agresji oraz utworzenie specjalnych jednostek policyjnych, które miały odegrać zasadniczą rolę w „usunięciu [...] żywotnych sił” Polski. Jednostki te, zwane Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei (grupy operacyjne policji bezpieczeństwa) były tworzone na podstawie porozumienia, zawartego w lipcu 1939 r. przez Naczelnego Dowództwo Wojsk Lądowych (Oberkommando des Heeres – OKH) oraz szefa policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, w sprawie działania policyjnych grup operacyjnych przy armiach dokonujących inwazji. Wówczas też opracowano szczegółowe wytyczne, dotyczące zadań grup operacyjnych, i schemat ich podporządkowania dowództwu armii przy równoczesnym podporządkowaniu szefowi policji bezpieczeństwa i SD, dowódcy w Urzędzie Policji Bezpieczeństwa SS-Gruppenführerowi Reinhardowi Heydrichowi, skąd otrzymywały instrukcje.

Grupy operacyjne I–V utworzono już w ostatnich dniach sierpnia 1939 r. Natomiast grupę operacyjną do zadań specjalnych (Einsatzgruppe

¹ Cyt. za: *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, t. 26, Nuremberg 1949, s. 338.

zur besonderen Verwendung – EG zbV), EG VI i samodzielny oddział operacyjny EK 16 uformowano na początku września 1939 r.²

Każda z grup operacyjnych, przydzielona do jednej armii dokonującej inwazji, była złożona z kilku oddziałów operacyjnych, w których skład wchodziło sześćdziesięciu funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa (gestapo i kripo), piętnastu funkcjonariuszy służby bezpieczeństwa (SD) oraz dwadzieścia osób personelu administracyjnego i technicznego. Łącznie wszystkie grupy operacyjne i oddziały operacyjne liczyły 2700 funkcjonariuszy. Odróżniali się oni od funkcjonariuszy jednostek wspomagających szarymi (polowymi) uniformami Waffen SS z opaską SD na lewym przedramieniu.

Operacja obsadzenia policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa podczas kampanii wrześniowej w Polsce przebiegała pod kryptonimem „Tannenberg”. Taką nazwę – Unternehmen Tannenberg (operacja „Tannenberg”) nosił także referat specjalny w Urzędzie Policji Bezpieczeństwa, utworzony w celu skoordynowanego dowodzenia grupami. Miał on też za zadanie opracowywanie na podstawie wpływających meldunków dowódców grup operacyjnych zbiorczego sprawozdania dla szefów policji bezpieczeństwa (sipo), policji politycznej (gestapo), policji kryminalnej (kripo) i szefa Urzędu Głównego Służby Bezpieczeństwa.

Grupy operacyjne, posuwające się za nacierającymi armiami, rozprzeźrzały się po terenie opanowanym przez armię, do której były przydzielone. Obsadzały poszczególne miejscowości na zapleczu armii i tworzyły tam pierwsze placówki policji bezpieczeństwa i SD. Zajmowały zakłady pracy, rekwirowały dobra materialne i internowały ludzi.

Działania wojenne w Polsce zostały właściwie zakończone 25 września 1939 r., chociaż do 27 września opór stawały jeszcze poszczególne grupy Frontu Północnego, walczące między Zamościem a Tomaszowem Lubelskim. Do 28–29 września broniła się Warszawa i Modlin, a do 2 października – Hel. W dniach 2–5 października wojsko stoczyło jeszcze bitwę w rejonie Kocka. Na okupowanych terenach ustanowiono, zgodnie z zarządzeniem Hitlera, administrację wojskową, która działała do 25 października 1939 r. Grupy operacyjne nie zostały rozwiązane wraz z zakończeniem kampanii i datą powołania administracji wojskowej. Przeciwnie,

² K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, s. 7–31.

29 września dowództwa armii otrzymały od OKH telegram następującej treści: „grupy operacyjne policji bezpieczeństwa pozostają na miejscu i działają na obszarze należącym do zakresu armii”. Wprowadzono tylko niewielkie zmiany, dotyczące organizacji grup policyjnych, operujących przy 10. armii oraz przy 8. armii. Dowództwa armii zostały poinformowane, że „grupa operacyjna policji bezpieczeństwa przy dowództwie 10. armii [...] zajmuje się jak dotąd obszarem należącym do zakresu 10. armii [...] grupa operacyjna policji bezpieczeństwa przy dowództwie 8. armii pozostaje w Łodzi i stąd zajmuje się jak do tej pory obszarem należącym do zakresu 8. armii”. Natomiast sztab grupy operacyjnej przy dowództwie 10. armii zostaje połączony ze sztabem grupy operacyjnej przy dowództwie 8. armii.

Zmiany organizacyjne dotyczyły także grupy operacyjnej policji bezpieczeństwa przy dowództwie 4. armii. Po zajęciu Warszawy miała ona podjąć zadania policji bezpieczeństwa na obszarze 8. armii³.

Części grup, które pozostały w poszczególnych miejscowościach, tworzyły fundament placówek stacjonarnych. Były podporządkowane w tym czasie szefom zarządu cywilnego przy dowództwach armii. Wytyczne otrzymywały od szefa policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa. Meldunki, składane przez te grupy, nie były opracowywane przez specjalny referat Unternehmen Tannenberg, który został rozwiązany 17 października 1939 r., lecz przez Departament IV (gestapo) Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt – RSHA). Urząd ten powstał w wyniku przeobrażeń w systemie policji bezpieczeństwa, jakie zaczęto przygotowywać w Berlinie równocześnie z agresją na Polskę. Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy utworzono 27 września 1939 r. jako urząd niezależny od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy. Obejmował dwie podstawowe formacje: policję bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei) i służbę bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst), którymi jednocześnie jako szef RSHA kierował Reinhard Heydrich. Urząd był podzielony na siedem departamentów. Służba bez-

³ ZStL, Hauptstaatsarchiv Nürnberg, NOKW 2664, „Die sicherheitspolizeiliche Einsatzgruppe des AOK 10 [...] bearbeitet wie bisher das zum bisherigen Bereich der 10. Armee gehörigen Gebiet [...] Die sicherheitspolizeiliche Einsatzgruppe des AOK 8 bleibt in Lodz und bearbeitet von dort aus das bisher zum Bereich der 8. Armee gehörende Gebiet”; „Die sicherheitspolizeiliche Einsatzgruppe des AOK 4 tritt zur 8. Armee und steht dieser für die nach der Besetzung Warschau anfallenden sicherheitspolizeilichen Aufgaben zur Verfügung”.

pieczeństwa otrzymała Departamenty III, VI i VII. Departamenty IV i V przeznaczono dla policji bezpieczeństwa, przy czym Departament V został przydzielony policji kryminalnej (kripo), natomiast Departament IV – tajnej policji politycznej (gestapo). Departament I i II były departamentami ogólnymi.

Oficjalne przekształcenie EG i EK w miejscowe placówki policji i SD nastąpiło po wprowadzeniu administracji cywilnej na podstawie zarządzenia Reichsführera SS i szefa niemieckiej policji z 7 listopada 1939 r. Na terenach polskich, które zostały włączone do III Rzeszy, utworzono wówczas urzędy policji państwowej: Staatspolizeileitstelle w Gdańsku i w Poznaniu, Staatspolizeistelle w Bydgoszczy, Grudziądzu, Inowrocławiu, Łodzi i w Katowicach. Na terenie Generalnego Gubernatorstwa w każdym dystrykcie obsadzono natomiast komendantów policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa: Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD w Krakowie na dystrykt krakowski, w Warszawie na dystrykt warszawski, w Radomiu na dystrykt radomski i w Lublinie na dystrykt lubelski. Sztab EG I dał początek urzędowi Dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD im GG – BdS), który miał siedzibę w Krakowie. Jego kompetencje obejmowały Generalne Gubernatorstwo.

Przydział funkcjonariuszy z poszczególnych grup operacyjnych do urzędów policji bezpieczeństwa i urzędów komendantów policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa nastąpił dopiero 20 listopada 1939 r., kiedy zarządzeniem szefa Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa Einsatzgruppen zostały rozwiązane („Die Einsatzgruppen und Einsatzkommandos der Sicherheitspolizei werden aufgelöst”). Do tego czasu działały pod dawnymi nazwami. Ich funkcjonariusze przeszli do stacjonarnych placówek, przy czym dowódcy grup i oddziałów obejmowali dowódcze stanowiska w policji stacjonarnej. Dowódca EG I SS-Brigadeführer Bruno Streckenbach został dowódcą policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie (Befehlshaber Sipo und SD). Funkcję tę sprawował do połowy stycznia 1941 r., kiedy został przeniesiony do centrali RSHA na stanowisko szefa departamentu I. Przygotowywał grupy operacyjne do udziału w agresji na ZSRR, a wykorzystywał swoje doświadczenia z kampanii w Polsce. Oficer łącznikowy do dowództwa 14. armii i zastępca dowódcy EG I SS-Standartenführer

Walter Huppenkothen został komendantem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w dystrykcie krakowskim; dowódca EK 2 w EG III SS-Sturmabteilung Fritz Liphardt został komendantem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w dystrykcie radomskim; dowódca EK 3 w EG I SS-Sturmabteilung Alfred Hasselberg został komendantem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w dystrykcie lubelskim; dowódca EG V SS-Brigadeführer Ernst Damzog został inspektorem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Poznaniu, a zastępca dowódcy EG IV, od połowy października 1939 r. zaś jej dowódca, SS-Standartenführer Josef Meisinger – komendantem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w dystrykcie warszawskim.

2.1. Teren działania operacyjnych grup policji bezpieczeństwa

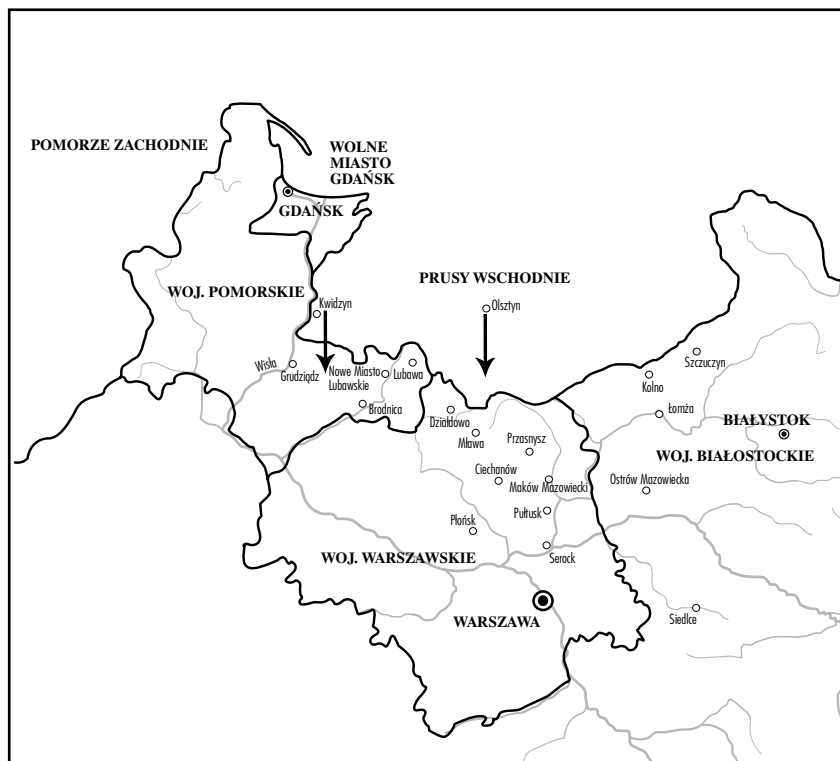
Teren działania poszczególnych grup policji bezpieczeństwa był uzależniony od obszaru operacji armii, do której grupa została przydzielona. Wojska niemieckie, dokonujące inwazji na Polskę, składały się z dwóch grup armii: grupy armii „Północ” i grupy armii „Południe”. Granica operacji obu armii przebiegała na wysokości Leszna, Kutna i Warszawy. Tak też kształtowała się granica obszaru działania grup policji przydzielonych do tych armii.

W skład grupy armii „Północ”, którą dowodził gen. płk Fedor von Bock, wchodziła 3. armia, rozwinięta w Prusach Wschodnich, i 4. armia na Pomorzu Zachodnim. Wytyczne wskazują na to, że 3. armii została przydzielona EG V, dowodzona przez SS-Standartenführera Ernsta Damzoga, składająca się z trzech EK. Za 4. armią posuwała się EG IV, którą dowodził SS-Brigadeführer Lothar Beutel, składająca się z dwóch EK.

EG V wkroczyła za 3. armią z Olsztyna (Allenstein) i Kwidzyna (Marienwerder) w Prusach Wschodnich, gdzie była formowana, do: Grudziądza, Nidzicy i Lubawy (6–10 września 1939 r.), Działdowa i Mławy (6–8 września), Ciechanowa i Przasnysza (9–10 września), Makowa Mazowieckiego, Brodnicy i Nowego Miasta Lubawskiego (10–11 września), Kolna, Szczuczyna i Pułtusza (12–13 września), Łomży, Ostrowi Mazowieckiej, Serocka, Płońska i Siedlec (15–20 września).

Po wprowadzeniu administracji cywilnej oraz rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EK 1 z EG V przeszli do Urzędu Policji Państwowej w Inowrocławiu.

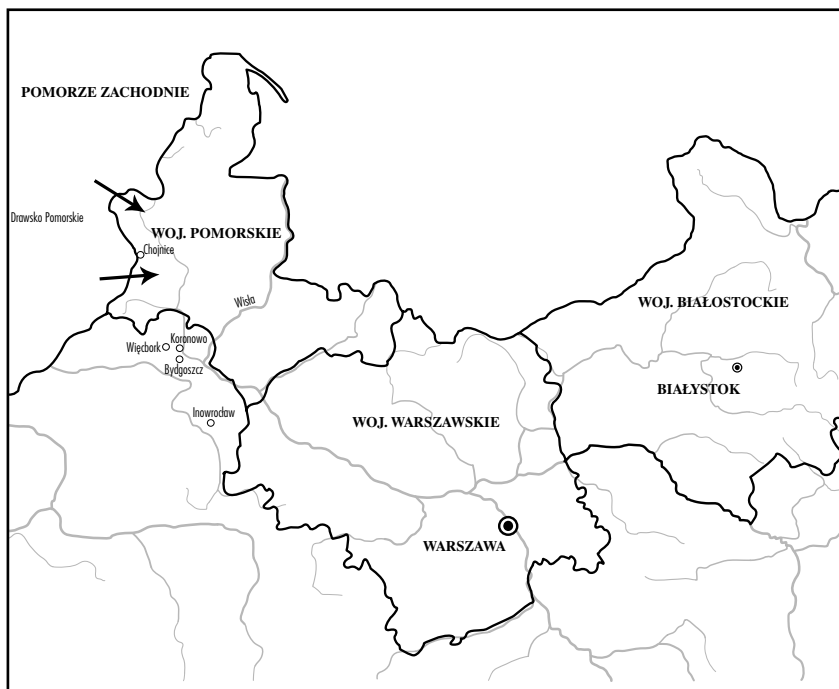
Teren operacji EG V

EG IV wkroczyła za 4. armią z Drawska Pomorskiego (Dramburg) na Pomorzu Zachodnim do: Chojnic (6–7 września 1939 r.), Więcborka (6–9 września), Bydgoszczy (9–14 września), Koronowa i Inowrocławia (12–15 września), Orzysza (17–20 września), Białegostoku (20–21 września). Do Warszawy weszła 1 października.

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EG IV przeszli do Urzędu Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na dystrykt warszawski w Warszawie i podległych mu placówek zamiejscowych (Aussendienststelle) w Garwolinie, Mińsku Mazowieckim, Sołkowie Podlaskim, Grójcu, Siedlcach, Skierniewicach, Grodzisku Mazowieckim, Pruszkowie, Radzyminie i Łowiczu.

Teren operacji EG IV

W skład grupy armii „Południe”, która miała wykonać główne uderzenie na terenie Śląska, pod dowództwem gen. płk. Gerda von Rundstedta, wchodziła 8. armia, 10. armia i 14. armia. Wytyczne wskazują na to, że 8. armii została przydzielona EG III (złożona z dwóch EK), którą dowodził SS-Obersturmbannführer Hans Fischer, do sierpnia 1939 r. szef placówki gestapo we Wrocławiu. Za 10. armią, dla której przewidziano rolę tarana uderzeniowego, posuwała się EG II, dowodzona przez SS-Obersturmbannführera Emanuela Schäfera, do sierpnia 1939 r. szefa placówki gestapo w Opolu. Grupa ta składała się z dwóch EK. Natomiast za 14. armią rozprzestrzeniała się EG I, którą dowodził SS-Brigadeführer Bruno Streckenbach, do sierpnia 1939 r. szef placówki gestapo w Hamburgu. Grupa ta była złożona z czterech EK.

EG III wkroczyła za 8. armią z Wrocławia (Breslau) na Śląsku do: Kępna i Ostrzeszowa w Wielkopolsce (6–7 września 1939 r.), Kalisza,

Ostrowa Wielkopolskiego, Rawicza i Leszna (7–9 września), Poznania (12–22 września), Łodzi (10 września – 5 października), Włocławka, Skierniewic, Zduńskiej Woli i Tomaszowa Mazowieckiego (23 września – 5 października).

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EG III przeszli do Urzędów Komendantów Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na dystrykt lubelski i radomski w Lublinie i w Radomiu oraz podległych im placówek zamiejscowych w dystrykcie lubelskim: Radzyń Podlaski, Biała Podlaska, Terespol, Chełm, Włodawa, Zamość, Tomaszów, Hrubieszów, Biłgoraj i w dystrykcie radomskim: Częstochowa, Kielce, Tomaszów Mazowiecki, Piotrków Trybunalski, Ostrowiec Świętokrzyski, Jędrzejów, Końskie, Busko, Starachowice i Radomsko.

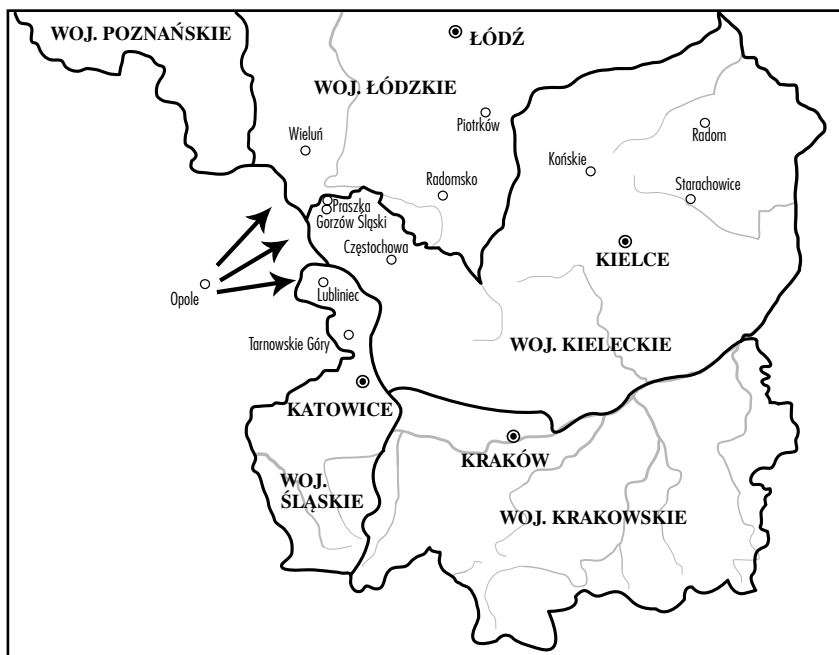
Teren operacji EG III

EG II wkroczyła za 10. armią z Opola (Oppeln) na Śląsku do: Częstochowy (6 września 1939 r.), Gorzowa Śląskiego (6–7 września), Lublinca (8 września), Tarnowskich Gór, Końskich, Kielc, Praszki i Piotrkowa Trybunalskiego (8–16 września), Wielunia i Radomska (8–17 września), Radomia (21 września), Starachowic (27 września).

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EG II przeszli do Urzędów Komendantów Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na dystrykt lubelski i radomski w Lublinie i Radomiu oraz podległych im placówek zamiejscowych.

Teren operacji EG II

Natomiast EG I wkroczyła za 14. armią z Wiednia (Wien) i Opola (Oppeln) do: Raciborza i Gliwic (4 września 1939 r.), Bytomia, Chorzowa i Katowic (6 września), Rybnika, Bielska-Białej, Krakowa i Zakopanego (6–13 września), Bochni, Brzeska, Nowego Sącza, Tarnowa, Dębicy, Rzeszowa,

Przeworska (6–17 września), Jarosławia, Niska, Leżajska, Radymna, Przemysła i Łańcuta (17 września – 5 października), Krosna, Sanoka (25 września).

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EG I przeszli do Urzędu Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na dystrykt krakowski w Krakowie i podległych mu placówek zamiejscowych w Tarnowie, Rzeszowie, Przemyśle, Miechowie, Zakopanem, Nowym Sączu, Jaśle i Sanoku.

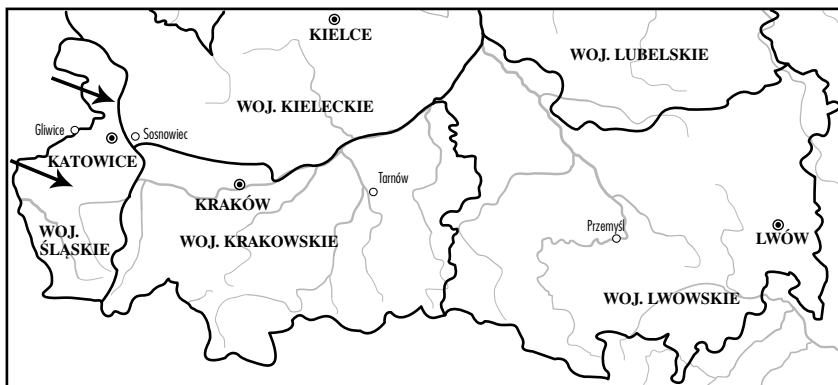
Teren operacji EG I

Utworzona na Śląsku 3 września 1939 r. na rozkaz Reichsführera SS EG zbV, dowodzona przez SS-Obergruppenführera Udo von Woyscha, składała się z dwóch oddziałów. Jednym z nich było liczące 350 funkcjonariuszy EK policji bezpieczeństwa, dowodzone przez SS-Oberführera Ottona Rascha, drugim zaś oddział policji porządkowej, składający się z czterech batalionów. EG zbV, której zadaniem specjalnym było przejęcie przemysłu polskiego w stanie nienaruszonym, działała na obszarze operacyjnym 14. armii. W dniach 6–12 września 1939 r. wkroczyła do Gliwic i Katowic, 12 września dotarła do Tarnowa, Sosnowca, Krakowa i Przemysła, skąd przez Kraków wróciła 22 września do Katowic.

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EG zbV przeszli do Urzędu Policji Państwowej w Katowicach.

Teren operacji EG zbV

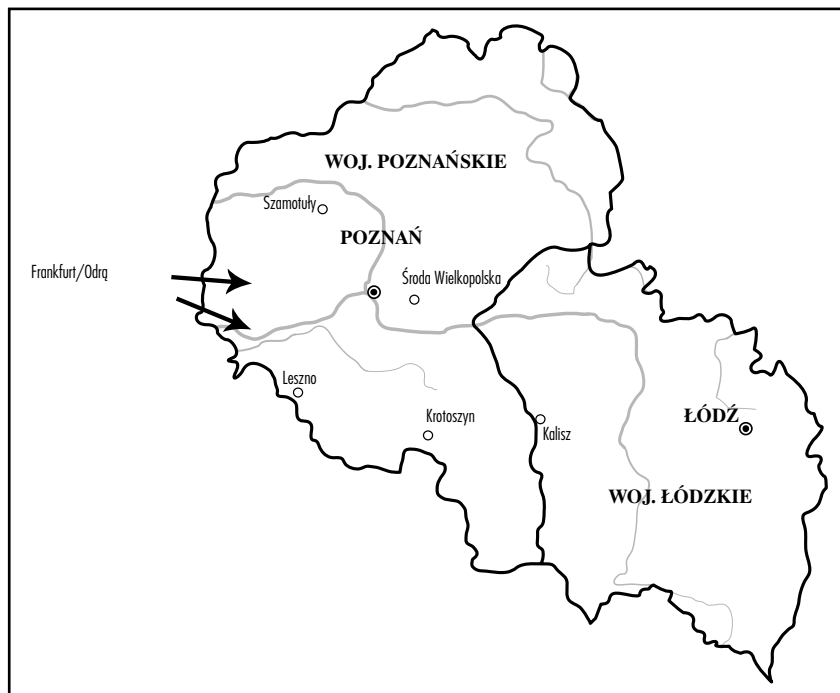

We Frankfurcie nad Odrą została utworzona EG VI, dowodzona przez SS-Oberführera Ericha Naumanna. Składała się z dwóch oddziałów operacyjnych. Grupa została zorganizowana z przeznaczeniem do działania na terenie podległym dowódcy wojskowemu Okręgu „Poznań” gen. Alfredowi von Vollard-Bockelbergowi. Do Poznania wkroczyła w dniach 9–12 września 1939 r., do Szamotuł – 12 września, do Leszna, Krotoszyna, Środy Wielkopolskiej i Kalisza w dniach następnych. Cały teren operacji objęła do 23 września.

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu grup i oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa funkcjonariusze EG VI przeszli do Sztabu Inspektora Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Poznaniu oraz do Urzędów Policji Państwowej w Poznaniu, Łodzi i Inowrocławiu.

W Gdańsku został utworzony samodzielny oddział operacyjny EK 16, którym dowodził SS-Obersturmbannführer Rudolf Tröger, do sierpnia 1939 r. szef gestapo w Gdańsku. W skład oddziału wchodziło łącznie trzystu funkcjonariuszy gestapo i kripo z Gdańska oraz funkcjonariusze schupo i Allgemeine SS. Nie należeli natomiast funkcjonariusze służby bezpieczeństwa, których oddział, SD-EK 16 pod dowództwem SS-Sturmbannführera Franza Rödera, operował niezależnie od dowództwa EK 16. Oddział operacyjny EK 16 został utworzony z przeznaczeniem do działania na terenie podległym dowódcy wojskowemu Okręgu „Prusy Zachodnie”. Sztab EK 16 pozostawał w Gdańsku. Pododdziały, na które

Teren operacji EG VI

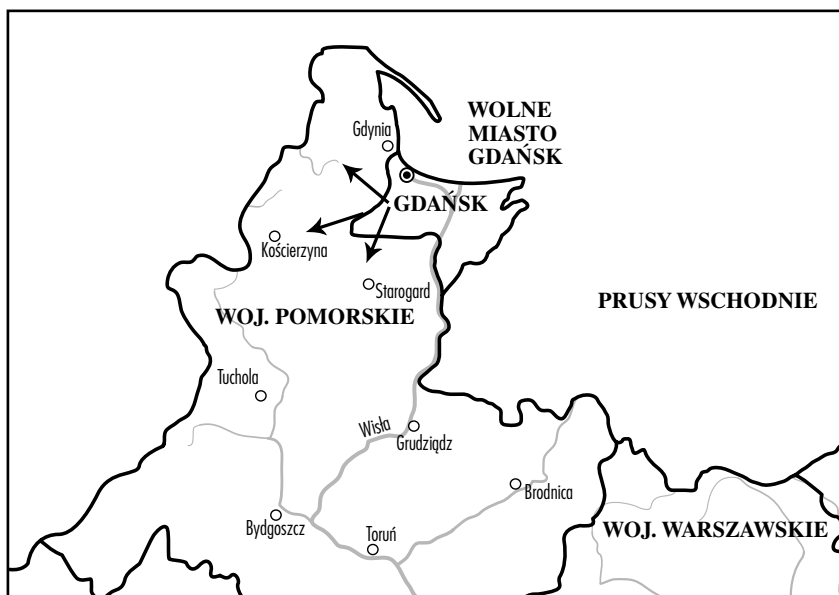
dzielił się EK 16, wkroczyły do Gdyni, Kościerzyny, Starogardu Gdańskiego, Tucholi, Bydgoszczy, Grudziądza, Torunia i Brodnicy.

Po wprowadzeniu administracji cywilnej i rozwiązaniu oddziałów operacyjnych funkcjonariusze EK 16 przeszli do Urzędów Policji Państwowej w Gdańsku, Grudziądzu i w Bydgoszczy.

Oprócz operacyjnych grup policji bezpieczeństwa we wrześniu 1939 r. weszły do Polski także formacje wspomagające te grupy. Za nacierającym wojskiem wkroczyły oddziały policji porządkowej, zorganizowane w bataliony i przydzielone do poszczególnych armii.

Weszły również jednostki SS. Na teren Pomorza Gdańskiego „dla wzmocnienia policji” wkroczyła, utworzona w Gdańsku na mocy decyzji Senatu Wolnego Miasta Gdańska, jednostka specjalna SS-Wachsturmbann „Eimann”, licząca czterystu funkcjonariuszy. Na obszarze operacyjnym 8. armii, po wejściu do Ostrowa Wielkopolskiego, Kalisza, Turka, Koła,

Teren operacji EK 16

Krośniewic, Kłodawy, Chodzieży, Włocławka i Bydgoszczy, działała SS-*Totenkopf-Standarte* „Brandenburg”. Na terenach na południe od Łodzi oraz na odcinku od Łodzi do Bzury operowała SS-*Leibstandarte* „Adolf Hitler”, a wokół Gdyni i Tczewa – SS-*Heimwehr-Sturmabteilung* „Götze”.

Formację, wspomagającą policję w realizowaniu jej zadań jesienią 1939 r., utworzono także z mniejszości niemieckiej zamieszkującej Polskę. Był to *Selbstschutz*, organizacja policyjna, podlegająca dowódcy policji porządkowej. Oficjalnie *Selbstschutz* zorganizowano zaraz po ustaniu działań wojennych, pod koniec września 1939 r., o czym informuje pismo *Reichsführera SS Himmlera* do szefa Urzędu Uzupelnień SS *SS-Brigadeführera Gottloba Bergera* z 29 września 1939 r. W piśmie tym Himmler zobowiązał Bergera do powołania *Selbstschutzu* na okupowanych terenach i podporządkowania go dowódcom policji porządkowej przy poszczególnych dowództwach armii. Jednak inne zachowane rozkazy i stenogramy z posiedzeń wskazują, że organizacja ta została utworzona w wielu częściach okupowanej Polski znacznie wcześniej, a pismem z 29 września usankcjonowano tylko istniejącą od dawna rzeczywistość.

Plan utworzenia w wypadku wojny z Polską zbrojnej organizacji podziemnej, złożonej z miejscowych Niemców, miał zostać omówiony przez Reichsführera SS Himmlera i jego adiutanta Ludolfa von Alvenslebena jeszcze przed rozpoczęciem wojny. Berger przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym (VIII proces) zeznawał, że już 10 września podczas posiedzenia, które odbyło się w głównej kwaterze Hitlera, został zobowiązany przez Himmlera do zorganizowania Selbstschutzu w Polsce i mianowany jego dowódcą. Jako powód powołania formacji podano ochronę rodzin niemieckich, dopóki podbity kraj nie zostanie spacyfikowany. Posłużono się przy tym propagandową legendą o rozbestwionych Polakach, którzy dopuszczali się „najbardziej zwierzęcych okrucieństw w stosunku do volksdeutscheów”. Na utworzenie Selbstschutzu na początku września 1939 r. wskazuje także sprawozdanie dowódcy Selbstschutzu w Prusach Wschodnich SS-Oberführera von Alvenslebena, przedłożone 17 września 1939 r. SS-Reichsführerowi Himmlerowi. Alvensleben poinformował wówczas, że 13 września „omówił z Brigadeführerem Bergerem wszystkie służbowe sprawy i stawił się u dowódcy policji porządkowej generała Daluege”⁴.

Selbstschutz został utworzony na początku września w trzech okręgach: Selbstschutz północny pod dowództwem SS-Oberführera Ludolfa von Alvenslebena z siedzibą w Gdańsku, Selbstschutz południowy pod dowództwem SS-Oberführera Fritza Katzmanna z siedzibą we Wrocławiu i Selbstschutz środkowy pod dowództwem SS-Oberführera Hansa Kelza z siedzibą w Poznaniu⁵.

W późniejszych miesiącach ten rodzaj organizacji policyjnej zaczęto tworzyć wszędzie, gdzie istniała jakakolwiek mniejszość niemiecka. Przy jej formowaniu współdziałali miejscowi aktywiści hitlerowscy i dowódcy sztabów SS w okręgach wojskowych (SS-Stäbe in den Bereichen AOK) w porozumieniu z dowódcami policji porządkowej.

Jednostką organizacyjną Selbstschutzu był inspektorat, który obejmował kilka powiatów (Bezirke). W skład organizacji powiatowej wchodziły placówki miejscowe (Orte). Dowódcami placówek miejscowych byli przeważnie miejscowi Niemcy. Natomiast stanowiska inspektorów i kierowników

⁴ Informacja o tej treści ukazała się w „Deutsche Rundschau” z 15 IX 1939 r. Józef Skórzyński w artykule źródłowym, opartym na aktach archiwalnych GKBZH, wysunął tezę, że Selbstschutz został utworzony jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych. Zob. J. Skórzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn GKBZH” 1958, t. 10, s. 5–56.

⁵ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, DC-Ordner, 457.

powiatowych obejmowali funkcjonariusze SS przysyłani z III Rzeszy. Do Selbstschutzu powoływano mężczyzn w wieku 17–45 lat, zdolnych do noszenia broni. Objęto ich szkoleniem policyjnym, które prowadziła policja porządkowa. Członkowie Selbstschutzu występowali w ubraniach cywilnych, a przynależność organizacyjną zaznaczali zieloną opaską z napisem Selbstschutz, noszoną na lewym rękawie.

Obraz siły Selbstschutzu podczas inwazji Wehrmachtu we wrześniu 1939 r. przedstawia sprawozdanie z 16 września 1939 r. dowódcy sztabu SS w okręgu wojskowym 8. armii SS-Oberführera Kerstena. Wynika z niego, że na terenie operacyjnym 8. armii Selbstschutz liczył w połowie września łącznie 2360 osób⁶. Działając jako organ pomocniczy policji, stanowił znaczną siłę w realizowaniu zadań przez formacje, które wkroczyły do Polski za 8. armią. Były to EG III, cztery bataliony policji porządkowej oraz SS-Totenkopf-Standarte „Brandenburg”. Selbstschutz był niebezpieczny ze względu na znajomość realiów polskich. W końcu października 1939 r. oddziały Selbstschutzu liczyły około 70 tys. członków, z czego ponad połowa – 38 279 członków – należała do Selbstschutzu na Pomorzu⁷.

Po zakończeniu zarządu wojskowego w każdej utworzonej przez okupanta jednostce administracyjnej wyznaczono odrębnych dowódców Selbstschutzu o znacznym stopniu samodzielności. W 1940 r. organizację Selbstschutzu na ziemiach włączonych do Rzeszy rozwiązano, a członków przyjęto do SS lub jednostek policyjnych jako policjantów pomocniczych (Hilfspolizei).

2.2. Zbrodnicze zadania operacyjnych grup policji bezpieczeństwa

Zadania, które otrzymały do realizacji operacyjne grupy i oddziały policji bezpieczeństwa, zostały ustalone, podobnie jak powołanie samych grup policyjnych, w porozumieniu z OKH w lipcu 1939 r. W piśmie Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych z 31 lipca 1939 r. stwierdzono, że zadaniem tych grup „jest zwalczanie wszelkich elementów wrogich Rzeszy i antyniemieckich w kraju nieprzyjacielskim, na tyłach walczących wojsk”.

⁶ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, DC-Akten Kersten.

⁷ Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 70; AIPN, NTN, 220, Proces A. Forstera, k. 1221.

Co pod tym rozumiano, precyzowały „Wytyczne dotyczące działalności za granicą policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa”. Nakazywały one aresztowanie „osób figurujących na przekazanych listach gończych”, osób, „które przeciwstawiają się środkom stosowanym przez niemieckie władze albo które w sposób oczywisty są do tego skłonne lub ze względu na swoje stanowisko i osobiste cechy mogą siać niepokój”. Zlecały także „uniemożliwienie organizacjom wszelkiej działalności”, „zabezpieczenie budynków i urzędów policyjnych, jak również innych budynków, urzędzeń, akt, kartotek itp. potrzebnych policji niemieckiej do wykonywania jej zadań”.

Wytyczne dla wkraczających na terytorium Polski operacyjnych grup policji bezpieczeństwa zawierało także „Specjalne zarządzenie Nr 16 dla Einsatzgruppe III der Sipo” przy 8. armii oraz „Specjalne zarządzenie dla Einsatzgruppe der Sipo” przy 10. armii z 9 września 1939 r., powtórzone w piśmie szefa policji bezpieczeństwa z 13 września 1939 r., skierowanym do wszystkich placówek policji na terenach polskich. W zarządzeniu tym podano, że operacyjne grupy policji mają za zadanie „zwalczanie wszystkich wrogich Rzeszy i Niemcom elementów na tyłach walczących wojsk”, „ujęcie osób niepewnych pod względem politycznym, konfiskatę broni, zabezpieczenie akt ważnych dla policji [...] ujęcie uciekinierów”.

Wytyczne, wyrażone w zarządzeniach, nakazywały także przejmowanie akt polskich urzędów, zajmowanie i zabezpieczanie wszystkich obiektów przemysłowych, przejmowanie zbiorów bibliotecznych i muzeów, rekwirowanie gotówki i dewiz w bankach, a także „zabezpieczenie linii demarkacyjnej między obszarami Polski zajętej przez niemiecki Wehrmacht a obszarami Polski zajętej przez Armię Czerwoną”⁸.

„Specjalne zarządzenie nr 11” z 4 września 1939 r. zawierało wytyczne, dotyczące postępowania w stosunku do tzw. Freischärlern (partyzantów, wolnych strzelców), jak władze III Rzeszy określały polskich cywilów,

⁸ ZStL, Institut für Zeitgeschichte, WB 3139; MAR 1511, „Sie haben im besetzten Gebiet die Aufgaben der Bekämpfung aller reichs- und deutschfeindlichen Elemente rückwärts der fechtenden Truppe. Insbesondere Spionageabwehr, Festnahme von politisch unzuverlässigen Personen, Beschlagnahme von Waffen, Sicherstellung von abwehrpolizeilich wichtigen Unterlagen [...] Erfassung von Flüchtlingen [...]”; „Sicherung der Demarkationslinie zwischen den von deutscher Wehrmacht und der Roten Armee besetzten Gebieten Polens”. Zob. również dokumenty Einsatzgruppen, „Biuletyn GKBZH”, Dokumenty niemieckie, dok. 55, s. 161–164; „Richtlinien für den auswärtigen Einsatz der Sicherheitspolizei und des SD”.

którzy niezależnie od wojska lub wspomagając wojsko stawiali opór najeźdźcy, dozwolony w świetle prawa międzynarodowego. Wytyczne te nakazywały, żeby „partyzantów”, ujętych podczas działań wojskowych, natychmiast rozstrzelać. „Partyzanci” schwytani po zakończonych walkach mieli zostać postawieni przed sądem wojennym w celu osądzenia. W praktyce rozstrzeliwania przeprowadzano bezzwłocznie po ujęciu osób stawiających opór, np. w Lublińcu, gdzie rozstrzelano 180 jeńców cywilnych (Zivilgefangene). W celu uzasadnienia tej zbrodni przed dowództwem Wehrmachtu dowódca EG IV powołał się na rozkaz z kwatery głównej Hitlera, wydany dowódcom policji, aby „polskich powstańców rozstrzelać natychmiast, bez postępowania sądu doraźnego”. Dodał również, że rozstrzeliwania odbywają się już w Tarnowie i Katowicach⁹.

Zadanie krwawego rozprawiania się przez policję bezpieczeństwa, wkraczającą za Wehrmachtem do Polski, z cywilami stawiającymi opór najeźdźcy, określanymi przez władze III Rzeszy jako „wrogie elementy antyniemieckie”, potwierdza rozkaz Reichsführera SS i szefa niemieckiej policji, wydany 3 września 1939 r. dowódcy EG zbV. Nakazywał on „radikalne unicestwienie roznieconego powstania polskiego w nowo obsadzonych częściach Górnego Śląska przy użyciu wszystkich, pozostających do dyspozycji środków”. Zadanie to zostało potwierdzone w „Specjalnym zarządzeniu nr 14” dla dowódcy policji przy 14. armii z 12 września 1939 r., które zlecało wkraczającej policji „przede wszystkim pokonanie i rozbrojenie polskich band, egzekucje, aresztowania w bezpośredniej współpracy z szefem administracji cywilnej w Krakowie i dowódcą tyłowego obszaru armii”¹⁰.

Wszystkie wymienione rozkazy i zarządzenia wyraźnie wskazywały, że „zwalczanie wrogich elementów” oznaczało pacyfikację zajętego obszaru i łamanie wszelkich przejawów oporu przed najeźdźcą przez powszechne dopuszczanie się zbrodni.

⁹ ZStL, Institut für Zeitgeschichte, WB 3139; Amerika-Dokumente, film 4, klatka 344, 345, „Freischärler dürfen ohne weiteres nur während einer Kampfhandlung erschossen werden. Nach beendeten Kampfe festgenommene Freischarler sind dem nächst erreichbaren Kriegsgericht zur Aburteilung zuzuführen”; „polnischen Insurgenten ohne Standgerichtsverfahren sofort zu erschies-sen”.

¹⁰ ZStL, Hauptstaatsarchiv Nürnberg, NOKW 1006, „Ihre Aufgabe ist die radikale Niederwerfung des aufflamenden Polenaufstandes in neu besetzten Teilen Oberschlesiens mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln”; MAR 1512, „Vor allem Niederkämpfung und Entwaffnung polnischer Banden, Exekutionen, Verhaftungen in unmittelbarer Zusammenarbeit mit dem Chef der Zivilverwaltung in Krakau und den Kommandanten des rückwärtigen Armeegebietes”.

Pojęcie zwalczania „wszelkich wrogich elementów antyniemieckich” lub „politycznego oczyszczenia terytorium” (politische Flurbereinigung), jak odnotował szef sztabu OKH gen. Franz Halder, obejmowało również planowaną przez władze III Rzeszy akcję krwawego rozprawienia się z tymi, którzy mogli organizować taki opór w przyszłości. Jak stwierdził Heydrich na naradzie z 8 września 1939 r.: „wszystkich elementów, które mogą być uznane za nosicieli narodowego oporu”. Hitlerowscy decydenci używali w stosunku do tej grupy osób określenia „warstwa przywódcza” (Führungsschicht). Pojęcie to nie odzwierciedlało definicji z zakresu teorii struktury społecznej i nie obejmowało grupy ludzi zajmujących tę samą lub podobną pozycję w hierarchii społecznej. Dotyczyło osób z różnych warstw społecznych, które swoim działaniem umacniały ideę państwa polskiego i rozwijały świadomość narodową w skali masowej. Osoby o silnym poczuciu polskości utożsamiano ogólnie z inteligencją, zgodnie ze stereotypem Polaka w III Rzeszy (zweryfikowanym już podczas okupacji), że świadomość narodową ma tylko polska inteligencja. Ludowi zaś, który nie zajmuje się polityką, lecz myśli o chlebie i pracy, jest obojętny los kraju¹¹. W związku z tym akcję „politycznego oczyszczenia terytorium” nazywano akcją „Inteligencja” (Intelligenzaktion).

Pojęcie inteligencji nie oznaczało w tym wypadku ludzi należących z powodu wykształcenia do konkretnej warstwy społecznej, lecz tych, wokół których z racji ich aktywności i postawy mógł się rozwijać ruch oporu. Tych, jak precyzowały to „Wytyczne dotyczące działalności za granicą policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa”, którzy w sposób oczywisty są skłonni do „przeciwstawiania się środkom stosowanym przez niemieckie władze” lub „ze względu na swoje stanowisko i osobiste cechy mogą siał niepokój”. Odnosiło się więc do ludzi, których cechowała aktywność i umiejętność kierowania działalnością społeczną.

Zakres pojęcia „warstwa przewodząca” lub „element przywódczy”, w rozumieniu hitlerowskich decydentów najbardziej odzwierciedlają raporty formacji policyjnych, przeprowadzających „polityczne oczyszczanie terytorium”. W meldunkach tych zostały wymienione grupy ludności, które stały się ofiarami terronu najeźdźcy, zostały więc zakwalifikowane do „warstwy przewodzącej”. W pierwszej kolejności zwrócono uwagę na członków organizacji politycznych i społecznych, a wśród nich przede

¹¹ W. Hosenfeld, *Usiłując ratować każdego. Życie oficera niemieckiego w listach i dziennikach*, oprac. T. Vogel, Monachium 2004, s. 256.

wszystkim na członków Polskiego Związku Zachodniego jako „nadzwyczaj niebezpiecznej organizacji”.

Polski Związek Zachodni został utworzony w 1921 r. przez działaczy organizacji ZET i Komitetu Obrony Górnego Śląska jako Związek Obrony Kresów Zachodnich. Organizacja zmieniła nazwę w 1934 r. po zbliżeniu polsko-niemieckim, będącym wynikiem deklaracji o nieagresji. Związek działał w pięciu okręgach, z których najliczniejszy był okręg śląski (ponad 25 700 członków). Okręgi poznański, środkowy i pomorski miały 5–9 tys. członków. Najmniejszy był okręg małopolski, utworzony dopiero w 1930 r., liczący blisko 3 tys. członków. Do Polskiego Związku Zachodniego należało łącznie ponad 50 tys. osób.

Zadania, które wyznaczył sobie Polski Związek Zachodni, dotyczyły kwestii polsko-niemieckich. Śledzono niemiecki ruch polityczny i demaskowano antypolską działalność organizacji niemieckich. Wspierano mniejszość polską w Rzeszy i Wolnym Mieście Gdańsku, współpracując ze Związkiem Polaków w Niemczech, finansując nieoficjalny organ związku „Dziennik Berliński” i organizując dla dzieci polskich letnie kolonie w Polsce. Jednym z haseł związku był powrót do macierzy ziem, które określano ziemiami niewyzwolonymi. Były to obszary zamieszkałe przez ludność polską. Ukazywano negatywną rolę mniejszości niemieckiej w gospodarce polskiej, m.in. nadużycia finansowe w przemyśle górnośląskim oraz wykupywanie przez Niemców ziemi i kredytowanie tego wykupu przez banki niemieckie. Informowano także o przygotowaniach Niemiec do wojny.

Działacze Polskiego Związku Zachodniego byli wymieniani najczęściej jako „element zagrażający Niemcom” i potencjalni przywódcy narodowego oporu. Grupy operacyjne po wejściu do Polski przeprowadzały szczegółowe dochodzenia i ewidencjonowały członków tej organizacji.

Oprócz członków Polskiego Związku Zachodniego jako „element przywódczy” były wymieniane koła nauczycielskie i duchowni katolicy. Nauczycieli charakteryzowano jako grupę oddziałującą na świadomość ludu w duchu radykalno-polskim i nacjonalistycznym. Twierdzono, że brali udział w antyniemieckiej propagandzie. Duchownym katolickim zaś zarzucano, że w większości byli żarliwymi Polakami i za pośrednictwem Kościoła fanatyzowali, polonizowali i podburzali lud. Przeciwno nauczycielom i księżom, którym przypisywano wrogie nastawienie do władz niemieckich i niemieckiej ludności, grupy operacyjne przeprowadzały liczne dochodzenia, podobnie jak przeciwko działaczom Polskiego Związku Zachodniego.

Poza grupami ludności, oddziałującymi z racji zawodu lub przynależności do organizacji na świadomość społeczeństwa polskiego, adnotacje o „wrogim usposobieniu do Niemców” lub „działalności antyniemieckiej” umieszczano także przy członkach Związku Powstańców Wielkopolskich i Związku Powstańców Śląskich, Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Związku Strzeleckiego oraz przy kupcach, których ruchliwości i samodzielności w działaniu szczególnie się obawiano. Wśród grup ludności przeznaczonych do aresztowania wymieniano również lekarzy, adwokatów, oficerów w stanie spoczynku, urzędników oraz posiadaczy ziemskich.

Żadnych wątpliwości co do kręgu osób, które miała objąć akcja „Inteligencja”, nie pozostawia rozkaz dowódcy powiatowego Selbstschutzu na Pomorzu Zachodnim z 21 października 1939 r. do miejscowych dowódców w tym okręgu. Nakazywał on aresztowanie całej polskiej inteligencji, a więc nauczycieli, duchownych, adwokatów, właścicieli ziemskich, lekarzy, byłych oficerów, jak również byłych urzędników i odstawienie ich do właściwego więzienia sądowego¹².

Zalecano także aresztowanie osób, które mogły być społecznym autorytetem. Potwierdzają to słowa Adolfa Hitlera, wypowiedziane 2 października 1940 r.: „Należy bezwarunkowo baczyć, aby nie było żadnych polskich panów, tam, gdzie istnieją polscy panowie, powinni – jakkolwiek to może brzmieć twardo – zostać wytępieni [...] Polacy mogą mieć tylko jednego pana, a jest nim Niemiec; dwóch panów obok siebie nie może być [...] dlatego należy wszystkich przedstawicieli polskiej inteligencji wytępić”. Z wypowiedzi tej wynika, że dla Polaka autorytetem mógł być tylko Niemiec. Polacy pretendujący do tej roli powinni zostać zlikwidowani.

Przeprowadzenie operacji „Inteligencja” było głównym zadaniem, które otrzymały operacyjne grupy policji bezpieczeństwa. Po rozwiązaniu grup w końcu listopada 1939 r. akcję kontynuowały stacjonarne placówki policji. Jej zakończenie na ziemiach włączonych do Rzeszy przypada na wiosnę 1940 r., w Generalnym Gubernatorstwie zaś latem 1940 r.

¹² AIPN, NTN, 220, Proces A. Forstera, k. 1205; SWWW, 752, Akta w sprawie karnej E. Kocho, k. 1279: „Auf Befehl des Sturmabführers sind morgen den 21 früh morgens die gesamte polnische Intelligenz, also Ärzte, Lehrer, Geistliche, Rechtsanwälte, Gutsbesitzer, ehemalige Offiziere, sowie ehemalige Beamte zu verhaften und an das zuständige Gerichtsgefängnis abzuliefern”.

Informacje na temat akcji są zawarte już w dokumentach z pierwszej połowy września 1939 r., m.in. w notatce z konferencji, która odbyła się 8 września 1939 r. w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy. Podjęto wówczas decyzję, że w żadnym wypadku nie można w Polsce pozostawić warstwy przywódczej, zostanie więc ona zesłana do obozów koncentracyjnych. Grupom operacyjnym, które właśnie w tym czasie wkraczały do Polski, nakazano organizowanie, jak określono, „prowizorycznych obozów koncentracyjnych”, w których będą mogły umieszczać internowanych Polaków. Obozy, utworzone przez grupy policji bezpieczeństwa dla celów operacji „Inteligencja”, Durchgangslager für Zivilgefangene, Übergangslager, Gefangenenlager, Sammellager i Internierungslager (obozы przejściowe dla jeńców cywilnych, obozy zbiorcze, obozy dla internowanych), były pierwszymi obozami dla ludności cywilnej, które okupant niemiecki zakładał na ziemiach polskich. Funkcjonowały tak długo, jak długo operację realizowano. Gdy cel został osiągnięty, obozy zlikwidowano albo przekształcono¹³.

Informacje o internowaniu warstwy przywódczej w obozach tworzonych przez operacyjne grupy policji bezpieczeństwa są także zawarte w „Wytycznych dotyczących postępowania na zajętych przez wojska niemieckie terenach zachodniopruskich”. Jednostkom, do których były skierowane, nakazano wypełnianie następujących zadań: konfiskata akt i środków płatniczych w polskich bankach; przeprowadzanie rewizji w domach Polaków, rekwirowanie polskich sklepów, składów, samochodów; rozwiązanie polskich stowarzyszeń; likwidacja polskich szkół oraz „zgromadzenie i internowanie duchowych przywódców polskich”, do których w szczególności zaliczono nauczycieli, księży, studentów i kupców¹⁴.

Dalsze uwagi na temat akcji zawiera notatka z posiedzenia w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy z 14 października 1939 r. Jest w niej mowa nie tylko o deportacji do obozów koncentracyjnych, lecz także o fizycznej likwidacji warstwy przywódczej. Na konferencji tej, na której byli obecni również dowódcy grup policji działających w Polsce, szef policji bezpieczeństwa SS-Obergruppenführer Heydrich zażądał, aby „likwidacja jądra pol-

¹³ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, R 58/825. W uwagach dotyczących tej konferencji zapisano pod numerem piątym: „Es wird entschieden, dass die Führerschicht, die auf keinen Fall in Polen bleiben darf, in deutsche KZ's kommt, während für die unteren provisorische KZ's hinter den Einsatzgruppen an der Grenze angelegt werden”.

¹⁴ AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, Richtlinien für das Vorgehen in den von deutschen Truppen besetzten westpreussischen Gebieten, k. 903–910.

kości” (führenden Polentums) została w związku z przyłączeniem terenów polskich do Rzeszy przeprowadzona do 1 listopada 1939 r. Przypomniawszy ponadto, że grupy operacyjne zostały wyposażone w listy gończe, pomocne w przeprowadzeniu akcji, wskazujące Polaków, których należy „unieszkodliwić” (unschädlichen) po zajęciu danego terenu¹⁵.

Informację o „likwidacji radykalnych polskich elementów” i „eksterminacji polskich kół przywódczych” zawiera także sprawozdanie dowódcy oddziału służby bezpieczeństwa SD-EK 16 „Bydgoszcz” (SD-EK 16 „Bromberg”) SS-Sturmbannführera Franza Rödera z 20 października 1939 r. Znajdujemy ją też w piśmie Rödera do Ministerstwa Propagandy Rzeszy z 14 listopada 1939 r. Jest w nim mowa o „fizycznej likwidacji wszystkich tych polskich elementów, których naczelną rolę uwidoczniła się w przeszłości, a w przyszłości mogą być one nosicielami polskiego oporu”. Domagał się zniszczenia moralnej siły oporu Polaków i wyrażał obawę, że mimo całej surowości akcji bezpośredniej zostanie zlikwidowanych w Prusach Zachodnich tylko około 20 tys. Polaków (ułamek, jak zauważył), a zgodnie z wolą Führera z polskiego Pommerellen niemieckie Prusy Zachodnie powinny powstać w krótkim czasie¹⁶.

Informacje na temat eksterminacji inteligencji zawierają także zeznania szefa Abwehry, adm. Wilhelma Canarisa. Przytoczył on wypowiedź Heydricha z 8 września 1939 r., że w Polsce odbywają się egzekucje „polskiej inteligencji, szlachty, duchowieństwa, generalnie wszystkich elementów, które mogą być uznane za nosiciele narodowego oporu”.

Zacytowane liczne wypowiedzi i zapiski dowódców policji bezpieczeństwa różnego szczebla wskazują, że najeźdźca pozbywał się w Polsce osób, które zaliczał do kręgów przywódczych. Nie tylko deportowano ludzi do obozów koncentracyjnych, jak podano na konferencji 8 września 1939 r., lecz także zabijano w egzekucjach, przeprowadzanych natychmiast po aresztowaniu, o czym w tym samym dniu wypowiedział się Heydrich. Natychmiastowe rozstrzeliwania Niemcy określali jako akcję bezpośrednią (direkte Aktion) w odróżnieniu od zesłania do obozów koncentracyjnych. Termin ten pojawia się w dokumentach, dotyczących akcji „Inteligencja” do lata 1940 r.

Informacje o egzekucjach prewencyjnych, przeprowadzonych jesienią 1939 r., zawierają również instrukcje dla formacji wspomagających

¹⁵ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, R 58/825.

¹⁶ AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, Berichte des Einsatzkommandos Bromberg, k. 76.

operacyjne grupy policji bezpieczeństwa. Jednostka specjalna SS-Wachsturmbann „Eimann” otrzymała za zadanie, oprócz likwidacji polskich punktów oparcia w Gdańsku, tzn. Poczty Polskiej i Polskiej Dyrekcji Kolei, także zadanie „zabezpieczenia i oczyszczenia”. Pod tym pojęciem rozumiano przeprowadzenie aresztowań w „polskich powiatach” Kościerzyna, Starogard Gdański, Kartuzy, Wejherowo, osadzenie aresztowanych w obozach przejściowych, pozostających pod nadzorem jednostki w Nowym Porcie (Neufahrwasser), Sztutowie (Stutthof) i Granicznej Wsi (Grenzdorf), a następnie przetransportowanie ich na miejsce egzekucji¹⁷. Podobnie SS-Totenkopf-Standarte „Brandenburg”, która oprócz przeszukiwania domów, aresztowań i przesłuchań dokonywała egzekucji aresztowanych osób¹⁸.

Do zadań batalionów policji porządkowej, oprócz zabezpieczenia i ochrony zdobyczy wojennych, wykrywania ukrytej broni i rozbrajania osób stawiających opór, należał udział w akcjach pacyfikacyjnych „oczyszczających i uspokajających” (Säuberungs-und Befriedungsaktionen) oraz przeprowadzanie egzekucji tzw. partyzantów.

Oddziałom Selbstschutzu powierzono przewożenie i przejmowanie osób aresztowanych, aresztowanie i przekazywanie gestapo osób ujętych przez Selbstschutz, ochronę i zabezpieczanie ważnych zakładów i obiektów. Selbstschutz brał udział w większych akcjach policyjnych i rewizjach, zarówno w okręgu, w którym działał, jak i poza obrębem swojej miejscowości. Członkowie Selbstschutzu przeprowadzali także postępowania sposobem doraźnym, czyli tworzyli tzw. sądy doraźne niezależnie od policji. Oskarżenie wymagało jedynie podpisu trzech świadków volksdeutschów (volksdeutscher Zeugen). Nie wszczynano żadnego postępowania dowodowego. Nazwiska aresztowanych osób z krótkim podaniem zarzutów były wpisywane na listę i kierowane do decyzji dowódcy Selbstschutzu w danej prowincji. Podjętą decyzję zaznaczano przy każdym nazwisku w postaci następujących symboli: krzyż lub inicjały nazwiska dowódcy – oznaczały rozstrzelać; KZ – deportować do obozu koncentracyjnego; entl, czyli skrót od entlassen – zwolnić. W praktyce rozstrzygnięcie o dalszym losie aresztowanych należało do dowódców Selbstschutzu niższej rangi. Akta prokuratury przy

¹⁷ ZStL, Amerika-Dokumente, film 1, klatka 511, Bericht über Aufstellung, Einsatz und Tätigkeit des SS-Wachsturmbann Eimann.

¹⁸ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, Sammlung Schumacher, 466; Amerika-Dokumente, film 4, klatka 362; DC-Akten Nostitz und Pancke.

Sądzie Krajowym w Bydgoszczy (Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Bromberg) z 1940 r. wskazują, że Selbstschutz przystąpił do dokonywania egzekucji na Polakach, rzekomo niebezpiecznych dla Niemiec, aresztując ich na podstawie oświadczeń dwóch volksdeutschów. Decyzje zaś na podstawie tych oświadczeń podejmował dowódca powiatowego Selbstschutzu.

Praktykę zwoływania przez Selbstschutz sądów doraźnych potwierdza obwieszczenie, informujące o egzekucji dziesięciu Polaków w niedzielę 29 października 1939 r. o godzinie 12 na rynku w Grudziądzu. Plakat zachował się w aktach procesu Alberta Forstera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. Zawiadamiano, że dziesięciu zakładników zostanie rozstrzelanych „na podstawie wyroku sądu doraźnego Selbstschutz Westpreussen w Bydgoszczy”¹⁹.

Ze wszystkich akt, odnoszących się do grup operacyjnych policji bezpieczeństwa i formacji wspomagających, wynika jednoznacznie, że zadania tych formacji policyjnych po zajęciu Polski przez Wehrmacht miały na celu złamanie oporu społeczeństwa polskiego przez zastosowanie terroru oraz unicestwienie tych, którzy mogli taki opór organizować. Konkluzję tę potwierdza uwaga, poczyniona przez Heydricha, zawarta w jego aktach z 2 lipca 1940 r. Ze względu na datę należy traktować ją jako podsumowanie przeprowadzonej akcji. Heydrich zauważa, porównując operacje policji bezpieczeństwa w Austrii, Czechosłowacji i Polsce, że „wytyczne dla Einsatzgruppen w Polsce były radykalne”, i jako przykład podaje rozkaz likwidacji polskich kół przywódczych, który objął tysiące osób: „die Weisungen, nach denen der polizeiliche Einsatz handelte, ausserordentlich radikal waren, z.B. Liquidierungsbefehl für zahlreiche polnische Führungskreise, der in die Tausende ging”²⁰.

Adnotacja Heydricha potwierdza, że akcja „Inteligencja” była dokładnie przemyślaną operacją eksterminacyjną. To pierwsza tego rodzaju akcja, przeprowadzona podczas II wojny światowej, wyprzedzająca wykonanie planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Była akcją prewencyjną. Ofiarami padali ci, wokół których, jak oceniła policja niemiecka, mógł koncentrować się przyszły opór Polaków. Była realizowana w działaniu bezpośrednim. Terminem tym określano pozbawienie życia osoby bezpośrednio po aresztowaniu. Przeprowadzono ją także, zsyłając

¹⁹ AIPN, NTN, 211, Proces A. Forstera, k. 8; NTN, 222, Proces A. Forstera, k. 207. Zob. J. Skórzyński, *Selbstschutz...*, s. 45.

²⁰ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, DC-Ordner 457.

ofiary do obozu koncentracyjnego i tam pozwalano im „powoli umierać” (langsam sterben lassen).

Informacji na temat rozmiarów tej akcji dostarczają śledztwa, prowadzone w Polsce i w obu państwach niemieckich, ankiety sądów grodzkich, ankiety GKBZH i OKBZH, a także przeprowadzone ekshumacje mogił, w których sprawcy zakopywali ciała pomordowanych osób. Przy ekshumacjach, które przeprowadzano w 1945 r. z masowych mogił w obecności przedstawicieli milicji, władz cywilnych, biegłych lekarzy i sędziów, obecne były także rodziny aresztowanych w 1939 r. Zwłoki identyfikowano najczęściej podczas przeglądania przedmiotów wydobytych z mogił. Rozpoznawano ubrania, obuwie, obrączki i papierońnice z wygrawerowanymi napisami. Ustalenie tożsamości pomordowanych było procesem niezwykle żmudnym, co uświadamiają słowa jednego z uczestników ekshumacji: „cała masa ludzi błędzi wokół zwłok wydobytych ze wspólnej mogiły”. Jednak identyfikacja nazwisk wszystkich pomordowanych w tej akcji była niemożliwa ze względu na działania, przeprowadzone przez okupanta pod koniec wojny, mające na celu zatarcie śladów zbrodni.

Operację tę rozpoczęto w 1942 r. po załamaniu się ofensywy Wehrmachtu na wschodzie i zaistnieniu możliwości odkrycia przez aliantów śladów masowych zbrodni, popełnionych przez Rzeszę Niemiecką. Opracowanie technicznej strony akcji zacierania śladów zbrodni, oznaczonej kryptonimem „akcja 1005”, powierzono SS-Standartenführerowi Paulowi Blobelowi, który kierował akcją. Przedsięwzięcie było ściśle tajne. Pierwsza próba usuwania zwłok została podjęta w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem. Otwierano masowe groby i palono ciała. Resztki kości ludzkich miażdżono i rozsypywano. Akcja nasiliła się w 1943 r. i w 1944 r. Jesienią 1944 r. władze III Rzeszy uznały „akcję 1005” za zakończoną.

Szacunkowa liczba osób, zamordowanych w akcji „Inteligencja”, została ustalona na podstawie wyników ekshumacji, zeznań świadków w procesach przeciw zbrodniarzom hitlerowskim, przesłuchań, prowadzonych przez sądy grodzkie, oraz dokumentów niemieckich, odnalezionych po wojnie. Oblicza się, że w akcji bezpośredniej zabito ponad 50 tys. osób. Tyle samo osób zesłano do obozów koncentracyjnych, w których przeżyły jednostki. Ogółem w akcji „Inteligencja” jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. zamordowano co najmniej 100 tys. osób²¹.

²¹ Na ten temat zob. Cz. Łuczak, *Polska...*, s. 99–104.

WRZESIEŃ 1939 ROKU

W godzinach rannych 1 września 1939 r. Niemcy zaatakowały Polskę bez wypowiedzenia wojny. W czasie gdy niemiecki Wehrmacht prowadził ostrzeliwania Westerplatte, bombardowano Wieluń i inne polskie miasta, a z radia nieprzerwanie płynęły słowa Hitlera, przekonujące, że w obliczu „krwawego terroru” wobec Niemców w Polsce oraz „naruszenia granicy Rzeszy przez Polaków” nie pozostaje mu nic innego, jak tylko „odpowiedzieć siłą na użycie siły”, niemiecka policja bezpieczeństwa przystąpiła do likwidowania polskiego życia narodowego w Rzeszy i w Wolnym Mieście Gdańsku przy użyciu metod, jakie następnie zastosowała na terytorium Polski.

3.1. Aresztowania Polaków w III Rzeszy

Masowo zaczęto aresztować Polaków obywateli Rzeszy zarówno na terenach autochtonicznych, Śląsku, Warmii, Mazurach, Powiślu i Pograniczu, jak i w Berlinie i w Westfalii. Aresztowano nauczycieli ze szkół polskich, polskich księży, prezesów, sekretarzy i skarbników polskich organizacji, członków zarządów polskich towarzystw i kół, ogółem ponad 2 tys. osób, które hitlerowski aparat policyjno-administracyjny uznał za szczególnie aktywnych członków tych organizacji oraz za przywódców polskiej ludności na terenie Rzeszy¹.

¹ M. Broszat, *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945*, Olten–Freiburg am Breigau 1965, s. 109. Autor podaje, że we wrześniu 1939 r. w KL Dachau zostało osadzonych około 2 tys. Polaków obywateli niemieckich. Nie byli to wszyscy Polacy deportowani do obozów koncentracyjnych z terenu III Rzeszy. Część Polaków z Pogranicza umieszczono w KL Sachsenhausen. Kobiety, w liczbie 80, zostały zesłane do KL Ravensbrück, cyt. za: *Związek Polaków...*, s. 145.

Aresztowania objęły działaczy Związku Polaków w Niemczech i Polskiej Macierzy Szkolnej, członków Związku Harcerstwa Polskiego, Związku Śląskich Kół Śpiewaczych i Związku Młodzieży Polskiej.

Największe nasilenie aresztowań przypadło na pierwszą połowę września, chociaż pojedyncze przypadki notowano już w ostatnich dniach sierpnia, m.in. 18 sierpnia 1939 r. został zatrzymany Emil Kaczmarczyk, kierownik Kasy Polskiej w Bytowie, która była instytucją samopomocy gospodarczej Kaszubów. Deportowano go do KL Neuengamme, gdzie został zamordowany. Aresztowano 25 sierpnia adwokata Jerzego Kostaneckiego, prezesa rady nadzorczej Banku Ludowego w Złotowie i w Zakrzewie oraz Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik”. Został następnie deportowany do KL Sachsenhausen. Aresztowano też nauczycieli ze szkół polskich na ziemi złotowskiej. Osadzono ich w więzieniu w Złotowie, a następnie deportowano do obozów koncentracyjnych².

Policja niemiecka 25 sierpnia 1939 r. otoczyła polskie gimnazjum w Kwidzynie i aresztowała dyrektora dr. Władysława Gąbika, dwunastu nauczycieli gimnazjum, m.in. Nikodema Rozkwitalskiego, Józefa Wedego, ks. Zuskego, lekarza szkolnego dr. Gabriela, pracowników administracji z sekretarzem Stypem-Rekowskim oraz 153 uczniów szkoły. Aresztowanych przewieziono do ośrodka odosobnienia, utworzonego w budynku szpitala dla osób psychicznie chorych w Tapiau. Stąd deportowano wszystkich do obozów koncentracyjnych³.

Pozostali nauczyciele ze szkół polskich na Warmii, Mazurach i Powiślu, m.in. Jan Maza, nauczyciel szkoły polskiej w Unieszewie (pow. olsztyński), Franciszek Nurowski, Teżała, pisarka Maria Zientara-Malewska, która pracowała jako nauczycielka w szkołach polskich na Warmii, oraz wychowawczynie miejscowych przedszkoli zostali aresztowani z chwilą wybuchu wojny. Ich także deportowano do Tapiau.

Równocześnie zostali aresztowani Julian Malewski i Stefan Różycki, dyrektorzy Banku Ludowego w Olsztynie, ks. Wacław Osiński, członek rady nadzorczej, a zarazem prezes oddziału IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech z siedzibą w Olsztynie, i szeregowi pracownicy banku⁴.

² AIPN, Materiały śledcze OKBZH Koszalin, Ds. 8/66/z, Ds. 5/67/b.

³ AIPN, SWWW, 749, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 256.

⁴ AIPN, SWWW, 747, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 65; SWWW, 748, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 255.

W Olsztynie policja niemiecka aresztowała także Leona Włodarczyka, kierownika Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik”, Seweryna Pięniężnego, redaktora i wydawcę „Gazety Olsztyńskiej”, jego żonę, działaczkę ruchu polskiego na Warmii i Mazurach, oraz pracowników „Gazety Olsztyńskiej”. Aresztowani zostali również pracownicy konsulatu polskiego w Olsztynie z konsulem Bogdanem Jałowieckim i attaché Winiarskim⁵.

W Szczytnie aresztowano Roberta Kraszewskiego, redaktora „Słowa Ewangelijnego”, i Reinholda Barcza, działacza Związku Polaków w Niemczech. Największe aresztowania na Warmii, Mazurach i Powiślu trwały do 11 września 1939 r.

Aresztowanych osadzono w budynku więziennym w Olsztynie. Stąd byli wyprowadzani, aby pod nadzorem policji likwidować zewnętrzne oznaki polskich instytucji, w których działali przed aresztowaniem. Kazano im zrywać szyldy oraz zacierać wykute w murze napisy z nazwami firm. Jednocześnie drwiono z nich i wyzywano od polskich świń. Przy grupach tych gromadzili się Niemcy, którzy swoją aprobatę wyrażali słowami: „wytępimy wreszcie zarzęć polską”, „wreszcie z Polakami dzieje się to, co już dawno stać się powinno”, „Polacy muszą zdechnąć”. Zburzono nawet budynek, w którym mieściła się redakcja „Gazety Olsztyńskiej” wraz z drukarnią i księgarnią polską, a lokalna prasa niemiecka, zamieszczając fotografię ruin, w następujący sposób uzasadniała zburzenie domu: „został zrównany z ziemią, ponieważ stanowił plamę na honorze Niemców”⁶.

Po kilku dniach pobytu w więzieniu aresztowani Polacy z Warmii, Mazur i Powiśla byli przewożeni do Hohenbruch, obozu policji bezpieczeństwa, utworzonego w 1934 r. nad Zalewem Kurońskim między Królewcem a Tylżą, przeznaczonego dla niemieckich działaczy postępowych. Przebywali tam przeważnie do połowy listopada 1939 r. Po przesłuchaniach, przeprowadzonych przez gestapo, część aresztowanych deportowano do obozów koncentracyjnych. Mężczyzn głównie do KL Sachsenhausen, kobiety zaś do KL Ravensbrück. Grupę pracowników konsulatu polskiego przeniesiono do obozu, zorganizowanego przez policję bezpieczeństwa w Działdowie.

Część Polaków osadzonych w Hohenbruch została rozstrzelana na miejscu, m.in. zginęli: Seweryn Pięniężny, wydawca i redaktor „Gazety

⁵ AIPN, SWWW, 756, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 351.

⁶ AIPN, SWWW, 749, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 168, 252; SWWW, 750, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 103.

Olsztyńskiej”]; Jan Maza, nauczyciel szkoły polskiej w Unieszewie; Leon Włodarczyk, kierownik Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” w Olsztynie, który przed rozstrzelaniem krzyknął, jak zeznają świadkowie, „jeszcze Polska nie zginęła”⁷.

Kilku Polaków, którymi interesowało się berlińskie gestapo, przewieziono z Hohenbruch do Berlina, gdzie zostali ścięci w więzieniu Moabit. W Berlinie zostali zamordowani, m.in.: Franciszek Nurowski, nauczyciel; Alfons Żurawski z Olsztyna, student na uniwersytecie w Królewcu; Robert Kraszewski, redaktor „Słowa Ewangelijnego”⁸.

Masowe aresztowania na Śląsku Opolskim policja niemiecka rozpoczęła 1 września, a największe nasilenie przypadło także na pierwszą połowę września. Nad ranem 1 września został aresztowany w Bytomiu Adam Bożek, prezes I Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech (Śląsk Opolski). Deportowano go do KL Dachau. Razem z nim aresztowano wielu innych działaczy Związku Polaków na Śląsku Opolskim. Równocześnie zatrzymano naczelnika Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech i działaczy organizacji młodzieżowych, których skierowano do KL Buchenwald. Drużynowych drużyn z Wrocławia – Tadeusza Grajkowskiego i Władysława Zarembowicza – zamordowano na miejscu. Ujęto nauczycieli ze szkół polskich na Śląsku i polskich księży, członków zarządów towarzystw i kół śpiewaczych. Ogółem na Śląsku Opolskim we wrześniu aresztowano około pięciuset osób, uznanych za miejscowych przywódców polskiego życia narodowego. Większość deportowano do obozów koncentracyjnych⁹.

Na Pograniczu masowe aresztowania rozpoczęły się także z chwilą wybuchu wojny. Miały one bardzo szeroki zasięg, ponieważ był to silny region działalności polonijnej, miejsce licznych zlotów i manifestacji narodowych. W Zakrzewie funkcjonowała największa polska szkoła podstawowa, do której uczęszczało 144 dzieci, i duże przedszkole dla 52 dzieci. Działał tam również Dom Polski, zbudowany przez Związek Polaków w Niemczech.

Fala aresztowań objęła wszystkie powiaty Pogranicza. W powiecie bytowskim 1 września został aresztowany Jan Styp-Rekowski z Płotowa,

⁷ AIPN, SWWW, 750, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 104. Z zeznań świadka wynika: „Seweryn Pieniżny był szczególnie męczony. Był chory na serce. Jego oddech było słycać aż w pokoju [...] Pieniżny miał złotą protezę – wyrwano ją. Włodarczykowi, który przed rozstrzelaniem krzyknął »jeszcze Polska nie zginęła«, złamano rękę [...]”.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Związek Polaków...*, s. 139–149.

założyciel i prezes oddziału V Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech z siedzibą w Bytowie. Ujęto także jego syna Alfonsa oraz brata Edmunda, których zesłano do KL Sachsenhausen i KL Dachau. Aresztowano Leona Wysieckiego, nauczyciela ze szkoły polskiej w Ugoszczy, oraz Cyryla Rutza, rolnika i działacza ośrodka Związku Polaków w Przewozie. Obaj zostali deportowani do KL Dachau.

Dalsze aresztowania nastąpiły w kolejnych dniach września. Zatrzymano m.in.: Alojzego Miszewskiego, który prowadził ośrodek polonijny w Łąkiem (pow. bytowski), i deportowano go do obozu policji bezpieczeństwa Stutthof; Ludwika Ryczka, prezesa koła Towarzystwa Młodzieży Polskiej w Bytowie, którego zamordowano w KL Dachau; Józefa Ryczka, zamordowanego w 1939 r. w KL Sachsenhausen; Franciszka Cysewskiego, który prowadził koło Związku Polaków w Osławie Dąbrowie, zrzeszające osiemnastu członków, i jego syna Bolesława; działaczy koła – Benedykta i Jana Kulasów; Marcina i Franciszka Łangowskich.

W powiecie złotowskim aresztowano wszystkich współpracujących z ks. dr. Bolesławem Domańskim, długoletnim prezesem Związku Polaków w Niemczech. Aresztowano ks. Maksymiliana Grochowskiego, prezesa oddziału V Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech, oraz prezesa Związku Towarzystw Szkolnych na rejencję pilską w Złotowie. Osadzony w więzieniu w Złotowie, a następnie w obozie policji bezpieczeństwa w Pile, zmarł niedługo po zwolnieniu. We wrześniu 1939 r. ujęto także brata księdza, emerytowanego inspektora szkolnego z Chojnic, i rozstrzelano go pod Chojnicami. Natomiast w październiku rozstrzelano pod Starogardem Gdańskim bratanka ks. Grochowskiego. Zatrzymano Józefa Horsta, nauczyciela w szkole polskiej w Starej Świętej, do której uczęszczało 53 dzieci, i założyciela hufca „Pogranicze”, który liczył 150 harcerzy. Józef Horst został ścięty w Berlinie. W Berlinie został również stracony aresztowany we wrześniu 1939 r. Jan Olewski, działacz ośrodka polonijnego w Wersku. Podobny los spotkał także aresztowanego we wrześniu Maksymiliana Golisza, Kaszuba z Wiela, który był nauczycielem w Szczecinie. Założył tam drużynę harcerską „Gryf”, gdzie uczył języka polskiego i historii Polski. W Berlinie została ścięta Maria Gąszczak, nauczycielka w szkole polskiej w Głomsku, i Bronisław Kokowski, nauczyciel w szkole polskiej w Kleszczynie, a także Piotr Gostomski, działacz polonijny w Kłęczynie¹⁰.

¹⁰ Z. Szultka, *Polacy z Pogranicza w więzieniach i obozach koncentracyjnych* [w:] *Pogranicze*

Ofiarami kolejnych aresztowań padli Bronisław Łuka i Stanisław Wrzeszcz, których deportowano do KL Dachau, gdzie zostali zamordowani, oraz Antoni Dorsz i Józef Krause, działacze ośrodka polonijnego w Wiśniewce, którzy zostali zamordowani w KL Sachsenhausen. Aresztowano także Franciszka Gliszewskiego, nauczyciela w szkole polskiej w Krajen-ce, oraz Czesława Mikołajczyka, nauczyciela w Rudnej, których następnie zamordowano w KL Flossenbug. W Rudnej, gdzie oprócz szkoły polskiej, do której uczęszczało dwadzieścioro dzieci, istniał ośrodek działalności polonijnej, aresztowano działaczy tego ośrodka: rolników Bronisława i Waleriana Gałów, Michała Siega i Bonifacego Muracha. Wszyscy zostali deportowani do KL Sachsenhausen i tam zginęli.

W Pile aresztowano Floriana i Ignacego Martynów oraz Jana i Teodora Stypów. W Buczku Wielkim, gdzie była szkoła polska dla 86 dzieci i ośrodek polonijny, aresztowano jego działaczy, miejscowych rolników Józefa i Pawła Thomasów, Franciszka Jacha, a także ks. Alfonsa Sobierajczyka i nauczyciela szkoły Stefana Balcera, których deportowano do KL Sachsenhausen i KL Dachau i tam pozbawiono życia. Zamordowano także Piotra Grausickiego, nauczyciela w szkole polskiej w Głomsku, oraz Konrada Konnaka, nauczyciela w szkole polskiej w Buntowie¹¹.

Eksterminacja aktywnych Polaków, udzielających się w organizacjach polskich i wykazujących cechy przywódcze, była prowadzona także w dzielnicach, w których Polacy tworzyli wprawdzie zwarte grupy, ale byli ludnością napływową, a więc w Berlinie i w Westfalii. W Berlinie aresztowano przede wszystkim działaczy centrali Związku Polaków w Niemczech, m.in. Eleonorę Bednarkiewicz, która kierowała biurem centrali, oraz Aleksandra Kraśkiewicza, artystę fotografika centrali prasowej. W Westfalii aresztowano członków zarządów towarzystw i kół śpiewaczych, prezesów i sekretarzy legalnie istniejących stowarzyszeń polskich. Ogółem w Westfalii i w Berlinie aresztowano 249 działaczy polonijnych, których następnie deportowano do obozów koncentracyjnych.

W zasadzie wszyscy działacze organizacji polonijnych w Rzeszy zostali aresztowani do końca września 1939 r. Wyjątek stanowili ci, którym

i Kaszuby w latach terroru. Prześladowania polskiej ludności rodzimej Pomorza Zachodniego 1939–1945, red. A. Czechowicz, Koszalin 1970, s. 46–55.

¹¹ G. Bojar-Fijałkowski, *Ślady, których nie zniszczył czas [w:] Pogranicze i Kaszuby w latach terroru. Prześladowania polskiej ludności rodzimej Pomorza Zachodniego 1939–1945*, red. A. Czechowicz, Koszalin 1970, s. 171–186.

udało się uciec do Polski w przededniu wojny. Byli oni jednak konsekwentnie tropieni przez policję i w bardzo wielu wypadkach ujęci do końca 1939 r. Aresztowano ukrywającego się na terenie Polski Jana Pawłowskiego, działacza koła Związku Polaków w Piasznicy na ziemi bytowskiej. Osadzono go w więzieniu w Starogardzie Gdańskim i rozstrzelano w 1939 r. w Lesie Szpęgawskim. Podobnie postąpiono z siedmioosobową rodziną Chamier-Gliszczyńskich z Płotowa, którzy byli działaczami miejscowego koła Związku Polaków w Niemczech, zrzeszającego dwudziestu członków. W obawie przed represjami Gliszczyńscy wyjechali do Polski. Zostali aresztowani przez policję w Borzechowie (pow. starogardzki), osadzeni w więzieniu w Starogardzie Gdańskim, skąd przewieziono ich na egzekucję do Lasu Szpęgawskiego. Zostali wówczas zamordowani: Augustyn (43 l.), Augustyn (28 l.), Marianna, Bronisław, Leon, Waław i Augustyna (67 l.) Chamier-Gliszczyńscy. Razem z nimi rozstrzelano Wiktora Pię z Borzechowa, u którego rodzina się zatrzymała¹².

Na terenie Polski został także aresztowany przez niemiecką policję Franciszek Błana, sekretarz oddziału V Dzielnicy Związku Polaków. Rozstrzelano go w październiku 1939 r. na terenie powiatu Kartuszy. W pobliżu Kartuz aresztowano w 1939 r. Józefa Wirkusa, skarbnika Kasy Polskiej w Bytowie, a 15 września w pobliżu Kościerzyny – Bernarda Szumockiego, nauczyciela z Kłęczna. Obydwaj zostali zamordowani na miejscu. W Lesie Szpęgawskim został rozstrzelany w 1939 r. Stanisław Ledóchowski, nauczyciel ze szkoły polskiej w Rabacinie na ziemi bytowskiej, a także organizator miejscowego koła Towarzystwa Młodzieży Polskiej. Na Pomorzu zostali ujęci także dwaj nauczyciele ze szkoły polskiej w Skicu, do której uczęszczało 51 dzieci, Brunon Suchecki i Paweł Hans. Rozstrzelano ich w Bydgoszczy i koło Torunia. W Lasach Okalewskich niedaleko Rypina został natomiast rozstrzelany Edmund Smoczyński, nauczyciel w szkole polskiej w Słowianowie, do której uczęszczało 38 dzieci¹³.

Równocześnie z aresztowaniami Polaków, które policja niemiecka przeprowadzała we wrześniu 1939 r. na terenie całych Niemiec, zostały zlikwidowane wszystkie polskie organizacje i instytucje, wydawnictwa i księgarnie na terenach autochtonicznych oraz w Berlinie i w Westfalii.

¹² AIPN, Materiały śledcze OKBZH Gdańsk, Ds. 2/67; Materiały śledcze OKBZH Koszalin, Ds. 9/66/z, Ds. 5/67.

¹³ AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 993–996; G. Bojar-Fijałkowski, *Ślady...*, s. 171–186.

Przed wszystkim został rozwiązany Związek Polaków w Niemczech. Jego nieruchomości, biura i tzw. domy polskie przejęło państwo niemieckie. Zamknięto Bank Ludowy, którego majątek przejęły banki niemieckie. Zostały zlikwidowane Polska Macierz Szkolna, Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Młodzieży Polskiej, Związek Śląskich Kół Śpiewaczych oraz Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Rolnik”. Wszystkie nieruchomości tych instytucji, biura, drukarnie, budynki szkolne i przedszkolne, bursy, księgarnie oraz cały majątek ruchomy przejęła Rzesza Niemiecka.

3.2. Aresztowania Polaków w Wolnym Mieście Gdańsku

Policjanci gdańscy, formacje SA i oddziały SS-Heimwehr 1 września 1939 r. o godzinie 4 napadły na wszystkie polskie instytucje na terenie Wolnego Miasta Gdańska. Zajęto: Komisariat Generalny RP, Polski Zarząd Kolei, Poczta Polska, Polski Inspektorat Ceł i jego placówki, Polską Agencję Telegraficzną, Polską Delegację Rady Portu i Dróg Wodnych, Gimnazjum Polskie, Polski Dom Akademicki, Polską Szkołę Handlową i polskie banki. Instytucje te, przyznane Polsce traktatem wersalskim i międzynarodowymi umowami, stanowiły integralną część państwa polskiego.

Napadu dokonywano w zasadzie w podobny sposób. Oddziały policji, uzbrojonej w działa, broń maszynową i granaty, otoczyły o świcie gmachy, w których mieściły się polskie instytucje. W głównej bramie ustawiano działą. Granatami rozbijano wejście, przez które hitlerowcy wdzierali się do wnętrza, ostrzeliwując korytarze. Usuwano jednocześnie wszelkie zewnętrzne emblematy państwa polskiego. Opór, taki jak w wypadku Poczty Polskiej, pokonywano siłą.

Równocześnie po wdarciu się do budynków policja gdańska dokonywała aresztowań Polaków obywateli Gdańska, którzy byli pracownikami tych instytucji, należeli do Związku Polaków lub w inny sposób manifestowali swoją polskość. Aresztowania przeprowadzano według spisów osób „pod względem politycznym niepewnych, które mogą działać wbrew interesom Rzeszy”. Wykazy te zostały przygotowane przez policję jeszcze przed wybuchem wojny.

Co rozumiano pod określeniem „osoba politycznie niepewna”, wyjaśnia nakaz prewencyjnego aresztowania Polaka, obywatela gdańskiego Medarda Wielocha, wydany przez gestapo w Gdańsku. Stwierdzono

w nim, że urzędnik kolejowy Medard Wieloch zostaje aresztowany, ponieważ „według ustaleń gestapo zagraża on istnieniu i bezpieczeństwu narodu i państwa niemieckiego [...] Z powodu działalności antyniemieckiej daje on powód do obawy, że będzie nadużywać wolności [...] aby działać wbrew interesom Rzeszy Niemieckiej”. Działalność antyniemiecka Medarda Wielocha polegała na tym, że był „przywódcą Polaków w Brosen (Brzeźno gdańskie), największym agitatorom sprawy polskiej. Przez wywieszanie flagi polskiej, członkostwo i działalność w organizacjach polskich przyznawał się oficjalnie do polskości. Bliscy jego również należeli do mniejszości polskiej”. Medard Wieloch oraz jego krewni – Leon i Edmund Knopikowie – zostali, jak informuje pismo, „w chwili wybuchu wojny z powodu działalności propolskiej aresztowani”¹⁴.

Nakaz ujęcia Wielocha stanowi najwymowniejszy dowód, że manifestowanie polskości przez Polaków było definiowane przez władze niemieckie z niesłychaną przebiegłością jako działalność antyniemiecka, co miało służyć usprawiedliwieniu aresztowań.

Prawie równocześnie napadnięto na polskie instytucje w Gdańsku, na Komisariat Generalny RP oraz na mieszkania Polaków obywateli Gdańska. O godzinie 4.45 policja wdarła się do budynku Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku i mieszkań urzędników. Zatrzymano komisarza generalnego ministra Mariana Chodackiego, jego zastępcę Zbigniewa Zawadowskiego, szefa biura prasowego przy Komisariacie Generalnym RP Wiesława Arleta oraz urzędników: Moderowa, Zalewskiego, Głogowskiego i Wołowicza. Aresztowanych przewieziono do miejsca odosobnienia w Victoria Schule. Po interwencji wysokiego komisarza Ligi Narodów zostali zwolnieni i odstawieni do granicy litewskiej.

W tym samym czasie policjanci gdańscy i członkowie SA wysadzili granatami bramę wejściową i wdarli się do Polskiego Inspektoratu Cef. Inspektorów celnych, którzy byli w gmachu inspektoratu, wypędzono na dziedziniec budynku, ustawiono twarzami do muru i zmuszono do stania z podniesionymi rękoma. Po kilku godzinach z rykiem i biciem załadowano ich do samochodu ciężarowego i pod zwiększoną eskortą przewieziono do miejsca odosobnienia w Victoria Schule.

Aresztowano naczelnego inspektora cef dr. Stanisława Mielocha oraz inspektorów celnych: dr. Mendyka, M. Dunsta, Floriana Klebbę, Wacława

¹⁴ AIPN, NTN, 524, Proces A. Greisera, k. 206–209.

Szpilczyńskiego, Władysława Kitłowskiego, Kazimierza Jurczyńskiego, Karola Nowaka i Jana Szymurę. Po przesłuchaniach przez gestapo, podczas których starano się im wmówić, że byli szpiegami na rzecz Polski, kilku inspektorów deportowano do obozów koncentracyjnych, inni zaś zostali przewiezieni do obozu policji bezpieczeństwa w Hohenbruch i stąd skierowani do pracy przymusowej na roli w powiecie gdańskim. Inspektorzy, mieszkający w Orłowie lub w Tczewie, zdążyli uciec w głąb kraju i ukryć się na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Wielu z nich zostało jednak ujętych przez policję i zamordowanych¹⁵.

Inspektorzy celni, pełniący służbę w urzędach granicznych: Einlage (Przegalina), Stutthof (Sztutowo), Tiegenhof (Nowy Dwór Gdański), Kalthof (Kałdowo) i Szymankowo, zostali zamordowani na miejscu. W Szymankowie, stacji granicznej, leżącej na szlaku komunikacyjnym Rzesza–Prusy Wschodnie, zastrzelono komendanta placówki celnej Stanisława Szaraka oraz jego współpracowników: Michałaka (imienia nie ustalono), Eugeniusza Jerczyńskiego, Władysława Kamińskiego i Ignacego Wysilewskiego. W grudniu 1939 r. w Gdańsku rozstrzelano inspektora celnego Franciszka Kaczmarka.

W tym samym czasie na stacji kolejowej w Szymankowie policja gdańska i członkowie SA zamordowali czternastu polskich kolejarzy z rodzinami. Rozstrzelano ich za obronę przed napaścią hitlerowską. Kolejarze ci dzięki odwadze i szybkiemu działaniu skierowali pociąg pancerny na ślepy tor. Umożliwiło to żołnierzom polskim wysadzenie mostu na Wiśle w Tczewie i wstrzymało atak niemiecki. W odwecie zostali rozstrzelani: zwrotniczy Roman Grubba, który przerzucił dźwignię, gdy pociąg pancerny wjeżdżał na stację, zawiadowca stacji Szymankowo Paweł Szczeciński i jego siostra Helena Szczecińska, zawiadowca odcinka drogowego Mieczysław Olszewski, nadzorca przewodów Alojzy Łukowski, torowy Jan Zalewski, zwrotniczy Maksymilian Gołembiewski. Żonę Gołembiewskiego i troje dorosłych dzieci aresztowano na terenie Torunia i deportowano do obozów koncentracyjnych. Zostali także rozstrzelani: czterej asystenci – Alfons Runowski, Gerard Wilgórski, Marian Chmielecki, Bruno Tysarczyk, żona postrzelonego i uznanego za zabitego asystenta, Elżbieta Lessnau, która była w ciąży, restaurator dworcowy Aureli Strzempkowski, zwrotniczy Paweł Kraiński, kasjer Artur Okrey i robotnik stacyjny Paweł

¹⁵ *Ibidem*, k. 205–207.

Plath. Ciała zamordowanych inspektorów celnych i kolejarzy oraz ich rodzin pochowano we wspólnej mogile przy drodze, prowadzącej na pastwiska, nieopodal nieczynnego młyna¹⁶.

Policja gdańska i SS-Wachsturmbann „Eimann” napadli na gmach Polskiego Zarządu Kolei. Aresztowano Sebastiana Wójtowicza, szefa Polskiego Zarządu Kolei, a zarazem działacza Gminy Polskiej Związku Polaków w Wolnym Mieście Gdańsku, oraz pracowników pełniących tam służbę: portiera, kontrolera ruchu, dyspozytora i dwóch telefonistów.

W kolejnych dniach z 1979 Polaków, zatrudnionych na kolei w Gdańsku, aresztowano ponad 800. Deportowano ich do obozów koncentracyjnych i tam zamordowano. W obozach policji bezpieczeństwa w Sztutowie i w Nowym Porcie osadzono 63 polskich pracowników kolei, których rozstrzelano jesienią 1939 r. oraz zimą i wiosną 1940 r. Zdołano ustalić niektóre nazwiska rozstrzelanych kolejarzy. W 1939 r. w Piaśnicy zostali rozstrzelani: Jan Białkowski, Augustyn Blume, Paulina Melka, Stefan Ostrowski, Józef Szulc; w Sztutowie: Maksymilian Bojar; w Tczewie: Norbert Gierczewski, Alfons Triba, Alojzy Włoch, Cezary Buczkowski; w Lisewie: Brunon Łysarczyk; w Nowym Porcie: Antoni Piastowski; na stacji Westerplatte: Wojciech Najserk; w Gdańsku: Paweł Glembin i Jan Rogowski. W Berlinie w więzieniu Moabit ścięto Jana Ruchalskiego.

W styczniu 1940 r. w Piaśnicy rozstrzelano Jana Jagłę. W Sztutowie zostali rozstrzelani: Stanisław Langiewicz, Antoni Maciejewski, Józef Pipke, Bernard Tetzlaff, Werner Zielke, Jan Hallmann; w Nowym Porcie: Jakub Schutt i Marcei Laska.

W marcu 1940 r. rozstrzelano w Sztutowie: Jana Zimnego, Szymona Witkowskiego, Leona Trzebiatowskiego, Henryka Thomasa, Konrada Sojeckiego, ks. Franciszka Rogaczewskiego kapelana kolejowego, Kazimierza Ostrowskiego, Józefa Ossowskiego, Leona Nowaczyka, Edwarda Nittka, Witolda Nałkowskiego, Władysława Murawskiego, Augustyna Miaskowskiego, Wincentego Mielczarka, Augustyna Macha, Bogdana Langego, Jana Kwiatkowskiego, Aleksandra Kraińskiego, Wincentego Knittera, Maksymiliana Kempńskiego, Franciszka Kamińskiego, Antoniego Jurkiewicza, Franciszka Grzonkowskiego, Leona Grabowskiego, stacyjnego Alfonsa Gariantesiewicza, Edmunda Dettlaffa, Brunona

¹⁶ AIPN, NTN, 232, Proces A. Forstera, k. 4897.

Buczkowski, Leona Blocka, Alfonsa Binnebesela. Po wielu aresztowanych kolejarzach ślad zaginał¹⁷.

W godzinach rannych 1 września 1939 r. oddziały SS-Wachsturmbann „Eimann” i gdańskich policjantów, dowodzonych przez gen. majora Friedricha Eberhardta, zaatakowały Poczta Polska. Załoga poczty stawiała opór przez kilkanaście godzin. W tym czasie zginęło dwanaście osób. Obrońcy ulegli dopiero wieczorem, gdy napastnicy, nie mogąc zdobyć budynku, podpalili go miotaczem ognia. Wszystkich, którzy brali udział w obronie poczty, postawiono przed doraźnym sądem wojennym w oddziale Eberhardta. Sąd doraźny skazał 23 osoby na deportację do obozów koncentracyjnych, natomiast 39 osób na śmierć przez rozstrzelanie. Egzekucji hitlerowcy dokonali 5 października 1939 r. na Zaspie koło Gdańska Wrzeszcza. Zostali zamordowani listonosze: Stefan Bączkowski, Jan Banaszkowski, Florian Budziak, Alojzy Bela, Andrzej Binkowski, Konrad Grotha, Franciszek Krause, Franciszek Kuntz, Augustyn Lis, Bernard Majewski, Franciszek Mionskowski, Sylwester Płoszyński, Leon Schreiber; urzędnicy, technicy oraz kierownicy poczty: Władysław Bergier, Heliodor Becker, Maksymilian Cygański, Jan Ellwardt, Alfons Flisykowski, Leon Fuz, Kazimierz Gdaniec, Jan Klimek, Franciszek Klinkosz, Władysław Koprowiak, Władysław Kupka, Wojciech Kurkowski, Franciszek Magulski, Jan Nowak, Stefan Nowakowski, Kazimierz Orzechowski, Brunon Pielowski, Ignacy Połom, Franciszek Rąbca, Aleksander Racki, Kazimierz Rogaczewski, Józef Rzepka, Ignacy Sikorski, Józef Strzelecki, Leonard Wiśniewski, Piotr Teshmer. Informacje doraźnego sądu wojennego o skazaniu na śmierć i egzekucji obrońców Poczty Polskiej brzmiały następująco: „Franciszek Magulski, z powodu udziału w partyzantce, skazany na karę śmierci, został stracony”¹⁸.

Przez policję gdańską 1 września 1939 r. został również aresztowany komandor portu gdańskiego i szef pilotów w Wolnym Mieście Gdańsku, kapitan żegluga wielkiej Tadeusz Ziółkowski, który nie wyraził zgody na wprowadzenie pod koniec sierpnia do portu gdańskiego pancernika

¹⁷ AIPN, NTN, 178, Proces A. Forstera, k. 29–51; NTN, 231, Proces A. Forstera, k. 4897, 4898, 4912–4924.

¹⁸ AIPN, NTN, 207, Proces A. Forstera, k. 11, 12; Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. gdański, Egzekucje. Meldunek gestapo w Gdańsku dla szefa Policji Bezpieczeństwa, Referat Specjalny „Akcja Tannenberg” informował: „Ujęci po zdobyciu Poczty Polskiej urzędnicy pocztowi jako partyzanci zostali w dniu 8 września 1939 r. skazani na śmierć przez sąd wojenny”. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. gdańskie, pow. gdański, Egzekucje.

„Schleswig-Holstein”. Został osadzony w obozie policji bezpieczeństwa w Sztutowie i rozstrzelany na wiosnę 1940 r. w pobliskim lesie. W tym samym czasie został zatrzymany inż. Rosochowicz, pracownik Rady Portu i Dróg Wodnych, który zginął w Sztutowie. Dyrektora Polskiej Agencji Telegraficznej w Gdańsku Jana Michonia zastrzelono podczas wywieszania biało-czerwonej flagi w budynku agencji¹⁹.

Równoległe z aresztowaniem pracowników polskich instytucji policja gdańska dokonywała aresztowań innych działaczy Polonii w Gdańsku i okolicy. Zatrzymany został Antoni Lendzion, poseł do Volkstagu (sejmu gdańskiego). Osadzono go w Sztutowie i rozstrzelano na wiosnę 1940 r. W Warszawie ujęto prezesa Polonii gdańskiej Franciszka Szmeltera, który przed rozpoczęciem działań wojennych wyjechał do Polski. Jednak został rozpoznany przez funkcjonariuszy policji, aresztowany i rozstrzelany w publicznej egzekucji w 1941 r. W Piaśnicy rozstrzelano: Józefa Dybę, Augustyna Heniga, Aleksandra Szkodzińskiego, Jana Stopikowskiego i Pawła Kolkę. W Sopocie obok jej domu zastrzelono dróżniczkę Bolesławę Karczewską.

Ze szczególną zaciętością tropiono i zatrzymywano nauczycieli szkół polskich, którym przypisywano działanie na szkodę młodzieży niemieckiej. Twierdzono bowiem, że do szkół polskich w Gdańsku uczęszcza spolonizowana młodzież niemiecka, która jest przez nauczycieli jeszcze bardziej utwierdzana w polskości. Na 130 nauczycieli, pracujących w szkołach polskich w Gdańsku, 29 rozstrzelano. W Piaśnicy zostali rozstrzelani dyrektor gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej Kazimierz Sołtysik oraz nauczyciele: Pniewski, Behrendt (imion nie ustalono), Antoni Olszewski i Paweł Kielas. W Sztutowie osadzono zatrzymanego Alfonsa Liczmańskiego, nauczyciela i harcmistrza, który został rozstrzelany na wiosnę 1940 r. Do obozów koncentracyjnych zostali zaś deportowani: Wojtaszewski, Frankowski i Wojanowski. W Sztutowie rozstrzelano też lekarza Stefana Mirau. Zakatowano również ks. Muzalewskiego i ks. Komorowskiego²⁰.

Wielu działaczy Polonii gdańskiej zatrzymano w połowie września w Gdyni, dokąd wyjechali w obawie przed zagrożeniem. Aresztowano tam około 60 osób, których nazwiska figurowały na listach gończych,

¹⁹ AIPN, NTN, 27, Proces A. Greisera, k. 51; NTN, 231, Proces A. Forstera, k. 4895–4896; M. Podgóreczny, *Albert Forster – gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977, s. 210.

²⁰ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. gdański, Egzekucje; NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 51; NTN, 232, Proces A. Forstera, k. 5062.

sporządzonych przez policję gdańską, i 83 osoby, których nazwiska widniały na listach przygotowanych przez Centralę II P w Berlinie²¹.

3.3. Zbrodnie Wehrmachtu

Agresja hitlerowskich Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 r. nie zmierzała tylko do zniszczenia polskich sił zbrojnych. Wbrew informacji, zamieszczonej w odezwie naczelnego dowództwa wojsk dokonujących inwazji, że siły zbrojne Niemiec nie widzą w ludności cywilnej wroga, obiekty cywilne, miasta, wsie, drogi z uchodźcami, pociągi ewakuacyjne były od pierwszych godzin wojny celem ataków lotnictwa niemieckiego i ostrzału artylerii. Bomby spadały na szpitale, kościoły i dzielnice mieszkaniowe. Jak ustalił Szymon Datner, lotnictwo niemieckie zbombardowało 158 miast i osiedli, w których straciło życie tysiące cywilów. Obiektem licznych zbrodniczych nalotów była Warszawa, broniona do 28 września 1939 r. Luftwaffe 10 września dokonała siedemnastu nalotów na miasto. Natomiast 13 września pięćdziesiąt samolotów niemieckich obrzuciło bombami burzącymi i zapalającymi centrum miasta i jego północne dzielnice, zwłaszcza Żoliborz i Wolę. W późnych godzinach popołudniowych 17 września lotnictwo niemieckie ponownie zbombardowało Warszawę. Straty ludności w ciągu jednego dnia wyniosły około pięciuset osób. W tym samym czasie wojska niemieckie prowadziły ostrzał artyleryjski. W nocy z 22 na 23 września szczególnie były ostrzeliwane Śródmieście i Żoliborz. Strzelano głównie pociskami zapalającymi, aby spowodować dużą liczbę pożarów. Paliły się domy mieszkalne przy szesnastu ulicach. Płonął szpital pw. Przemienienia Pańskiego, hotele, kościoły i budynki urzędów państwowych. Nad Warszawę 25 września wystartowały całe dywizjony samolotów bombardujących, a równocześnie rozpoczęto ostrzał artyleryjski. Warszawa płonęła i waliła się w gruzy. Pożar strawił doszczętnie szpital pw. św. Ducha, w którym znajdowało się około siedmiuset chorych i rannych. Zbombardowana została część szpitala pw. Dzieciątka Jezus. Zginęło ponad 180 chorych i rannych oraz 25 osób personelu szpitalnego. Spalił się szpital w budynku medycyny teoretycznej. Zginęło w nim kilkudziesięciu rannych. Ogółem w Warszawie wskutek bombardowań i ostrzału

²¹ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 23, s. 90, Raport Einsatzkommando 16 (Danzig) z 16 IX 1939 r.

zginęło 30 tys. mieszkańców. Bombardowano nie tylko duże miasta. Bomby zrzucono nawet na miasteczka i wsie. Zapalały się kryte słomą dachy chat, stodoł i obór, w których płonęło bydło. Całkowitemu zniszczeniu uległo około 476 wsi²².

Z atakowanych miast i osiedli ludność uciekała w popłochu na wschód. Szlak ewakuacyjny wyznaczały zbombardowane pociągi i zwłoki uciekinierów przy drogach. Bomby zostały zrzucone m.in. na uchodźców na szosie do Gniezna i na ludność cywilną na szosie z Warszawy do Siedlec, gdzie zginęło około sześciuset osób. Zbombardowano pociąg, wiozący mieszkańców Krotoszyna i okolic, w którym zginęło trzysta osób. Kilka dni później został obrzucony bombami w okolicy Słupcy transport ewakuacyjny z Poznania. W Łukowie 4 września zbombardowano pociąg z urzędnikami i nauczycielami z Ciechanowa.

Wstrząsające fakty okrucieństwa ze strony żołnierzy Wehrmachtu odnotowano także po zajęciu przez wojsko miast i miasteczek. Wiązały się z obroną poszczególnych miejscowości przez mieszkańców. Ludność cywilna, a zwłaszcza członkowie różnych organizacji społecznych i politycznych, np. Stronnictwa Narodowego, Związku Strzeleckiego, Związku Powstańców Wielkopolskich i Śląskich, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Związku Harcerstwa Polskiego, Straży Pożarnej, spontanicznie przyłączyli się do obrony napadniętego kraju, formując ochotnicze oddziały samoobrony i straży obywatelską. Ochotnicy, którzy nie zostali uzbrojeni, prowadzili obserwację przeciwpożarową, czuwali nad przestrzeganiem zaciemnienia, sprawowali opiekę nad uchodźcami. Część ochotników została wyposażona w broń. Uzbrojenie stanowiły stare karabiny ćwiczebne z magazynów Przystosowania Wojskowego i broń myśliwska. Mimo przestarzałej broni przystępowano do obrony miast i udzielano pomocy okolicznym miejscowościom. Wysyłano grupy zwiadowcze do wsi, w których miały się znajdować bojówki niemieckie, i likwidowano dywersję niemiecką. Ochotnicy pełnili służbę w mundurach harcerskich i strażackich lub w ubraniach cywilnych z białoczerwoną opaską na ramieniu. Obronę Polaków przed najeźdźcą, mimo usankcjonowania jej przez prawo międzynarodowe, Niemcy określali jako „podstępna i zdradliwa walkę ze strony wolnych strzelców i partyzantów”. Po wkroczeniu żołnierze Wehrmachtu, najczęściej przy pomocy

²² Sz. Datner, *55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1 IX – 25 X 1939 r.*, Warszawa 1967, s. 75–87.

miejscowych Niemców, którzy wskazywali obrońców, aresztowali i mordowali osoby biorące udział w odpiernaniu ataku.

W Wielkopolsce takiej zbrodni dokonano w Kłecku, miasteczku leżącym na północny zachód od Gniezna. W systemie obronnym powiatu gnieźnieńskiego miasto zajmowało kluczową pozycję ze względu na krzyżowanie się szos i przechodzącą w tym miejscu linię kolejową. Przypuszczano, że przez Kłecko Niemcy będą się starali jak najszybciej dotrzeć do Gniezna. Dróg prowadzących do Gniezna bronił w Kłecku oddział Obrony Narodowej, liczący 150 członków. Obrońcy występowali w mundurach swoich organizacji i stowarzyszeń, a na rękawach, oprócz opaski z nazwą straży i pieczętką komendy, nosili opaski biało-czerwone²³.

Oddziały niemieckie, wchodzące w skład 12. pułku Grenzschtzutu, przystąpiły do natarcia na Kłecko 8 września 1939 r. o godzinie 5.30. Były wspomagane przez kolonistów niemieckich, którzy od strony miasta zaatakowali obrońców polskich. Po kilkunastogodzinnej walce i poniesionych znacznych stratach Kłecko zostało zdobyte przez żołnierzy Wehrmachtu.

Zorganizowanym, cywilnym obrońcom Kłecka przysługiwały w myśl konwencji haskiej z 1907 r. prawa kombatanta. Zgodnie z artykułem II konwencji: „Ludność terytorium niezajętego, która przy zbliżaniu się nieprzyjaciela dobrowolnie chwytą za broń, aby walczyć z wkraczającymi wojskami [...] będzie uważana za stronę wojującą, jeśli jawnie nosi broń i zachowuje prawa i zwyczaje wojenne”. Postanowienia konwencji haskiej nie były przestrzegane przez Wehrmacht. Usprawiedliwiony w świetle prawa międzynarodowego opór ludności cywilnej, spotkał się ze zbrodniczym odwetem wojsk niemieckich.

Zbrodnie, związane z obroną Kłecka, popełniono jeszcze w czasie ataku na miasto. Pewna liczba cywilów została zastrzelona podczas otaczania Kłecka. W okolicy młyna zabito jedenastu mężczyzn, ukrywających się w silosach. Zamordowano także właściciela młyna Tomasza Michalczaka. Po wejściu do miasta hitlerowcy spędzili mieszkańców na rynek, gdzie przy pomocy miejscowych Niemców, wskazujących obrońców Kłecka lub podejrzanych o udział w obronie, dokonano selekcji. Pierwszą grupę wybranych

²³ AIPN, ASG, 26, k. 22–26. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Gniezno, Wagrowiec, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, woj. poznańskie; P. Bauer, B. Polak, *Armia...*, s. 203–223; B. Polak, *Udział...*, s. 174.

pięćdziesięciu mężczyzn rozstrzelano nad Małą Wełną 9 września 1939 r. Następną masową egzekucją, także pięćdziesięciu osób, odbyła się 10 września na strzelnicy. W egzekucjach tych zamordowano m.in. ośmiu chłopców w wieku szkolnym, którzy wchodzili w skład grupy rozpoznawczej, zorganizowanej na wiadomość o zbliżaniu się do KłECKA dużego oddziału niemieckich dywersantów. Zostali rozstrzelani: Kryspin GóRSKI (17 l.), Jan Gramza (17 l.), Florian Banach (14 l.), Stefan Kotecki (18 l.), Gerhard Landmann (15 l.), Walerian Mężyński (19 l.), uczeń seminarium nauczycielskiego, i jego brat Stanisław Mężyński (16 l.) oraz Sylwester Śliwiński (17 l.).

Inne ofiary egzekucji nad Małą Wełną i na strzelnicy to 64 mieszkańców KłECKA oraz kilkudziesięciu mieszkańców Czech, Polskiej Wsi, Łopienna, Wągrowca, Mnichowa, Rybieńca, Myszek, Roszkowa, Jaroszew, Gniezna, Świniar, Przybrody, Mieściska, Ułanowa, Gorzuchowa, Jaworówka, Mieleszyna i Kopaszyna.

Dalsze egzekucje w ramach akcji odwetowej odbyły się przy szosie do Charbowa oraz w miejscowościach położonych wokół KłECKA: w Bielawach, Kopydłowie, Charbowie, Polskiej Wsi, Ułanowie i Strzeżewie, gdzie żołnierze Obrony Narodowej przeprowadzili rewizje i internowali szczególnie agresywnych volksdeutschów i gdzie ustawiono posterunki kłECKIEJ straży porządkowej. Zbrodnię Wehrmacht popełnił też w Zdziechowej, miejscowości leżącej w połowie drogi między KłECKIEM a Gniezmem. Rozstrzelano tam 10 września 24 mieszkańców Zdziechowej, KłECKA, Bojanic, Świątnik Wielkich i Poznania. Również w KłECKU w różnych punktach miasta dokonywano egzekucji mężczyzn pojedynczo lub w małych grupach. Bogusław Polak ustalił, że w związku z obroną KłECKA na terenie powiatu śmierć poniosło pięćset osób.

Innymi większymi ogniskami oporu ludności cywilnej w Wielkopolsce były okolice Mogilna i Trzemeszna, gdzie walki obronne Straży Obywatelskiej trwały dwa dni. Po zajęciu tego terytorium przez żołnierzy Wehrmachtu 10 i 11 września zostały przeprowadzone masowe egzekucje w ramach akcji odwetowej²⁴.

W Mogilnie Straż Obywatelska liczyła ponad sto osób, natomiast w Trzemesznie, gdzie funkcjonowała jako Obrona Narodowa, należało

²⁴ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Mogilno, Egzekucje; ASG, 27, k. 310. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Mogilno, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 346–347; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

do niej około sześćdziesięciu osób. Była podzielona na małe oddziały, z których ponad połowa uczestniczyła bezpośrednio w walce. Pozostałe po opuszczeniu powiatu przez władze administracyjne i policję pełniły funkcje administracyjne i policyjno-porządkowe. Oddziały straży nie tylko broniły Trzemeszna i Mogilna, lecz udzielały także pomocy okolicznym miejscowościom w wypadku próby represjonowania ich mieszkańców przez dywersantów niemieckich.

Po zdobyciu poszczególnych miejscowości w powiecie mogileńskim dowódcy Wehrmachtu wydali rozkaz natychmiastowego rozstrzelania wszystkich cywilnych obrońców, pochwyconych z bronią w ręku lub posiadających przy sobie amunicję lub łuski naboju. Rozkaz objął także osoby ubrane w mundury Przystosowania Wojskowego, Ochotniczej Straży Pożarnej i mundury harcerskie oraz osoby noszące opaski z napisem Straż Obywatelska lub Obrona Narodowa. Na ulicach i placach Mogilna, Trzemeszna i okolicznych miejscowości 11 września i w ciągu następnych dni dokonano egzekucji kilkudziesięciu osób.

W Niewolnie koło Trzemeszna, gdzie obrońcy zbudowali na szosie przed wsią barykadę, na której przez kilka godzin bronili się przed napastnikami, żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 11 września osiemnastu cywilnych obrońców. Po wejściu do Mogilna Wehrmacht rozstrzelał 32 uczestników obrony, wskazanych przez miejscowych Niemców. Zostali zamordowani mieszkańcy Mogilna oraz pobliskiej Olszy i Padniewka. W tym samym dniu dokonano egzekucji czternastu mieszkańców Padniewka, Orchowa i Wągrowca, wskazanych przez miejscowych Niemców.

W Świerkowcu pod Mogilnem rozstrzelano 49 mieszkańców Szczepanowa, Dębna, Białośliwia, Gębic i Kopaszyna. W egzekucji tej zamordowano także ks. Zenona Nizołkiewicza ze Słaboszewa, ks. Władysława Nowickiego i ks. Michała Rólskiego ze Szczepanowa.

Licznych egzekucji, przeprowadzonych przez Wehrmacht w ramach akcji odwetowej, dokonano w okolicach Kalisza, gdzie ludność stawiała najeźdźcy zacieklej opór. Harcerstwo kaliskie obsadziło dwadzieścia posterunków, na których prowadzono obserwacje przeciwpożarowe i czuwano nad zaciemnieniem, a samoobrona kaliska ostrzelała wkraczające wojsko niemieckie. Opór Kalisza i okolicznych miejscowości spotkał się ze zbrodniczym odwetem Wehrmachtu. Aresztowanych obrońców Kalisza rozstrzelano w mieście i w lesie niedaleko przyległej do Kalisza wsi Winiary. Ponad tysiąc osób zatrzymano w charakterze zakładników.

Masowe egzekucje na obrońcach Kalisza i okolicznych miejscowości Wehrmacht przeprowadził w gminie Grabów nad Prosną. W Mącznikach w nocy z 3 na 4 września 1939 r. żołnierze 8. armii Wehrmachtu zamordowali osiemnastu obrońców, rolników z Ostrowa Kaliskiego, Mącznik, Kaliszkowic, Marszałków i Wielowśi. W Bukownicy 2 września dokonano egzekucji siedmiu jej mieszkańców, a następnie podpalamo zabudowania i strzelano do ludzi, ratujących się ucieczką z płonących domów.

Krwawe represje za udział w obronie przed najeźdźcą dotknęły mieszkańców Wieruszowa i różnych miejscowości w gminie Wieruszów. Egzekucje w pierwszych dniach września odbyły się w Wieruszowie, Chobaninie, Podzamczu, gdzie rozstrzelano na podwórzu dwunastu Polaków, oraz w Wyszanowie, gdzie wrzucono granat do piwnicy, w której schroniły się kobiety z dziećmi. Zamordowano szesnaście osób, w tym jedenaścioro dzieci do lat dwunastu²⁵.

Masowe egzekucje Wehrmacht przeprowadził w znajdującej się na linii frontu wsi Torzeniec koło Ostrzeszowa. W ciemnościach nocy doszło prawdopodobnie do wymiany ognia między oddziałami niemieckimi, operującymi w rejonie Prośny. Po ustaniu strzelaniny, jeszcze w nocy, żołnierze Wehrmachtu w odwecie podpalili wieś, strzelali do uciekających mieszkańców, a następnie zorganizowali nocną obławę. Ujętych osiemnastu mężczyzn rozstrzelano w godzinach rannych.

Egzekucje, przeprowadzone w ramach akcji odwetowej, odbyły się także w okolicy Zgierza. Żołnierze Wehrmachtu 8 września rozstrzelali 23 mieszkańców Dominikowic, miejscowości położonej na zachód od Zgierza. Wśród zabitych była Klementyna Białek (14 l.).

Natomiast 8 i 12 września dokonano egzekucji siedemnastu rolników z Koźła oraz kilkunastu mieszkańców Sadówki. Wśród rozstrzelanych były: Stanisława Skowrońska (14 l.), Halina Kościan (17 l.) i Zofia Cichosz (10 l.).

W Bądkowie koło Zgierza 10 września pluton egzekucyjny zamordował 22 rolników z Bądkowa, m.in. Władysława Baranowskiego (14 l.). Rozstrzelano także czternastu mieszkańców Bartoszewic. Przy grobli

²⁵ AIPN, ASG, 26, k. 56, 68–72. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. łódzkie, pow. Wieruszów, Egzekucje; woj. poznańskie, pow. Ostrzeszów, pow. Kalisz, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 172–175; *Rejestr...*, woj. kaliskie.

w Łągiewnikach, w pobliżu drogi wiodącej do Zgierza, 12 września rozstrzelano trzynaście osób ze Zgierza, Łągiewnik i Ozorkowa²⁶.

W związku z obroną, zorganizowaną wokół Uniejowa, 6 września dokonano egzekucji 36 mieszkańców Uniejowa, a dwa dni później kolejnych czternastu mieszkańców, wśród których był emerytowany nauczyciel Wiktor Listkowski. W Woli (gmina Uniejów) 8 września rozstrzelano osiemnastu miejscowych rolników. Tego samego dnia żołnierze Wehrmachtu po wkroczeniu do wsi Czekaj pod Uniejowem podpalili zabudowania i zastrzelili lub zakłuli bagnetami trzynastu miejscowych rolników. Również 8 września w Balinie pod Uniejowem zamordowano 21 balińskich rolników.

Zbrodnie Wehrmachtu na ludności cywilnej objęły nie tylko tych, którzy przeciwstawiali się inwazji z bronią w rękę, lecz także tych, którzy w jakikolwiek inny sposób wspomagali polskie wojsko, nawet podając polskim żołnierzom wodę. Dotknęły także uciekinierów, powracających do swoich domów, oraz ukrywających lub przemieszczających się mężczysz. Ustalono następujące fakty zbrodni Wehrmachtu, których motywem nie był udział w obronie cywilnej.

Żołnierze Wehrmachtu 7 września rozstrzelali w Wylazłowie pod Podębicami 24 rolników z Nowej Wsi, Kępna i Warty.

W Wągrowcu 7 września żołnierze Grenzwach-Regiment 12 zastrzelili ośmiu Polaków z Wągrowca i okolicznych miejscowości, którzy wracali do swoich domów, a 9 września w Mielnie pod Gnieznem rozstrzelano siedmiu Polaków, wracających do domów i wzbudających podejrzenie o posiadanie broni.

W Jankowie Dolnym pod Gnieznem, gdzie miejscowy oddział Straży Obywatelskiej, składający się z rolników i młodzieży, zatrzymał szczególnie aktywnych volksdeutschów, żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 11 września dwunastu Polaków. Wśród ofiar była Anna Szymańska, żona miejscowego oberżysty, u którego w gospodzie odbyło się zebranie oddziału straży, i dwie córki – Janina Szymańska (15 l.) oraz Regina Szymańska (18 l.), a także nauczyciel Czesław Dołata, jego żona i dwoje dzieci²⁷.

²⁶ AIPN, Ankiety OKBZH Łódź, pow. Łódź, pow. Zgierz, Egzekucje; ASG, 20, k. 145–146. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. łódzkie, pow. Łódź, pow. Zgierz, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 330–331; *Rejestr...*, woj. łódzkie miejskie.

²⁷ AIPN, ASG, 26, k. 17. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Gniezno, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 354; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

Niedaleko Sławna przy szosie rozstrzelano 10 września dziesięciu mieszkańców Sławna i Gostynia.

W Podlesiu Kościelnym koło Mieściska Wehrmacht rozstrzelał dziesięciu mieszkańców Rogoźna Wielkopolskiego i Chodzieży, wracających do domów, a w Oborze pod Gnieznem 11 września dokonano egzekucji 22 Polaków z Obory, Kłecka, Gruchowa, Dębicy, Tyszewa i Woli Łągiewnickiej.

Żołnierze Wehrmachtu 8 września przy współudziale miejscowych Niemców zamordowali w Międzylesiu koło Damasławka czterech rolników z Międzylesia.

W miejscowości Chechło pod Pabianicami 8 września żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali trzydziestu rolników z Klimkowizny, Belenia, Chechła, Wronowic, Łopatek, Wielunia i Pabianic, wracających z ewakuacji do własnych domów. Natomiast 11 września rozstrzelano jedenastu mieszkańców Gostkowa, wsi położonej pod Poddębicami.

W Konecku koło Inowrocławia żołnierze Wehrmachtu i członkowie Selbstschutzu 9 i 12 września dokonali egzekucji dziewiętnastu osób w wieku 17–26 lat z Konecka, Ciechocinka oraz pobliskich wiosek, Chromowoli, Zapustka, Przybranowa, Służewa i Zadromina.

Żołnierze Wehrmachtu 14 września zamordowali w Kościelcu (pow. łolski) grupę Polaków, ukrywających się w miejscowej szkole.

Na Mazowszu masowe egzekucje, przeprowadzone przez Wehrmacht na ludności cywilnej, odbyły się w Łowiczu i miejscowościach wokół Łowicza, Sochaczewa, Ostrowi Mazowieckiej oraz pod Ostrołęką. Wielu Polaków rozstrzelano także w Łęczycy, Gąbinie, Mszczonowie, Piątku, Rawie Mazowieckiej, Skierniewicach, Sulejówku, Śladowie i Zakroczymiu²⁸.

We wsi Orło, leżącej na południe od Ostrowi Mazowieckiej, 9 września żołnierze Wehrmachtu zabili w egzekucji odwetowej dziesięciu mieszkańców, ponieważ podejrzewali miejscową ludność o współdziałanie z Wojskiem Polskim. Spalono również część zabudowań. W Gniazdowie, miejscowości leżącej na północ od Ostrowi Mazowieckiej, 10 września rozstrzelano około dwudziestu osób. Równocześnie podpalono zabudowania

²⁸ AIPN, Ankiety OKBZH Łódź, pow. Rawa Mazowiecka, Sulejówek, Miłosna, Egzekucje; Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Warszawa, Mszczonów, Egzekucje; ASG, 20, k. 181–182; 41, k. 49, 96, 97; Materiały śledcze GKBZH, W-1252; Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 22/67, Ds. 27/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. łódzkie, pow. Łowicz, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. skierniewickie, woj. stołeczne warszawskie.

wiejskie. Egzekucji dokonano w odwecie za zwycięską akcję, przeprowadzoną 10 września przez oddział 18. DP.

W Łowiczu 13 września rozstrzelano 21 osób, w tym sześciu harcerzy. Pod Łowiczem w Parmie 12 września zamordowano w egzekucji 32 rolników, w tym jedenastu mieszkańców Parmy. W Czincin 14 września rozstrzelano dwunastu rolników, natomiast 16 września w Bocheniu – piętnastu rolników. Tego samego dnia na łąkach nad jeziorem Rydwan żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali dwunastu rolników z Bochenia i Guźni, a 14 września nad rzeczką Malina, niedaleko szosy prowadzącej do Łowicza – 44 mieszkańców Piątka, Błonia, Bielicy, Sieradza, Brachowic, Konarzewa, Bronikowic i Łąki. W Retkach 16 września zamordowano 22 osoby, w tym dziewięciu rolników z Retek i trzynastu uchodźców ze Zgierza. Natomiast 17 września Wehrmacht rozstrzelał osiemnastu mieszkańców Bąkowa (pow. łowicki), w tym osiem kobiet i troje dzieci. Zabito ośmioosobową rodzinę Mostkowskich z trojgiem dzieci: Tadeusza Mostkowskiego (3 l.), Julię Mostkowską (10 l.) i Stanisława Mostkowskiego (13 l.) oraz sześćoosobową rodzinę Warzywodów.

Żołnierze Wehrmachtu 8 września 1939 r. rozstrzelali w miejscowości Tyszki (pow. ostrołęcki) 33 mieszkańców Tyszek, Ciągaczek i Księżopola. Rozstrzelano m.in.: Antoniego, Jana i Piotra Choromańskich, Ludwika, Hipolita i Czesława Mieczkowskich, Mieczysława i Piotra Podbielskich. Natomiast dwudziestu mieszkańców Lasek Szlacheckich (pow. ostrołęcki) żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 10 września 1939 r. Zamordowano m.in.: rodziny Kamińskich, Kopańskich, Sienkiewiczów i Tyszków.

Żołnierze Wehrmachtu 9 września rozstrzelali na drodze koło Pniewa (pow. pułtuski) kilkunastu mieszkańców Wyszkowa.

W Łęczycy 9 i 10 września dokonano egzekucji 29 mieszkańców Łęczycy. Rozstrzelano m.in. czteroosobową rodzinę Zakrzewskich i trzyosobową rodzinę Klimczaków.

W Mszczonowie 11 września rozstrzelano dwudziestu mieszkańców, m.in.: burmistrza Mszczonowa Aleksandra Tańskiego, proboszcza z Mszczonowa ks. Józefa Wierzawskiego i wikarego ks. Władysława Sałdowskiego. Zamordowano także lekarza Stanisława Zarachowicza.

W Rawie Mazowieckiej, w odwecie za zabicie dwóch żołnierzy niemieckich, stracono 10 września czterdzieści osób. W Sulejówku w odwecie za zabicie oficera Wehrmachtu rozstrzelano 15 września ponad pięćdziesięciu mieszkańców Sulejówka, Długiej Szlacheckiej i Miłosny, a w Długiej Szlacheckiej tego samego dnia – 42 osoby.

W Skierniewicach wkraczające oddziały Wehrmachtu wymordowały 11 września sześćdziesiąt osób. W Karczewie żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali na miejscowym rynku 75 osób.

W Henrykowie pod Iłowem (pow. sochaczewski) 17 września zamordowano 76 mieszkańców wsi i uciekinierów z Polski Zachodniej, w tym wiele kobiet i dzieci. Tego samego dnia w Stefanówce, leżącej na północ od Grójca, stracono osiemdziesiąt osób, m.in. kilkunastoletniego chłopca.

W połowie września w Nadarzynie koło Warszawy żołnierze Wehrmachtu i funkcjonariusze zmotoryzowanego oddziału SS zgromadzili miejscową ludność oraz szukających u niej schronienia uciekinierów, głównie z terenów województwa łódzkiego, w kościele, skąd uciekinierów sukcesywnie wyprowadzano na pobliską łąkę i rozstrzeliwano. Ogółem zamordowano około 180 osób. Zbiorowa mogiła znajduje się na cmentarzu w pobliżu kościoła.

W Śladowie (pow. sochaczewski) nad brzegiem Wisły 18 września rozstrzelano około trzystu osób – jeńców, uciekinierów z różnych regionów Polski oraz 84 mieszkańców Śladowa i pobliskich Famulek, Łasic i Przesławic. W Lesznie pod Sochaczewem 17 września oddział Wehrmachtu i zmotoryzowany oddział SS „Adolf Hitler” przeprowadziły na tamtejszej ludności, w związku z niepowodzeniami w walce z oddziałem polskim, akcję odwetową, w której stracono około pięćdziesięciu osób. W Błoniu koło Sochaczewa między 11 a 17 września 1939 r. żołnierze Wehrmachtu i oddział SS „Adolf Hitler” rozstrzelali w rowach przeciwlotniczych, położonych na skraju terenu miejscowej fabryki zapalek, około pięciuset uciekinierów z Polski Zachodniej. Zwłoki pomordowanych ekshumowano i pochowano w zbiorowej mogile na cmentarzu w Błoniu.

W Gąbinie 19–21 września żołnierze Wehrmachtu i żandarmeria polowa rozstrzelali pod murem tamtejszej szkoły podstawowej dwudziestu uciekinierów z terenu Pomorza, m.in. kolejarzy i policjantów z Torunia, wracających z ewakuacji do domu.

W Zakroczymiu, gdzie bohaterska obrona twierdzy Modlin i Zakroczymia przez oddziały Wojska Polskiego i ludność cywilną trwała w dniach 10–25 września, po kapitulacji między 25 a 30 września rozstrzelano kilkuset żołnierzy polskich i około stu osób spośród ludności cywilnej²⁹.

²⁹ AIPN, Alert ZHP, 15, z. 9. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. warszawskie, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. warszawskie.

Na Śląsku Wehrmacht dokonywał zbrodni już 1 i 2 września, kiedy w Gostyniu (gmina Tychy) zamordowano trzynaście osób, w tym cztery kobiety. W Łaziskach Górnych 2–3 września rozstrzelano 26 osób, natomiast w Łaziskach Dolnych – 17 osób. W Tychach 3 września stracono kilkanaście osób. W Imielinie koło Mysłowic 3–4 września rozstrzelano 28 osób. W Sosnowcu 4 września zamordowano dziesięciu zakładników. Tego samego dnia rozstrzelano dziesięć osób w Siewierzu. W Będzinie zaś 6 września dokonano egzekucji dwudziestu osób.

Zbrodni, popełnionych przez żołnierzy Wehrmachtu na bezbronnej ludności cywilnej, doświadczyli mieszkańcy regionu częstochowskiego, gdzie opór stawały Wołyńska i Krakowska Brygada Kawalerii oraz oddziały 7. DP. Krwawy odwet za poważne straty, poniesione w walce z oddziałami polskimi, wzięli Niemcy, którzy rozstrzelali kilkaset jeńców cywilnych³⁰.

Wkraczające na teren rejonu Częstochowy oddziały już 2 września spaliły wieś Parzymiechy, leżącą na północny zachód od Częstochowy, i rozstrzelały 75 osób, w tym dwadzieścioro dzieci. Zamordowane dzieci to: Barbara Bładziak, Wiesław Bładziak, Czesław Cieśla, Zdzisław i Artur Głowaczowie, Jan Gręnsy, Edward Jeziorski, Zdzisława Kęsik, Edward Kluba, Janina Kluska, Edward Kluska, Kazimierz Kuzaj, Władysław Lamanik, Władysław Pecyna, Stefan Piątek, Zenona Raszczyk, Roman Solnica, Bronisław Wieczniak. W tym samym dniu oddziały 10. armii Wehrmachtu spaliły wieś Zimnowoda i rozstrzelały 38 osób, w tym dziesięścioro dzieci. Zamordowane dzieci to: Franciszek Cybiński, Irena Gierczak, Zenon Gierczak, Anna Karaś, Jan Karaś, Jadwiga Lizniej, Maria Lizniej, Janina Nicpoń, Maria Nicpoń i Stefan Nicpoń. W Albertowie pod Działoszynem 3 września rozstrzelano 159 mieszkańców Albertowa i okolic. Tego samego dnia w Mysłowiu (gmina Koziegłowy) pod Częstochową żołnierze Wehrmachtu spalili 22 osoby, w tym dziesięścioro kilkuletnich dzieci. Zamordowane dzieci to: Władysław Całka, Marian i Stefan Dyrkowie, Zenona Hochman, Arkadiusz Królewski, Maria Kwiecień, Eugeniusz Kwiecień, Franciszek Kwiecień, Tadeusz Kwiecień i Genowefa Mościńska.

³⁰ J. Fajkowski, *Wież w ogniu. Eksterminacja wsi w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972, s. 46–47; *Zbrodnie Wehrmachtu w dorzeczu Pilicy, wrzesień 1939*, red. R. Rosina, Łódź 1975; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 225–227; AIPN, Ankiety OKBZH Łódź, pow. Radomsko, pow. Kruszyzna, Kajetanowice, Egzekucje; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 9/11/69; Materiały śledcze OKBZH Katowice, Ds. 9/40/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. katowickie, pow. Kłobuck, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. częstochowskie.

W Pińczycach (gmina Koziegłowy) pod Częstochową 3 września rozstrzelano dwadzieścia osób, a na rynku w Krzepicach – trzydziestu mieszkańców. Tego samego dnia na terenie klasztoru św. Anny w miejscowości Święta Anna koło Częstochowy żołnierze Wehrmachtu stracili 29 uciekinierów z różnych regionów Polski, a w Zrębicach i Nieradzie pod Częstochową – 25 rolników z Hutek i Nierady. W Małusach Wielkich podczas zajmowania wsi zamordowano jedenastu mieszkańców.

Dalsze egzekucje były przeprowadzane przez Wehrmacht 4 i 5 września. Rozstrzelano 4 września kilkudziesięciu mieszkańców Kruszyny oraz trzynastu mieszkańców Widzowa (gmina Kruszyna) w odwecie za przypadkowe zastrzelenie żołnierza niemieckiego przez innych niemieckich żołnierzy podczas toalety w zagrodzie rolnika Jana Klekota. Tego samego dnia zamordowano w parku majątku Pławno koło Częstochowy piętnastu mieszkańców wsi. Podczas zajmowania Cielętnik koło Częstochowy zastrzelono 4 września jedenastu rolników, m.in. czworo dzieci: Kazimierza Drożdża, Czesławę Kucharską, Jana Kubika i Janinę Rak, oraz trzynastu mieszkańców wsi Piaski pod Częstochową.

W Kajetanowicach niedaleko Częstochowy zamordowano kilkadziesiąt osób. Wkraczający w nocy 5 września do wsi żołnierze jednostki tyłowej podpalali budynki i strzelali do uciekających mieszkańców. Zastrzelono 63 rolników z Kajetanowic, wśród których zginęło dziesięcioro dzieci w wieku do szesnastu lat (ze wsi Piaski pochodziło siedemnaście ofiar). Zamordowane dzieci to: Józef Kalek, Antonina Kalek, Antoni Łęgowik, Helena Łęgowik, dwoje dzieci z rodziny Tkaczów, których imion nie ustalono, Czesław Tkaczyk, Krystyna Tkaczyk oraz Stanisław Walaszczyk (2 l.).

Nasilenie masowych egzekucji, które przeprowadzał Wehrmacht na cywilnych obrońcach zaatakowanych miejscowości, na uchodźcach oraz tych, którzy w jakikolwiek sposób wspomagali Wojsko Polskie, przypadło na pierwszą połowę września. Późniejsze akty terroru na ludności polskiej były dokonywane głównie przez niemiecką policję bezpieczeństwa i wspomagające ją oddziały policji porządkowej i SS.

3.4. Operacyjne grupy policji bezpieczeństwa w Polsce. Realizacja zadań

Operacyjne grupy policji bezpieczeństwa wkraczały do Polski, gdy trwały jeszcze działania wojenne. Ich oddziały oraz wspomagające oddziały policji porządkowej i SS wchodziły natychmiast po zdobyciu miast

przez wojsko niemieckie. Przejmowały od Wehrmachtu dalsze poszukiwania nierozstrzelanych polskich obrońców i dokonywały na nich egzekucji, np. w Częstochowie, gdzie żołnierze Wehrmachtu przekazali EK I EG II w Częstochowie ujętych 180 jeńców cywilnych, którzy następnie zostali rozstrzelani³¹. Przeprowadzali także egzekucje na uciekinierach wracających do domu. W myśl wytycznych, dotyczących postępowania na terenach zajętych przez wojsko, „kto z Polaków zbiegł, nie może więcej powrócić”³². Natychmiast też przeprowadzano rewizje w gmachach publicznych oraz w budynkach organizacji politycznych i społecznych. Rekwirowano całą dokumentację i kartoteki, które były wykorzystywane jako źródło informacji o członkach tych organizacji.

Nazwiska działaczy społecznych i politycznych, uzyskane na podstawie przejętej dokumentacji, umieszczano, podobnie jak nazwiska pojawiające się w donosach volksdeutschów, na listach gończych. Dokumenty urzędowe były natomiast wykorzystywane przez Urząd Propagandy Rzeszy do rozniecania nastrojów antypolskich. Dowodem mogą być przechwycone materiały polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które posłużyły następnie do zredagowania propagandowych publikacji *Urkunden zur letzten Phase der deutsch-polnischen Krise* i *Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges*, w których winą za wybuch wojny obarczono Polskę i Anglię.

Oddziały policji bezpieczeństwa wspólnie z oddziałami policji porządkowej, niejednokrotnie przy pomocy Selbstschutzu, przeprowadzały rewizje w domach prywatnych w poszukiwaniu broni. Rewizji dokonywano nawet w mieszkaniach opuszczonych przez ich mieszkańców, którzy uciekli na wschód w obawie przed atakiem Wehrmachtu.

Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa i policji porządkowej, wchodząc do poszczególnych miejscowości, podejmowali również akcje rekwirowania zebranych przez Polaków zapasów, głównie benzyny, oleju napędowego, drewna w tartakach i zapasów rolniczych oraz przedmiotów posiadających większą wartość materialną. Były one następnie przekazywane armii niemieckiej w formie zaopatrzenia oraz miejscowym volksdeutschom. W jednym ze sprawozdań sytuacyjnych z Bydgoszczy, podpisanym przez dowódcę oddziału SD-EK 16 „Bromberg” SS-Sturbannführera Rödera,

³¹ ZStL, Amerika-Dokumente, film 4, klatka 344, 345.

³² AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 903.

czytamy: „zdeponowano pieniądze, które wpłacono do kasy miasta z przeznaczeniem dla tutejszych volksdeutschów”. Minister Rzeszy ds. uprawy i rolnictwa wyraził poparcie dla przesyłania przez funkcjonariuszy, którzy działali w Polsce, „podarunkowych paczek żywnościowych swoim krewnym i znajomym”³³. Rekwirowano sklepy i składy Polaków, konfiskowano również środki płatnicze polskich banków.

Równoległe do prowadzonych rewizji i przeszukiwań gmachów publicznych, fabryk, magazynów oraz mieszkań i rekwirowania znalezionych tam przedmiotów, wkraczające do Polski oddziały policji bezpieczeństwa dokonywały przy pomocy policji porządkowej i Selbstschutzu internowań według ustalonego wcześniej schematu. Operacja obejmowała aresztowanie tych, których określano mianem „fanatycznych Polaków”, czyli tych, którzy swoim działaniem umacniali ideę państwa polskiego i kształtowali świadomość narodową. W księgach internowanych osób, sporządzanych w obozach, przy nazwiskach tych Polaków figurowała uwaga: „sind als fanatische Polen anzusehen” („są brani pod uwagę jako fanatyczni Polacy”)³⁴.

Aresztowano osoby, których nazwiska znalazły się na listach gończych, osoby, które zaliczano do „warstwy przywódczej”, a także Polaków, ocenionych jako „wrogo nastawionych do Niemców”. Wobec tzw. wrogięgo nastawienia do Niemców, które przyjęło postać „wystąpienia czynnego przeciw niemieckim żołnierzom lub volksdeutschom”, a więc obrony kraju i zwalczania dywersji niemieckiej, wprowadzono zasadę zbiorowej odpowiedzialności. Osoby aresztowane w charakterze zakładników były rozstrzeliwane. „Wytyczne dotyczące postępowania na terenach Prus Zachodnich obsadzonych przez niemieckie wojsko” zalecały „aresztowanie większej liczby zakładników, aby natychmiast ich rozstrzelać w wypadku ujawnienia jakichkolwiek nieprzyjaznych akcji ze strony Polaków w stosunku do Niemców”. Doradzały także, aby „informacje o rozstrzelaniu zakładników podać do publicznej wiadomości celem odstraszenia innych”³⁵.

Oprócz Polaków, spędzanych przez policję, na publiczne egzekucje przyjeżdżali, jak zeznawali świadkowie, przede wszystkim miejscowi Niemcy. Wyglądało to tak, jakby jechali „na radosną uroczystość”. W ten sposób opisał publiczną egzekucję młodego chłopaka, oskarżonego przez

³³ AIPN, NTN, 12, Proces A. Greisera, k. 5; NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 48.

³⁴ AIPN, NTN, 223, Proces A. Forstera, k. 2264.

³⁵ AIPN, NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 903–910.

volksdeutschów o podpalenie stodoły w gospodarstwie niemieckim, proboszcz parafii Kosztowo (pow. wyrzyski) w zeznaniu przed sędzią grodzkim w Wyrzysku 20 lutego 1947 r.³⁶

Zakładnicy oraz skazani przez sąd doraźny policji bezpieczeństwa byli jedyną kategorią ofiar, których egzekucje podawano do publicznej wiadomości. Rozstrzeliwania pozostałych grup aresztowanych utrzymywano w wielkiej tajemnicy. Przeznaczonych na śmierć wywożono z więzień i obozów, tak aby „nic nie dotarło do publicznej wiadomości”, na miejsce egzekucji, oddalone od siedzib ludzkich, do lasów lub na żwirowiska. Miejsca te były pilnie strzeżone przez stałe posterunki Selbstschutzu, policji pomocniczej, żandarmerii oraz oznakowane tablicami ostrzegawczymi, zakazującymi zbliżania się do zamkniętego terenu.

Po aresztowanych w akcji „Inteligencja” „radykałnych polskich elementach” lub „fanatycznych Polakach”, nienależących do grupy zakładników, zaginął wszelki ślad. Rodziny, które poszukiwały bliskich po wywiezieniu ich z aresztów lub obozów przejściowych, były wprowadzane w błąd, że ich krewni zostali przewiezieni do innych obozów.

Bez śladu przepadli dyrektor ogrodów miejskich w Bydgoszczy, Marian Grunzel i inni polscy pracownicy bydgoskiego zarządu miejskiego. Zostali wezwani 24 września 1939 r. przez kreisleitera na posiedzenie do ratusza. Tego dnia nie wrócili do domów i nie dali znaku życia przez cały okres okupacji. Byli bezskutecznie poszukiwani przez rodziny. Dopiero po wojnie w niemieckich aktach, pozostawionych w gmachu sądowym, znaleziono informację, sporządzoną w kwietniu 1940 r. dla Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeszy, że kreisleiter wezwał Polaków do ratusza na posiedzenie, a stamtąd kazał odwieźć ich do lasu i rozstrzelać. Nakazał także zlikwidować członków ich rodzin, aby „nie tworzyć męczenników”.

Emilia Grunzel, żona Mariana Grunzela, została rozstrzelana w październiku 1939 r. w tzw. Dolinie Śmierci w Fordonie koło Bydgoszczy.

W podobny sposób aresztowano właścicieli majątków o powierzchni powyżej 50 ha z powiatu lipnowskiego i włocławskiego. Zostali wezwani 24 października 1939 r. przez powiatowego przywódcę chłopów (Kreisbauernführer) do Lipna na zebranie rolników powiatu lipnowskiego i włocławskiego. Celem tego spotkania miały być pilne sprawy gospodarcze. Przybyło sześćdziesięciu gospodarzy i administratorów dóbr, le-

³⁶ AIPN, NTN, 222, Proces A. Forstera, k. 2012–2015.

żących w gminie Chalin, Fabianki i Zaduszniki (pow. włocławski) oraz Bobrowniki i Jastrzębie (pow. lipnowski). Po wejściu na salę, gdzie miało się odbyć zebranie, nikt już nie mógł z niej wyjść. Zwolniono jedynie osoby powyżej 65 roku życia. Aresztowanych mężczyzn załadowano do autobusów i przewieziono do więzienia we Włocławku, a stamtąd do obozu Rudau II bei Königsberg (Rudawa koło Królewca). W grudniu 1939 r. przestały przychodzić do rodzin listy od aresztowanych, a listy od rodzin zaczęto zwracać z dopiskiem „odbiorca nieznany, odjechał”. Poszukującym śladu rodzinom mówiono, że rolnicy zostali ewakuowani do Generalnego Gubernatorstwa. Przez całą okupację żadna z aresztowanych osób nie dała znaku życia. Po wojnie nikt też nie wrócił do domu. Pozostawione dokumenty niemieckie wskazują, że aresztowani zostali przewiezieni do obozu policji bezpieczeństwa w Działdowie i rozstrzelani.

W ten sam sposób zostali aresztowani także rolnicy z miejscowości Jaroszewy (gmina Skarszewy). Na zebranie informacyjne, które miało odbyć się 25 października w szkole w Jaroszewach, polecono przyjść miejscowym rolnikom. Przybyło 46 osób, które przez funkcjonariuszy SS z oddziału Kurta Eimanna przy współdziałaniu miejscowego Selbstschutzu zostały wywiezione do pobliskiego lasu i rozstrzelane. Rodziny zaś poinformowano, że rolnicy wyjechali do pracy w Generalnym Gubernatorstwie.

Fałszywych informacji udzielano rodzinom osób, osadzonych do dyspozycji policji bezpieczeństwa w karno-śledczym więzieniu przy ul. Schiesstange w Gdańsku, a następnie rozstrzelanych w Piaśnicy. W dzień przewiezienia aresztantów na miejsce egzekucji do księgi więziennej przy nazwisku osoby wywożonej na stracenie wpisywano Gotenhafenlager (obóz w Gdyni). Natomiast rodziny osób rozstrzelanych w Książących Górach były informowane, że aresztantów wywieziono do obozu pracy w Halle³⁷.

Internowaniom od pierwszych dni towarzyszyło niezwykle okrucieństwo. Wyprowadzani na ulicę ludzie nierzadko stali godzinami z podniesionymi rękoma, zanim załadowano ich do samochodów. Strażnicy obrażali ich wyzwiskami „wy polskie wściekłe psy” lub „polscy bandyci”. W Bydgoszczy, według zeznań lekarki, nie tylko wyprowadzono Polaków z podniesionymi rękoma, lecz także kazano im się położyć na szyny

³⁷ AIPN, BSA, 4, Sprawa karna przeciwko R. Hildebrandtowi i M. Hinzemu; NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 51, 1582, 1754–1764; NTN, 224, Proces A. Forstera, k. 2697; SWWW, 746, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 85b–e; SWWW, 757, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 503.

tramwajowe. Ruch uliczny został wówczas wstrzymany. Ludzie ci leżeli całymi godzinami, zanim stopniowo zostali wywiezieni do miejsc internowania. Nie wrócili już do swoich domów³⁸.

Na najdalej wysunięte na północ tereny państwa polskiego wkroczyły oddziały policji z Wolnego Miasta Gdańska. Potencjał militarny, zgromadzony w Gdańsku przez hitlerowców w latach trzydziestych, umożliwił im nie tylko represjonowanie Polonii gdańskiej, lecz także został wykorzystany do pacyfikacji Gdyni oraz Pomorza Gdańskiego.

Kadra policyjna, która wzięła udział w zaplanowanej akcji, została przygotowana i przeszkolona przed 1 września 1939 r. Podkreślał to otwarcie Wilhelm Löbsack, kierownik szkolenia NSDAP w okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie (Gauschulungsleiter der NSDAP im Reichsgau Danzig–Westpreussen) i apologeta Alberta Forstera. W licznych opracowaniach o symptomatycznych tytułach, np. *Die nationalsozialistische Bewegung im Kampf um Westpreussen (Ruch narodowosocjalistyczny w walce o Prusy Zachodnie)* lub *Das nationalsozialistische Gewissen in Danzig (Narodowosocjalistyczne sumienie w Gdańsku)*, przytaczając liczne przemówienia i notatki Forstera, wyraźnie stwierdził: „bez dziewięcioletniej pracy przygotowawczej Alberta Forstera i jego ludzi nie mogło w kilka tygodni powstać takie wojsko, które biło się wzorowo [...] w walce przeciw Polakom”, „partia wysyłała tysiące i tysiące wyszkolonych mężczyzn ze swoich organizacji politycznych, z SA i SS oraz z innych związków, do formacji wojskowych”³⁹.

Z Gdańska na Pomorze Gdańskie, które we wrześniu 1939 r. podlegało dowódcy wojskowemu Okręgu „Prusy Zachodnie”, wyruszyło w celu pacyfikacji tego terenu trzystu gdańskich funkcjonariuszy gestapo i kripo, uformowanych w EK 16. Aby wzmocnić policję, wkroczyły także SS-Wachsturmbann „Eimann” i SS-Heimwehr-Sturmabteilung „Götze”, liczące ponad czterystu funkcjonariuszy. Weszły również oddziały policji porządkowej oraz oddział SA ze 128 chorągwi (SA-männer Standarte 128), który został osadzony jako policja pomocnicza i podporządkowany dowódcy oddziałów policji porządkowej. Jednostki te realizowały na Pomorzu zadanie „oczyszczenia gruntu”, czyli aresztowały mieszkańców na podstawie danych, zdobytych wcześniej za pośrednictwem volksdeutschów. „Miarodajne osobistości

³⁸ AIPN, NTN, 234, Proces A. Forstera, k. 89.

³⁹ AIPN, NTN, 217, Proces A. Forstera, k. 342.

narodowosocjalistyczne w Gdańsku, na skutek łączności z volksdeuschami uzyskały informacje o stosunkach na terenie korytarza i w byłym państwie polskim celem późniejszego rozprawienia się z Polakami”⁴⁰.

Po wkroczeniu na swój teren działania oddziały policji natychmiast włączały mniejszość niemiecką do „rozprawienia się z Polakami”. Odezwy, skierowane do „niemieckich mężczyzn i kobiet”, pouczały, że „przyznawanie się do światopoglądu narodowosocjalistycznego i tym samym do wielkich Niemiec i ich wodza wymaga udowodnienia tego swoją postawą”, a więc „prowadzenia walki ramię przy ramieniu z armią niemiecką”. Dalej instruował, że „żołnierz polityczny musi swój obowiązek spełniać tak samo jak jego kolega w szarym mundurze” i „czynnie popierać uporządkowanie spraw cywilnych na terenach oswobodzonych”⁴¹. Zwerbowanie mniejszości niemieckiej do walki z Polakami nie było trudne, antypolska propaganda bowiem doprowadziła do ukształtowania wśród znacznej części pomorskich Niemców mściwej, fanatycznej nienawiści oraz zawziętej wrogości wobec Polski i Polaków.

Wkraczające 13 września 1939 r. z terytorium Gdańska do Gdyni oddziały policji gdańskiej oraz oddziały SS-Heimwehr-Sturmabteilung „Götze” dokonały pierwszych aresztowań w południowej części miasta. Na północy Gdyni, na odcinku w kierunku Wejherowa, trwała jeszcze obrona. Dalsze masowe aresztowania nastąpiły po zajęciu miasta przez wojsko 15 i 16 września (położona na północ od Gdyni baza marynarki w dalszym ciągu stawiała opór). Miasto zostało otoczone przez policję, która przeprowadziła w całej Gdyni dokładną rewizję w poszukiwaniu broni. Rewidowano mieszkania i gmachy państwowe, równocześnie dokonywano masowych aresztowań.

Wehrmacht po wkroczeniu do Gdyni zatrzymywał również mężczyzn w wieku poborowym. Poszukiwano żołnierzy, ukrywających się wśród ludności cywilnej. Ogółem 15 września policja i wojsko ujęły w Gdyni blisko 7 tys. osób, w tym około czterystu osób jako zakładników⁴².

Zatrzymanych osadzano tymczasowo w kościołach, kinach i halach, gdzie przeprowadzano przesłuchania. Po przesłuchaniach, które trwały do 18 września, zwolniono 3 tys. osób jako *staatspolizeilich unbedenklich*

⁴⁰ AIPN, NTN, 187, Proces A. Forstera, 187, k. 12; NTN, 217, Proces A. Forstera, k. 341.

⁴¹ AIPN, NTN, 225, Proces A. Forstera, Odezwa wydana przez szefa administracji cywilnej, Tczew, 4 IX 1939 r., k. 2972.

⁴² „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 23, Sprawozdanie Einsatzkommando 16, 16 IX 1939 r., s. 90.

(nieprzedstawiających niebezpieczeństwa pod względem państwowo-policyjnym). W areszcie tymczasowym pozostało około 4 tys. zatrzymanych, których przepytano do 30 września. Wówczas EK 16 zameldowało, że „przesłuchania zostały w zasadzie zakończone”.

Ogółem w Gdyni ujęto 2500 osób. Aresztowano obrońców Gdyni, m.in. 25 urzędników służby śledczej Policji Państwowej. Rozstrzelano ich w Lasach Piaśnickich 11 listopada 1939 r. Wśród zamordowanych byli: Józef Komolka, przodownik służby śledczej, Józef Rzepliński, Piotr Przychodzień, Borys Wojciechowicz, Stefan Nogalski, Witold Taraszkiewicz, Józef Wilk, Brunon Błędowski, Wojciech Błażkowski, Julian Popiel, Bolesław Szweda, Józef Raszkowski, Tadeusz Dziedziczak, Edward Idczak, Alojzy Orszulik, Antoni Rauchurt, Ludwik Dezer, Waław Sienkiewicz, Wawrzyniec Olejniczak, Leon Wojtalewicz, Stanisław Majewicz, Tadeusz Miszczak, Karol Piątkowski, Bobkowski (brak imienia), Karol Dec.

Na podstawie listów gończych, wydanych w Rzeszy i w Gdańsku, aresztowano 130 osób. Zatrzymano 120 osób w charakterze zakładników. Natomiast 2250 osób objęły aresztowania prewencyjne. Część aresztowanych prewencyjnie wskazał Selbstschutz, utworzony z inspiracji policji, mimo że w Gdyni na blisko 130 tys. mieszkańców było zaledwie trzystu–czterystu volksdeutscheów. Przywódcami gdyńskiego Selbstschutzu byli przodownicy SS z Gdańska⁴³.

Zatrzymane osoby osadzono w zorganizowanych we wrześniu 1939 r. miejscach przymusowego odosobnienia. Należał do nich areszt policji bezpieczeństwa, który utworzono w gmachu byłego Sądu Powiatowego w Gdyni oraz w budynku Komisariatu Policji Granicznej. Aresztowanych umieszczano także w areszcie żandarmerii oraz w obozie dla internowanych w Gdyni Grabówku. Zatrzymani po przesłuchaniach byli przewożeni z tych miejsc odosobnienia na egzekucje lub deportowani do obozów koncentracyjnych.

W pierwszej połowie września 1939 r. pododdziały EK 16 oraz SS-Wachsturmbann „Eimann” wkroczyły także do powiatów Kościerzyna, Starogard Gdański, Kartuszy i Wejherowo, a SS-Heimwehr-Sturmbann „Götte” do Tczewa, aby przeprowadzić tam akcje oczyszczające. Natychmiast też dokonano zatrzymań, które policji niemieckiej ułatwiali miejscowi

⁴³ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 21, s. 82, dok. 23, s. 87, dok. 27, s. 100, dok. 29, s. 103, dok. 38, s. 124, dok. 40, s. 131, dok. 44, s. 141.

Niemcy z Selbstschutzu, denuncjujący Polaków należących do polskich organizacji.

Masowe aresztowania nastąpiły we wrześniu 1939 r. w Kartuzach. Objęły 4 tys. mieszkańców Kartuz i powiatu kartuskiego. Jako pierwszych ujęto dwudziestu członków Polskiego Związku Zachodniego, których wskazali Niemcy z miejscowego Selbstschutzu. Aresztowanych osadzono w więzieniu sądowym w Kartuzach i rozstrzelano we wrześniu w Lasach Kaliskich koło Kartuz, w gminie Somonino. Zostali zamordowani: Adolf, Betty, Elza Arendtowie ze Staniszewa, Feliks Bartkowski z Kameli, Fryderyk Bastian z Bysewa, Franciszek Bosz z Niestepowa, dwóch braci: Hecht i Hans Raców z Kartuz, Ludwik Kasztelan z Kokoszkowych, Leon Machola z Połęczyna, Wiktor Mielewczyk, Schmidt (nie ustalono imienia), Dionizy Ziegert i Klemens Żywicki z Klukowa, Otto Schubert i Józef Wiśniewski z Firogi oraz rodzina Sandmanów ze Stanisławowa.

Sześciu Polaków, wskazanych przez Selbstschutz, aresztowano w Kartuzach za działalność polityczną i osadzono w więzieniu. Zostali rozstrzelani 14 września w lesie w pobliżu Wzgórza Wolności. Zamordowano również naczelnika poczty Stanisława Fałkowskiego, naczelnika stacji PKP Nikodema Klucza, urzędnika sądu Jana Majewskiego oraz Leona Cichosza, Leona Litwina i Pawła Nocela⁴⁴.

W lesie pod Kartuzami funkcjonariusze EK 16 rozstrzelali we wrześniu dziesięciu księży, aresztowanych na terenie powiatu. Zamordowano m.in.: ks. Bernarda Łozińskiego, przedwojennego posła na Sejm RP, ks. Maksymiliana Krzewińskiego z Gowidlina, ks. Tadeusza Zapałowskiego z Sulęcyna, ks. Franciszka Borka z Pomieczyna, ks. Sylwestra Frosta z Parchowa, ks. Bernarda Gołomskiego z Żukowa, ks. Wacława Kuca z Goręczyna, ks. Franciszka Motylewskiego z Szymbarka, ks. Ludwika Rosiaka z Chmielna i ks. Bernarda Szuttę z Brodnicy Górnej⁴⁵.

Aresztowanych Polaków w Wejherowie i na terenie powiatu morskiego osadzono w celach wejherowskiego więzienia karnego. Po przesłuchaniach w siedzibie gestapo więźniów wywożono na egzekucje w Lasach Piaśnickich. W Piaśnicy rozstrzelano burmistrza Wejherowa Teodora Romana Bolduana. Jego zwłoki zostały rozpoznane przez pracowników gazowni

⁴⁴ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Kartuzy, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji.

⁴⁵ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 3/15/68.

miejskiej i sekretarzy zarządu miejskiego. Został też rozstrzelany wójt gminy Wejherowo, mjr w st. spocz. Edward Łakomy⁴⁶.

Masowe aresztowania nauczycieli, księży i działaczy różnych organizacji zostały przeprowadzone w Starogardzie Gdańskim i na terenie całego powiatu. Zatrzymanych osadzano w areszcie, mieszczącym się w budynku więziennym przy ul. Kościuszki, oraz w więzieniu policyjnym w baszcie Gdańskiej.

Wielu mieszkańców Starogardu Gdańskiego zostało zamordowanych już we wrześniu. W lesie między miejscowościami Kokoszkowy a Szpęgawsk 13 września Selbstschutz rozstrzelał dziesięciu młodych mężczyzn ze Starogardu Gdańskiego, internowanych w czasie obławy przeprowadzonej przez Selbstschutz przy ul. Gdańskiej. Zostali zamordowani: Adam Cieślak, Józef Grzybek, Jan Gędziński, Zygmunt Halbe, Franciszek Gros, Bronisław Pałkowski, Piotr Samoszuk, Leon Sosiński, Jan Sznasa, Jan Szulc. Żandarmeria 23 września rozstrzelała dwóch Polaków za rzekomo wrogie nastawienie do Niemców. Doniesienie złożył volksdeutsch, który twierdził, że mężczyźni byli autorami fałszywego raportu skierowanego przeciwko niemu⁴⁷.

Pod Starogardem Gdańskim dokonano egzekucji siedmiu mężczyzn z okolicznych miejscowości, przywiezionych z więzienia w Skarszewach i Skórczu. W egzekucji tej zginął również dyrektor PKO w Starogardzie i kilku mieszkańców Gdyni. Rozstrzelano m.in.: Alfonsa Gołuńskiego i Jana Melocha z Wysokiej, Bolesława Gordona, Walentego Grabowskiego, Alfonsa Myszkerę z Grabowca, Alfonsa Górnego z Dąbrówki i Jana Wróblewskiego z Koteża. W lesie koło Skórcza, miasteczka leżącego na południe od Starogardu Gdańskiego, członkowie Selbstschutzu rozstrzelali jedenastu mieszkańców Smetowa Granicznego, miejscowości położonej na wschód od Skórcza, przy przedwojennej granicy z Prusami Wschodnimi. Został zamordowany m.in.: sołtys Franciszek Wiśniewski i jego syn Maksymilian, małżeństwo Lisewiczów z synem Janem oraz małżeństwo Orłowskich. Ogółem w Starogardzie Gdańskim i okolicy rozstrzelano we wrześniu 150 Polaków.

⁴⁶ AIPN, NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 1558.

⁴⁷ AIPN, NTN, 187, Proces A. Forstera, k. 18, Sprawozdanie 4, 22 IX 1939 r.; Sprawozdanie 5, 24 IX 1939 r., „wegen Erstattung einer falschen Anzeige gegen einen Volksdeutschen” [„z powodu fałszywego doniesienia przeciwko volksdeutschowi”].

Polaków, aresztowanych w Kościerzynie we wrześniu 1939 r., osadzono w miejscowym areszcie policyjnym. Więźniów po przesłuchaniach wywożono na egzekucje do pobliskiego lasu. Rozstrzelano tam około sześciuset osób, w tym 36 nauczycieli z powiatu kościerskiego. Część zatrzymanych deportowano do obozów koncentracyjnych⁴⁸.

Natomiast Polaków, aresztowanych we wrześniu 1939 r. w Tczewie i okolicy przez pododdział EK 16 i SS-Heimwehr-Sturmabteilung „Götze”, osadzano w obozie dla zakładników, który utworzono na terenie byłej fabryki „Arkona”, oraz w obozie dla internowanych, który mieścił się w gmachu szkoły rzemieślniczej i w budynkach koszar. Przeciętnie w obozach przebywało około trzystu osób.

Do miast i powiatów Pomorza Gdańskiego, które nie sąsiadowały bezpośrednio z Wolnym Miastem Gdańskiem, oraz na terytorium Kujaw i Pojezierza Chełmińskiego (Torunia, Grudziądz, Brodnicy, Rypina) weszły w celu przeprowadzenia akcji oczyszczających, oprócz oddziałów EK 16, także oddziały EG IV i oddziały EG V. Wszystkie te siły dokonywały masowych aresztowań Polaków zgodnie z obowiązującymi wytycznymi.

Oddział 1 EG V już 6 września 1939 r. wszedł do Grudziądza i tego samego dnia dokonał rewizji w gmachach publicznych. Przeszukiwania przeprowadzono w urzędach straży granicznej, komisariatach granicznych, budynkach policji i w placówkach polskich organizacji. W pomieszczeniach Związku Strzeleckiego zarekwirowano broń oraz kartotekę z fotografiami członków związku. W ciągu następnych dni przeprowadzono rewizję w punkcie kontaktowym polskiej służby informacyjnej, gdzie znaleziono materiały do wykorzystania, a także w budynku Sądu Grodzkiego i Sądu Okręgowego w Grudziądzu. Rewidowano również mieszkania prywatne w poszukiwaniu broni.

Podczas przeszukiwań rekwirowano przedmioty materialne, przedstawiające jakąkolwiek wartość, np. EG meldowała 16 września 1939 r., że „zabezpieczono duże ilości bielizny, materiałów tekstylnych, 187 worków żyta, pszenicy, ryżu i nasion strączkowych, a nadto 182 gołębie pocztowe należące do Polskiego Związku Gołębiarskiego”. Informowano również, że w budynku starostwa w Grudziądzu zajęto 28 skrzyń kawy zbożowej, aparaty fotograficzne i maski gazowe.

⁴⁸ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Kościerzyna, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; BSA, 4, Sprawa karna przeciwko R. Hildebrandtowi i M. Hinzemu, k. 57.

Równocześnie przeprowadzono aresztowania. Zatrzymano 7 września 25 osób w charakterze zakładników. Natomiast 9 września internowano 65 mężczyzn w wieku poborowym i ujęto kolejnych 20 osób, oskarżone o polską działalność polityczną podczas plebiscytu na Warmii i Mazurach.

Zatrzymane osoby osadzano w areszcie gestapo, który mieścił się w budynku szkoły podstawowej. Stąd internowanych wywożono do obozów koncentracyjnych i na egzekucje.

Podczas zajmowania Bydgoszczy przez wojsko do miasta 7 września 1939 r. wkroczył jeden oddział EG IV, który natychmiast podjął zadania policyjne w zakresie zagwarantowania Niemcom bezpieczeństwa. Od 8 września wprowadzono w mieście godzinę policyjną, która obowiązywała od godziny 18. Rozpoczęto 10 września planową rewizję mieszkań w całej Bydgoszczy. W tym samym dniu od godziny 6 policja zaczęła w mieście akcję oczyszczającą w „związku z trwającymi napadami na Niemców”, jak donosili volksdeutsche w swoich meldunkach. Zarządzono ujęcie pięciuset zakładników spośród polskiej inteligencji.

Już tego samego dnia (10 września) na rozkaz Wehrmachtu rozstrzelano dwudziestu zakładników w odwecie za ostrzelanie żołnierzy niemieckich. Zostali zamordowani m.in.: Jan i Paweł Gliszczyńscy, Jan Gaula, Edmund Szmurawski, Bronisław Urban oraz Jan i Marian Lewandowscy. Pozostali zakładnicy zostali osadzeni w obozie dla internowanych, który utworzono w stajniach koszar 15. pułku artylerii lekkiej przy ul. Gdańskiej. W obozie przebywało we wrześniu około 3500 osób. Byli to głównie działacze polskich organizacji politycznych i społecznych.

Odnotowano także liczne pojedyncze egzekucje w domach i na podwórzach miasta. Ogółem na ulicach Bydgoszczy między 3 a 10 września rozstrzelano 192 Polaków.

Aresztowanych w Bydgoszczy Polaków osadzono także w obozie dla internowanych w Jachcicach, mieszczącym się w dawnej zbrojowni. W obozie przebywało jednorazowo około trzystu zatrzymanych. Internowanych przewożono również do aresztu Selbstschutzu, który urządzono w gmachu byłego Klubu Polskiego. Areszt EK 16 był przeznaczony głównie dla działaczy Polskiego Związku Zachodniego. Osadzono w nim około 250 działaczy związku, których rozstrzelano w egzekucjach 22 i 29 września 1939 r.⁴⁹

⁴⁹ AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 27.

W innych miejscowościach, do których wkroczyły oddziały policji bezpieczeństwa, internowanych we wrześniu 1939 r. polskich działaczy osadzano w aresztach, które były usytuowane w budynkach miejskich. W Toruniu i w Wyrzysku aresztowane osoby umieszczano w piwnicach więzienia sądowego. W Brodnicy wykorzystano budynki przy ul. Paderewskiego i przy ul. Nad Drwęcą. W Rypinie areszt policyjny założono w budynku przy ul. Warszawskiej, do którego przewożono osoby aresztowane przez gestapo i Selbstschutz. W Nowem areszt, w którym osadzono we wrześniu około dwustu osób, został utworzony w budynku byłego sądu grodzkiego, w Lipnie – w budynkach więzienia sądowego, a w Koronowie – w pomieszczeniach przyklasztornych, gdzie przetrzymywano ponad dziewięćdziesiąt osób⁵⁰.

Dla osób internowanych na terenie Krajin oddziały operacyjne utworzyły obóz przejściowy w Radzimiru koło Kamienia Krajeńskiego. Mieścił się w zabudowaniach tamtejszego majątku, a straż pełnił Selbstschutz. Osadzono w nim osoby aresztowane w Sępólnie Krajeńskim, Więcborku, Tucholi i Kamieniu Krajeńskim. W obozie przebywało we wrześniu około tysiąca osób. Zatrzymanych osadzano także w areszcie Selbstschutzu, który założono w Sępólnie Krajeńskim w budynku więzienia sądowego i w budynku starostwa.

Wkraczająca od północnego wschodu EG V objęła swoim działaniem, oprócz obszaru Pojezierza Chełmińskiego, także graniczący z pojezierzem obszar północnego i północno-wschodniego Mazowsza oraz zachodniego Podlasia. Jej oddziały weszły do Mławy, Przasnysza, Ciechanowa, Makowa Mazowieckiego, Pułtuska, Łomży, Kolna i Szczuczyna oraz do Ostrowi Mazowieckiej, Serocka, Płońska i Siedlec i przystąpiły do rewizji. Przeszukiwań dokonywano w budynkach starostw i sądów grodzkich oraz w siedzibach władz związków i organizacji w Pułtusku, Mławie, Przasnyszu i Ciechanowie. Rekwirowano pozostawione dokumenty i listy członków organizacji polskich. Na cmentarzu w Pułtusku znaleziono większą ilość broni. Przeprowadzono rewizje w powiatowych i gminnych komendach policji państwowej w Nasielsku, Świerczu i Przewodowie pod Pułtuskim, gdzie przejęto akta i broń. W komendzie w Grajewie zatrzymano archiwum i kartotekę policji oraz teczki dotyczące spraw mobilizacyjnych, a także wykazy i karty wszystkich polskich organizacji. W Łomży

⁵⁰ *Ibidem.*

dokonano rewizji w siedzibie biskupa i przeszukano klasztor Kapucynów. W Domu Katolickim w Łomży przejęto adresy członków Akcji Katolickiej. Księżom zakazano głoszenia kazań i organizowania zebrań.

Przeprowadzono także rewizje w prywatnych mieszkaniach funkcjonariuszy policji, poczty, sądów i urzędu celnego w Różanie, Krasnosielcu, Sypniewie, Płoniawach, Karniewie i Czerwoncu. W Makowie Mazowieckim, Ostrołęce i Łomży przeszukano gmachy urzędów i pomieszczenia biurowe organizacji polskich. Zajęto kartoteki i akta.

Podczas przeprowadzania rewizji rekwirowano wszystkie wartościowe przedmioty. W Makowie w aptekach wykryto środki znieczulające, których nie posiadały apteki w Niemczech. Cały zapas lekarstw zabrano dla wojska. W magazynach zarekwirowano, także dla wojska, 100 tys. ton zboża i mąki (2 tys. cetnarów). Ponadto ze spichlerza w Makowie zabrano 745 worków zboża, cukru i ryżu. Zagarnięto także zboże z dwóch spichlerzy w Długosiole niedaleko Ostrowi Mazowieckiej. Zajęto pałac Radziwiłłów w Serocku. Zinventaryzowano i skonfiskowano dzieła sztuki o wielkiej wartości, zastawy srebrne oraz skład materiałów włókienniczych.

Równocześnie oddziały operacyjne dokonywały zatrzymań mieszkańców miast. W Mławie, Ciechanowie i Przasnyszu zaraz po wkroczeniu 10 września funkcjonariusze EG V aresztowali 140 osób. W Przasnyszu 12 września ujęto dalszych 46 osób. Aresztowanych osadzano w areszcie policji bezpieczeństwa, który mieścił się w byłym więzieniu miejskim w Mławie. W Ciechanowie był to areszt gestapo, który zlokalizowano w budynkach miejskich, m.in. w skrzydle ratusza miejskiego. Aresztowanych w Przasnyszu osadzano w areszcie policji bezpieczeństwa, który mieścił się w piwnicach budynku miejskiego.

Kolejne zatrzymania nastąpiły 13 i 14 września. Ujęto wówczas 769 osób, m.in. siedmiu mieszkańców Pułtuska, których nazwiska figurowały na listach gończych grup operacyjnych. Natomiast 19 września aresztowano dziewięciu mieszkańców Ostrowi Mazowieckiej, „znanych ze swojej nienawiści do Niemców”, m.in. Włodzimierza Gadomskiego, przewodniczącego Związku Inwalidów Wojennych w Ostrowi, i Jana Radbalskiego, przewodniczącego Związku Żołnierzy Pierwszego Korpusu Wschodniego i Związku Drobnych Kupców. Dalsze aresztowania przeprowadzono 20 i 24 września. Zatrzymano 262 osoby, w tym sześć osób z „powodu wystąpień antyniemieckich”. Natomiast 27 i 28 września ujęto 140 osób, w tym 32 osoby z „powodu nieprzyjaznego zachowania się wobec Niemców”, a sześciu

podejrzanych za udział w uprowadzeniu Niemców. Osoby te były osadzone w małych aresztach i więzieniach powiatu ciechanowskiego.

Do Wielkopolski pierwsze oddziały EG III wkroczyły 6 i 7 września i zajęły Kępno i Ostrzeszów, położone na południe od Poznania. Sześć dni później (12 września) EK 1 z EG III dotarło w pełnym składzie do Poznania. Tego samego dnia do Poznania weszła od strony zachodniej EG VI, utworzona z przeznaczeniem do działania tylko na obszarze podległym dowódcy wojskowemu Okręgu „Poznań”. Od 6 września obie grupy przeprowadzały na terenie Wielkopolski akcje oczyszczające, zgodnie z wytycznymi nakreślonymi przez władze.

Wkraczające do poszczególnych miast oddziały operacyjne dokonywały rewizji w gmachach publicznych, w budynkach policji i w placówkach polskich organizacji. Już 8 września EG III meldowała, że w wyniku przeprowadzonych rewizji w Ostrowie Wielkopolskim i w Lesznie zabezpieczono ważne materiały polskiej służby wywiadowczej. Natomiast EG VI w raporcie z 15 września donosiła, że „podejmuje działania w kierunku systematycznego przeczyszczenia Poznania” oraz „obsadza najważniejsze miejscowości tej prowincji”⁵¹.

Kolejne meldunki informowały, że zlikwidowano czternaście polskich związków i stowarzyszeń katolickich oraz wszystkie związki i organizacje polityczne. Zamknięto wydawnictwo „Kuriera Poznańskiego” oraz siedem polskich związków żeglarskich. Następnie donoszono o przeczyszczeniu bibliotek i wypożyczalni książek oraz zajęciu wielu księgozbiorów. Zlikwidowano księgarnie, natomiast drukarnie oddano niemieckim przedsiębiorstwom. Zniszczono całe życie wydawnicze prasy i książek. Penetrowano polskie muzea, konfiskowano i niszczone zbiory dotyczące historii Polski. Zamknięto teatry, opery, chóry i konserwatorium muzyczne.

Rewizje, przeprowadzone w poszukiwaniu broni, doprowadziły do zakrekirowania około ośmiuset strzelb starszych modeli oraz pewnej liczby sztuk broni palnej. Następna wielka akcja tropienia miejsc przechowywania broni odbyła się 20 września. Brało w niej udział aż około tysiąca funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa, policji porządkowej i Wehrmachtu. Dwie osoby, u których podczas akcji znaleziono broń, zostały skazane przez

⁵¹ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 22, s. 85, „Die Einsatzgruppe VI ist fortgefahren, die Stadt Posen selbst systematisch durchzukämmen und schrittweise die wichtigsten Provinzorte zu besetzen”.

sąd wojenny na śmierć. W ramach akcji poszukiwania broni 21 września przeprowadzono kolejnych 26 rewizji. Podczas kontroli zabierano wszystkie przedmioty przedstawiające wartość materialną. W Poznaniu w jednej z fabryk zabezpieczono 5 tys. litrów benzyny i mniejsze ilości oleju napędowego. Konfiskowano pieniądze, przedmioty ze złota i aparaty radiowe. W Pleszewie zinwentaryzowano i zabezpieczono zbiory muzealne księcia Czartoryskiego, których wartość oceniano na około 1 mln dolarów.

W Łodzi, gdzie pierwsze oddziały EG III weszły 12 września, między 12 a 15 września dokonano rewizji w budynkach Policji Państwowej, w gmachu urzędu wojewódzkiego oraz w siedzibach starostw Łódź miasto i Łódź powiat. Zabezpieczono znajdujące się tam dokumenty oraz przejęto składy broni – trzysta karabinów i pistoletów oraz około pięćset sztuk amunicji.

Na przedmieściu Łodzi w Chojnach 21 września policja bezpieczeństwa i policja porządkowa przeprowadziły dokładną rewizję w poszukiwaniu broni. Jednak stwierdzono w meldunku, że nie uzyskano pozytywnych wyników. Podczas akcji skonfiskowano tylko amatorskie radiostacje i sprzęt radiowy.

Kolejne meldunki donosiły o rozpoczętych szczegółowych dochodzeniach przeciwko miejscowym organizacjom Polskiego Związku Zachodniego oraz przeciwko organizacjom związku Młoda Polska, w którym była przeważnie zrzeszona młodzież. Rewizje, połączone z ewidencjonowaniem członków tych organizacji, przeprowadzono w pomieszczeniach biurowych tych związków w Łodzi, Kutnie, Łęczycy i Brzezinach. Znalezione akta oczywiście skonfiskowano.

W toku akcji przeciwko polskim związkom i zrzeszeniom politycznym przeszukano pomieszczenie Ligi Morskiej i Kolonialnej, w wyniku czego przejęto listy członków i kartoteki. Meldunek powiadał, że znaleziony materiał będzie wykorzystany w porozumieniu ze służbą bezpieczeństwa.

Równocześnie oddziały operacyjne przeprowadzały aresztowania osób, które w jakikolwiek sposób wspomagały Wojsko Polskie. Zatrzymywano osoby, oskarżane o wrogie stanowisko wobec Niemców, oraz osoby, których nazwiska figurowały na listach gończych. W celu zdobycia jak największej ilości danych o osobach niebezpiecznych została bardzo rozbudowana komórka zbierania informacji.

W Budzynie 11, 13 i 29 września w odwecie za pomoc, udzieloną wycofującym się oddziałom polskim, członkowie Selbstschutzu rozstrzelali w pobliskim lesie siedmiu mieszkańców Budzyna i Wyszyn. Wśród nich

byli uczestnicy powstania wielkopolskiego i działacze młodzieży katolickiej. Miejscowi Niemcy 7 września zamordowali w Damasławku pięciu Polaków, których oskarżali o strzelanie do wkraczających oddziałów niemieckich, a więc o obronę własnej ojczyzny przed agresorem.

Natomiast 18 września w Murowanej Goślinie rozstrzelano czterech Polaków, wskazanych przez miejscowych Niemców i oskarżonych przez nich o pomoc udzielaną Wojsku Polskiemu przy internowaniu Niemców.

W lesie pod Piotrowem (gmina Ryczywół) niedaleko Rogoźna Wielkopolskiego 17 i 18 września członkowie Selbstschutzu i Jungdeutsche Partei zamordowali ze szczególnym okrucieństwem, dobijając łopatami, ciężko rannych czternastu mieszkańców okolicznych miejscowości, którzy zostali bezpośrednio po powrocie z ewakuacji osadzeni w areszcie w Ryczywole. Zamordowano m.in. mieszkańców: Lipy, Tłukaw, Ryczywołu, Ludomów, Wiardunek, Owieczek i Skrzetuszy (gmina Ryczywół i Rogoźno Wielkopolskie). Kolejna egzekucja, przeprowadzona przez członków Selbstschutzu w okolicy Rogoźna Wielkopolskiego, odbyła się 19 września. Miejscowi Niemcy rozstrzelali w pobliskim lesie Olszynka dziewięciu mieszkańców Gościejewa, Koziepoła i Ryczywołu (gmina Rogoźno Wielkopolskie). Kilka dni później ci sami sprawcy dokonali egzekucji w lesie Olszynka siedmiu mieszkańców Gościejewa, Tarnowa i Gorzewa (gmina Rogoźno Wielkopolskie), a 24 września zamordowali czterech mieszkańców Boguniewa koło Rogoźna Wielkopolskiego, m.in. sołtysa wsi Jana Adamczewskiego, oraz czterech mieszkańców Ciężynia (gmina Czarnków), m.in. kierownika miejscowej szkoły Antoniego Gapińskiego. Członkowie Selbstschutzu rozstrzelali 25 września nad Jeziorem Rogozińskim siedmiu mieszkańców Budziszewka i Potrzeznowa⁵².

Dalsze egzekucje nastąpiły w Laskowie koło Rogoźna Wielkopolskiego. Miejscowi Niemcy ujęli, pobili, a następnie rozstrzelali pięciu mieszkańców okolicznych wsi: Gościejewa, Tarnowa i Gorzewa, m.in. inwalidę Maksymiliana Sierakowskiego z Gorzewa.

W Łopiszewie (gmina Ryczywół) 14 i 21 września rozstrzelano sześciu Polaków, aresztowanych w Zawadach, Skrzetuszu, Wiardunkach, Piotrkowie i Ryczywole, natomiast w Międzyzlesiu (gmina Rogoźno Wielkopolskie) – sześciu Polaków, zatrzymanych w Rogoźnie Wielkopolskim, Ryczywole i Koziepolu.

⁵² AIPN, Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 4/67, Ds. 7/67, Ds. 9/67, Ds. 4/69.

Członkowie Selbstschutzu 12 i 19 września zamordowali w Strzelczykach i w Zacharzynie (pow. chodzieski) nad brzegiem Noteci siedmiu miejscowych członków Związku Strzeleckiego, mieszkańców Strzelczyk, Zacharzyna i Konstantynowa, a 17 września w Szamocinie – dwóch tutejszych harcerzy. W Wągrowcu rozstrzelano sześciu Polaków, oskarżonych przez miejscowych Niemców o działalność antyniemiecką.

Meldunki EG VI z 15 września 1939 r. donosiły o aresztowaniach Polaków w Poznaniu i Szamotułach za „gromadzenie się i knucie wystąpień przeciw volksdeuschom” oraz za „maltretowanie volksdeuschów”. W kolejnych raportach komunikowano o zatrzymaniach w Środzie Wielkopolskiej, Śremie i Gostyniu setek osób, którym zarzucano „maltretowanie volksdeuschów”, „szerzenie podburzającej propagandy” i „przygotowywanie powstania wielkopolskiego”. Wiele ujętych osób rozstrzelano natychmiast po aresztowaniu.

W Środzie Wielkopolskiej aresztowanych 21 Polaków, których oskarżono o „prowokowanie antyniemieckich wystąpień”, rozstrzelano 17 września za miastem.

W publicznej egzekucji na rynku w Śremie 20 września EG VI rozstrzelała dwadzieścia osób, wśród których byli mieszkańcy Śremu oraz okolicznych miejscowości: Krzyżanowa, Gaju, Ostrowa, Nochowa, Niestabina i Olszy. Tego samego dnia dokonano egzekucji na targowisku miejskim w Turku, gdzie zamordowano osiem osób z okolicznych miejscowości: Małoszyny, Międzyzlesia, Szadowa Księżego i Władysławowa, w odwecie za rzekome zabicie czterech miejscowych Niemców przez żołnierzy polskich⁵³.

Dalsze aresztowania w Poznaniu, Lesznie, Szamotułach, Krotoszynie, Środzie Wielkopolskiej, Kaliszu oraz w mniejszych miejscowościach Wielkopolski objęły Polaków, których nazwiska figurowały na listach gończych, oraz osoby, określone przez policję niemiecką jako przejawiające działalność antyniemiecką lub zakłócające spokój. Do antyniemieckiej i zakłócającej spokój działalności Niemcy zaliczali zrywanie, głównie przez młodzież, rozwieszonych na ulicach plakatów i flag ze swastyką oraz tabliczek z niemieckimi nazwami ulic, którymi natychmiast po wejściu zastąpiono nazwy polskie, zgodnie z dyrektywą Greisera, szefa administracji cywilnej przy dowódcy wojskowym, aby „każdej miejscowości

⁵³ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 22, s. 85–87; dok. 34, s. 116–117; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

1. Egzekucja w Koninie 22 września 1939 r.

możliwie szybko nadać niemieckie piętno przez oszyldowanie niemieckimi nazwami”⁵⁴. Za działalność antyniemiecką uznawano nawet gromadzenie się młodzieży polskiej w prywatnych mieszkaniach oraz uczestniczenie w zorganizowanych przez kościół godzinach modlitwy, co było postrzegane jako wezwanie do konsolidacji i zjednoczenia narodu.

Internowane osoby osadzano w aresztach, zakładanych przeważnie w budynkach więziennych, np. w Rawiczu, Jarocinie, Pleszewie, Ostrowie Wielkopolskim, Kaliszu, Środzie Wielkopolskiej, Szamotułach lub Kościanie. Aresztowanych w Lesznie umieszczono w więzieniu, utworzonym w budynku byłego klasztoru. We wrześniu 1939 r. osadzono w nim ponad 210 osób. Osoby aresztowane w Poznaniu były osadzone w więzieniu przy ul. Młyńskiej.

Na tereny, położone na południe od linii Leszno–Łódź–Warszawa, wkroczyły od południowego zachodu EG I, EG II i EG zbV.

⁵⁴ AIPN, NTN, 11, Proces A. Greisera, k. 1, „Jedem Ort ist ausserlich möglichst schnell und intensiv ein deutsches Gepräge zu geben, durch Beschilderung mit deutschen Namen”.

Grupa EG II, która weszła 6–8 września do Gorzowa Śląskiego, Lublińca, Częstochowy, Radomska, Tarnowskich Gór, Piotrkowa Trybunalskiego i Wielunia, meldowała o całodziennych rewizjach, przeprowadzanych w budynkach urzędów i siedzibach organizacji w miastach. W szczególności dokładnie przeszukano pomieszczenia służbowe Stronnictwa Narodowego. Informowano też o zmotoryzowanych patrolach na całym terenie operacji oraz o umieszczaniu konfidentów w organizacjach. Należy zaznaczyć, że pod względem wypełnienia zadania „politycznego oczyszczenia gruntu” rozpoznanie tego terenu było w porównaniu z obszarami zachodniej Polski słabsze z uwagi na niewielką liczbę mieszkających tu Niemców.

Rezultatem rewizji w siedzibach organizacji było przejęcie całej kartoteki Związku Powstańców Śląskich w Lublińcu, natomiast w Częstochowie – list zawierających nazwiska przywódców powstań śląskich oraz członków zarządu Związku Powstańców Śląskich.

Prowadzono również przeszukiwania w magazynach i fabrykach. Przy okazji konfiskowano wszelkie zapasy. Zabrano żywność, zgromadzoną w magazynach w Radomiu i w okolicy. Została przekazana Narodowosocjalistycznej Opiece Społecznej w celu rozdzielenia wśród miejscowych volksdeutsche. Przejęto zapasy, jak określono w meldunku, „bardzo cennych surowców”, nie podano jednak, o jakie surowce chodzi. Oddano je następnie do dyspozycji Wehrmachtu. W gmachu Zarządu Miejskiego w Radomiu przeprowadzono rekwizycję wyposażenia dla szpitala polowego. Przejmowano również zakłady przemysłowe, kopalnie rud żelaza i huty w południowej części powiatu częstochowskiego. Osadzono tam natychmiast niemieckich dyrektorów, którzy dokonali przeglądu zakładów. Postawiono także uzbrojoną w karabiny straż – trzystu członków Reichsarbeitsdienstu.

Funkcjonariusze EG II dokonali także aresztowań, których celem było przede wszystkim „wyłowienie” osób cywilnych, biorących udział w obronie lub wspomagających Wojsko Polskie. Natomiast Wehrmacht przekazał funkcjonariuszom EG II 180 cywilnych obrońców, zatrzymanych przed wkroczeniem funkcjonariuszy policji na teren operacji.

Policja bezpieczeństwa 14 i 15 września „przeczeszała” dzielnicę Częstochowy Stradom, gdzie aresztowano około dwustu osób. Osoby zatrzymane przez policję oraz przejęte od Wehrmachtu zostały rozstrzelane w Częstochowie 4 września w różnych punktach miasta. Egzekucji, w których zamordowano łącznie 227 osób, dokonywano na dziedzińcu ratusza, przy budynku zarządu miejskiego, na placu przed katedrą, na Nowym Rynku

i przy miejscowej fabryce. Egzekucje odbywały się także w Lublińcu, gdzie rozstrzelano czterestu zakładników i cywilnych obrońców⁵⁵.

Masową obławę przeprowadzono 11 września w Końskich i okolicy, w której zatrzymano mężczyzn powyżej osiemnastego roku życia. W sumie aresztowano około 5 tys. osób. Obława i aresztowania zostały zarządzone w związku z wykryciem w lesie przy drodze Opoczno–Tomaszów Mazowiecki zwłok jednego z generałów oraz zwłok towarzyszących mu trzech policjantów i dwóch żołnierzy Wehrmachtu. Tego samego dnia rozstrzelano w odwecie dwudziestu mężczyzn, którzy zostali uznani za sprawców, ponieważ mieli pokrwawione ubranie i znaleziono przy nich niemieckie pieniądze. Dalszych egzekucji zaniechano, w wyniku dochodzenia okazało się bowiem, że generał poległ w walce z regularnymi oddziałami polskimi. Dowództwo armii zakazało kontynuowania akcji odwetowej⁵⁶.

Swoim działaniem EG I i EG zbV objęły południową część Śląska, ziemię krakowską i region Podkarpacia. Stosownie do zadania oczyszczenia zaplecza frontu zostały „przezesane” siedziby organizacji i urzędów na terenie województwa śląskiego i krakowskiego. Chodziło zwłaszcza o przejęcie materiałów urzędowych województwa śląskiego. Nadzwyczaj intensywnie poszukiwano materiałów administracji państwowej, ponieważ uważano, że będą niezbędne do uruchomienia śląskich zakładów przemysłowych. Materiały te zostały przez władze śląskie przewiezione do Krakowa. Odnaleziono je jednak i zarekwirowano. Skonfiskowano m.in. „nadzwyczaj cenne osobiste materiały wojewody Michała Grażyńskiego”.

W wielu miejscowościach, np. w Lublińcu, Tarnowskich Górach, Katowicach, Będzinie i Sosnowcu, policja przeprowadziła rewizje w domach mieszkalnych w poszukiwaniu broni. Przeszeczono także lasy między Mikołowem a Tychami w celu wykrycia ukrywających się powstańców. Przeprowadzono również przeszukiwania w miastach. Ujawnionych powstańców aresztowano lub mordowano w mieszkaniach, w których się ukrywali.

Opór na Śląsku, w kolebce polskich organizacji powstańczych, Niemcy ocenili jako bardzo silny i przystąpili, jak to określili, do „bezwzględnej likwidacji band”, podczas gdy w województwie krakowskim zorganizowany i aktywny opór został przez nich zakwalifikowany jako małe zagrożenie.

⁵⁵ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 25, s. 95–97; *Rejestr...*, woj. częstochowskie.

⁵⁶ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 15, s. 67–69.

Po wygaśnięciu działań wojennych na przełomie września i października 1939 r. na terenie Polski znajdowały się nie tylko dziesiątki obozów jeńческих z wziętymi do niewoli żołnierzami polskimi, lecz także dziesiątki więzień, aresztów i obozów, w których policja bezpieczeństwa osadziła dziesiątki tysięcy osób cywilnych, aresztowanych we wrześniu 1939 r.

Przez następne dni, tygodnie i miesiące w obozach i więzieniach prowadzono przesłuchania ujętych osób. Zatrzymanym nieustannie powtarzano zarzuty, na podstawie których zostali osadzeni w obozach. Przesłuchania były niezwykle okrutne, często połączone z biciem. Miały na celu zmusić ludzi do przyznania się, że byli członkami zwalczanych organizacji lub brali udział w powstaniach narodowych, zwłaszcza w powstaniu wielkopolskim i w powstaniach śląskich. Po przesłuchaniach, jak zeznawali świadkowie, ludzie ci sprawiali wrażenie obłąkanych. Jedna z badanych osób, sześćdziesięcioletni mężczyzna, o którym przeczytano wcześniej w gazecie, że brał udział w powstaniu wielkopolskim, został tak zmasakrowany, że jego plecy przedstawiały jeden wielki siniec. Po zakończeniu dochodzenia, rozgorączkowany, miał napady szału. Pewien szesnastoletni chłopiec, przesłuchiwany przez tydzień, był tak obity, że kula była dla niego wybawieniem, jak stwierdzili świadkowie. Aresztowani w powiecie starogardzkim kapelani, osadzeni w więzieniu policji w Starogardzie Gdańskim, byli tak katowani, że ich „twarze całe tonęły we krwi”. Inny świadek zeznał, że młoda Polka (panna Orłowska), wywieziona po przesłuchaniach na egzekucję do Lasów Szpegawskich, była „siwa jak gołąb z twarzą żółtkłą”. Żona, która pojechała na widzenie z mężem, osadzonym w więzieniu w Wągrowcu, zeznała: „w pierwszej chwili nie mogłam poznać męża, tak okropnie był pobity. Twarz była zupełnie sina”⁵⁷.

Z niesłychanym okrucieństwem działał również Selbstschutz, wspomagający policję bezpieczeństwa od momentu wkroczenia jej na terytorium Polski. Jego członkowie wyładowywali swoje sadystyczne skłonności na ofiarach, które nie mogły się bronić. Przypadek niesłychanego znęcania się odnotowano w Glinkach (Hermannsdorf) na Pomorzu Gdańskim. Czterech volksdeutschów, młodych wieśniaków z Glinek, zamknęło ucznia kowalskiego, Stefana Danielaka (17 l.), także mieszkańca Glinek, w stajni

⁵⁷ AIPN, Ankiety OKBZH Poznań, pow. Chodzież, Aresztowania; Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 23/67; NTN, 234, Proces A. Forstera, k. 51, 59, 73, 74.

właściciela majątku. Tam bili go tak straszliwie, że połamali na nim kolbę karabinu. Następnie wyprowadzili go na pole i strzelali do niego, wielokrotnie go raniąc. Umęczonego chłopaka zastrzelił dopiero przywołany współtowarzysz wieśniaków. Matka chłopca, która szukała syna, zwróciła się do miejscowego wójta. Ten jednak nakazał jej przerwać poszukiwania i zagroził, że może ją spotkać podobny los. Aresztowanemu przez Selbstschutz Stanisławowi Estkowskiemu, naczelnikowi poczty w Kartuzach, przestrelono oba kolana i łokcie, aby dłużej się męczył. Ciężko ranego oficera rezerwy Tadeusza Kruszkę członkowie Selbstschutzu wynieśli ze szpitala w Żninie, wrzucili do mogiły, którą wykopali na polu, i tam dobili. Ciało zakopano na miejscu zbrodni.

Na temat maltretowania internowanych Polaków przez funkcyjnych członków Selbstschutzu wypowiadali się liczni świadkowie. Jedna z aresztowanych kobiet, której wyznaczono rolę sprzątaczką w więzieniu, zeznała: „widziałam tam powywracane butelki od spirytusu po libacji pijanych SS-owców oraz krew po pobitych na posadzce, którą musiałam codziennie zmywać. Słyszałam, jak codziennie bito i katowano doprowadzonych do więzienia Polaków”⁵⁸.

Po zakończeniu przesłuchań podejmowano decyzję w sprawie dalszego losu uwięzionych. Bardzo wyraźnie opisał to w zeznaniach SS-Brigadeführer Otto Rasch, dowódca oddziału specjalnego policji bezpieczeństwa (Sonderkommando der Sipo) w EG zbV, a od listopada 1939 r. inspektor Policji Bezpieczeństwa i SD w Królewcu: „Gdy objąłem to stanowisko, zastałem tam dużą liczbę więźniów politycznych, aresztowanych przez komendy Einsatzu [...] więźniowie ci byli rozproszeni w wielu obozach i celem zlikwidowania całej sprawy zostali zbadani przeze mnie lub przez Centralny Urząd Policji Państwowej [...] Okazało się, że część tych więźniów można było zwolnić, w stosunku do pewnej części więźniów musiano zażądać umieszczenia ich w obozach koncentracyjnych, a ostatnią część więźniów – aktywistów polskiego ruchu oporu – najlepiej było zlikwidować”⁵⁹.

Niesłychana bezwzględność i okrucieństwo, które przejawiał niemiecki najeźdźca od pierwszych dni wojny w stosunku do ludności cywilnej,

⁵⁸ AIPN, BSA, 4, Sprawa karna przeciwko R. Hildebrandtowi i M. Hinzemu, k. 32; NTN, 222, Proces A. Forstera, k. 1996, 2008, 2118; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970, s. 71.

⁵⁹ AIPN, SWWW, 757, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 501.

wpłynęły na postrzeganie Niemców przez Polaków. Uwagi na ten temat musiały być wypowiedzane często i przez dużą grupę Polaków, skoro znalazły się w raporcie dowódcy SD-EK 16 SS-Sturmbannführera Rödera z 30 września 1939 r. Według informacji przekazanej przez niego zwierzchnikom, „zastosowane przez władze niemieckie środki i wydane rozporządzenia” sprawiły, że już po miesiącu kontaktów z Niemcami Polacy „życzyli sobie bardziej żyć pod rosyjskim batem niż w niemieckim barbarzyństwie”. Niemiecką agresję na Polskę określali jako napad dziczy germańskiej⁶⁰.

We wrześniu 1939 r. rewizjami i akcjami w tropieniu ukrytej broni, przeprowadzonymi przez wkraczające grupy operacyjne policji bezpieczeństwa, została objęta także ludność żydowska. W kolejnych meldunkach policja donosiła o przeszukaniach w urzędach i siedzibach polskich organizacji oraz w mieszkaniach Polaków, lecz także o rewizjach w synagogach, pomieszczeniach gmin żydowskich i w żydowskich mieszkaniach. O dokonanych przeszukiwaniach w Grudziądzu, Lubawie, Działdowie, Przasnyszu, Ciechanowie i innych miastach rejonu informowała EG V w meldunkach z 7 i 10 września 1939 r. Natomiast o wielkiej akcji poszukiwania broni, którą zamierzano zorganizować w Łodzi, EG III donosiła 1 października 1939 r. Akcja ta została zaplanowana na skutek doniesień, że Żydzi posiadają jeszcze dużo broni, ale kolejne rewizje nie doprowadziły do jej wykrycia.

Równocześnie policja przeprowadzała akcje przeciwko przedwojennym związkom i zrzeszeniom żydowskim. Organizacje te rozwiązywano, a jednocześnie przejmowano akta, m.in. zdelegalizowano Ogólnosyjonistyczną Organizację w Łodzi, akta skonfiskowano, a członków zarządu aresztowano. Podobnie przeszukano pomieszczenia biurowe żydowskiej Ligi Kulturalnej w Łodzi, a znalezione akta zabezpieczono i wykorzystano.

Odbierano też sklepy i przedsiębiorstwa żydowskie. Grupa EG V informowała o przejęciu sklepów żydowskich w Grudziądzu i przekazaniu ich miejscowym Niemcom. Natomiast EG VI w meldunku z 20 września 1939 r. donosiła o zamknięciu czterdziestu żydowskich sklepów w Poznaniu i ustanowieniu specjalnych komisarzy do likwidacji żydowskich przedsiębiorstw. Meldunki innych grup operacyjnych komunikowały

⁶⁰ AIPN, NTN, 32, Proces A. Greisera, k. 120; NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 108, „man wünscht lieber unter russischer Knute als in deutscher Barbarei zu leben”.

o nakazach sporządzania przez ludność żydowską wykazów majątkowych⁶¹.

Równolegle z rewizjami i akcjami poszukiwania broni funkcjonariusze policji bezpieczeństwa przeprowadzili we wrześniu 1939 r. po zajęciu ziem, które niebawem miały zostać włączone do Rzeszy, deportacje ludności żydowskiej poza ustaloną z ZSRR linię demarkacyjną. Ludność żydowską wysiedlano na tereny położone na wschód od Sanu, na Białostoczczyznę oraz na Litwę.

Na Białostoczczyznę i Litwę kierowano ludność żydowską, zamieszkującą północne tereny Polski, wcielone do Prus Wschodnich. W meldunku z 10 września 1939 r. EG V donosiła, że na tereny położone na południowy wschód od miejscowości Chorzele wysiedlono 69 osób z Mławy, a 70 osób z Przasnysza skierowano na tereny w pobliżu Rozogów koło Kolna. Na tereny północne, poza linię demarkacyjną, deportowano też ludność żydowską z Ostrołęki. Natomiast na tereny Litwy wysiedlono we wrześniu 1939 r. żydowskich mieszkańców miejscowości Wiżajny na Suwalszczyźnie. Z meldunku EG V z 29 września 1939 r. wynika, że za linię demarkacyjną wysiedlono także ludność żydowską z okolic Pułtuska i Nasielska. We wspomnianym raporcie zamieszczono informację, że „Żydów w większych grupach kieruje się za linię demarkacyjną”.

Ludność żydowską, zamieszkującą południowo-zachodnie części Polski, głównie ze Śląska, kierowano na tereny leżące na wschód od Sanu.

Żydzi, mieszkających na terenach przyłączonych do Rzeszy, których nie deportowano we wrześniu poza linię demarkacyjną, mieli zostać wysiedleni na niezaanektowany obszar Polski. W celu przygotowania tych wysiedleń grupy operacyjne sporządzały spisy ludności żydowskiej w poszczególnych miejscowościach. Rejestrację Żydów w gminie żydowskiej nakazywano przeprowadzić rabinom lub kierownikom synagog, np. w Pułtusku, Makowie Mazowieckim, Przasnyszu i Ciechanowie. W wielu innych miastach wyznaczono do tego żydowskich komisarzy. Wydalenie grudziądzkich Żydów poprzedził nakaz, skierowany do gminy żydowskiej, aby w ciągu trzech dni wpłaciła 20 tys. zł na „fundusz wysiedleńczy”⁶².

⁶¹ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 4, s. 38, dok. 5, s. 43, dok. 10, s. 54–57, dok. 32, s. 110–113, dok. 45, s. 145–147.

⁶² „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 10, s. 54–57; M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984, s. 28–29.

Przemieszczenie z terenów przyłączonych do Rzeszy na niezaanektowane terytorium Polski zarówno Żydów, jak i Polaków, było dokonywane przez utworzony w tym celu aparat przesiedleńczy, który był organem wykonawczym komisarza Rzeszy ds. umacniania niemieczyzny.

W stosunku do ludności żydowskiej także stosowano krwawy terror. Dokonywano egzekucji w odwecie za ostrzelanie żołnierzy niemieckich, powrót uciekinierów do miejsc zamieszkania, gromadzenie się w synagogach, nie dość gorliwe wypełnianie zarządzeń okupanta lub ukrywanie się wśród ludności polskiej.

W meldunku z 9 września 1939 r. EG zbV poinformowała, że „trzeba było podjąć szczególną akcję przeciwko Żydom” w Będzinie. Rozstrzelano wówczas w mieście około 100 mieszkańców Będzina, a w Sławkowie nad Białą Przemszą – 98 Żydów ujętych w powiecie będzińskim.

Co najmniej 65 Żydów zamordowano 9 września w Wyszkowie. W tym samym czasie rozstrzelano także pewną liczbę Żydów, ujętych przez SS-Verfügungstruppen we Włocławku i osadzonych w miejscowym więzieniu sądowym.

Natomiast 12 września 1939 r. zostało rozstrzelanych dziesięciu Żydów w Krakowie, ponieważ w nocy, jak meldowała EG II, z 11 na 12 września nieznany sprawca ostrzelał z ich domów żołnierzy Luftwaffe. Również 12 września w Koźmicach Wielkich pod Wieliczką funkcjonariusze policji bezpieczeństwa dokonali egzekucji 32 Żydów z Wieliczki i okolic. Zwłoki ofiar pochowano na cmentarzu żydowskim w Szerszy.

Na Kielecczyźnie największa egzekucja, jaką przeprowadzono w tym czasie na ludności żydowskiej, odbyła się w miasteczku Lipsko koło Radomia. Zamordowano tam 8 września sześćdziesiąt osób zebranych w miejscowej synagodze. Następnego dnia rozstrzelano w publicznej egzekucji na rynku kolejnych sześć osób⁶³.

Wrzesień 1939 r. przyniósł Polsce ogrom zniszczeń i strat ludzkich. Narzucone brutalnie przez najeźdźcę od pierwszych dni okupacji warunki stały się zapowiedzią tego, co przyniosły następne miesiące 1939 r. i 1940 r.

⁶³ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 7, s. 45–48, dok. 16, s. 70–72, dok. 44, s. 70–72; *Rejestr...*, woj. radomskie.

Miejsca masowych egzekucji, przeprowadzonych we wrześniu 1939 r. przez Wehrmacht:

1. Kłęcko nad Małą Wełną, egzekucje, 9 września 1939 r.
2. Kłęcko, strzelnica, egzekucje, 10 września 1939 r.
3. Zdziechowa, egzekucja, 10 września 1939 r.
4. Mogilno, egzekucje, 10 września 1939 r.
5. Trzemeszno, egzekucje, 11 września 1939 r.
6. Niewolno, egzekucja, 11 września 1939 r.
7. Winiary koło Kalisza, las, egzekucje, wrzesień 1939 r.
8. Grabów nad Prosną, egzekucje, 4 września 1939 r.
9. Torzeniec koło Ostrzeszowa, egzekucje, wrzesień 1939 r.
10. Dominikowice koło Zgierza, egzekucja, 8 września 1939 r.
11. Koźle, egzekucja, 8 września 1939 r.
12. Sądówka koło Koźła, egzekucja, 12 września 1939 r.
13. Bądków koło Zgierza, egzekucja, 10 września 1939 r.
14. Bartoszewice, Łągiewniki koło Zgierza, egzekucje, 12 września 1939 r.
15. Uniejów, egzekucje, 6, 8 września 1939 r.
16. Czekań koło Uniejowa, egzekucja, 8 września 1939 r.
17. Wola koło Uniejowa, egzekucja, 8 września 1939 r.
18. Balin koło Uniejowa, egzekucja, 8 września 1939 r.
19. Poddębice, Gostków, egzekucje, 7, 11 września 1939 r.
20. Jankowo Dolne koło Gniezna, egzekucja, 11 września 1939 r.
21. Sławno koło Gostynia, egzekucja, 10 września 1939 r.
22. Obora koło Gniezna, egzekucja, 11 września 1939 r.
23. Chechło koło Pabianic, egzekucja, 8 września 1939 r.
24. Koneck koło Inowrocławia, egzekucje, 9, 12 września 1939 r.
25. Kościelec, egzekucja, 14 września 1939 r.
26. Orło, Gniazdowo koło Ostrowi Mazowieckiej, egzekucje, 9, 10 września 1939 r.
27. Łowicz, egzekucja, 13 września 1939 r.
28. Parma, Czinka, Bocheń, Retki, Bąkowo, jezioro Rydwan, rzeczka Malina koło Łowicza, egzekucje, 12, 14, 16, 17 września 1939 r.
29. Tyszki, Laski Szlacheckie koło Ostrołęki, egzekucje, 8, 10 września 1939 r.
30. Pniewo koło Pułtuska, egzekucja, 9 września 1939 r.

31. Łęczycza, egzekucje, 9, 10 września 1939 r.
32. Mszczonów, egzekucja, 11 września 1939 r.
33. Rawa Mazowiecka, egzekucja, 10 września 1939 r.
34. Sulejówek, egzekucja, 15 września 1939 r.
35. Długa Szlachecka, egzekucja, 15 września 1939 r.
36. Skierniewice, egzekucje, 11 września 1939 r.
37. Karczew, miejscowy rynek, egzekucja, 11 września 1939 r.
38. Henryków koło Iłowa, egzekucja, 17 września 1939 r.
39. Stefanówka koło Grójca, egzekucja, 17 września 1939 r.
40. Nadarzyn koło Warszawy, pobliska łąka, egzekucje, połowa września 1939 r.
41. Śladów koło Sochaczewa, nad brzegiem Wisły, egzekucja, 18 września 1939 r.
42. Leszno koło Sochaczewa, egzekucja, 17 września 1939 r.
43. Błonie koło Sochaczewa, rowy przeciwlotnicze obok fabryki zapalek, egzekucje, 11–17 września 1939 r.
44. Gąbin, miejscowa szkoła, 19, 20 września 1939 r.
45. Zakroczym, egzekucje, 25–30 września 1939 r.
46. Będzin, egzekucja, 6 września 1939 r.
47. Parzymiechy, Zimnowoda koło Częstochowy, egzekucje, 2 września 1939 r.
48. Mysłów, Albertów, Pińczyce, Krzepice, Święta Anna, Zrębice, Nierada koło Częstochowy, egzekucje, 3 września 1939 r.
49. Pławno koło Częstochowy, egzekucja, 4 września 1939 r.
50. Kajetanowice koło Częstochowy, 5 września 1939 r.
51. Kruszyna, egzekucja, 4 września 1939 r.
52. Widzów koło Kruszyny, egzekucja, 4 września 1939 r.

WRZESIEŃ 1939 ROKU NA ŚLĄSKU

Na ziemię Górnego Śląska 1 września 1939 r. uderzyły dywizje 14. armii. Za nimi z Wiednia i Opolą 4 września przekroczyła granice Polski EG I pod dowództwem SS-Brigadeführera Brunona Streckenbacha. Jej EK 1 pod dowództwem SS-Sturmbannführera Ludwiga Hahna pozostawał w Katowicach. W obszarze 10. armii działała EG II pod dowództwem SS-Obersturmbannführera Emanuela Schäfera, która wkroczyła do Polski 6 września i objęła działaniem północne obszary Śląska. Jej oddziały operacyjne zatrzymały się w Lublińcu i Tarnowskich Górach. Na Śląsk 6 września przybyła także EG zbV pod dowództwem SS-Obergruppenführera Udo von Woyscha. Uderzające wojsko wspomagane też było przez specjalny oddział, zorganizowany przez władze niemieckie ze zbiegłych z Polski volksdeutschów. Był to Freikorps (korpus ochotniczy) „Ebbinghaus”, który przekroczył granicę Polski za Wehrmachtem.

Freikorps „Ebbinghaus”, zwany również Kampfgruppe „Ebbinghaus”, był grupą dywersyjno-sabotażową, liczącą ponad sześćset osób, rekrutujących się głównie z dezertersów mniejszości niemieckiej, zbiegłych z Wojska Polskiego. Korpus miał za zadanie ochronę zakładów przemysłowych bez pomocy regularnych oddziałów Wehrmachtu i zabezpieczenie skrzydeł atakujących oddziałów Wehrmachtu.

Podobne grupy bojowe (Kampfgruppe) zostały zorganizowane w Zabrzu i Gliwicach. Z Niemców zaś, zwerbowanych przez wrocławski oddział Abwehry, utworzono także grupy sabotażowe (Sabotage-Gruppe), które zajmowały ważniejsze obiekty przemysłowe i nadzorowały drogi i mosty¹.

¹ A. Szefer, *Dywersyjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r.*, „Biuletyn GKBZH” 1987, t. 32, s. 162–169.

Atakowi nieprzyjaciela stawiały opór siły armii „Kraków”. Do obrony przyłączyła się także ludność cywilna Śląska, która tworzyła ochotnicze formacje samoobrony. Zaangażowani w nią byli głównie powstańcy śląscy, harcerze i młodzież ze Związku Młodzieży Powstańczej.

Związek Powstańców Śląskich utworzył Bataliony Obrony Narodowej, dowodzone przez dowódców z okresu powstań śląskich. Część tych oddziałów już pod koniec sierpnia wspólnie z wojskiem patrolowała granicę, udaremniając działania niemieckich grup dywersyjnych. Doszło wtedy do starć, m.in. pod Łagiewnikami i Maciejkowicami.

Harcerze oraz młodzież ze Związku Młodzieży Powstańczej i innych organizacji młodzieżowych utworzyli natomiast grupy posiłkowe, działające przy Batalionach Obrony Narodowej. Na bezpośrednim zapleczu frontu zorganizowano sieć meldunkową i obserwacyjną, sieć łączności, a także służbę sanitarną.

Zmagania cywilnych obrońców we współdziałaniu z regularnymi jednostkami Wojska Polskiego w obronie Śląska trwały do 3 września. Oddziały samoobrony przeciwdziałały natarciu Freikorpsu „Ebbinghaus”, stawały w obronie kopalni „Michał” w Michałkowicach oraz w obronie Katowic, Chorzowa i Mikołowa. W nocy z 2 na 3 września oddziały polskie wycofały się w rejon Krakowa, z wyjątkiem 7. DP, która walczyła jeszcze pod Potokiem i Janowem. Razem z wojskiem uchodziły na wschód część oddziałów powstańczych i ludność cywilna. Te, które pozostały, organizowały dalszy opór w różnych punktach Katowic, Chorzowa, Świętochłowic, Orzesza i innych miast Śląska, biorąc udział w bitwach opóźniających.

Grupy powstańców toczyły walki z oddziałami dywersyjnymi SA z Bytomia oraz z oddziałami Freikorpsu w Chorzowie i Hajdukach. Do ostrych starć doszło w Chorzowie i w Katowicach, gdzie 3 września oddziały powstańców i harcerzy walczyły z grupami dywersantów, przenikającymi do Katowic, oraz z regularnymi oddziałami niemieckich dywizji pancernych, opóźniając ich marsz za cofającymi się oddziałami wojsk polskich. Opór organizowano m.in. w gmachu Teatru Śląskiego, w budynku kina „Zorza”, w parku Kościuszki. Zwłaszcza długo broniła się grupa harcerzy na wieży spadochronowej, znajdującej się w parku Kościuszki. Punkt oporu zorganizowano także w domu na rogu ul. Żwirki i Wigury i ul. Wandy².

² J. Przemsza-Zieliński, *Śląski tryptyk wrześniowy*, Sosnowiec 1993, s. 19; *Bohaterowie spod znaku lilijki. Harcerze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego w latach wojny i okupacji hitlerowskiej w świetle zeznań własnych i świadków*, wybór i oprac. A. Szefer, Katowice 1984, s. 8–16.

Oddziały niemieckie 4 września zajęły cały teren operacyjny Górnego Śląska, Śląska Cieszyńskiego i Zagłębia Dąbrowskiego. Organizatorzy oporu na Śląsku i wszyscy cywile biorący w nim udział, a więc członkowie Związku Powstańców Polskich, Związku Harcerstwa Polskiego, Związku Młodzieży Powstańczej, stali się obiektem natychmiastowych ostrych represji ze strony Wehrmachtu, Freikorpsu i policji we wrześniu 1939 r. Na Śląsku stosowanie represji akcji bezpośredniej ograniczono głównie do cywilów biorących udział w oporze, aktywistów plebiscytowych i działaczy na rzecz polskości. Zasada zbiorowej odpowiedzialności była wprowadzana w pojedynczych wypadkach, podobnie jak akty odwetu. Systematycznie natomiast, w czym szczególnie byli aktywni członkowie Freikorpsu, przeprowadzano oblawy na członków Związku Powstańców Śląskich, których natychmiast rozstrzelivano.

Zamiar „zlikwidowania bez reszty” śląskich aktywistów, którzy opowiedzieli się w latach dwudziestych, w plebiscytach i powstaniach śląskich za przyznaniem Śląska Polsce, a we wrześniu 1939 r. przyłączyli się do obrony Śląska przed inwazją niemiecką, uwidoczniła się w meldunkach EG I, EG II i EG zbV. Raporty te zawierały w zasadzie informacje o oblawach, aresztowaniach i zabijaniu jedynie powstańców śląskich. Natomiast EG II meldowała 8 września, że w Lublińcu przejęto całą kartotekę Związku Powstańców Śląskich, a w Częstochowie listy z nazwiskami przywódców powstań śląskich. W meldunku EG zbV z 9 września informowano o przeprowadzeniu w wielu miejscowościach rewizji domowych, podczas których aresztowano licznych powstańców. Natomiast 10 września donoszono o „ożywionej akcji patrolowej”, którą realizowali funkcjonariusze tej grupy, i zastrzeleniu dużej liczby powstańców. W meldunkach z 13 i 15 września donoszono o kolejnych „akcjach oczyszczających” (Säuberungsaktion). W sprawozdaniu EG I z 15 września Śląsk określono „kolebką polskich organizacji powstańczych” i zapowiedziano rozprawienie się z powstańcami. Komunikowano, że „bezwzględna likwidacja band, partyzantów i sabotażystów doprowadzi do usunięcia czynników niepokoju. Po zakończeniu działań wojennych zapobiegnie się powrotowi zdecydowanych na wszystko polskich elementów przez wykorzystanie na sposób policyjny zdobytych w tym czasie materiałów”³. Zarząd wojskowy nakazał, aby zgłaszać

³ „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 5, s. 41–43, dok. 7, s. 45–48, dok. 10, s. 54–57, dok. 15, s. 67–70, dok. 26, s. 97–100.

placówkom policyjnym i wojskowym miejsca pobytu ukrywających się powstańców śląskich i przechowywanej przez nich broni. Za udzielenie im schronienia groziła kara śmierci.

W Katowicach aresztowanych powstańców, harcerzy i innych członków obrony cywilnej osadzano w budynku miejscowego więzienia sądowego, które we wrześniu 1939 r. podlegało policji bezpieczeństwa. Więźniów wyprowadzano następnie w grupach i rozstrzeliwano w różnych punktach miasta oraz w Lesie Panewnickim koło Katowic i w lesie Zarzeczce na południe od Katowic koło Podlesia. Masowe egzekucje, wykonywane przez żołnierzy Wehrmachtu i członków Freikorpsu, trwały od pierwszych dni września. Na podstawie ankiet OKBZH w Katowicach i śledztw, przeprowadzonych przez komisję, ustalono, że w Katowicach we wrześniu 1939 r. rozstrzelano około 750 osób – powstańców śląskich, harcerzy i działaczy niepodległościowych. Egzekucje odbywały się: przy ul. Zamkowej, ul. Jagiellońskiej, ul. Barbary, w parku Kościuszki, na boisku sportowym, strzelnicy wojskowej, pl. Wolności, na podwórzu więzienia, w Załężu, w lesie Zarzeczce i w Lesie Panewnickim. Zwłoki rozstrzelanych osób przewożono do krematorium w Gliwicach oraz do zbiorowej mogiły w Lesie Panewnickim. Z 750 rozstrzelanych w Katowicach osób zdołano w toku śledztw ustalić nazwiska stu ofiar⁴.

Przy ul. Zamkowej zamordowano około sześćdziesięciu powstańców śląskich i harcerzy, m.in.: harcerkę Martę Bimczak, Pawła Dueringa, Karola Kaliwodę, Franciszka Palę, nauczyciela Aleksandra Rzeszótkę, kolejarza Artura Stroka, aptekarza Edmunda Baranowskiego.

W Załężu, dzielnicy Katowic, położonej na północny wschód od centrum miasta, zostali zamordowani m.in. Franciszek Ćwiląg i Wilhelm Praus. Teodor Szyszka został rozstrzelany przy ul. Barbary. Na pl. Wolności rozstrzelano m.in.: Pawła Wolnego, Franciszka Feigeego i Michała Olejniczaka; przy ul. Gliwickiej – Józefa Gołąbka; na strzelnicy wojskowej – Oswalda Lokajczyka; na boisku sportowym: kierownika dźwigu hutniczego Józefa Piekarza, Teofila Patalonga i artystę Jana Sowę. W parku Kościuszki dokonano egzekucji harcerzy z wieży spadochronowej.

W Lesie Panewnickim zostali zamordowani m.in.: Konstanty Sekuła, Paweł Szerzysko, Wilhelm Waluga, górnik Jan Zwioerek, Karol Zwioerek,

⁴ AIPN, ASG, 38, k. 118; Materiały śledcze OKBZH Katowice, Ds. 13/71 (W-1883); Postępowanie wyjaśniające, Ko 1/70.

budowniczy Leon Murłowski, hutnik Jan Graca, robotnicy Teodor Rela, Konstanty Wycacz, Urban Hemerla, Karol Hesse, Cyprian Kunert, Jan Laksa, Piotr Saksa, Jan Miczniak, Augustyn Mrowiec, elektryk Eugeniusz Nisiak, górnik Paweł Pistelak, ślusarz Józef Szykała, Paweł Morkiewka i Rudolf Polak.

Pozostałe 53 ofiary, których nazwiska zostały ustalone spośród 750 rozstrzelanych, zamordowano w innych miejscach Katowic, m.in. zostali rozstrzelani nauczyciele Franciszek Chmura, Stanisław Janicki i Franciszek Sagan, kierownik szkoły w Katowicach.

Masowe rozstrzeliwania powstańców śląskich, harcerzy i działaczy niepodległościowych z terenu Katowic EG I przeprowadziła 8 września oraz między 15 a 18 września w lesie Zarzecze koło Podlesia. Z dokonanej po wojnie ekshumacji wynika, że Niemcy zamordowali w tym miejscu 108 osób. Nazwisk ofiar niestety nie ustalono. Znaczną grupę harcerzy, którzy odpierali atak na Katowice, wraz z broniącymi miasta polskimi kolejarzami rozstrzelano także w lasach pod Pszczyną. Podczas ekshumacji, przeprowadzonej po wojnie, wydobyto szczątki mundurów kolejarskich i harcerskich.

Obławy i aresztowania, a następnie masowe egzekucje powstańców śląskich i działaczy niepodległościowych nastąpiły w pierwszych dniach września 1939 r. także w miastach, leżących na południowy zachód od Katowic: w Orzeszu, Mikołowie, Łaziskach Górnych, Dolnych i Średnich oraz w Tychach.

Po wkroczeniu Niemców do Orzesza 3 września aresztowano zgromadzonych na rynku miasta i wskazanych przez członków Freikorpsu powstańców śląskich, działaczy społecznych i politycznych oraz młodzież harcerską. Aresztowanych osadzono w utworzonym we wrześniu 1939 r. w piwnicach ratusza areszcie żandarmerii. Następnego dnia 29 aresztowanych Polaków z Orzesza i okolicy zostało rozstrzelanych przez członków Freikorpsu w lesie Pasternik koło Orzesza. Zamordowano m.in.: leśniczych Józefa i Zygfryda Buchalików oraz Zygmunta Tutaja, nauczyciela Pawła Szczeponica, redaktora Edmunda Wojtaszewskiego, muzyka Ottona Opielkę, fotografa Emila Frankego i urzędnika Karola Blaskiego. Zostali również rozstrzelani: rolnicy Walenty Bartniczek, Edward i Wojciech Sprusowie, kolejarze Franciszek Włóczka, Juliusz Gołembek, robotnicy Józef Gruszka, Paweł Kaczmarczyk, Alojzy i Józef Otrząskowie, Stanisław Sładek, Franciszek Szymura, dozorca Ludwik Wyciało, fryzjer Jan

Studziński, górnik Alojzy Jaroszek i emeryci Wiktor Habranka, Franciszek Kasprzak, Piotr Kubanek, Stanisław Pławcecki, Jan Tkocz i Roman Tutaj. Została zamordowana także Elżbieta Kubankowa (31 l.).

Żołnierze Wehrmachtu 8 września w Orzeszu dokonali egzekucji Józefa Szindlera, dowódcy kompanii powstańczej.

Dwunastu Polaków, biorących udział w obronie Śląska, żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 3 września w Zawięści i w Zgoniu pod Orzeszem. W Zawięści zamordowano, m.in.: Hansa Glansa, Karola Kubicę i Wojciecha Waiselera. W Zgoniu rozstrzelano: Jerzego Bombę, Jana Jureczkę, Henryka Kreta, Józefa Karcisza, Stefana Murasa, Jana Plichtę, Franciszka Strzodę oraz Franciszkę Gorzawską (46 l.)⁵.

W Mikołowie egzekucje odbyły się 5, 7 i 17 września 1939 r. Ustalono nazwiska szesnastu rozstrzelanych osób. Zostali zabici: robotnicy Jan Mzyk, Paweł Suchoń, Jan Jarek, Stanisław Kopel, Alojzy Prasot, Alojzy Sitko i Bernard Wikarek. Zamordowano: rolnika Jana Sikorę, górników Izzydora Handala i Augustyna Frydeckiego, egzekutora sądowego Wincen-tego Jendrysika, policjanta Józefa Miedzę, kupca Andrzeja Olszyczkę, pracownika browaru w Tychach Alfonsa Staszewskiego, ślusarza Franciszka Żurka i urzędnika Antoniego Penkałę⁶.

W Łaziskach Dolnych, Górnych i Średnich aresztowania i egzekucje nastąpiły 2 i 3 września 1939 r. W Łaziskach Dolnych 2 września żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali siedemnastu powstańców śląskich, górników, rzemieślników i robotników. Zostali zamordowani: Aleksander Bołda, Jan Czardybon (58 l.), Józef Czardybon (27 l.), Roman Czardybon (15 l.), Robert Drapa, Ludwik Kiełtyka, Emil Kuczera, Rudolf Małysz, Jan Manowski, Stefan Mikołajczyk, Ryszard Moroń (28 l.), Wilhelm Moroń (23 l.), Wilhelm Nawrot, Jerzy Przywara, Wiktor Ratka, Paweł Gawlik i Walter Zimny.

W Łaziskach Górnych 2 i 3 września żołnierze Wehrmachtu i członkowie Freikorpsu rozstrzelali 26 powstańców śląskich i działaczy niepodległościowych. Zamordowano m.in.: nauczyciela Pawła Szczepańca, urzędnika Jerzego Gałuszkę, rolnika Józefa Dytkę, górników Stanisława Golda, Pawła Pojędę, Stefana Pykę, Wojciecha i Rufina Ratków, Pawła Rzepkę, Józefa Skoczylodę, Józefa Ucka, robotników Alojzego Glosa, Antonie-

⁵ AIPN, ASG, 38, k. 158, 189, 191. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. katowickie, pow. Pszczyna, Orzesze, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 195–196, 213–214.

⁶ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 4/35/68 (W-1227); *Rejestr...*, woj. katowickie.

go Kapetę, a także Franciszka Kalisza, Adolfa Klempka, Ernesta Larysza, Józefa Staniczka, Pawła Szczepanka, Ryszarda Wiczorka, ponadto powstańców, których zawodu nie ustalono, Franciszka Gazdę, Edwarda Grygiera, Ottona Kiessa, Rudolfa Kołodzieja i Alojzego Pilorza.

W egzekucji tej członkowie Freikorpsu zabili także czterech studentów z Warszawy i Lwowa, którzy odbywali praktykę w zakładach „Elektro”. Ustalono nazwiska dwóch ofiar – Wiktora Ćwieka i Oswalda Swadźby.

Kolejnej egzekucji w Łaziskach Górnych członkowie Freikorpsu dokonali 6 września 1939 r. Rozstrzelano wówczas siedmiu powstańców śląskich, m.in.: Teofila Krasonia, Teodora, Pawła i Józefa Pająków, Pawła Tudziarza i Franciszka Widaka.

W Łaziskach Średnich żołnierze Wehrmachtu 2 września dokonali egzekucji dziewiętnastu obrońców Śląska. Zostali zamordowani: górnicy Adolf Bajdoł (26 l.), Bernard Bajdoł (21 l.), Brunon Bajdoł (45 l.), Robert Bajdoł (18 l.), Paweł Bajdoł (16 l.), Paweł Brożek (49 l.), Alojzy Brożek (22 l.), Bernard Brożek (19 l.), Jan Cholewa, Józef Cupek, Ludwik Stawowy, Rudolf Małysz; robotnicy Franciszek Cwolek, Otton Cyron, Herman Hanus, Antoni Moron. W egzekucji tej rozstrzelano także harcerza Jerzego Kieckę (15 l.) oraz dwie kobiety – Łucję Mrowiec (24 l.) i Joannę Cygan (44 l.)⁷.

W Tychach egzekucję przeprowadzono 3 września 1939 r. Żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali na łące kilkanaście osób, z których ustalono nazwiska trzynastu ofiar. Zostali zamordowani: robotnicy Karol Anderko, Ryszard Bogacki, Teodor Dziadek, Jan Groborz, Józef Janik, Ludwik Krzyżowski, Jan Pliszka, Ryszard Pisarzowski (16 l.), Ryszard Szencel, Tomasz Szymon, Jan Wojtyka i Jan Ryszka.

W Łędzinach koło Tych 3 września rozstrzelano siedem osób. Zostali zamordowani: Józef Hachuła, Michał Handy (64 l.), Józef Handy (21 l.), Józef Stoja, Maria Kostyra (45 l.), Karol Kostyra (17 l.) i Maria Kostyra (16 l.).

W Imielinie, leżącym na wschód od Tych, 3 września żołnierze Wehrmachtu dokonali egzekucji 29 osób. Zamordowano m.in.: Franciszka i Gertrudę Bożków, Józefa Brzeka, Romana Czamberga, Walentego Długajczyka, Franciszka Dudka, Alojzego i Ludwika Gierlotków, Jana Goczola, Konrada Klimka, Wiktora i Wawrzyńca Kocurów, Piotra i Augustyna

⁷ AIPN, ASG, 38, k. 150; Materiały śledcze OKBZH Katowice, Ds. 13/71 (W-1883); Sz. Datner, *55 dni...*, s. 178–179.

Kulów, Konrada Marszałka, Marię Marszałek (25 l.), Bernarda Nitę, Jana Pojdę, Ludwika Świerzego i Marię Ślosorz (31 l.).

Natomiast w Gostyniu pod Tychami egzekucję, w której rozstrzelano trzynaście osób, żołnierze Wehrmachtu przeprowadzili 2 września. Rozstrzelano m.in.: Franciszka Kieckę, Franciszka Kurpasia, Józefa Liszkę, Franciszka Rzepkę, Jana Swadźbę, Wilhelma Sołtysika, Franciszka Zawiszę. W egzekucji tej zamordowano także cztery kobiety: Martę Wróbel (30 l.), Marię Wróbel (58 l.), Marię Mysior (30 l.), Paulinę Duszę (52 l.). Rozstrzelano również ks. Tomasza Mennzera, proboszcza miejscowej parafii⁸.

W Wyrach koło Gostynia 4 i 6 września zamordowano kilkunastu mieszkańców tej miejscowości. Zostały ustalone nazwiska czterech ofiar: Franciszek Adam, Albin Just, Jan Stempor i Jan Strzelecki.

W Pszczynie członkowie Freikorpsu rozstrzelali trzynastu harcerzy. Egzekucję przeprowadzono 4 września w miejscowym parku. Zostali zamordowani: Andrzej Cienciąła, Stanisław Folwarczny, Franciszek Folwarczny, Jan Folwarczny (15 l.), Józef Folwarczny (17 l.), Teofil Larysz, Emanuel Wrona, Jan Bratek, Stanisław Skupczyk, Paweł Dubiela (17 l.), Karol Mzyk, Alojzy Mamoka, Jan Mazur i Ernest Grzywa, nauczyciel ze szkoły w Żwakowie.

W Kobielicach, leżących na północny zachód od Pszczyny, członkowie Freikorpsu rozstrzelali 3 września trzech młodzieńców, należących do Związku Młodzieży Powstańczej. Zamordowano: Jana Cimałę, Stanisława Lewickiego i Alojzego Mamoka. Tego samego dnia żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali pięciu mieszkańców Jaroszowic, miejscowości leżącej na południowy wschód od Pszczyny. Zostali rozstrzelani: robotnicy Alojzy Broncel (18 l.), Tomasz Grabowski (16 l.), Jan Sarski (17 l.), górnik Alojzy Świerkot (26 l.) i rolnik Alojzy Tomczak (18 l.).

W Jankowicach, leżących na północ od Pszczyny, członkowie Freikorpsu rozstrzelali 3 września trzynaście osób. Zamordowano sześciuosobową rodzinę Gazów: małżeństwo Franciszka i Józefę, oraz dzieci – Stefanię (8 l.), Wincentego (10 l.), Łucję (12 l.), Edwarda (14 l.). Zabito również: Stanisława Jędrysika, Augustyna Jędrysika i Pawła Jędrysika (17 l.), Franciszka i Wilhelma Wierów, Augustyna Brandysa i Stanisława Bałucha⁹.

⁸ AIPN, ASG, 38, k. 134, 138, 178. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. katowickie, pow. Tychy, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 167.

⁹ AIPN, ASG, 38, k. 170; Materiały śledcze OKBZH Katowice, Postępowanie wyjaśniające, Ko 139/69.

Masowe egzekucje okupant przeprowadził także w Sosnowcu i w okolicach. W mieście żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 4 września w egzekucji publicznej przed ratuszem dziesięciu zakładników w odwecie za ostrzelanie przez żołnierzy polskich i powstańców śląskich niemieckich dywersantów i wkraczające oddziały Wehrmachtu. Zostali zamordowani m.in.: Bronisław Bykowski, Piotr Soja i Tadeusz Wiland z Sosnowca, Ignacy Szmigielski z Dąbrowy Górniczej i Henryk Słomka (15 l.). W Tucznowie koło Dąbrowy Górniczej rozstrzelano czternastu harcerzy z Ogrodzieńca i Złotego Potoku.

W Klimontowie pod Sosnowcem rozstrzelano w pierwszych dniach września dziewięciu mieszkańców miasta. Zostali zamordowani: Andrzej Lekaston, Piotr Radek, Franciszek Sadowski, Władysław i Otylia Wasowiczowie, Stanisław Woźniczka, Adam Wyszynski, Jan Zielonka i Jan Fiłek.

W Siemianowicach Śląskich członkowie Freikorpsu rozstrzelali 8 września sześciu Polaków. Zostali zamordowani: Gerard Drzymała, Wilhelm Jędrus, Franciszek Niedworek, Maksymilian Rolnik, Jan Rudziński i Teodor Szewczyk.

W Chorzowie natomiast zostali zabici m.in.: Augustyn Czarnecki, kierownik miejscowej szkoły, Marian Mój, nauczyciel i działacz harcerski, uczestnik obrony Chorzowa; Henryk Pięta, nauczyciel, działacz harcerski, obrońca Chorzowa w 1939 r.; Franciszek Bielawski, nauczyciel i działacz harcerski.

W Świętochłowicach 3 i 4 września żołnierze Wehrmachtu i członkowie Freikorpsu rozstrzelali dziesięć osób. Zamordowano: Alojzego Papieża i Konrada Parkieła z Chropaczowa, Alojzego i Antoniego Rabandów, Augustyna Twardanica, Augustyna Wanczura, Walentego Stankowiaka i Leona Kołodziejczyka ze Świętochłowic oraz Karola Kopkę z Chorzowa i Edmunda Struchlika z Kochłowic¹⁰.

Masowych zbrodni na powstańcach śląskich i innych działaczach niepodległościowych dokonano także w Tarnowskich Górach i w okolicznych miejscowościach. Egzekucje, w których rozstrzelano kilkanaście osób, odbyły się w Lesie Lasowickim pod Tarnowskimi Górami 4, 6, 11 i 17 września. Zabito wówczas: Karola Kaisera, górników z Brzozowic – Teodora Dziadka, Teodora Walucha, Augustyna Laska, Jana Ryszkę, Emanuela

¹⁰ AIPN, ASG, 38, k. 116; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 215; *Rejestr...*, woj. katowickie.

Kalę, prezesa Związku Powstańców Śląskich, Roberta Pencherza, Joachima Szulca, ojca i syna Szklorzów, Pawła Banasia i Pawła Langnera.

W Strzybnicy koło Tarnowskich Gór funkcjonariusze policji przy współudziale Freikorpsu 17 września dokonali egzekucji ośmiu osób. Zostali zamordowani: Jan Demarczyk, kierownik szkoły w Hajdukach, uczestnik powstań śląskich, Jan Prymark, Emanuel Kalta, August Lasek, Jan Słomiak, Wincenty Świerczyński, Teodor Waluda i Jan Wyleżałek.

W Siewierzu, leżącym na wschód od Tarnowskich Gór, żołnierze Wehrmachtu 4 września rozstrzelali na jednej z ulic miasta dziesięć osób. Zamordowano: Bronisławę Dobrowolską (41 l.), Stanisława Dobrowolskiego (19 l.), Stanisława Grynosjegera, Stefana Jakubczyka, Józefa Janickiego (18 l.), Kazimierza Janickiego (14 l.), Lucjana Koczerskiego, Piotra Nawrota, Stanisława Niedbałego (18 l.) i Władysława Więcka¹¹.

Członkowie Freikorpsu 17 września rozstrzelali czterech mieszkańców Piekar Śląskich. Zostali wówczas zamordowani: górnicy Józef Stokosa i Jan Popenda, urzędnik Wincenty Świerczyński i powstaniec śląski Paweł Ditman. Egzekucje odbyły się także w Kroczemiechu koło Chrzanowa, Kryrach koło Żor, Libiążu, Łęce koło Pszczyny, Mysłowicach, Nieborowicach, Ogrójcu koło Katowic, Ogrodzieńcu koło Zawiercia, Olkuszu, Piasku, Wiśle Wielkiej i Studzieńcu koło Orzesza, Pilicy, Reptach Śląskich koło Tarnowskich Gór, Warszawicach koło Żor, Załęskiej Hałdzie koło Katowic i Zawadzie koło Orzesza.

Oblicza się, że liczba ofiar egzekucji na Górnym Śląsku sięgnęła we wrześniu około 1400 osób, głównie powstańców śląskich, działaczy plebiscytowych, aktywistów i harcerzy¹².

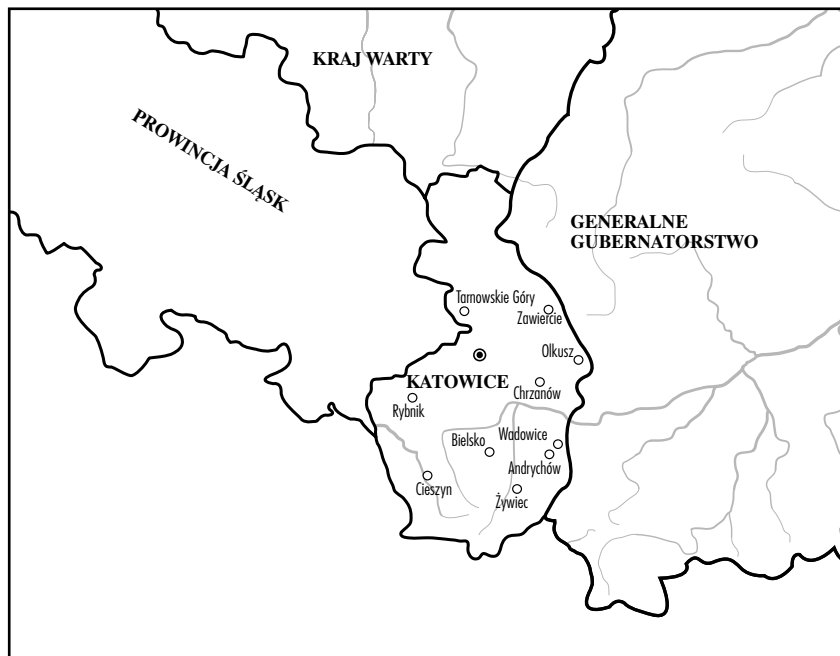
W październiku 1939 r. na mocy dekretu Hitlera z 8 października 1939 r. Górny Śląsk, Śląsk Cieszyński i przylegające powiaty województwa krakowskiego i kieleckiego zostały włączone do Rzeszy i znalazły się w granicach prowincji Śląsk jako rejencja katowicka. Na wschodzie rejencja obejmowała Andrychów, Wadowice, Chrzanów i Olkusz, na południu zaś Żywiec, Bielsko-Białą i Cieszyn. Na zachodzie w skład rejencji wchodziły Rybnik i Katowice, a na północy – Tarnowskie Góry. Dwa polskie powiaty – Lubliniec i Zawiercie – przyłączono do rejencji opolskiej, przy

¹¹ AIPN, Alert ZHP, 4, z. 33, k. 107; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 4/1/71 (W-1230); Materiały śledcze OKBZH Katowice, Ds. 13/71 (W-1883); *Rejestr...*, woj. katowickie.

¹² Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 44.

czym Zawiercie zostało w 1940 r. odłączone od Opola i włączone do rejencji katowickiej. W 1941 r. z prowincji Śląsk wyodrębniono prowincję Górny Śląsk, składającą się z rejencji katowickiej i opolskiej.

Rejencja katowicka

Po włączeniu Śląska do Rzeszy akcje represyjne trwały nadal. W październiku, listopadzie i grudniu 1939 r. aresztowaniami objęto działaczy na rzecz polskości na Śląsku. Aresztowano głównie nauczycieli śląskich szkół oraz księży katechetów uczących w tych szkołach. Wobec działaczy nie zastosowano akcji bezpośredniej. Ujęte osoby zsyłano do obozów koncentracyjnych Mauthausen-Gusen, Dachau, Oranienburg i Sachsenhausen. Większość deportowanych w 1939 r. zginęła w obozach, przeżyli tylko nieliczni.

W 1939 r. aresztowano, deportowano do obozów koncentracyjnych i tam zamordowano: Waclawa Borelowskiego, nauczyciela Męskiego Seminarium Nauczycielskiego w Bielsku-Białej; Józefa Braka, kierownika szkoły

w Hałcnowie (pow. bielski); Józefa Braszkę, nauczyciela Gimnazjum im. Adama Asnyka w Bielsku-Białej, propagatora spółdzielczości, prezesa Banku Ludowego i Powszechnego Kółka Rolniczego, organizatora bibliotek polskich na Śląsku; Józefa Hessa, nauczyciela gimnazjum w Bielsku-Białej; Henryka Kubiczka, nauczyciela z Żywocic (pow. bielski); Franciszka Macurę, nauczyciela z Bielska-Białej; Józefa Zientka i Jana Czupka, nauczycieli z Cieszyna; Józefa Fieleka, nauczyciela Seminarium Nauczycielskiego w Cieszynie; Wilhelma Wojnara, także nauczyciela Seminarium Nauczycielskiego i prezesa Polskiego Związku Zachodniego w Cieszynie; Stanisława Mszanka, emerytowanego kierownika szkoły w Wiśle; Edwarda Spotowskiego, nauczyciela z Wisły i działacza politycznego; Stanisława Olejniczaka, nauczyciela gimnazjum polskiego w Bytomiu, współredaktora opolskich „Nowin Codziennych”; Alfreda Piechotę, nauczyciela szkoły w Lublińcu; Jana Ciupka, nauczyciela w Orzeszu; Wilhelma Gawlikowicza, kierownika szkoły w Urbanowicach, uczestnika powstań śląskich; Emila Gizę, nauczyciela w Imielinie; Bernarda Krawczyka, inspektora szkolnego w Mikołowie, posła na Sejm Śląski; Ignacego Pieprzycę, nauczyciela w Wesołej; Rudolfa Reczka, kierownika szkoły w Ornontowicach; Teodora Drapiewskiego, nauczyciela w Rybniku; Wiktora Poloczka, kierownika szkoły w Grabowni i uczestnika trzech powstań śląskich; Józefa Sodkiewicza, nauczyciela w Rydułtowach; Jerzego Szeję, kierownika szkoły w Radlinie; Józefa Żelaźnika, nauczyciela w Krywałdzie, działacza harcerskiego; Ryszarda Żydkę, nauczyciela szkoły w Pogrzebieniu; Albina Kisiela, nauczyciela w Dąbrówce Wielkiej (pow. tarnogórski); Ryszarda Knośkę, nauczyciela w Piekarach Śląskich, z inicjatywy Związku Polaków w Niemczech opiekuna młodzieży w Niemczech; Eugeniusza Bonczka, nauczyciela w Czechowicach-Dziedzicach; Henryka Doffka, kierownika szkoły w Bukowcu koło Cieszyna; Józefa Klajnska, nauczyciela w Trzyńcu na Zaolziu; Jana Kubka, nauczyciela w Końskiej na Zaolziu, działacza społecznego i wójta w Końskiej; Józefa Macurę, nauczyciela szkoły w Czarnej koło Czadcy na Zaolziu; Ferdynanda Menszika, nauczyciela w Gródku, działacza społecznego; Antoniego Paździore, kierownika szkoły w Mastach koło Cieszyna, pracownika oświaty Polskiej Macierzy Szkolnej; Alojzego Sznapka, nauczyciela Polskiej Szkoły Wydziałowej w Suchej Górnej na Zaolziu koło Cieszyna, działacza społecznego i długoletniego burmistrza.

Jesienią 1939 r. deportowano do obozów koncentracyjnych pięciu księży z rejencji śląskiej, głównie ze Śląska Cieszyńskiego: ks. Franciszka Ka-

łużę, katechetę w Łazach, a następnie w Generalnym Wikariacie w Cieszynie; ks. Karola Kulisza, wikarego i katechetę w Ligotce Kameralnej na Zaolziu, twórcę i opiekuna domów dla sierot i starców w Cieszynie; ks. Józefa Nierostka, katechetę z Cieszyna, redaktora i działacza młodzieżowego; ks. Henryka Olszaka, wikarego i katechetę we Frysztacie na Zaolziu; ks. Augustyna Paździore, proboszcza w Końskiej¹³.

Represje, związane z akcją „Inteligencja” na Śląsku, nie zakończyły się w 1939 r. Od stycznia do maja 1940 r. na terenie rejencji katowickiej nastąpiła seria masowych aresztowań, głównie nauczycieli. Zatrzymane osoby osadzano w miejscowych aresztach i więzieniach. W Katowicach, Tarnowskich Górach, Chorzowie, Pszczynie i Lublińcu policja umieszczała ujęte osoby w więzieniach sądowych (Gerichtsgefängnis). W Sosnowcu był to zastępczy areszt policyjny, utworzony w marcu 1940 r. jako zbiorczy obóz przejściowy dla więźniów policyjnych (Gefangenensammellager). W Bielsku-Białej 88 osób, aresztowanych od stycznia do maja 1940 r., policja osadziła w więzieniu sądu krajowego (Landgerichtsgefängnis). W Cieszynie więźniów umieszczano w miejscowym więzieniu karnym (Strafgefängnis).

Osoby, aresztowane na wiosnę 1940 r. i osadzone w miejscowych więzieniach, deportowano do obozów koncentracyjnych, w których poniosły śmierć.

W KL Dachau zostali zamordowani: Stanisław Cynkiewicz i Józef Czudek, nauczyciele w Czechowicach-Dziedzicach, zatrzymani w kwietniu 1940 r.; Karol Dorda, emerytowany kierownik szkoły w Mikuszowicach Śląskich, ujęty w kwietniu 1940 r.; Franciszek Foks, kierownik szkoły, i Franciszek Jansa, nauczyciel w Mikuszowicach Krakowskich, aresztowani w kwietniu 1940 r.; Jerzy Kaszper, emerytowany kierownik szkoły w Jaworzu Dolnym; Franciszek Wojnar, dyrektor gimnazjum w Bielsku-Białej; Antoni Kubica, nauczyciel w Chorzowie, aresztowany w 1940 r.; Jerzy Niemiec, kierownik szkoły w Wiśle Jaworniku, ujęty w kwietniu 1940 r.; Mieczysław Staruszkiewicz, nauczyciel w Cieszynie; Rudolf Tomanek, nauczyciel gimnazjum i Seminarium Nauczycielskiego w Cieszynie, pisarz i publicysta; Jan Mastaj, nauczyciel w Katowicach Ligocie; Tadeusz Dobrowolski, nauczyciel gimnazjum w Rybniku; Wiktor Lipina, nauczyciel szkoły w Knurowie, aresztowani w 1940 r.; Franciszek Podzimski, nauczyciel w Brzezinach Śląskich, zatrzymany w marcu 1940 r.;

¹³ M. Walczak, *Straty...*, s. 331–367.

Józef Dadok, nauczyciel w szkołach wydziałowych Karwińskiego Okręgu Przemysłowego oraz w gimnazjum w Orłowej, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Bronisław Durczok, nauczyciel w szkole w Chełmie, a następnie w Orłowej, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jan Kula, nauczyciel w Łukowie Górnym, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Adolf Zmełty, katecheta w szkołach w Cieszynie i działacz harcerski, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jan Marosz, katecheta w Pietwołdzie koło Cieszyna, aresztowany w styczniu 1940 r.; Karol Marosz, nauczyciel w szkołach we Frysztacie i Jabłonkowie, działacz społeczny, aresztowany w kwietniu 1940 r.

W KL Mauthausen-Gusen zostali zamordowani: Jan Bolek, kierownik szkoły w Wilamowicach; Józef Buczek, kierownik szkoły w Ogrodzonej; Robert Chlebig, nauczyciel w Łąkach, działacz Polonii, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jerzy Cienciąła, dyrektor Żeńskiego Seminarium Nauczycielskiego w Cieszynie, inspektor szkolny, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Michał Cieślak, kierownik szkoły w Wiśle, działacz Związku Nauczycielstwa Polskiego, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Franciszek Czapła, nauczyciel Seminarium Nauczycielskiego w Cieszynie, członek zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej, prezes ZNP na powiat cieszyński, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Wiktor Fajkosz i Karol Kadłubek, nauczyciele gimnazjum w Cieszynie, aresztowani w kwietniu 1940 r.; Jan Farnik, nauczyciel w Olbrachcicach, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Władysław Flak, nauczyciel w Cieszynie, aresztowany w maju 1940 r.; Karol Guńka, nauczyciel w Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Bobrku koło Cieszyna, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Leon Owczarzy, nauczyciel w pow. cieszyńskim; Jan Sikora, nauczyciel w Ustroniu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jerzy Szczurek, nauczyciel Seminarium Nauczycielskiego w Cieszynie, działacz społeczny, sekretarz Cieszyńskiego Towarzystwa Ludoznawczego, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jan Sztwiertnia, nauczyciel w Wiśle; Jan Szuba, nauczyciel w Zebrzydowicach; Jan Szuścik, emerytowany dyrektor zakładu wychowawczego w Cieszynie, poseł na Sejm Śląski; Erwin Wojnar, nauczyciel w Łąkach, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Alojzy Jankowski, nauczyciel w Wirku, aresztowany w maju 1940 r.; Eugeniusz Hantzko, nauczyciel w Nowym Bytomiu; Paweł Mazur, nauczyciel w Świętochłowicach; Józef Przybyła, nauczyciel w pow. lublinieckim, aresztowany w 1940 r.; Feliks Magott, nauczyciel w Międzyrzeczu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Józef Marosz, nauczyciel w Golasowicach, aresztowany w 1940 r.; Emil Dudek,

sekretarz Inspektoratu Szkolnego w Rybniku, członek Polskiej Organizacji Powstańczej, aresztowany w maju 1940 r.; Karol Midor, nauczyciel w Rydułtowach; Jan Milerski, inspektor szkolny w Rybniku, aresztowany w maju 1940 r.; Kazimierz Pietruszyński, nauczyciel w Czerwionce-Leszczynach, aresztowany w 1940 r.; Jeremiasz Póchlópek, kierownik szkoły w Czuchowie, aresztowany w marcu 1940 r.; Józef Rzyman, dyrektor szkoły wydziałowej w Łazach, działacz Polskiej Macierzy Szkolnej, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Rufin Szweda, nauczyciel w Jastrzębiu Górnym, aresztowany w maju 1940 r.; Emanuel Fierla, nauczyciel w Suchej Górnej, dyrygent i kompozytor, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Robert Bajger, nauczyciel w Goleszowej na Zaolziu i Suchej Górnej, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Henryk Biłko, nauczyciel w Stonawie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Józef Buzek, nauczyciel w Cieszynie; Wiktor Burian, nauczyciel gimnazjum w Orłowej, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Józef Bystrzeń, nauczyciel w Pietwołdzie na Zaolziu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Ferdynand Bystrzeń, nauczyciel w Górnej Lutni na Zaolziu, działacz polonijny, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Otton Chromik, nauczyciel w Nowym Boguminie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jan Chromik, dyrektor szkoły wydziałowej w Dąbrowie i we Frysztacie, prezes Towarzystwa Nauczycieli Polskich w Czechosłowacji; Teodor Dzik, nauczyciel prywatnego gimnazjum w Orłowej, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Karol Fukala, nauczyciel w Cieszynie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Fryderyk Janiurek, nauczyciel w Karwinie na Zaolziu, aresztowany w 1940 r.; Ferdynand Madecki, nauczyciel w Markowicach Dolnych na Zaolziu, aresztowany w 1940 r.; Karol Marosz, nauczyciel we Frysztacie, działacz społeczny, aresztowany w 1940 r.; Stanisław Paluch, kierownik szkoły ludowej w Orłowej, aresztowany w 1940 r.; Emanuel Piprek, nauczyciel w Łazach, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Józef Prymus, nauczyciel w Bystrzycy; Jerzy Rabin, nauczyciel w Milikowie na Zaolziu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Leopold Staniczek, nauczyciel w Karwinie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Władysław Wójcik, inspektor szkolny w Cieszynie, działacz społeczny; Władysław Pawlas, katecheta w Wiśle; ks. Ludwik Wrzoł, katecheta w Cieszynie, dyrektor Seminarium Duchownego w Widnawie na Zaolziu.

W KL Auschwitz zostali zamordowani: Józef Gomola, nauczyciel w Cieszynie, aresztowany w 1940 r.; Bronisław Strasny, nauczyciel gimnazjum w Cieszynie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Teofil Kopel, kierownik szkoły

w Siemianowicach Śląskich, aresztowany w 1940 r.; Stanisław Napierała, nauczyciel w Mościskach; Augustyn Pajak, kierownik szkoły w Katowicach, aresztowany w maju 1940 r.; Augustyn Mrozek, nauczyciel w Markłowicach, aresztowany w 1940 r.; Emeryk Cieśla, nauczyciel w Jabłonkowie, aresztowany w maju 1940 r.; Franciszek Kocur, kierownik szkoły w Lutni Dolnej na Zaolziu, aresztowany w 1940 r.; Róża Światała, nauczycielka w Wirku, aresztowana w 1940 r.; Maria Krzyżewska, nauczycielka w powiecie lublinieckim, uczestniczka powstań śląskich, aresztowana w 1940 r.; Maria Olszewska, nauczycielka w Radlinie, aresztowana w 1940 r.

Kilku nauczycieli aresztowanych w 1940 r. zostało zamordowanych w więzieniach. W więzieniu zginął: Tadeusz Hanasiewicz, nauczyciel Gimnazjum Męskiego w Mysłowicach; Antoni Lipok, nauczyciel w Brzezinach Śląskich; Franciszek Potysz, nauczyciel w Mostach, skazany na karę śmierci, którą wykonano w Katowicach¹⁴.

W pierwszym półroczu 1940 r., poza obławami i aresztowaniami śląskich działaczy, nauczycieli i księży, funkcjonariusze policji bezpieczeństwa przeprowadzili na Śląsku, po wprowadzeniu zasady zbiorowej odpowiedzialności, kilka akcji odwetowych. Dwie z nich odbyły się w oddalonych od centrum dzielnicach Katowic.

Funkcjonariusze policji 18 stycznia 1940 r. w akcji odwetowej w lesie pod Piotrowicami, stanowiącymi część Katowic, rozstrzelali 39 rolników, rzemieślników i robotników z Lipowej koło Żywca. Podobną egzekucję przeprowadzono 3 i 4 kwietnia 1940 r. w Dąbrówce Małej, stanowiącej także dzielnicę Katowic. Funkcjonariusze policji rozstrzelali na hałdzie przy kopalni czterdziestu Polaków, zakładników z Katowic, w odwecie za zastrzelenie przez nieznaną sprawców policjanta niemieckiego.

Akcja odwetowa odbyła się także w Celinach koło Ożarówic, na wschód od Tarnowskich Gór. Dokonano tam 4 czerwca 1940 r. egzekucji 29 polskich zakładników w odwecie za napad na żandarma niemieckiego. Zamordowano kupców, górników, rzemieślników i robotników z Będzina, Łagiewnik Śląskich, Dąbrowy Górniczej, Mikuszowic Śląskich, Sosnowca, Katowic, Olkusza i Królewskiej Huty.

Kolejną akcją odwetową przeprowadzono w Olkuszu. Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali 16 lipca 1940 r. przy ul. Ogrodzienickiej w odwecie za zabicie przez nieznaną sprawców policjanta niemieckiego

¹⁴ *Ibidem*, s. 331–367.

dwudziestu polskich zakładników z Olkusza, Bystrej, Mlecznej, Buczkowic i Czeladzi¹⁵.

Celem wymienionych akcji było stłumienie wszelkich prób i odruchów oporu miejscowej ludności i ostateczne rozprawienie się z polskością tych ziem, przeznaczonych do szybkiej germanizacji.

Miejsca masowych egzekucji, przeprowadzonych przez Wehrmacht, Freikorps i policję na terenach Górnego Śląska i zachodniej części województwa krakowskiego, które weszły w skład prowincji Śląsk:

1. Katowice, liczne egzekucje na ulicach Katowic, w parku Kościuszki, na pl. Wolności, wrzesień 1939 r.
2. Katowice Załęże, egzekucje, wrzesień 1939 r.
3. Katowice Dąbrówka Mała, egzekucje, 3, 4 kwietnia 1940 r.
4. Katowice Piotrowice, egzekucja, 18 stycznia 1940 r.
5. Las Panewicki koło Katowic, egzekucje, wrzesień 1939 r.
6. Las Zarzeczko koło Podlesia, egzekucje, 8, 15–18 września 1939 r.
7. Las Pasternik koło Orzesza, egzekucje, wrzesień 1939 r.
8. Mikołów, egzekucje, 5, 7, 17 września 1939 r.
9. Łaziska Dolne, Górne i Średnie, egzekucje, 2, 3 września 1939 r.
10. Tychy, pobliska łąka, egzekucja, 3 września 1939 r.
11. Imielin koło Tych, egzekucja, 2 września 1939 r.
12. Gostyń koło Tych, egzekucja, 2 września 1939 r.
13. Wyry koło Gostynia, egzekucje, 4, 6 września 1939 r.
14. Pszczyzna, egzekucja, 4 września 1939 r.
15. Jankowice koło Pszczyny, egzekucja, 3 września 1939 r.
16. Sosnowiec, egzekucja, 4 września 1939 r.
17. Świętochłowice, egzekucje, 3, 4 września 1939 r.
18. Las Lasowicki koło Tarnowskich Gór, egzekucje, 4, 6, 11, 17 września 1939 r.
19. Celiny koło Tarnowskich Gór, egzekucja, 4 czerwca 1940 r.
20. Siewierz, egzekucja, 4 września 1939 r.

¹⁵ AIPN, ASG, 11, k. 659; Materiały śledcze GKBZH, Sn. 4/38/77 (W-1605); Materiały śledcze OKBZH Katowice, S. 1/73. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. katowickie, pow. Będzin, Egzekucje; woj. krakowskie, pow. Olkusz, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. katowickie.

AKCJA BEZPOŚREDNIA (DIREKTE AKTION) NA POMORZU

Pomorze Gdańskie razem z innymi częściami zachodniej i północnej Polski zostało dekretem Hitlera z 8 października 1939 r., który wszedł w życie 1 listopada 1939 r., wcielone do III Rzeszy. Z jego ziem oraz z Wolnego Miasta Gdańska Niemcy utworzyli nową jednostkę administracyjną – okręg Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig–Westpreussen) – z podziałem na trzy rejencje: gdańską, bydgoską i kwidzyńską. Na południu okręg sięgał aż do Wisły i obejmował: Dobrzyń nad Wisłą, Lipno, Nieszawę, Rypin, Gólab-Dobrzyń, Brodnicę, Nowe Miasto Lubawskie, Grudziądz i Iławę (rejencja kwidzyńska). Na zachodzie w skład okręgu weszły: Toruń, Bydgoszcz, Wyrzysk, Chełmno, Świecie, Sępólno Krajeńskie i Tuchola (rejencja bydgoska). Na północy natomiast znalazły się w okręgu: Gdańsk, Chojnice, Kościerzyna, Starogard Gdański, Kartuzy, Tczew i Wejherowo (rejencja gdańska).

Mimo niemieckiej nazwy dzielnicy oraz wprowadzenia niemieckiego nazewnictwa miast, wsi i ulic ziemie te pozostały w dalszym ciągu polskim Pomorzem, a nie niemieckimi Prusami. Przekształcenie polskiego Pomorza w niemieckie Prusy miało nastąpić, zgodnie z wolą Hitlera, w jak najkrótszym czasie. Podkreślał to dowódca oddziału służby bezpieczeństwa EK 16 „Bromberg” SS-Sturmbannführer Röder. Otwarcie także przyznawał, że władze niemieckie miały na celu nie tylko „uspokojenie” obszaru, lecz także jego „odpolszczenie” (Entpolonisierung). Na „oczyszczenie Pomorza z Polaków” (Westpreussen müsse von Polen gesäubert) jako na główny cel niemieckich organów władzy wskazywał również dowódca Selbstschutzu na Pomorzu SS-Oberführer Ludolph von Alvensleben na odprawach z okręgowymi dowódcami¹.

¹ AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 10, 76: „Aufgabe der zivilen Behörde ist die Befriedung des Landes sowie seine Entpolonisierung”.

Okręg Gdańsk–Prusy Zachodnie

Depolonizacja Pomorza miała zostać zrealizowana przede wszystkim drogą „fizycznego zlikwidowania wszystkich tych elementów, które w przeszłości występowały po polskiej stronie na kierowniczych stanowiskach lub w przyszłości mogłyby stać się organizatorami polskiego oporu”, a więc w akcji bezpośredniej. Na Pomorzu akcja bezpośrednia przybrała dramatyczne rozmiary.

Mieszkańcy miast i wsi, które weszły w skład **rejencji gdańskiej**, aresztowani we wrześniu 1939 r. oraz od października 1939 r. do wiosny 1940 r. i osadzeni następnie w miejscowych aresztach, więzieniach

i obozach, zostali w większości rozstrzelani w Lasach Piaśnickich, wybranych przez okupanta na miejsce masowych egzekucji².

Miejsce przestępstwa było oddalone 10 km od Wejherowa w kierunku północnym i znajdowało się w lasach należących do leśnictwa Piaśnica (pow. morski). Po wojnie odkryto tam 23 masowe mogiły. Większość z nich miała rozmiary 10 m na 4 m, głębokość 3,5 m. W dołach znaleziono szczątki ludzkie, spalone w 1944 r. przez okupanta podczas akcji zacierania śladów zbrodni. Jeden z grobów został zapewne przeoczony w czasie akcji, wydobyto bowiem z niego 305 niezwęglonych zwłok ludzkich, które zostały rozpoznane przez rodziny. Na podstawie sekcji ustalono sposób uśmiercania ofiar przez funkcjonariuszy policji, SS i Selbstschutzu, którzy byli wykonawcami egzekucji, zarządzanych przez Franza Köpkego, komendanta gestapo w Wejherowie. Aresztantów ze związanymi z tyłu rękoma po przesłuchaniach dowożono z więzień i obozów na miejsce egzekucji ciężarówkami, krytymi samochodami. Tam klęczących nad dołem zabijano strzałem z broni palnej w tył głowy, w okolice kości potylicznej, tak aby ciała spadały twarzą do grobu.

Przeprowadzona przez okupanta akcja zacierania śladów zbrodni nie pozwoliła na ustalenie nazwisk wszystkich ofiar egzekucji, przeprowadzonych w ramach akcji „Inteligencja”. Na podstawie ankiet GKBZH, ankiet sądów grodzkich, materiałów ZNP oraz Polskiego Związku Zachodniego zdołano sprecyzować w blisko pięćdziesięciu wypadkach datę egzekucji (dzień lub miesiąc) oraz nazwiska kilkuset ofiar. Dzięki temu wiadomo, że w Piaśnicy dokonano egzekucji w październiku 1939 r. Zamordowano tam wówczas m.in. miejscowego gajowego i leśniczego oraz proboszcza z Łebna i proboszcza ze Starzyna.

Masowa egzekucja na co najmniej 82 osobach, których nazwiska ustalono, odbyła się 3 listopada. Dokonano jej na aresztowanych mieszkańcach powiatu morskiego, osadzonych w areszcie policji bezpieczeństwa w Pucku. Rozstrzelano wówczas szesnastu pracowników sądu i magistratu w Gdyni, m.in. czterech sędziów, dyrektora i pracowników Miejskich Zakładów Energetycznych w Gdyni oraz kierownika elektrowni w miejsco-

² Informacje na temat zbrodni w Lasach Piaśnickich, zob. AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. gdański, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; NTN, 219, Proces A. Forstera, k. 986–987; NTN, 221, Proces A. Forstera, Protokół z oględzin miejsca przestępstwa i ekshumacji zwłok w Piaśnicy, k. 1507–1556, 1583. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. gdańskie, pow. gdański, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

wości Hel na Półwyspie Helskim, pilota portu Gdańsk–Gdynia i kapitana Marynarki Handlowej, dyrektora Narodowego Banku Polskiego w Gdyni oraz pracowników banku, wielu kupców z Gdyni i innych miejscowości powiatu morskiego. Zamordowano księdza z Wejherowa i czterech nauczycieli z Łęgu i Osowa. Rozstrzelano leśniczego z Sobieńcyc, rolników z Kapina, Domatowa, Leśniewa i Karlikowa oraz notariuszy, kolejarzy, aptekarzy, kowali, techników, listonoszy z różnych miejscowości powiatu morskiego.

W ciągu kolejnych dni rozstrzelano kierownika szkoły w Luzinie, pracownika konsularnego z Gdyni Orłowa, inspektora przysposobienia wojkowego z Wejherowa oraz urzędnika z Kartuz.

Następna masowa egzekucja w Piaśnicy na aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja” odbyła się 11 listopada 1939 r. Ustalono, że trwała od wczesnych godzin rannych do godziny 15. Tego dnia rozstrzelano ponad 314 osób, m.in. cywilnych obrońców Gdyni i 120 zakładników z Gdyni, przewiezionych do więzienia w Wejherowie. Zamordowano 34 księży z powiatu morskiego, w tym dziesięciu z Gdyni. Stracono także członków zgromadzeń zakonnych, m.in. dziewięciu jezuitów oraz przełożoną Zgromadzenia Sióstr Zmartwychwstank. Rozstrzelano również wielu kupców, rzemieślników, nauczycieli, lekarzy, sędziów, urzędników oraz grupę osiemnastu Polaków, przywiezionych z aresztu policyjnego w Pucku, m.in. kierownika oddziału Urzędu Morskiego, kierownika Biura Ewidencji Komisariatu Rządu, prezesa Stowarzyszenia Kupców w Gdyni i dyrektora Komunalnej Kasy Oszczędności.

W kolejnych dniach w Piaśnicy dokonano egzekucji 68 innych osób, przywiezionych z więzienia w Wejherowie. Nazwiska tych ofiar zostały też ustalone. Zamordowano m.in. urzędników urzędu morskiego i urzędników urzędu celnego, kupców, działaczy społecznych, nauczycieli, księży z Wejherowa, Pucka i Kartuz.

W listopadzie lub na początku grudnia 1939 r. (dokładna data nie została ustalona) rozstrzelano w Piaśnicy grupę dwudziestu członków Polskiego Związku Zachodniego oraz aresztowanych przewencyjnie notariuszy, adwokatów, oficerów rezerwy, inżynierów i lekarzy. Dokonano egzekucji 28 nauczycieli ze szkół gdyńskich, aresztowanych we wrześniu i na początku października 1939 r. Rozstrzelano kierowników i dyrektorów szkół: Bronisława Kalinowskiego, Franciszka Kiblewicza, Stanisława Koskę, Marka Mogockiego, Józefa Niemca, Franciszka Poćwiartowskiego i Tadeusza

Zalewskiego; nauczycieli: Alfreda Babińskiego, Leona Effenberga, Józefa Jamrozika, Kitowskiego (brak imienia), Kazimierza Konopkę, Henryka Kossakowskiego, Tomasza Łączewnego, Aleksandra Moresza, Stanisława Nowaka, Franciszka Oraasa, Michała Rata, Wojciecha Rogosia, Wojciecha Rutkowiaka, Kazimierza Simona, Mariana Sobeckiego, Ignacego Szczepańskiego, Władysława Wojczyńskiego, Stanisława Zachorskiego, a także dwie nauczycielki – Olanę Nałęcz i Jadwigę Piasecką.

Dokonano egzekucji szesnastu nauczycieli z Wejherowa i okolicznych miejscowości. Zamordowano m.in. kierowników szkół w Dębogórze, Mostach i Mechowie oraz nauczycieli ze szkół w Starzynie, Pierwoszynie i Żelistrzewie. Rozstrzelano 25 nauczycieli i działaczy społecznych, aresztowanych w powiecie kartuskim. Rozstrzelano także wielu sołtysów, leśników i rolników z powiatu kartuskiego.

W Piaśnicy zamordowano także dwunastu pracowników PKP z terenu Wolnego Miasta Gdańska.

Innym miejscem masowych egzekucji w rejencji gdańskiej, gdzie przeprowadzono egzekucje ofiar akcji „politycznego oczyszczenia gruntu”, były Lasy Szpęgawskie, oddalone około 7 km w kierunku północnym od Starogardu Gdańskiego³. Odkryto tam 32 masowe mogiły różnej wielkości, od 8 m na 3 m do 10 m na 9 m i głębokości 2 m, które mogły pomieścić 250–450 zwłok. Ekshumowane ciała z grobu nr 1, który pominięto podczas akcji zacierania śladów zbrodni, poddano sądowo-lekarskim oględzinom w Zakładzie Medycyny Sądowej Akademii Medycznej w Gdańsku. Na tej podstawie ustalono, że hitlerowcy strzelali do kłęczących lub leżących ludzi z tyłu, aby rozstrzelani upadali twarzą do grobów. Tych, którzy nie zginęli od kuli, dobijano uderzeniem kolby.

W Lasach Szpęgawskich 16 października rozstrzelano trzydziestu księży z powiatu starogardzkiego, przywiezionych z więzienia policji bezpieczeństwa w Starogardzie Gdańskim, oraz siedemnastu księży z powiatu tczewskiego.

Natomiast 20 października 1939 r. z aresztowanych w powiecie starogardzkim w październiku 74 nauczycieli i kierowników szkół zamordowa-

³ Informacje na temat zbrodni w Lasach Szpęgawskich, zob. AIPN, Alert ZHP, 3, z. 2, k. 63; Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Starogard Gdański, Aresztowania, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Gdańsk, Ds. 2/67, Ds. 3/67; NTN, 220, Proces A. Forstera, k. 1229–1272, 1365–1376; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

no w Lasach Szpęgawskich 54 osoby. Pozostałych dwudziestu nauczycieli deportowano do obozów koncentracyjnych⁴. Zamordowano nauczycieli z Lubichowa, Wilczych Błot, Linowca, Głuchego, Lalkowych, Pińczyna, Klanin, Kokoszkowych, Osowa, Czarnego Lasu, Skórcza, Radziejewa, Ocypla, Bobowa, Frący, Borzechowa, Kamionki, Osówka i z Koteży. W tym samym dniu rozstrzelano 44 mieszkańców Pelplina, przywiezionych z aresztu policji bezpieczeństwa w Pelplinie, m.in.: Józefa i Franciszka Kowalskich, Bolesława i Zbigniewa Knastów, Józefa Ligmanowskiego (60 l.) i Józefa Ligmanowskiego (20 l.), Wandę i Wacława Niklasów oraz Adama Wojaka, przewodniczącego Polskiego Związku Zachodniego.

Rozstrzelano również trzydziestu księży z chełmińskiej kurii biskupiej. Zamordowano także siedemnastu mieszkańców Opalenia nad Wisłą. Wśród zamordowanych byli: Kazimierz i Paweł Nowakowscy, Agnieszka, Józef i Władysław Pączkowie, Jan i Marta Piłatowie oraz Genowefa i Feliks Szulcowie.

W październiku i w listopadzie w dwóch egzekucjach policja bezpieczeństwa rozstrzelała 25 rolników i działaczy polonijnych z Janowa, wsi leżącej w pradolinie Wisły pod Gniewem, którzy podczas plebiscytu w 1920 r. opowiedzieli się za Polską, m.in. zamordowano całą rodzinę Orłowskich, Anastazego, Władysława i Tadeusza Wygockich, Antoniego i Alfonsa Lipków oraz znanego działacza polskiego Augustyna Czyżewskiego.

W październiku w wielu egzekucjach zostali rozstrzelani mieszkańcy różnych miejscowości powiatu starogardzkiego i tczewskiego, aresztowani przez policję bezpieczeństwa. Zamordowano czterech mieszkańców Gąsiorek, kupca i jego żonę z Boroszewa, czterech rolników z Lipiej Góry, aresztowanych 21 października trzech mieszkańców Gronowa, mieszkankę Wiśniewa i pięciu księży z Jeżowa, Nowej Cerkwi, Pieców i Zblewa.

Egzekucje na osobach, aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja”, kontynuowano w Lesie Szpęgawskim w listopadzie i grudniu 1939 r. oraz w styczniu 1940 r.

Między 4 a 9 listopada zamordowano cztery osoby z Koteży, sześciu mieszkańców Kobyla oraz sześciu mieszkańców Starogardu Gdańskiego, Kamionki i Małej Słońcy.

Natomiast 10 listopada rozstrzelano 22 osoby, aresztowane w październiku w Starogardzie Gdańskim i powiecie starogardzkim i wtrącone

⁴ AIPN, NTN, 187, Proces A. Forstera, k. 35.

do więzienia w Starogardzie, m.in.: kupca i piekarza z Lubichowa, inspektora szkolnego, księgowego, przewodniczącego Polskiego Związku Zachodniego i kierownika młyna ze Starogardu.

W następnych dniach listopada zamordowano wielu mieszkańców Tczewa, m.in.: burmistrza Tczewa Karola Hempla, urzędnika magistratu i urzędnika polskiego konsulatu, policjanta z Tczewa, sekretarza Związków Zawodowych Leśnictwa i Rolnictwa, zduna, szewca oraz siedemnastoletniego ucznia.

Rozstrzelano również pięć osób ze wsi Kamionka: Jadwigę i Kazimierza Górskich, Apolonię i Franciszka Łubockich oraz Monikę Smreczyńską.

Zamordowano Pawła Millera, mieszkańca wsi Rokitki, członka Polskiego Związku Zachodniego, oraz pięć osób z Gręblina, m.in. sołtysa wsi i byłego policjanta, a także mieszkańców Szpegowy i Subkowy. Rozstrzelano nauczyciela z żoną ze wsi Rudno, trzech mieszkańców Gronowa aresztowanych w listopadzie, trzech mieszkańców Siwiałki, sześć osób z Dąbrówki, cztery z Rynkówki i czterech mieszkańców Jabłowa (pow. starogardzki).

W grudniu 1939 r. dokonano egzekucji 44 mieszkańców Gniewu. Zamordowano m.in.: kilku nauczycieli z miejscowej szkoły, czterech księży, adwokata, urzędnika magistratu, rolników i robotników.

Rozstrzelano ośmiu mieszkańców Miłobądz, miejscowości leżącej niedaleko Tczewa. Zamordowano też mieszkańców Barłożyna, Lubichowa, Zblewa, Skórcza, Białochowa, Czarnego Lasu, Borzechowa, Kierwałdu, nauczycieli z Jaźwisk i Rzeżęcina, proboszcza z Tymawy i księdza z Opalenia, mieszkańców Czarlina, Widlic, pięcioosobową rodzinę Orłowskich ze Szprudowa pod Tzewem. Rozstrzelano też czterech mieszkańców Królów Las, wsi leżącej niedaleko Gniewu.

Dokonano egzekucji na 44 nauczycielach, aresztowanych w październiku i w listopadzie 1939 r. w Gniewie, Tzewie, Opaleniu, Zelgoszczy, Grabowie, Małych Walichnowych, Morzeszczynie, Miłobądz, Starogardzie Gdańskim, Subkowach, Godziszewie, Lubichowie, Mościskach i Zblewie.

Lasy Szpegowskie zostały wytypowane także jako miejsce egzekucji osób chorych psychicznie, których Niemcy chcieli się pozbyć z przyłączonego do Rzeszy Pomorza. Osoby te uważano w Rzeszy za „niezdolne do współżycia społecznego i wiodące życie niegodne życia”. Uzasadnieniem takiego określenia była wydana w 1922 r. rozprawa psychiatrii Alfrem-

da Hochego i prawnika Karla Bindinga o „zniszczeniu życia niewartego życia”. Autorzy opracowania twierdzili, że śmierć psychicznie niepełnosprawnych mogłaby być uznana przez te osoby i przez społeczeństwo za wyzwolenie, natomiast dla państwa oznaczałaby pozbycie się ciężaru utrzymania bezużytecznych osób. Tezy Bindinga i Hochego zostały wprowadzone do programu NSDAP i rozpowszechnione przez lekarzy SS, a w lipcu 1939 r. stały się przedmiotem poufnej konferencji, przygotowującej program zagłady osób psychicznie chorych.

Mordu na osobach niepełnosprawnych psychicznie dokonywała policja bezpieczeństwa w ramach tzw. akcji „eutanzja”, oznakowanej kryptonimem „T4”. W okupowanej Polsce akcja „eutanzja” była realizowana przez policję niemiecką w tym samym czasie co akcja „Inteligencja”. Niejednokrotnie masowe egzekucje osób niepełnosprawnych i chorych psychicznie przeprowadzano w miejscach masowych egzekucji „warstwy przywódczej”. Należały do nich Lasy Szpęgawskie, gdzie rozstrzelano księży z powiatu starogardzkiego i chełmińskiej kurii biskupiej, dziesiątki nauczycieli i kierowników szkół z Pomorza, rolników i działaczy polonijnych, kupców i rzemieślników, członków Polskiego Związku Zachodniego oraz pomorskich urzędników. W Lasach Szpęgawskich dokonano także licznych egzekucji pacjentów Zakładu Psychiatrycznego w Kocborowie koło Starogardu Gdańskiego.

Pierwszy transport z 88 chorymi, pod pretekstem przenoszenia ich do innych szpitali, wyjechał do Lasów Szpęgawskich 22 września 1939 r. Następną egzekucję, w której zamordowano szesnaście osób, przeprowadzono 28 września. Kolejne odbyły się 1 i 3 października. Stracono w nich 122 chorych. Funkcjonariusze policji 17 października rozstrzelali w Lasach Szpęgawskich 117 pacjentów, a dwa dni później – 19 października – 144 pacjentów. Następne masowe egzekucje przeprowadzono między 28 a 30 listopada, kiedy zamordowano ponad 270 chorych, oraz 5, 8, 29 i 30 grudnia, kiedy zabito 450 pacjentów. W kolejnych egzekucjach 11, 21 i 25 stycznia 1940 r. zostało rozstrzelanych ponad czterystu chorych, wśród nich starsze dzieci przywiezione z filii zakładu w Gniewie, oraz trzystu pacjentów z Zakładu Psychiatrycznego w Świeciu nad Wisłą. Łącznie w Lasach Szpęgawskich zamordowano jesienią 1939 r. i w styczniu 1940 r. 1692 pacjentów szpitala w Kocborowie i jego filii w Gniewie oraz Zakładu Psychiatrycznego w Świeciu.

W Lasach Szpęgawskich rozstrzelano także część pracowników zakładu psychiatrycznego, aresztowanych w październiku 1939 r. Zamordowano m.in. zastępcę dyrektora szpitala dr. Józefa Kopicza, inspektora szpitala

Franciszka Dunajskiego, sanitariusza Józefa Tochę, zarządcę gospodarstwa rolnego szpitala Czesława Gaśowskiego i jego żonę Leokadię Gaśowską. Pozostali pracownicy zostali deportowani do obozów koncentracyjnych lub do pracy przymusowej w Rzeszy.

Egzekucje ofiar operacji „politycznego oczyszczenia terytorium” w reencji gdańskiej odbywały się nie tylko w Lasach Piaśnickich i w Lasach Szpęgawskich. Setki aresztowanych osób rozstrzeliwano w innych miejscach, wybranych przez policję i Selbstschutz jako teren ustronny, rzadko odwiedzany przez miejscową ludność, nadający się do przeprowadzenia eksterminacji.

Polaków aresztowanych w Chojnicach i okolicznych miejscowościach wywożono na egzekucje do Doliny Igielskiej, oddalonej około 1,5 km od Chojnic, gdzie ciągnęły się rowy strzeleckie⁵. W październiku i listopadzie 1939 r. rozstrzelano tam ponad 450 mieszkańców Chojnic, Brus, Męcikała, Czerska, Klonowic, Krojantów, Ogorzelin, Wdzydz, Brzeźna i Borowego Młyna. Zostali zamordowani miejscowi nauczyciele, m.in.: Aleksander Brzeziński, Władysław Dąbc, Konrad Gołdawski, Stanisław Książek, Dominik Kreński, Halina Lanżanka, Stanisław Matysik, Stanisław Perszka, Alojzy Stoltmann, Łukasz Szulc, Leon Wagner, Teodor Wandtke, Helena Żuławska, kierownicy szkół Leon Wańkowski i Stanisław Kwaśniewski oraz inspektor szkolny Stanisław Grochowski.

Rozstrzelano księży z Chojnic i sąsiednich miejscowości, m.in. Władysława Brzósłowskiego, Józefa Mankowskiego i Pawła Marchlewskiego. Został zamordowany poseł na Sejm RP Roman Stamm i wójt z Brzeźna Augustyn Kierdowski. Rozstrzelano również strażników granicznych, m.in. dowódcę straży granicznej Władysława Sieranta, pracowników Urzędu Celnego w Chojnicach, pracowników poczty i sądu grodzkiego, właścicieli drukarni, przemysłowców, lekarzy, studentów, a także kupców i rzemieślników.

W Dolinie Igielskiej zamordowano także ponad dwustu chorych z filii Zakładu Psychiatrycznego w Kocborowie, mieszczącej się w Chojnicach.

Polaków, aresztowanych w Skarszewach i okolicznych miejscowościach, a następnie osadzonych w areszcie policji bezpieczeństwa w Skar-

⁵ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Chojnice, Aresztowania, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; ASG, 23, k. 109; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 5/64, Ds. 14/67, S. 5/71. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Chojnice, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

szewach, przywożono na miejsce egzekucji w Lesie Skarszewskim, ciągnącym się wzdłuż drogi między Skarszewami a Starogardem Gdańskim oraz na znajdującym się w tym lesie cmentarzu żydowskim. W październiku i w pierwszych dniach listopada 1939 r. w Lesie Skarszewskim funkcjonariusze SS, gestapo oraz członkowie Selbstschutzu rozstrzelali ponad 240 osób z miejscowego aresztu, m.in. zamordowano nauczycieli ze Skarszew, Janina, Bożego Pola, Nowej Karczmy, Liniewa, Grabowca, Rekownicy i Brus. Rozstrzelano kupców i urzędników ze Skarszew, adwokata, aptekarza, zegarmistrza i kierownika agencji pocztowej w Skarszewach. Zamordowano właściciela sklepu i restauratora z Lipusza, księdza z parafii Lipusz i księdza z Rekownicy. Niektóre z aresztowanych i rozstrzelanych osób należały do Polskiego Związku Zachodniego⁶.

W lesie i na cmentarzu żydowskim pod Skarszewami zamordowano także wielu rolników z Bożego Pola, Więckowach i Nowego Wiecu oraz rzemieślników i robotników ze Skarszew, którzy byli członkami Polskiego Związku Zachodniego.

Ponad sto osób rozstrzelały policja i Selbstschutz w lesie między Skarszewami a Więckowami. Wśród rozstrzelanych byli m.in.: Augustyn i Maksymilian (25 l.) Czapiewscy (ojciec i syn), rolnicy z Kamierowskich Pieców, Jakub i Józef (19 l.) Lipszy (ojciec i syn), rolnicy z Szatarp, ks. Alfons Kwiatkowski ze Starych Polaszek oraz wielu mieszkańców Szczodrowa, Skrzydłowa, Wysina, Orla, Nowej Korony, Starego Bukowca i Grabówka.

Egzekucje aresztowanych podczas operacji „politycznego oczyszczenia terytorium” i osadzonych w areszcie żandarmerii w Skórczu osób, które nie zostały wywiezione do więzienia w Starogardzie Gdańskim, przeprowadziły żandarmeria i Selbstschutz w lesie Zajączek nieopodal jeziora Głuche⁷. Do końca grudnia 1939 r. zamordowano tam około stu osób. W jednej z egzekucji rozstrzelano osiemnastu mieszkańców Czarnego Lasu, m.in. nauczyciela Jana Kurowskiego, w innej zaś 31 mieszkańców Skórcza, Pińczyna i Wolentala, m.in. nauczyciela Przewrockiego, Pączewa, m.in.

⁶ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Kościerzyna, Aresztowania; ASG, 3, k. 36–38, 43–44, 46; NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 1806, 1862. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. gdańskie, pow. Kościerzyna, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

⁷ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Starogard Gdański, Skórcz, Aresztowania, Egzekucje; ASG, 3, k. 83–84; Materiały śledcze OKBZH Gdańsk, Ds. 2/67; NTN, 220, Proces A. Forstera, k. 1948. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. gdańskie, pow. Starogard Gdański, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

ks. Kazimierza Bładzkiego, Leśnej Jani, Grabowa, Drewniaczka i Wielkiego Bukowca. Rozstrzelano także 43 mieszkańców Bukowin, Bobrowca, Pączewa, Osieka i Kasparusa, m.in. ks. Mariana Feltnerowskiego.

W lesie pod Lipuszem koło Kościerzyny, nieopodal jeziora Karpno, policja bezpieczeństwa dokonała egzekucji dwudziestu mieszkańców Lipusza. Byli wśród nich członkowie Polskiego Związku Zachodniego, do których należeli: sekretarz nadleśnictwa w Lipuszu Franciszek Mazurowski, nauczyciel Bolesław Gruchała, ośmiu kolejarzy, m.in. Franciszek i Wiktor Turzyńscy, miejscowy listonosz, rolnicy oraz młynarze z lipuskiego młyna – Józef i Michał Lamkowie⁸.

Polaków, aresztowanych przez EK 16, Selbstschutz i żandarmerię, osadzonych następnie w piwnicach więzienia sądowego w Kartuzach lub w jego oddziale roboczym w Borowie, wywożono na egzekucje do Lasów Kaliskich (gmina Somonino), oddalonych około 3 km od Kartuz⁹. W październiku i listopadzie 1939 r. w kilku egzekucjach zamordowano tam kilkadziesiąt osób. Wśród rozstrzelanych byli mieszkańcy Kartuz, m.in. urzędnicy zarządu drogowego i urzędu skarbowego, nauczyciel Józef Witkowski, policjant, dentystka, restaurator i urzędnicy pocztowi. Rozstrzelano również mieszkańców: Połczyna, m.in. nauczyciela Leona Bukowskiego, Pudrowa, Tuchlina, Stężycy, m.in. ks. Aleksandra Gburka, Łyśniewa, Gowidlina, Somonina, m.in. leśniczego Józefa Jankowskiego, Połęczyna, Sianowa, Kameli, Sławek, Janina i Goręczyna. W egzekucjach tych zostali zamordowani mieszkańcy Krowich Łąk, miejscowości koło Żukowa, m.in. nauczyciel Jan Kankowski, mieszkańcy Żukowa, trzysobowa rodzina Czerwionków z Gliszcza, mieszkańcy Lnisk, Klukowa, Kiełpina, Niestępowa i Sulmina.

Funkcjonariusze SS z oddziału Kurta Eimanna przy współudziale miejscowego Selbstschutzu 25 października 1939 r. rozstrzelali w gęstym lesie Mestwinowo przy szosie ze Skarszew do Kleszczewa 46 rolników z Jaroszew (gmina Skarszewy). Ofiary przywieziono na miejsce egzekucji bezpośrednio z miejscowej szkoły, gdzie kazano im przybyć pod pretekstem zebrania informacyjnego. W miejscu egzekucji przygotowano wcześ-

⁸ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Kościerzyna, Lipusz–Karpno, Aresztowania, Egzekucje; NTN, 280, Proces A. Forstera, k. 1860, 1873. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. gdańskie, pow. Kościerzyna, Aresztowania, Egzekucje; „Biuletyn GKBZH” 1965, t. 8, s. 115–204; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

⁹ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Kartuzy, Aresztowania, Egzekucje; Kolekcja „Z”, 425, k. 349; Materiały śledcze OKBZH Gdańsk, Ds. 1/68 (W-345); *Rejestr...*, woj. gdańskie.

niej dwa groby o wymiarach 4 m na 2 m i głębokości 1,5 m. Rozstrzelano m.in.: Bernarda i Leona Brzeskich, Jana i Władysława Cichoszów, Brunona i Klemensa Gdańców, Bronisława i Józefa Guzińskich, Albina i Augustyna Kamińskich, Antoniego i Bernarda (18 l.) Kaszubowskich, Stanisława i Franciszka Małachowskich, Franciszka i Ignacego Pawelców oraz Władysława i Franciszka Rogaczewskich. Zamordowano także wójta gminy Skarszewy Emila Więckiego¹⁰.

W lesie pod Grabowcem Kościerskim 29 października rozstrzelano jedenastu rolników z Nowej Wsi, Ostrzyc, Podjazów, Dąbrówki, Dobroszczy, Puca i Rekownicy. Byli to członkowie Polskiego Związku Zachodniego.

Egzekucje odbyły się także w lesie pod Goręczynem (gmina Sominino), gdzie zamordowano m.in. nauczyciela Władysława Wąterbskiego, oraz w lesie pod Gostomiem (gmina Kościerzyna), gdzie zamordowano wójta ze wsi Korne.

W lesie koło Kartuz rozstrzelano siedmiu Polaków z Egiertowa, m.in. Jana i Józefa Kleinów oraz Jana i Józefa Tenów.

Dwunastu rolników ze Starej Kiszewy rozstrzelano 19 listopada w majątku w Nowym Wiecu (gmina Skarszewy). Wśród nich znaleźli się także Jan i Stanisław Sobczakowie, rolnicy z Kobyla koło Starej Kiszewy, których wcześniej przewieziono do prac polowych w majątku w Nowym Wiecu. Dwa dni wcześniej zamordowano tam dziekana z Mierzeszyna ks. Jana Elternana.

W Pelplinie, siedzibie kurii biskupiej diecezji chełmińskiej, i w okolicy masowe aresztowania dotknęły przede wszystkim księży i nauczycieli. We wrześniu 1939 r. aresztowano profesora seminarium duchownego ks. dr. Maksymiliana Raszęję, redaktora czasopisma „Pielgrzym” ks. Jerzego Chudzińskiego i penitencjarza katedralnego ks. Franciszka Baumgarta. Kolejne aresztowania nastąpiły 20 października¹¹.

Wielu zatrzymanych księży zostało rozstrzelanych na miejscu. Egzekucji dokonywano na miejscowej strzelnicy, gdzie zamordowano szesnastu

¹⁰ AIPN, Alert ZHP, 3, z. 2, k. 11; Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Kościerzyna, Jaroszewy, Aresztowania, Egzekucje; ASG, 3, k. 11–13, 16–18, 28, 29; NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 1754, 1763, 1764. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. gdańskie, pow. Kościerzyna, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

¹¹ AAN, 202/I, 40, k. 53; AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Tczew, Aresztowania, Egzekucje; Materiały śledcze GKBZH, W-1224; NTN, 234, Proces A. Forstera, k. 51.

księży z Pelplina i okolicy. Dwóch innych, m.in. proboszcza parafii Wielki Garc, rozstrzelano pod Pelplinem, obok kolejki wąskotorowej. Część księży wysłano do Tczewa i osadzono w tamtejszych koszarach wojskowych, gdzie mieścił się przejściowy obóz dla internowanych. Stąd zostali wywiezieni na egzekucje do Lasów Szpęgawskich.

Równocześnie z katedry i znajdującego się obok seminarium duchownego usunięto wszystko, co wskazywało na polskość miasta. Zabrano dzwony, świeczniki, lichtarze, dzwonki, tace, kielichy. Zniszczono tysiące tomów polskich książek i pism. W pelplińskiej cukrowni spalono całą „Polską Bibliotekę”, liczącą 10 tys. tomów. Prywatne księgozbiory likwidowano, a całe archiwum diecezjalne wywieziono. Gmach seminarium zamieniono na areszt policyjny, w którym EK 16 umieszczało aresztowanych polskich działaczy, księży i nauczycieli. Ofiary przewożono na egzekucje do Lasów Szpęgawskich. Część osób deportowano do obozów koncentracyjnych, niektórych przeniesiono zaś do więzienia w Starogardzie Gdańskim.

Nie wszystkie ofiary operacji „politycznego oczyszczenia terytorium” w rejencji gdańskiej zamordowano w lasach w sposób, „aby nic nie dotarło do opinii publicznej”. Wiele osób, aresztowanych w charakterze zakładników, rozstrzelano w egzekucjach publicznych na terenie miast. W październiku 1939 r. w Gdyni przy ul. Świętojańskiej rozstrzelano w publicznej egzekucji czterdziestu członków Polskiego Związku Zachodniego, aresztowanych we wrześniu w charakterze zakładników. Zostali zamordowani, m.in.: kapitan Wojska Polskiego, komandor Marynarki Wojennej i komisarz rządowy ds. budowy Gdyni. Również w październiku nieopodal dworca kolejowego rozstrzelano w publicznej egzekucji dwóch członków Polskiego Związku Zachodniego – dyrektora Banku Polskiego i dyrektora Komunalnej Kasy Oszczędnościowej. Na obie egzekucje spędzono ludność polską.

W listopadzie w Gdyni także w publicznej egzekucji rozstrzelano dziewięciu miejscowych księży: Bernarda Bonkowskiego, Jana Bienkowskiego, Anastazego Turlaka, Kazimierza Kalisza, Józefa Mosińskiego, Brunona Olkiewicza, Czesława Rackiego, Jana Zakrzewskiego i Mieczysława Żurka¹².

W nocy z 10 na 11 listopada na gdyńskim Obłężu policja bezpieczeństwa przeprowadziła obławę, w której wyniku zatrzymano ponad 1500 osób. Spośród ujętych w publicznej egzekucji zamordowano 23 młodzi-

¹² AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Gdynia, Aresztowania, Egzekucje; Kolekcja „Z”, 425, k. 279; NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 1649.

ców w wieku 16–20 lat. Ofiary, jak ogłoszono, zostały rozstrzelane w odwecie za wybite szyb w siedzibie policji bezpieczeństwa¹³.

Publicznych egzekucji dokonywano także w Tczewie. W związku z pożarem, który wybuchł w garażach na terenie dawnej fabryki „Arkona”, funkcjonariusze SS i członkowie Selbstschutzu rozstrzelali w styczniu 1940 r. na rynku w Tczewie w dwóch publicznych egzekucjach 33 mieszkańców Tczewa. Zamordowano m.in. pięciu pracowników PKP, kilku urzędników i rzemieślników oraz kupców z Tczewa¹⁴.

W Bydgoszczy, w **rejencji bydgoskiej**, w końcu września 1939 r. (raport sytuacyjny oddziału SD-EK 16 „Bromberg” z 30 września 1939 r.) było internowanych w obozach i więzieniach ponad 3 tys. Polaków. W pierwszych dniach października oddziały operacyjne przeprowadziły kolejne akcje „otoczenia i przeczesania” dzielnic Bydgoszczy, w wyniku czego aresztowano ponad 2 tys. osób. Osoby ujęte w tych obławach, podobnie jak aresztowanych we wcześniejszych akcjach, osadzono w piwnicy aresztu policyjnego EK 16 oraz w obozie dla internowanych, który mieścił się w stajniach koszar artyleryjskich w Bydgoszczy. Policja po zakończeniu przesłuchań decydowała o dalszym losie zatrzymanych.

W nocy z 18 na 19 października przeprowadzono wielką obławę na członków Polskiego Związku Zachodniego. Oprócz policji brał w niej udział Selbstschutz. Ujęto 91 osób, które zostały osadzone w obozie dla internowanych. Kolejna akcja „przeczesywania” odbyła się 20 października. Objęła ul. Kujawską i sąsiednie ulice. Zatrzymano prawie 1200 osób, również tych, których nazwiska figurowały na listach gończych, w kartotekach policyjnych lub zostały zgłoszone przez volksdeutschów. W tym samym czasie oddział EK 16 z Selbstschutzem przeprowadziły w Bydgoszczy akcję, mającą na celu aresztowanie nauczycieli polskich. Zatrzymano wówczas 185 nauczycieli.

Ostatnia wielka obława została zorganizowana w Bydgoszczy 11 listopada 1939 r. Łapanka miała charakter prewencyjnej akcji uspokajającej (Befriedungsaktion) w związku z przypuszczeniami Niemców, że w dzień polskiego święta narodowego dojdzie w Bydgoszczy do demonstracji i zamieszek. Akcja objęła zasięgiem centrum miasta. Wzięło w niej udział

¹³ AIPN, Alert ZHP, z. 3, k. 234; Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Gdynia, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Gdańsk, Ds. 16/68; NTN, 221, Proces A. Forstera, k. 1665; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

¹⁴ AIPN, Ankiety OKBZH Gdańsk, pow. Tczew, Egzekucje; Materiały śledcze GKBZH, W-1000; NTN, 225, Proces A. Forstera, k. 2983, 2991; *Rejestr...*, woj. gdańskie.

370 funkcjonariuszy policji i 150 członków Selbstschutzu. W rezultacie internowano około 3800 osób¹⁵.

Dużą część osób, zatrzymanych w październiku i listopadzie 1939 r., rozstrzelano. Egzekucji dokonywano na podwórzu więzienia sądowego. Zamordowano tam osoby, które brały udział w tłumieniu dywersji niemieckiej i które przez sąd specjalny w Bydgoszczy (Sondergericht) zostały uznane za uczestników „wrogich wystąpień” i „wspólnego mordu” na volksdeutschen oraz za „burzycieli pokoju w kraju”. W rezultacie zostały skazane na śmierć. Odpisy wyroków sądu specjalnego w Bydgoszczy z września, października, listopada i grudnia 1939 r. oraz ze stycznia 1940 r. odnośnie do 31 osób, które zostały skazane na karę śmierci, zawierają podobne uzasadnienie skazania: „wegen gemeinschaftlichen Mordes und zugleich wegen Landfriedensbruches, zum Tode” (z powodu wspólnego mordu i zarazem z powodu zburzenia pokoju w kraju, na śmierć). Wyroki te miały stanowić materiał dowodowy na przekazywane światu słowa Hitlera, że „krwawy terror” wobec Niemców w Polsce „zmusił” go do wojny, i przekonać opinię, że Polska ponosi „winę za wybuch wojny”. Z wydawanymi przez aparat propagandowy III Rzeszy białymi księgami wyroki sądu miały tworzyć przekonujący obraz Polski jako „burzyciela pokoju”¹⁶.

Inne ofiary wywożono na egzekucje do doliny koło Fordonu pod Bydgoszczą, zwanej Doliną Śmierci, gdzie po obu stronach polnej drogi z Fordonu do Miedzyna ciągnęły się rowy strzeleckie. Zamordowano tam ogółem 3 tys. osób.

Część aresztowanych osób rozstrzelano w Trzyszczyńcu, leżącym na północ od Bydgoszczy, nieopodal Brdy. Tam również wykorzystano rowy strzeleckie jako miejsce egzekucji. Podczas ekshumacji zwłok w maju 1945 r. w grobach znaleziono dokumenty i ubrania, które wskazywały, że zamordowano tam harcerzy i harcerki oraz uczniów gimnazjów, a badania szkieletów ludzkich potwierdziły, że ofiarami były nawet dwunastoletnie dzieci i starcy. Na egzekucje więźniów przywożono samochodami z Byd-

¹⁵ AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 47–48, 78–79, 96–97, Raporty sytuacyjne SD Einsatzkommando, 4 X 1939 r., 20 X 1939 r., 24 X 1939 r.; NTN, 208, Proces A. Forstera, b.p., Raport sytuacyjny (Lagebericht) SD-EK 16, 30 IX 1939 r. podpisany przez dowódcę SD-EK 16 SS-Sturmabführera Rödera.

¹⁶ AIPN, NTN, 181, Proces A. Forstera, odpisy wyroków sądu specjalnego w Bydgoszczy z września, października, listopada i grudnia 1939 r. oraz ze stycznia 1940 r. odnośnie do 31 osób, które zostały skazane na karę śmierci, b.p.

goszczy, trzy, a nawet cztery razy dziennie po pięćdziesiąt, siedemdziesiąt osób. Ofiarom kazano wchodzić do rowu i kłaść się na ziemi, w rzędach po pięć, sześć osób. Oprawcy strzelali leżącym ludziom w tył głowy. Zwłoki przysypywano ziemią.

W Trzyszczynie, gdzie zamordowano ponad 1400 osób, po ostatniej egzekucji zbrodniarze zorganizowali w pobliskiej leśniczówce libację: „zabawę zbójców drogowych”, zanim wrócili do Bydgoszczy¹⁷.

W obydwu miejscach masowych egzekucji w październiku i w listopadzie rozstrzelano wszystkich ujętych członków Polskiego Związku Zachodniego. Zamordowano także aresztowanych nauczycieli i kierowników różnych szkół w Bydgoszczy. Wśród rozstrzelanych byli nauczyciele Państwowego Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika i Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczy: Mieczysław Bąkowski, Stanisław Brückner, Kazimierz Góral, Stanisław Góralczyk, Julia Herdin, Stanisław Łopatka, Ludwik Monowid, Bernard Mordowski, Medard Męczykowski, Gertruda Walczak i jej mąż Edward Walczak, Józefa Zwierzyńska, Jerzy Piskorski, Wincenty Podgórski, Bolesław Porzyński, Antoni Olejnik, Mieczysław Soliński, Józef Wolf, Tadeusz Majerowicz i Jan Kaczor, dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika. Zamordowano nauczycieli Średniej Szkoły Technicznej w Bydgoszczy, Liceum Handlowego, Szkoły Doksztalcania Zawodowego, Liceum Rolniczego, Miejskiego Gimnazjum Kupieckiego, Miejskiego Gimnazjum Żeńskiego i Miejskiego Gimnazjum Męskiego w Bydgoszczy. Rozstrzelano ponad stu nauczycieli i kierowników bydgoskich szkół podstawowych. Zamordowano też osiemnastu księży bydgoskich i katechetów, m.in. Lucjana Kukułkę, Franciszka Laczkowskiego i ks. Wiktora Szyłkiewicza, kapelana Szkoły Podchorążych Piechoty.

W egzekucjach w Trzyszczynie i w Dolinie Śmierci rozstrzelano także przewodniczącego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” dr. Jerzego Glińskiego, urzędników, kupców, harcerzy i uczniów szkół średnich, podejrzanych o udział w tłumieniu dywersji niemieckiej, właścicielkę strzelnicy w Fordonie Apolonię Niewitecką i żonę dyrektora ogrodów miejskich

¹⁷ AIPN, ASG, 23, k. 57; Alert ZHP, z. 2, k. 20; Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Bydgoszcz, Fordon, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 28/67, Ds. 6/71; NTN, 222, Proces A. Forstera, Protokół z ekshumacji, przeprowadzonej 4 V 1945 r. w Trzyszczynie, k. 2219–2220. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Bydgoszcz, Aresztowania, Egzekucje; T. Jaszowski, E. Pszczyński, *Fordońska Dolina Śmierci*, Bydgoszcz 1975; M. Walczak, *Straty...*; *Rejestr...*, woj. pomorskie.

w Bydgoszczy Emilię Grunzel, żonę właściciela Fabryki Wyrobów Elektrycznych w Bydgoszczy Władysławę Ciszewską, a także adwokata z Bydgoszczy Henryka Galuba i jego żonę Hannę.

W celu dobitniejszego podkreślenia, że państwo polskie przestało istnieć oraz że nie ma już Bydgoszczy, jest natomiast Bromberg, 11 listopada w publicznej egzekucji został rozstrzelany prezydent Bydgoszczy Leon Barciszewski. W gabinecie prezydenta w ratuszu miasta zasiadł Werner Kampe (28 l.), zaufany człowiek gauleitera Forstera, od dziesięciu lat członek NSDAP, który pretendował do objęcia najwyższego urzędu w mieście.

Dowódca oddziału SD-EK 16 „Bromberg” SS-Sturmabführer Röder 17 listopada obwieścił zakończenie akcji „Inteligencja” w Bydgoszczy i zameldował, że w mieście nie ma już polskiej inteligencji zdolnej do działania. Podobny raport dotyczył Nakła i Fordonu. Meldowano o likwidacji polskiej inteligencji i członków Polskiego Związku Zachodniego „i to bez reszty”¹⁸.

W tym samym czasie funkcjonariusze EK 16 przy współudziale Selbstschutzu przeprowadzali aresztowania w innych miejscowościach powiatu bydgoskiego. Część zatrzymanych osób, nauczycieli, urzędników, rolników, członków Polskiego Związku Zachodniego rozstrzelano w ustronnych miejscach w najbliższej okolicy.

Dla aresztowanych mieszkańców Wudzyna, Otorowa, Osielska, Stronna i Żołędowa funkcjonariusze EK 16 na miejsce egzekucji wybrali tereny między Solcem Kujawskim a Bydgoszczą, pod Otorowem nad Wisłą, gdzie ciągnęły się rowy strzeleckie. W październiku i listopadzie 1939 r. rozstrzelano tam kilkaset osób. Zwłoki zostały spalone przez Niemców podczas akcji zacierania śladów w 1944 r. Ekshumacje przeprowadzono w 1945 r. Ustalono wówczas 33 nazwiska zamordowanych, m.in.: sołtysa Wudzyna Teofila Arczyńskiego, sołtysa Chrośnej Ignacego Błachowiaka, nauczyciela Eustachego Dorożyńskiego oraz czteroosobowej rodziny Kulpińskich.

Mieszkańców Solca Kujawskiego zabijano w pojedynczych egzekucjach, które odbywały się w październiku i w pierwszych dniach listopada na terenie miasta. Niektórzy zostali wyciągnięci przez członków Selbstschutzu z domu nocą i zastrzeleni w parku miejskim lub w głowicy przewozowej nad Wisłą. Inni, osadzeni w areszcie Selbstschutzu, pobici do utraty przytomności, zostali zabici na miejscu lub wywiezieni na egze-

¹⁸ AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 4–7, Raport sytuacyjny (Lagebericht), 17 XI 1939 r. podpisany przez dowódcę SD-EK 16 SS-Sturmabführera Rödera.

kucję na targowisko miejskie. Na terenie miasta zamordowano 42 mieszkańców Solca Kujawskiego.

Co najmniej pięćdziesięciu Polaków członkowie Selbstschutzu rozstrzelali na peryferiach Solca Kujawskiego. Byli to mieszkańcy Pomorza, którzy przez Solec Kujawski wracali spod Warszawy do swoich miejsc zamieszkania¹⁹.

Mieszkańcy Koronowa oraz rolnicy z okolicznych miejscowości, aresztowani przez miejscowy Selbstschutz, zostali rozstrzelani 5 i 6 października w lasach pod Buszkowem koło Koronowa, m.in. zginął wówczas sołtys z Samociążki Bernard Ziółkowski. Natomiast 26 października Selbstschutz zamordował w lesie pod Koronowem kolejnych zatrzymanych mieszkańców Koronowa, m.in. burmistrza Maksymiliana Talaśkę, kupców i rzemieślników. Zwłoki pomordowanych spalono podczas akcji zacierania śladów zbrodni²⁰.

Aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja” w Toruniu i powiecie toruńskim działaczy politycznych i społecznych, nauczycieli, księży, członków Polskiego Związku Zachodniego początkowo osadzano w areszcie, utworzonym w budynku zwanym Okrągłakiem, który wkrótce był przepełniony. W połowie października 1939 r. więźniów przewieziono do więzienia policyjnego, założonego w wojskowych koszarach na terenie tzw. Fortu VII. W Forcie VII więziono Polaków aresztowanych w październiku i w następnych miesiącach. Osadzono tu m.in. 1200 mieszkańców Torunia i innych miejscowości powiatu, ujętych w wielkiej obławie, którą policja i Selbstschutz przeprowadziły między 17 a 19 października 1939 r.

W Forcie VII umieszczono również nauczycieli, księży, rolników, wezwanych w pierwszych dniach listopada w Toruniu i innych miejscowościach powiatu na zebrania pod pretekstem przeszkolenia, a następnie aresztowanych. Wkrótce więzienie w Forcie VII także było przepełnione. Więziono w nim ponad 1500 osób, które były przesłuchiwane na miejscu i skazywane na deportację do obozów koncentracyjnych lub bezpośrednio na śmierć. Liczne, masowe egzekucje, w których rozstrzelano ponad 1100 Polaków, odbywały się w oddalonym około 3 km od Torunia lesie

¹⁹ AIPN, NTN, 222, Proces A. Forstera, Wykaz imienny 42 Polaków zamordowanych przez Selbstschutz na terenie Solca Kujawskiego, k. 2138, 2210–2218.

²⁰ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Bydgoszcz, Koronowo, Egzekucje; ASG, 23, k. 16. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Bydgoszcz, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

Barbarka, przy krzyżówce z Przysiekiem, w leśnictwie Olek. Po wojnie odkryto tam sześć zbiorowych mogił. W pięciu z nich zwłoki zostały spalone podczas akcji zacierania śladów zbrodni²¹.

W październiku 1939 r. w lesie Barbarka rozstrzelano m.in.: Wiktora Leśniewicza, inspektora szkolnego z Chełmży; Jana Wiśniewskiego, kierownika szkoły w Toruniu; Antoniego Bączkowskiego, kierownika szkoły w Zelgnie; Apoloniusza Bębniwę, kierownika szkoły w Czarnowie koło Bydgoszczy; Franciszka Listkiewicza, kierownika szkoły w Kamionkach Dużych. Zamordowano wielu nauczycieli z Chełmży, Gostkowa, Wymysłowa, Kamionki i Torunia, m.in.: Wandę Butkiewicz, nauczycielkę Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Toruniu, i Wandę Palenicę, nauczycielkę w Kamionkach Dużych. Rozstrzelano również koszykarza Jana Brzeskiego, sołtysa Gostkowa Alfonsa Karczewskiego, sołtysa Brzozowa Władysława Kroninga i sołtysa Złotorii Bronisława Murawskiego. Zamordowano właścicieli miejscowych restauracji, kupców, licznych rolników, kolejarzy, policjantów, urzędników i rzemieślników. Aresztowanych czterdziestu księży z Torunia przewieziono natomiast z Fortu VII do obozu policji bezpieczeństwa (Zivilgefangenlager) w Sztutowie.

W listopadzie 1939 r. w lesie Barbarka zostali zabici nauczyciele z Lubicza, Nieszawki Małej, Kamionki i Torunia, m.in.: nauczycielka z Torunia Stanisława Jaworska, nauczycielka ze Złotorii Kazimiera Maćkowiak oraz kierownik szkoły z Rogówka Witold Owsianowski. Rozstrzelano rolników z Grzywny – rodzinę Chachowskich, miejscowych studentów – braci Więcków, księży z Torunia Antoniego Januszewskiego i Czesława Lisona, właścicieli sklepów, kupców, policjantów, kolejarzy i licznych rzemieślników.

Ofiarami kolejnych egzekucji byli nauczyciele z Wymysłowa, Brzozy, Turzna, Grzegorza, Pręcza, Przysieka, Zajączkowa, Chełmży i Torunia, m.in. kierownik szkoły z Brzozy Aleksandrak i kierownik szkoły z Turzna Władysław Jaroszyk.

Rozstrzelano rolników z Brzesczek, m.in. Józefa Dembowskiego (17 l.), rolników z Zelgna, Skłudzewa i Złotorii, urzędników, rzemieślników i lekarza Józefa Czyżaka z Torunia, licznych robotników z Torunia

²¹ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Toruń, Aresztowania, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 52/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Toruń, Egzekucje; T. Jaszowski, Cz. Sobeci, *Niemý świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Fortie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

i Skępego, aptekarza i sekretarza miejskiego z Chełmży, sekretarza gminy Pędzewo Franciszka Podwojskiego, wójta z Brąchnowa Jana Podwojskiego, ks. Jana Mencla i ks. Stanisława Głowczewskiego z Torunia.

Kilka osób Selbstschutz zamordował w lesie w Lulkowie, miejscowości leżącej na północ od Torunia, m.in.: nauczycieli z Brąchnowa i Łubianki, wójta i sekretarza gminy Łubianka oraz rolnika z Gostkowa.

W leżącym niedaleko Bydgoszczy Nakle nad Notecią oraz sąsiednim Wyrzysku, Łobżenicy i Mroczy masowe aresztowania wśród miejscowych Polaków w październiku i listopadzie 1939 r. przeprowadzały żandarmeria i członkowie Selbstschutzu, którego dowódcą powiatowym był Werner Köpenick. W Wyrzysku zatrzymanych Polaków osadzano w gmachu więzienia sądowego, utworzonego w 1939 r. W Nakle Selbstschutz w piwnicach byłego gimnazjum założył areszt dla internowanych. W Łobżenicy ujętych Polaków umieszczano w areszcie Selbstschutzu, utworzonym 8 września 1939 r.²²

Aresztowano głównie przedstawicieli inteligencji, na temat której władze niemieckie miały nadzwyczaj dokładne dane, dotyczące przedwojennej działalności. Zatrzymano nauczycieli i księży, właścicieli majątków ziemskich, urzędników i policjantów. Większość ujętych osób zaginęła bez wieści. Czesława Ciążyńska, żona ówczesnego burmistrza Mroczy Seweryna Ciążyńskiego, zeznawała: „6 października 1939 r. mąż mój został aresztowany i wszelki ślad po nim zaginął”. Aresztowane osoby zostały rozstrzelane w tajemnicy w miejscach masowych egzekucji, wybranych przez żandarmerię i Selbstschutz.

Na miejsce zbiorowych egzekucji mieszkańców Nakła, Wyrzyska i okolicznych wiosek wyznaczono żwirowisko niedaleko miejscowości Paterek nad Notecią. Członkowie Selbstschutzu przywozili tam ofiary ze skrzepowanymi z tyłu rękoma. Egzekucje, w których zamordowano kilkaset osób, przeprowadzono od 4 października do 24 listopada. Rozstrzelano m.in.: Emila Aleksandra i dwóch jego synów mieszkańców Nakła, czteroosobową rodzinę Maciejewskich z Józefinek, kierownika szkoły w Jeziorkach Klasztornych Michała Bojarskiego, kierownika szkoły w Białośliwiu Wiktora Kaję, kierownika szkoły w Kraszkach Bernarda Frankowskiego, kierownika szkoły w Mroczy Juliana Gapińskiego i kierownika szkoły w Gliszczu Józefa Grzaškowiaka. Rozstrzelano wielu nauczycieli z Nakła,

²² AIPN, ASG, 25, k. 465; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, S. 23/71. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Wyrzysk, Egzekucje.

Kruszek, Wysokiej, Paterka, Wyrzyska, m.in.: Stefanię Sodkową z Wyrzyska. Zamordowano rodzinę Paterów z Paterka z dziećmi: Ireną (3 l.), Łucją (11 l.) i Tadeuszem (13 l.). Rozstrzelano dwóch nieletnich braci Jana i Edmunda Pioterków z Paterka oraz Łucję Piojdę (10 l.) z Nakła. Zamordowano wielu kupców i rzemieślników z Nakła. Na Paterku rozstrzelano również dziewiętnastu księży z Wyrzyska.

Dziewiętnaście osób, rolników i rzemieślników z Wysokiej, miasteczka leżącego nieopodal Wyrzyska, oraz mieszkańców okolicznych wiosek, Czajczego, Rudnej i Pobórki Wielkiej, członkowie Selbstschutzu zamordowali w dwóch egzekucjach, 21 października i 21 listopada, na odludnych wzgórzach Wysokiej.

Kilkunastu mieszkańców Białośliwia koło Wysokiej członkowie Selbstschutzu rozstrzelali w nocy z 30 na 31 października w nadnoteckich lasach. Zamordowano miejscowych rzemieślników i rolników oraz leśniczego z Białośliwia Franciszka Dziurłę i uczennicę Barbarę Bernard (17 l.).

W lesie pod Polichnem koło Paterka Selbstschutz dokonał w październiku egzekucji 26 mieszkańców pobliskiego Rozwarzyna i Polichna.

W areszcie Selbstschutzu w Łobżenicy przebywało w październiku 1939 r. około dwustu Polaków, w tym sześćdziesięciu duchownych katolickich, księży i zakonników. Zostali rozstrzelani w egzekucjach w październiku i w pierwszej połowie listopada 1939 r. Początkowo egzekucje były wykonywane w piwnicy miejscowego aresztu, następnie na placu w Strzelnicy, gdzie zamordowano ponad pięćdziesiąt osób. Później egzekucje przeprowadzano w klasztorze Górka (Górka Klasztorna) pod Łobżenicą. Ofiary zabijano strzałem w tył głowy lub strzelano z karabinu maszynowego do leżących na ziemi. Zabito tam ponad 120 osób.

Inne znajdujące się w pobliżu miejsce masowych egzekucji to parów po prawej stronie szosy, biegnącej z Sadek koło Nakła do położonego kilka kilometrów dalej Mrozowa. W październiku i na początku listopada 1939 r. funkcjonariusze SS i członkowie Selbstschutzu rozstrzelali tam 86 mieszkańców Sadek, Kraczek, Radzicza, Bnina, Anielin, Sadkowskiego Młyna i Dębionka. Ofiary miały ręce skrępowane z tyłu powrozami. Poszczególne obrażenia, np. połamane żebra i pogruchotane czaszki, wskazywały na morderstwo dokonane w bestialski sposób²³.

²³ AIPN, NTN, 222, Proces A. Forstera, Protokół z ekshumacji i oględzin zwłok w Paterku koło Nakła, dokonanej w obecności rodzin osób aresztowanych w 1939 r., k. 2037–2041; Protokół

Aresztowanych w 1939 r. mieszkańców Chełmna i powiatu policja osadzała w budynku więzienia sądowego. Więziono tu m.in. zatrzymanych w październiku około osiemdziesięciu członków Polskiego Związku Zachodniego. Aresztowania w Chełmnie i powiecie w październiku przeprowadził także Selbstschutz. Zatrzymanych umieszczano w areszcie Selbstschutzu, założonym w budynku byłej szkoły podstawowej. Areszt Selbstschutzu utworzono też w piwnicach zabudowań dworskich leżącego na południe od Chełmna majątku Płutowo, zarekwirowanego przez kierownika II inspektoratu Selbstschutzu Ludolfa von Alvenslebena. Jesienią 1939 r. przebywało tu ponad stu Polaków. Selbstschutz miał również swój areszt w Dorposzu Szlacheckim, miejscowości leżącej między Chełmnom a Płutowem. Mieścił się on w budynku byłego posterunku policji polskiej. W aresztach tych osadzono księży, nauczycieli, urzędników, członków Związku Weteranów Powstań Narodowych RP, Towarzystwa Powstańców i Wojaków, Przynależności Wojskowej. Przy wielu nazwiskach wpisano uwagę: „wrogi stosunek do Niemców”.

Uwięzionych w Chełmnie wywożono na egzekucje do lasu Rybieniec koło wsi Klamry, miejscowości oddalonej 6 km w kierunku wschodnim od Chełmna. Aresztowanych przewożono na miejsce egzekucji trzy razy dziennie. Egzekucje w Klamrach odbywały się między 12 października a 11 listopada 1939 r. W okresie tym zamordowano blisko 2 tys. osób.

Ustalenie pełnej liczby ofiar zbrodni w Klamrach napotyka trudności. Okupant spalił zwłoki pomordowanych osób podczas akcji zacierania śladów zbrodni w 1944 r.²⁴

W Klamrach rozstrzelano m.in. wielu nauczycieli z Bartlewa, Bieńkówki, Brzozowa, Czarzy, Dorposza Szlacheckiego, Drzonowa, Unisławia,

z ekshumacji zwłok w Nakle, pow. Wyrzysk, 6 VII 1945 r., k. 2077; Protokół z ekshumacji zwłok w Łobżenicy i Górcie Klasztornej pod Łobżenicą, 5 XII 1945 r., k. 2086–2088. Wiele zwłok wówczas rozpoznano, zob. AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Wyrzysk, Aresztowania, Egzekucje; ASG, 25, k. 470; NTN, 222, Proces A. Forstera, Zeznania członka Selbstschutzu Harry’ego Schulza, złożone przed Sądem Grodzkim w Koronowie, 31 VIII 1940 r., k. 1995–1996; Protokół przesłuchania świadka, proboszcza parafii Kosztowo, pow. Wyrzysk, ks. Mieczysława Buławskiego, aresztowanego i osadzonego w Górcie Klasztornej pod Łobżenicą, k. 2012–2015. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Wyrzysk, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

²⁴ AIPN, Alert ZHP, z. 2, k. 102; Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Chełmno, Aresztowania, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; ASG, 23, k. 21; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 14/66, Ds. 27/67; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974; *Rejestr...*, woj. to-ruńskie.

Trzebcza Królewskiego, Starogrodu, Różnowa, Pniewity, Watorowa, Kłodawy, Lisewa, Malankowa, Mozgowiny i Nowej Wsi Chełmińskiej. Zamordowano urzędników, inżynierów i rzemieślników z Chełmna, rolników z Nowej Wsi Chełmińskiej i Klamer oraz księży katolickich z Wielkiego Czystego, Wabcza, Sarnowa i Chełmna.

W Płutowie członkowie Selbstschutzu rozstrzelali jesienią 1939 r. około 230 osób, m.in.: nauczycieli i kierownika szkoły z Unisławia, proboszcza ze Starogardu Gdańskiego, księży z Unisławia, rolników z Borówna oraz mieszkańców Płutowa, Kiełpina i Gzina.

Polaków, aresztowanych przez Selbstschutz i osadzonych w areszcie w Dorposzu Szlacheckim, rozstrzelano na pograniczu wsi Małe Czyste koło Dorposza Szlacheckiego w tzw. Parowej Piaskowni. W tym miejscu kaźni zamordowano około 400 osób z Chełmna, Kijewa Królewskiego, Starogrodu i Unisławia oraz 21 rolników z Małego Czystego. Zwłoki pomordowanych okupant spalił podczas akcji zacierania śladów zbrodni²⁵.

W leżącym na drugim brzegu Wisły Świeciu aresztowanych nauczycieli, księży, działaczy społecznych i politycznych oraz rolników i rzemieślników osadzano w budynku więzienia sądowego, którym jesienią 1939 r. dysponowała policja. W celach, przystosowanych dla 120 osób, umieszczano we wrześniu 1939 r. około 400 aresztowanych. W miarę zwiększania się liczby zatrzymanych w październiku i listopadzie 1939 r. ofiary zaczęto wywozić na egzekucje.

Członkowie Selbstschutzu 7 i 8 października zamordowali ponad osiemdziesiąt osób na cmentarzu żydowskim w Świeciu. Innych aresztowanych zabito w miejscu masowych egzekucji na terenie żwirowni w Mniszku na północny wschód od Świecia. Zginęło tam wielu nauczycieli ze Świecia i innych miejscowości powiatu, m.in. kierownik szkoły w Przysiersku i kierownik szkoły w Nowych Kraplewicach. Rozstrzelano księży, urzędników, rolników i rzemieślników. Przy wielu nazwiskach zamordowanych osób wpisano uwagę: „przynależność do Polskiego Związku Zachodniego” lub „wrogi stosunek do Niemców”. W 1944 r. zwłoki zamordowanych osób zostały spalone w ramach akcji zacierania śladów zbrodni.

²⁵ AIPN, Alert ZHP, z. 2, k. 21; Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Chełmno, Aresztowania, Egzekucje; ASG, 23, k. 170; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 14/66, Ds. 25/67, Ds. 27/67, Ds. 50/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Chełmno, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

Osoby, osadzone w więzieniu w Świeciu, wywożono także na egzekucje do Grupy. Na placu obok lasu, ciągnącego się wzdłuż drogi ze Świecia do Gdańska, było miejsce masowych egzekucji, dokonywanych przez Selbstschutz. Zwłoki pomordowanych zostały spalone w ramach akcji zacierania śladów zbrodni²⁶.

W Lasach Luskówka (pow. świecki) rozstrzelano od września 1939 r. do stycznia 1940 r. około tysiąca chorych psychicznie z Zakładu Psychiatrycznego w Świeciu.

O przeprowadzeniu akcji „Inteligencja” w Nowem, drugim co do wielkości mieście powiatu świeckiego, można dowiedzieć się z dokumentów bezpośrednio odnoszących się do przebiegu akcji. Zachowała się notatka miejscowego dowódcy Selbstschutzu (Ortsführer) w Nowem, sporządzona 21 października 1939 r. Ma związek z meldunkiem, otrzymanym za pośrednictwem specjalnego kuriera od dowódcy powiatowego Selbstschutzu (Bezirksführer) inspekcji II. Meldunek zawierał rozkaz następującej treści: „Na rozkaz Sturmbannführera należy jutro, 21 [października], wczesnym rankiem całą polską inteligencję, a więc lekarzy, nauczycieli, duchownych, adwokatów, właścicieli ziemskich, byłych oficerów oraz byłych urzędników aresztować i odstawić do właściwego więzienia sądowego ze wskazówką, że aresztowanie nastąpiło na rozkaz policji państwowej. Polecenie na osadzenie aresztantów zostanie wydane później. Pierwszy meldunek co do wykonania powyższego należy przesłać mi przez specjalnego kuriera najpóźniej jutro o godzinie 11 w południe”²⁷.

Osoby aresztowane w ramach akcji „Inteligencja” w Nowem oraz zatrzymani rolnicy z okolicznych wiosek byli osadzani w więzieniu, które utworzono w budynku byłego sądu grodzkiego. Na przełomie września i października 1939 r. przebywało w nim około dwustu osób. Po przesłuchaniach połączonych z torturami więźniowie zostali rozstrzelani w miejscu masowych egzekucji w Grupie.

Zatrzymani przez Selbstschutz mieszkańcy powiatu świeckiego byli także umieszczani w obozie przejściowym, który mieścił się w budynku byłej gorzelnii. Osadzone tu osoby, wśród których przeważali nauczyciele i rolnicy, zostały zamordowane w Grupie, w nieustalonym miejscu, w pobliżu Luskówka.

²⁶ AIPN, ASG, 25, k. 201; B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972, s. 73; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

²⁷ AIPN, NTN, 207, Proces A. Forstera, k. 21; NTN, 220, Proces A. Forstera, k. 1205.

Aresztowanych w Sępólnie Krajeńskim, Więcborku i Kamieniu Krajeńskim oraz w innych miejscowościach powiatu sępoleńskiego więziono w areszcie Selbstschutzu, który mieścił się w budynku byłego więzienia sądowego w Sępólnie, w obozie dla internowanych w Radzimiru oraz w areszcie Selbstschutzu, zlokalizowanym w budynku zakładu charytatywnego w Kamieniu Krajeńskim. Przetrzymano tam nauczycieli, księży, działaczy społecznych i politycznych. Po przesłuchaniach dużą część więźniów deportowano do obozów koncentracyjnych, wiele osób zamordowano również na miejscu. Kilkunastu mieszkańców Sępólna Krajeńskiego rozstrzelano w październiku przy torze kolejowym Sępólno Krajeńskie–Kamień Krajeński. Dwudziestu więźniów zabito także w październiku pod Radzimiru. W listopadzie policja i Selbstschutz rozstrzelali kilkanaście osób w Sępólnie Krajeńskim za szkołą powszechną oraz na miejscowej strzelnicy.

Oboz dla internowanych w Radzimiru, miejscowości leżącej na wschód od Kamienia Krajeńskiego, między Sępólnem Krajeńskim a Tucholą, służył nie tylko do osadzania inteligencji, aresztowanej w Sępólnie Krajeńskim, Więcborku i Kamieniu Krajeńskim. W piwnicach pałacowych i w stodole więziono także Polaków, zatrzymanych w Tucholi i w powiecie tucholskim.

Systematyczne i masowe aresztowania, jak zeznali świadkowie, zaczęły się na tym terenie w połowie września 1939 r. Dokonywała ich policja, która chodziła w asyście członków Selbstschutzu od domu do domu i zatrzymywała osoby wskazane przez Selbstschutz. Ujętych osadzano początkowo w areszcie, mieszczącym się w budynku sądu w Tucholi, który wkrótce był przepełniony, i stąd przewożono więźniów do obozu w Radzimiru.

W obozie przebywało przeciętnie około tysiąca osób, głównie mieszkańcy powiatu sępoleńskiego i tucholskiego. Straż w obozie pełnili członkowie Selbstschutzu. Komendantem był Werner Sorgatz, volksdeutsch należący do Jungdeutsche Partei, który tuż przed wojną uciekł do Wolnego Miasta Gdańska przed poborem do Wojska Polskiego. Po powrocie wstąpił do Selbstschutzu. Z członków Selbstschutzu składał się także działający w obozie tzw. sąd doraźny, nazywany Volkstribunal, który decydował o dalszym losie uwięzionych osób. Osadzeni w obozie Polacy do chwili wydania wyroku pracowali pod nadzorem Selbstschutzu na polu w okolicznych dobrach.

Część aresztowanych została deportowana do obozów koncentracyjnych. Bardzo rzadko zdarzały się zwolnienia z obozu. Wielu aresztowanych rozstrzelano na miejscu. Do wydania wyroku śmierci wystarczyło doniesienie, że „podsądny” był „fanatycznym Polakiem”. W księdze przy nazwiskach zamordowanych osób wpisywano najczęściej: „sind als fanatische Pole anzusehen” (uważany za fanatycznego Polaka)²⁸.

Masowego przeprowadzania egzekucji Polaków żądał dowódca okręgowy (Kreisführer) Selbstschutzu SS-Standartenführer Wilhelm Richardt, do jesieni 1939 r. członek 42. SS-Standarte w Berlinie, który z formacjami SS przybył we wrześniu 1939 r. na Pomorze. Richardt często wizytował obozy, m.in. obóz w Radzimi. Dopytywał się zawsze, ilu Polaków zostało rozstrzelanych. Podkreślał, że powinni zostać zabici, ponieważ nikt nie jest zainteresowany tworzeniem dużych obozów i „karmieniem tam Polaków” (die Polen durchzufüttern). Domagał się, aby Selbstschutz aresztował przede wszystkim inteligencję i jak najszybciej ją likwidował.

Egzekucje osób, osadzonych w obozie w Radzimi, odbywały się sporadycznie w parku koło pałacu. Masowe rozstrzeliwania przeprowadzono w lasach Rudzkiego Mostu, między rzekami Brdą a Rudą, na południe od Tucholi. W sześciu egzekucjach, które wykonano 24, 27 i 30 października oraz 2, 6 i 10 listopada 1939 r., zamordowano w Rudzkim Moście 335 osób z Tucholi i powiatu tucholskiego. Pretekstem do tej masakry stał się pożar dwóch stodół i chlewa w gospodarstwie Hugona Fritza, volksdeutscha, sprawującego funkcję komisarza w Piastoszynie, miejscowości oddalonej 11 km od Tucholi. Tego samego wieczoru Fritz zmarł na zawał, spowodowany zderzeniem z powodu pożaru. Świadków przesłuchiwał żandarm, który przybył na miejsce pożaru z posterunku w Tucholi. Mimo zeznań, że Fritz sam zaproszył ogień, gdyż wjeżdżał do stodoły z zapalonym cygarem, winą za pożar obarczono miejscowych rolników i oskarżono ich o sabotaż.

W okolicy rozpowszechniono plotkę, że Polacy nie tylko „podłożyli ogień”, ale „zabili Fritza”, i powinni zostać rozstrzelani²⁹. Na skutek tych pogłosek całą sprawę ponownie zbadał, powołany na wniosek miejscowego

²⁸ AIPN, NTN, 223, Proces A. Forstera, k. 2260.

²⁹ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Tuchola, Aresztowania, Egzekucje; ASG, 25, k. 204; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 31/64, Ds. 41/64, Ds. 18/68; NTN, 223, Proces A. Forstera, k. 2275, 2277. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Tuchola, Egzekucje; Sąd Krajowy Mannheim, 154, Wyrok Sądu Krajowego Mannheim w sprawie karnej przeciwko H. Mockowi, W. Richardtowi, W. Sorgatzowi, K. Wollenbergowi, s. 28–44; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

landrata, doraźny sąd wojenny, który także uwolnił oskarżonych od winy. Mimo to pięćdziesiąt osób, głównie rolników z Żalna, oraz kilka osób z Piaستoszyzna, Gostycyna i Raciąża zostało aresztowanych przez Selbstschutz i osadzonych w więzieniu w Tucholi.

Więźniowie 24 października 1939 r. zostali przewiezieni dwoma samochodami ciężarowymi do lasów Rudzkiego Mostu, gdzie już przygotowano masowe mogiły. Na miejscu egzekucji byli obecni volksdeutsche z Selbstschutzu, którzy należeli do oddziału egzekucyjnego, esesmani, którzy mieli rozkaz złożenia relacji von Alvenslebenowi, miejscowy landrat oraz przedstawiciele Wehrmachtu, łącznie co najmniej dwadzieścia osób. Skazańcom, ustawionym w szeregi nad grobami, obwieszczono, że zostaną rozstrzelani, jeżeli nie wydadzą podpalacza. Wówczas wystąpił Franciszek Nogalski (26 l.), wikary z Raciąża, który wziął na siebie winę za podpalenie, aby ratować pozostałe ofiary. Jego heroizm jednak nic nie zdziałał. Egzekucja mimo wszystko odbyła się. Rozstrzelano 45 osób, m.in.: ks. Franciszka Nogalskiego i proboszcza Józefa Czapiewskiego, obydwu z Raciąża; proboszcza z Dąbrówki Konrada Piątkowskiego; kierownika szkoły w Tucholi, Józefa Ossowskiego; urzędników państwowych z Tucholi, Teodora Grzenię i Józefa Chirowskiego; rolników z Żalna.

Następna egzekucja została przeprowadzona 27 października 1939 r. Oddział egzekucyjny składał się z dwunastu członków Selbstschutzu. Do ofiar, przywiezionych samochodami ciężarowymi z obozu w Radzimi, ponownie cynicznie zaapelowano o wydanie podpalacza. Rozstrzelano 45 osób, m.in.: Stanisława Saganowskiego, burmistrza Tucholi; nauczycieli z Tucholi: Alfonsa Gronczewskiego, Waleriana Guza, Bernarda Lamparskiego oraz jego syna Edmunda Lamparskiego; nauczycieli: Józefa Błażkowskiego z Wielkich Budzisk, Antoniego Chojnowskiego z Obrowa, Adama Góreckiego z Klonowa, Leopolda Kowalskiego z Lubiewa, Antoniego Królikowskiego z Małej Kloni i Antoniego Różka z Minikowa. Rozstrzelano również urzędników państwowych, kupców i rzemieślników z Tucholi, księdza dziekana z Bysławia, właściciela młyna z Raciąskiego Młyna oraz rolników z Lubiewic, Żalna, Stobna i Szumiącej.

Kolejne egzekucje w Rudzkim Moście odbyły się w podobny sposób. Przy następnych również ponawiano apele o ujawnienie podpalacza, choć Niemcy wiedzieli, że sprawcą pożaru był właściciel majątku. Ofiary, które same wykopały mogiły, nie klękały nad dołem, lecz musiały wchodzić do niego po sześć osób i tam były zabijane. Zamordowano około sześćdzie-

sięciu osób w każdej. Rozstrzelano m.in.: inżyniera nadleśniczego z Wozivody Konstantego Kamińskiego i sekretarza nadleśnictwa z Trzebcin Leona Szwarackiego, nadleśniczego z Sarniej Góry Józefa Wilgodzkiego i leśniczego z Wierzchosławic Zbigniewa Żychlińskiego. Rozstrzelano wielu nauczycieli: Leonarda Ogrzewalskiego i Antoniego Wysockiego z Gostycyna, Huberta Przybyłę z Małego Gacna, Alojzego Bieseka z Krągu, Cyryla Chylewskiego z Wielkiego Mędromierza, Władysława Kilichowskiego i Feliksa Kłosowskiego z Nowych Sumin, Władysława Lewandowskiego ze Śliwic, Bolesława Megera ze Stobna, Jana Splettwesena z Przyrowej, Sylwestra Szarkowskiego z Krzywogońca, Stanisława Szymańskiego z Lińska, Adama Cyrę, Stanisława Chałasińskiego i Leonarda Chwaścińskiego z Okonin, Waleriana Gussa z Tucholi i Feliksa Kłosowskiego z Kęsowa. Rozstrzelano rolników z Lubiewa, Raciąża, Rzepicznej, Iwieca, Wielkiej Klonii, Łyskowa, Tucholi, Śliwic, Bagienicy, Minikowa, Wysokiej Wsi, Byśławia, Kiełpin, Kęsowa i Żalna. Rozstrzelano sołtysa z Jeleńcza, listonoszy, kolejarzy, policjantów, rzemieślników i kupców z Kęsowa, Wysokiej Wsi, Tucholi, Śliwic i Trutnowa.

W Grudziądzu, Nowym Mieście Lubawskim, Wąbrzeźnie, Brodnicy, Rypinie i Lipnie, które weszły w skład **rejencji kwidzyńskiej**, oraz w okolicznych wioskach masowe aresztowania przeprowadzały policja i miejscowy Selbstschutz w październiku 1939 r.

W Grudziądzu zatrzymane osoby osadzano w obozie przejściowym Selbstschutzu, utworzonym w październiku w budynku byłego internatu. Umieszczono tam m.in.: nauczycieli, urzędników, działaczy społecznych, kupców, adwokatów i 150 księży z Grudziądza i okolicznych miejscowości. Wśród więźniów było także około dwustu chłopców, uczniów, mieszkających w internacie, których wywieziono na roboty przymusowe do III Rzeszy. Ogółem w obozie osadzono 4–5 tys. osób. Na terenie obozu działał tzw. sąd doraźny Selbstschutzu. Na podstawie jego wyroków część uwięzionych osób deportowano do obozów koncentracyjnych, nieznaną część wypuszczono na wolność, natomiast trzysta osób rozstrzelano na miejscu.

Dziesięciu zakładników, nauczyciela, wojskowych, działacza sportowego oraz urzędników kolei, sądu i policji, którzy byli członkami Polskiego Związku Zachodniego, zamordowano w egzekucji publicznej na rynku w Grudziądzu 29 października 1939 r. Strzelał do nich oddział Selbstschutzu, który dobijał rannych. Umierający krzyczeli: „Jeszcze Polska nie

zginęła”. Inne ofiary wywożono na egzekucje pod Grudziądz, a na miejsce kaźni wybierano tereny niewidoczne i mało dostępne³⁰.

Selbstschutz 11 listopada 1939 r. na tzw. fortach rozstrzelał 25 mieszkańców Grudziądza. Zamordowano nauczycieli: Bronisława Murawskiego, Jana Brzezińskiego, Pawła Galona, Wiktora Kleszczyńskiego, Antoniego Maternę, Józefa Olszewskiego, Władysława Salonka, Jana Szczypińskiego, Andrzeja Steczkę i Juliana Zelka. Ofiarami egzekucji byli również: ks. Jan Klunder, Antoni Pastwa, Antoni Sobisz i katecheta ks. Jan Rogalski. Rozstrzelano także kobiety: Klarę Chlewską, Helenę Hańczewską, Annę Korzeniewską i Zofię Szychowską oraz urzędników, kupców, właścicieli księgarni i drogerii, ogrodnika i rzemieślników.

Przy leśniczówce Park Miejski dokonano egzekucji 37 mieszkańców Grudziądza. Masowe egzekucje Selbstschutz przeprowadzał w październiku i listopadzie 1939 r. w części Grudziądza, zwanej Księżymi Górą. Rozstrzelano tam kilkaset ofiar, przywiezionych z obozu w Grudziądzu. Zwłoki zamordowanych osób zostały zakopane w pięciu zbiorowych grobach. Rozstrzelano wówczas: nauczycieli, kupców, pracowników sądu, lekarzy, adwokatów, księży, policjantów i rolników.

Dwustu mieszkańców Białochowa, miejscowości leżącej pod Grudziądzem, oraz okolicznych wsi funkcjonariusze SS i członkowie Selbstschutz rozstrzelali w lasach pod Białochowem. Zabito rolników z Białochowa, Nowej Wsi, Rogózna, Dusocina, Lisich Kątów, Dąbrówki Królewskiej, Mokrego, Leśniewa i Owczarek. Zamordowano m.in.: Stanisława Kamińskiego (15 l.) z Leśniewa, kapitana WP Mariana Bardowskiego, policjantów i wielu miejscowych robotników z Białochowa i Nowej Wsi. Rozstrzelano także kobiety – Helenę Biedzińską i Pelagię Bieniak, żony rolników z Białochowa³¹.

Aresztowanych mieszkańców Łasina, miejscowości oddalonej 16 km od Grudziądza, oraz mieszkańców okolicznych wsi rozstrzelał oddział Selbstschutzu w kilku egzekucjach, przeprowadzonych w Łasinie i oko-

³⁰ AIPN, Alert ZHP, z. 2, k. 38; Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Grudziądz, Aresztowania, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 44/67, Ds. 28/68, Ds. 38/68; NTN, 224, Proces A. Forstera, k. 2694, 2697; NTN, 225, Proces A. Forstera, k. 2908; NTN, 238, Proces A. Forstera, k. 139; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

³¹ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Grudziądz, Egzekucje; ASG, 23, k. 163; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 38/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Grudziądz, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

licy w październiku 1939 r. Łącznie zamordowano 150 osób, w tym rolników z Jankowic, kupców ze Słupnicy, proboszcza parafii Święte Leona Gregorkiewicza, sołtysa wsi Jankowice Juliana Dymnego oraz sołtysa wsi Szembruk Wojciecha Lisiewicza. Rozstrzelano pięcioosobową rodzinę Karbowskiich z Nogatu oraz ośmiu rolników z Przęsławic koło Łasina³².

W tym samym czasie przeprowadzono aresztowania także w Radzynie Chełmińskim i okolicy. Zatrzymanych osadzono w klasztorze Kapucynów w pobliskim Rywałdzie, a następnie rozstrzelano w lesie koło Starej Rudy pod Radzynie. Zamordowano tam mieszkańców Radzyna Chełmińskiego, Rywałdu, Blizinka, Zielnowa, Blizna i Starej Rudy.

W Brodnicy i powiecie brodnickim masowych aresztowań dokonano wśród inteligencji i miejscowych rolników. Zatrzymane osoby osadzano w areszcie policji bezpieczeństwa w Brodnicy. Po przesłuchaniach były deportowane do obozów koncentracyjnych lub zabijane na miejscu. Egzekucje przeprowadzały policja i Selbstschutz w lesie koło majątku Birkenek. Zwłoki rozstrzelanych osób zostały przez Niemców spalone podczas akcji zacierania śladów.

Aresztowanych w Rypinie i powiecie rypińskim osadzano w areszcie policyjnym, utworzonym we wrześniu 1939 r. w Rypinie, którym dysponował także Selbstschutz. Po przesłuchaniach uwięzionych mordowano na miejscu, a zwłoki wywożono do lasów w Skrwilnie. Egzekucje, których ofiarą padło kilkaset osób, trwały kilka tygodni.

W piwnicach aresztu policji, określanego przez mieszkańców Domem Kaźni, zostało rozstrzelanych m.in. 96 nauczycieli z Rypina i powiatu rypińskiego. Zostali oni wezwani przez niemieckiego inspektora szkolnego na związaną z organizacją nowego roku szkolnego konferencję oświatową, która miała się odbyć 21 października. Zebranych w siedzibie starostwa przewieziono do budynku gestapo i uwięziono. Podczas sprawdzania tożsamości nauczycielom odbierano dokumenty, pieniądze, zegarki i inne wartościowe przedmioty. Po wstępnych przesłuchaniach nauczycieli zamordowano w piwnicach aresztu na początku listopada 1939 r. Zostali wówczas rozstrzelani nauczyciele, inspektorzy szkolni i kierownicy szkół w Rypinie: Antoni Baczyński, Teodozja Łapkiewicz, Wacław Malanowski,

³² AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Grudziądz, Aresztowania, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; ASG, 23, k. 142; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 38/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Grudziądz, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

Helena Ogińska, Bolesław Pędzioch, Zygmunt Przetakiewicz, Marcelli Świtalski, Eugenia Wojciechowska, Władysława Wojnowska; nauczyciele ze szkół w Skrwilnie: Maria Gościcka, Edward Krasieński, Antoni Kułakowski, Helena Malczykowa, Józef Wardzyński; nauczyciele ze szkoły w Okalewie: Adam Biedrzycki, Genowefa Dobrzeńska, Zofia Sroczyńska; nauczyciele ze szkoły w Świedziebni: Leonard Adamski, Józef Kessel, Janina i Roman Kordylewscy, Wiktor Symoni; nauczyciele ze szkoły w Półwiesku: Zofia i Andrzej Domeradscy, Mieczysław Malinowski; nauczyciele ze szkoły w Czarnem: Anna Brzezicka, Stanisław Brzeziński, Zofia Cygańska.

Rozstrzelano także nauczycieli: Teofila Bartoszewskiego i Stefana Mieszkowskiego z Osieka, Ludwika Bejgrowicza z Radzyna, Jadwigę Betlejewską i Anielę Szcześniak ze Stępowa, Józefa Brzozowskiego ze Skudzaw, Wiktora Brzuskiego i Stanisława Kowalczyka z Żalem, Marię Dembowską z Rudnik Dużych, Edwarda Górnego z Wąpielska, Janinę i Władysława Grabowskich oraz Tadeusza Mirosławskiego z Chraponia, Zofię Hurdowicz, Henryka Napiórkowskiego i Jana Tykarskiego z Rogowa koło Skępego, Marię Karolkiewicz i Stanisława Mackiewicza ze Zbójna, Henryka Kaźmierkiewicza z Gałkowa, Henryka Kopczyńskiego z Nowej Wsi, Antoniego Kossakowskiego z Róż, Juliusza Kraśnickiego i Leonarda Krawczyka z Chrostowa, Karola Króla z Kiełpin, Józefa Krzywińskiego z Trębina, Władysława Kwiatkowskiego z Dulaska, Ewę Kulczewską z Czyżewa, A. Pęcherka i Stanisława Reńskiego z Karwi, Józefa Romanowskiego z Gójska koło Skępego, Bolesława Rumianka z Nadróża, Jana Rumianowskiego z Rudy, Helenę Semszerową z Zakrocza oraz nauczycieli z Janowa koło Świedziebni, Przywitowa, Sokołowa, Obór, Łukomia koło Sierpca, Radonina, Dobrego, Dobrzynia nad Wisłą, Strzyg, Płonnego i Likca³³.

Kilkaset osób, aresztowanych w Rypinie, Brodnicy, Wąbrzeźnie i Skrwilnie, rozstrzelano w lasach w Skrwilnie w licznych egzekucjach, przeprowadzonych między 15 października a 15 listopada 1939 r. Zamordowano m.in. inspektora szkolnego z Rypina Michała Cezaka oraz nauczycieli ze Skrwilna, Półwieska Małego i Skudzaw. Zwłoki zakopano w ośmiu grobach o wymiarach 4 m na 3 m i 5 m na 3 m. W 1944 r. zostały spalone przez okupanta w ramach akcji zacierania śladów zbrodni.

³³ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Rypin, Egzekucje; ASG, 24, k. 14; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 23/65. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Rypin, Egzekucje; M. Walczak, *Straty...* (pow. Rypin); *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

Pewną liczbę osób członkowie Selbstschutzu rozstrzelali w październiku 1939 r. na boisku sportowym w Rypinie oraz na cmentarzu żydowskim. Około dwustu osób z Rypina i okolicy zamordowano w lasach Rusinowa koło Rypina.

Aresztowanych w Brodnicy i powiecie brodnickim rozstrzelano w miejscu masowych egzekucji w lesie Brzezinka (gmina Zbicžno), na północ od Brodnicy. W październiku 1939 r. funkcjonariusze policji i członkowie Selbstschutzu zabili w licznych egzekucjach około czterystu osób. Zwłoki zakopano w miejscu zbrodni. W 1944 r. zostały spalone przez okupanta podczas akcji zacierania śladów. Rozstrzelano m.in. nauczycieli ze szkół w Brodnicy: Feliksa Adamamisa, Waleriana Bereżewskiego i Waleriana Berwickiego, Jana Koncza, Zygmunta Rozwadowskiego, Jana Różyckiego; nauczycieli ze szkoły w Zbicznie: Helenę Siekarzanę i Mariana Kałwę; nauczyciela ze szkoły w Nieżywiciu Romana Beyera i nauczyciela ze szkoły w Budach Maksymiliana Szymańskiego. Rozstrzelano w tym miejscu także wielu mieszkańców Lembarga, Żmijewa, Cichego, Zbiczna, m.in. nadleśniczego Antoniego Guzowskiego i oberżystów Józefa Jurkiewicza i Ludwika Daszkowskiego, oraz mieszkańców Brzezinki, Maliszewa i Jabłonowa.

Osoby, aresztowane w Lipnie i w powiecie lipnowskim, osadzano w budynku więzienia sądowego, a następnie wywożono na egzekucje do Lasów Karnkowskich pod Lipnem. Zamordowano tam około dwustu miejscowych rolników i robotników, mieszkańców Lipna, Wielgiego, Lubina koło Lipna, Bartoszeza, Kikołu, Jarczewa, Nowej Wsi, Karnkowa, Skepego, m.in. Stanisława Więckowskiego, który był członkiem Straży Obywatelskiej we wrześniu 1939 r. Dziesięć osób rozstrzelano w egzekucji publicznej 3 listopada 1939 r. na rynku przed budynkiem Zarządu Miejskiego w Lipnie.

Egzekucji dokonywano także w Lasach Radomickich koło Lipna. Rozstrzelano tam 8 października 1939 r. 23 rolników i robotników rolnych z Radomic i Bobrowników, którzy byli członkami Związku Strzeleckiego.

Aresztowania przedstawicieli inteligencji w Lipnie i powiecie lipnowskim nie odbywały się podczas obław. Aby ująć nauczycieli, księży, właścicieli dużych gospodarstw (ponad 50 ha), zastosowano taki sam podstęp jak w Toruniu i w Rypinie. Nauczyciele zostali wezwani 17 października do inspektoratu szkolnego na rzekome zebranie w sprawach szkolnictwa. Po wejściu na salę, która została otoczona przez policję, nikt z uczestników spotkania nie mógł jej opuścić. Aresztowano 71 nauczycieli z Lipna

i powiatu lipnowskiego, m.in. Stanisława Estkowskiego, kierownika szkoły w Dobrzyniu i nauczycieli z Dobrzynia: Aleksandra Cybulskiego, Dymitra Głuszkiewicza i Henryka Malinowskiego. Ujęto inspektora szkolnego w Lipnie, Zygmunta Czajkowskiego oraz nauczycieli z Lipna: Stanisława Aprila, Józefa Brzezińskiego oraz jego brata Antoniego Brzezińskiego kierownika szkoły w Myślakówku, Bogdana Chmielowskiego, Jana Michałowskiego, Kazimierza Przemienieckiego i Wincentego Winnickiego. Aresztowano nauczycieli ze szkoły w Skępem: Czesława Jankowskiego, Franciszka Kacprowicza i Jana Kanieckiego. Ponadto ujęto nauczycieli ze szkół w Płonczynie, Wichowie, Maliszewie, Dobrzejewicach, Działyniu, Karnkowie, Bobrownikach, Wólce, Czernikowie, Glewie, Suminie, Kikole, Fabiankach, Jarczewie, Oborowie, Czarnem, Trutowie, Płomianach, Wymyślinie, Osówce, Czermnie, Jastrzębiu, Liwtosławiu, Grodzeniu, Łachycie, Węgiersku, Hucie, Świątkowiznie i w Głównie. Aresztowanych przewieziono do aresztu policji, mieszczącego się w budynku więzienia sądowego we Włocławku.

W podobny sposób ujęto posiadaczy majątków ziemskich w powiecie lipnowskim. Miejscowy zarządca gospodarczy powiatu Lipno (Kreisbauernführer) wezwał gospodarzy, posiadających gospodarstwa powyżej 50 ha, na konferencję, której celem miały być pilne sprawy gospodarcze. Stawiło się ponad sześćdziesięciu ziemian z powiatu lipnowskiego i włocławskiego. Salę, w której miało się odbyć rzekome spotkanie, otoczyli uzbrojeni Niemcy, tak że nikt nie mógł z niej wyjść. Aresztowano właścicieli dóbr w gminie Fabianki, Bobrowniki, Jastrzębie, Chalin i Zaduszniaki. W wielu wypadkach na zebranie przybyli ojcowie z synami. Wszystkich ich zatrzymano. Aresztowano Janusza Tymienieckiego z Brzeźna i jego syna Wojciecha, Stanisława Pomirskiego z Chlebowa i jego syna oraz Stanisława Duszyńskiego z Zajeziorza i jego dwóch synów. Ujęte osoby załadowano do samochodów i wywieziono do więzienia we Włocławku. Rodziny zatrzymanych poinformowano, że mężczyźni zostali wysłani na sześciotygodniowy kurs gospodarczy do Prus Wschodnich. W więzieniu we Włocławku do nauczycieli i ziemian dołączono dwudziestu aresztowanych księży z powiatu lipnowskiego. Część osób następnie deportowano do obozów koncentracyjnych i tam zamordowano. Wielu więźniów przewieziono do obozu policji bezpieczeństwa w Hohenbruch koło Królewca. Pracowali przy budowie autostrady berlińskiej na odcinku Królewiec–Kętrzyn w obozach Rudau II, Beidritten i Gross Mischen. Ostatnie listy od aresz-

towanych rodziny otrzymały z datą 12 grudnia 1939 r. Po tej dacie listy do więźniów były zwracane rodzinom z dopiskiem: „odbiorca nieznan, odjechał”. Rodziny informowano, że osoby przewiezione do Prus Wschodnich zostały ewakuowane do Generalnego Gubernatorstwa. Żadna z osób aresztowanych w powiecie lipnowskim i wywiezionych do Prus Wschodnich nie wróciła do domu. W rzeczywistości wszyscy zostali rozstrzelani w pobliskich lasach³⁴.

Masowe aresztowania mieszkańców Nowego Miasta Lubawskiego oraz okolicznych miejscowości w ramach akcji „Inteligencja” przeprowadzał miejscowy Selbstschutz. Ofiary osadzano w budynku więzienia sądowego w Nowym Mieście Lubawskim oraz w areszcie Selbstschutzu, który mieścił się w jego siedzibie. Więźniów po przesłuchaniach deportowano zazwyczaj do obozów koncentracyjnych. Ponad 150 osób rozstrzelano jednak na miejscu. Egzekucje odbywały się w lesie koło Nawry, na północny zachód od Nowego Miasta Lubawskiego. Publiczną egzekucję wykonano także na terenie miasta. Oddział Selbstschutzu rozstrzelał 7 grudnia 1939 r. piętnastu Polaków w odwecie za pożar budynków gospodarczych w Gryźlinach, m.in. zabito rzemieślników z Nowego Miasta Lubawskiego, rolników z Mikołajek i Gryźlin, księdza aresztowanego na terenie powiatu rypińskiego i przywiezionego na miejsce egzekucji z klasztoru Karmelitów w Oborach.

Ten sam pretekst posłużył członkom Selbstschutzu do rozstrzelania 7 grudnia 1939 r. w egzekucji publicznej na terenie Lubawy dziesięciu mieszkańców miasta³⁵.

Masowe aresztowania w ramach akcji „Inteligencja” nastąpiły także w Wąbrzeźnie i innych miejscowościach powiatu wąbrzeskiego. W październiku policja i Selbstschutz przeprowadziły tam wielką obławę, w której wyniku ujęto ponad tysiąc osób. Zatrzymane osoby osadzono w obozie przejściowym, utworzonym w zabudowaniach miejscowej fabryki. Osadzono tam około ośmiuset osób. Aresztowanych umieszczano także w areszcie policji, który został zorganizowany w budynku więzienia sądowego w Wąbrzeźnie.

³⁴ AIPN, Alert ZHP, z. 2, k. 341; Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Lipno, Egzekucje; ASG, 24, k. 28; SWWW, 746, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 85–85f. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Lipno, Egzekucje; M. Walczak, *Straty...* (pow. Lipno).

³⁵ AIPN, Alert ZHP, z. 10, k. 640; Ankiety OKBZH Olsztyn, pow. Nowe Miasto Lubawskie, Egzekucje; ASG, 23, k. 154; ASG, 24, k. 31; NTN, 225, Proces A. Forstera, k. 2958–2966. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. olsztyńskie, pow. Nowe Miasto Lubawskie, Egzekucje.

Z obu miejsc odosobnienia więźniowie byli wywożeni na egzekucje. Jedną z pierwszych odbyła się 17 października 1939 r. na polach pod Niełubiem, miejscowością leżącą na południe od Wąbrzeźna. Funkcjonariusze policji i członkowie Selbstschutzu rozstrzelali tam ośmiu znanych mieszkańców Wąbrzeźna, członków Polskiego Związku Zachodniego, m.in. starostę powiatu wąbrzeskiego Zygmunta Kalksteina.

Miejscem masowych egzekucji dla Wąbrzeźna i powiatu była piaskownia w Łopatkach, miejscowości leżącej 11 km na północ od Wąbrzeźna. Funkcjonariusze policji i SS oraz członkowie Selbstschutzu zamordowali tam ponad 2 tys. osób z Wąbrzeźna i powiatu wąbrzeskiego. W 1944 r. zwłoki zamordowanych zostały spalone przez okupanta w ramach akcji zacierania śladów zbrodni. Udało się ustalić zaledwie kilkadziesiąt nazwisk zabitych osób, m.in. ks. Jana Brejskiego i ks. Jana Pupela, posła na Sejm RP Władysława Klimka i jego brata Bernarda Klimka, nauczycieli Mikołaja Sampa i Alojzego Rejmana. Zamordowano tam również Józefa Sukiennika i jego synów Józefa i Szczepana, rolników z Łopatek oraz rzemieślników i rolników z Piwnic, Książek, Grubna, Wąbrzeźna i Kowalewa³⁶.

Liczba obław i aresztowań, a także egzekucji, przeprowadzonych przez policję i Selbstschutz w 1939 r. na Pomorzu Gdańskim, przytłacza swoim ogromem. Rozstrzelano i deportowano do obozów koncentracyjnych tak dużą liczbę osób, że gdy dowódca oddziału SD-EK 16 „Bromberg” SS-Sturmabführer Röder obwieszczał 17 listopada zakończenie akcji „Inteligencja” w Bydgoszczy, meldował jednocześnie, że w Bydgoszczy i innych miastach Pomorza „nie ma już polskiej inteligencji zdolnej do działania”.

Akcja „Inteligencja” wbrew temu, co stwierdzał meldunek, nie została zakończona. Kontynuowano ją przez następne miesiące 1940 r. Pretekst do jej przedłużenia został przedstawiony w piśmie landrata powiatu bydgoskiego z 9 stycznia 1940 r., skierowanym do burmistrzów miast, komisarzy obwodowych, posterunków policji porządkowej – żandarmerii oraz posterunków policji ochronnej w miastach. Pismo dotyczyło rzekomego „aroganckiego zachowania się Polaków”. Landrat alarmował, że „zachowanie Polaków jest coraz bardziej bezczelne”, a zuchwałość owa miała przejawiać się w „głośnym mówieniu po polsku w miejscach publicznych” i w „zaczę-

³⁶ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Wąbrzeźno, Egzekucje; ASG, 25, k. 178; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 31/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Wąbrzeźno, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

pianiu dzieci niemieckich na ślizgawkach przez polskich wyrostków”. Dalej landrat przypominał, że „powiatowe komendy policji mają obowiązek ukroćić te prowokacje ze strony Polaków przez aresztowanie”. Pouczał również, że „w sprawie zastosowania aresztu prewencyjnego należy utrzymywać jak najściślejszy kontakt z policją bezpieczeństwa”. Aresztowane przez policję porządkową osoby miały być przekazywane policji bezpieczeństwa i osadzone w więzieniach policji bezpieczeństwa lub w więzieniach sądowych³⁷.

Rzekoma arogancja Polaków, którą opisał landrat, była jednak zupełnie inaczej postrzegana przez Niemców, którzy zachowali niezależność oceny. Uwagi na temat sytuacji Polaków w pierwszych miesiącach okupacji zanotował oficer sztabowy w Bydgoszczy w randze majora, który w 1940 r. został przeniesiony na stanowisko oficera ds. opieki nad wojskiem i szpitalami w Bydgoszczy. Oficer ten nie zauważył arogancji Polaków. Wprost przeciwnie, stwierdził: „już samo objęcie służby pozwoliło na wstrząsające spostrzeżenie. Bieda, fizyczne i duchowe wyczerpanie dziesiątków tysięcy cierpiących Polaków. Uciemnienie i szykanowanie całego narodu przez z człowieczeństwa wyzute gestapo, najgorszymi metodami represyjnymi, krew w żyłach mrozącymi, było na porządku dziennym”. Oficer sztabowy oprócz strasznej udręki Polaków dostrzegł także ich ogromne przywiązanie do idei państwa polskiego. Swoje odczucie wyraził następującymi słowami: „Polacy, nawet w najgłębszym załamaniu, nie stracili wiary, wierzyli w zmartwychwstanie swojej broczącej [...] zdeptanej ojczyzny”³⁸.

Podobne w treści spostrzeżenia zawierały także raporty policji. W meldunku z 9 stycznia 1940 r. stwierdzono, że 31 grudnia 1939 r. duża liczba Polaków zebrała się w kościele w Wolentalu. Śpiewano polskie pieśni, m.in. „Jeszcze Polska nie zginęła” i „Nie rzucim ziemi”. Kościół został zamknięty przez żandarmerię. Śpiew określono w meldunku jako „wrogie manifestacje w stosunku do Niemców” (deutschfeindliche Äusserungen). Polaków aresztowano i osadzono w więzieniach³⁹.

Najprawdopodobniej uwaga, że nie udało się mimo zbrodniczych działań złamać duchowego oporu Polaków, stała się powodem dalszego prowadzenia akcji „Inteligencja”.

³⁷ AIPN, NTN, 232, Proces A. Forstera, k. 5140.

³⁸ AIPN, NTN, 232, Proces A. Forstera, Materiał niemieckiego oficera sztabowego Focka, przysłany przez Polską Misję Wojskową w Berlinie prokuratorowi Najwyższego Trybunału Narodowego, k. 5066–5080.

³⁹ AIPN, NTN, 187, Proces A. Forstera, k. 50.

W okresie od stycznia do kwietnia 1940 r. na terenie prowincji nastąpiła seria masowych aresztowań. Zatrzymane osoby osadzano w aresztach i więzieniach, a później deportowano do obozów koncentracyjnych, w których zostali zamordowani.

W KL Oranienburg zginęli, m.in.: Klemens Malicki, dyrektor Państwowego Liceum i Gimnazjum w Brodnicy; Tadeusz Piniecki, kierownik szkoły w Murucinie; Wincenty Winnicki, kierownik szkoły w Lipnie, i Bogdan Chmielowski, nauczyciel z tej szkoły; Lucjan Pawłowski, kierownik szkoły w Straszewach; Eugeniusz Dziarnowski, nauczyciel ze szkoły w Toruniu; Damazy Jaworski i Józef Wachowski, nauczyciele w Państwowym Pedagogium w Toruniu; Stanisław Laska, nauczyciel Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika w Toruniu; Franciszek Neubauer, nauczyciel w Toruniu; Stanisław Riess, dyrektor Gimnazjum oo. Redemptorystów w Toruniu; ks. Szukalski, katecheta w Państwowym Gimnazjum w Inowrocławiu; ks. Brunon Szymański, katecheta w Państwowym Gimnazjum w Świeciu.

W KL Mauthausen-Gusen zostali zamordowani, m.in.: Antoni Szymański, nauczyciel w Jastrzębiu; Franciszek Bęcki i Józef Gorzkiewicz, nauczyciele w bydgoskich szkołach; Stanisław Goździkowski, nauczyciel w Osieku; Władysław Królikowski, nauczyciel w Nieszawie; Wojciech Wacowski, nauczyciel Miejskiego Gimnazjum Żeńskiego w Bydgoszczy; Józef Wende, nauczyciel Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczy; Paweł Góra, nauczyciel w Gdyni Obłuzu i Mrzezynie koło Redy; Jan Porożyński, nauczyciel w Grudziądzu; Stefan Sobczak, nauczyciel w Sławkowie koło Kowalewa Pomorskiego; Edward Balasiewicz, nauczyciel w Płonczynie; Antoni Brzeziński, kierownik szkoły w Mysłakówku; Józef Brzeziński, nauczyciel w Lipnie; Zygmunt Czajkowski, inspektor szkolny w Lipnie; Henryk Dulczewski, kierownik szkoły w Dobrzejewicach; Jan Kaniecki, kierownik szkoły w Skępem; Władysław Karczewski, nauczyciel w Karnkowie; Józef Katkiewicz, kierownik szkoły w Bobrownikach; Anastazy Kępczyński, kierownik szkoły w Wólce; Jan Klimczewski, kierownik szkoły w Glewie; Zdzisław Koziński, kierownik szkoły w Kikole; Kazimierz Kucharski, kierownik szkoły w Oborowie; Antoni Kutermankiewicz, kierownik szkoły w Czarnem; Franciszek Lewandowski, kierownik szkoły w Trutowie; Edward Malinowski, nauczyciel w Dobrzyniu nad Wisłą; Feliks Martewicz, kierownik szkoły w Osówce; Teofil Masztak, nauczyciel w Karnkowie; Kazimierz Ostrowski, nauczyciel w Liwtostawie; Anzelm Żelazny, nauczyciel w Lubawie; Władysław Baranowski,

nauczyciel w Wejherowie; Henryk Ziemkiewicz, nauczyciel w Białej; Stefan Grabarczyk, nauczyciel w Tomisławicach; Józef Kopeć, nauczyciel w Sędzinie; Józef Samborski, nauczyciel w Mąkoszynie; Stefan Woźniak, nauczyciel w Witowie; Leon Filcek, nauczyciel w Świerczynku; Teodor Kaczorowski i Paweł Kałamarski, nauczyciele w Toruniu; Józef Regel, nauczyciel Państwowego Liceum i Gimnazjum w Toruniu; Juliusz Śliwiński, nauczyciel w Śliwicach; Kazimierz Ziemniewicz, kierownik szkoły w Psarach; Franciszek Januchowski, kierownik szkoły w Samostrzelu; Feliks Kurowski, nauczyciel w Miasteczku Krajeńskim; Wiktor Obrowski, nauczyciel w Wapielsku; Antoni Depczyński, nauczyciel w Chełmży i komendant hufca ZHP.

W KL Dachau zostali zamordowani, m.in.: Aleksander Maresz, nauczyciel w Państwowej Szkole Morskiej w Gdyni; Juliusz Zieliński, nauczyciel w Grudziądzu; Aleksander Chyliński, kierownik szkoły w Skarszewach; Bronisław Chełminiak, nauczyciel w Wichowie; Leon Galicki, kierownik szkoły w Działyniu; Stefan Kołaczyński, nauczyciel w Czernikowie; Tadeusz Kornacki, kierownik szkoły w Suminie; Piotr Krupa, kierownik szkoły w Fabiankach; Franciszek Krzywosiński, kierownik szkoły w Jarczewie; Stanisław Kucharski, kierownik szkoły w Bobrownikach; Jan Michałowski i Jan Przemieniecki, nauczyciele w Państwowym Gimnazjum w Lipnie; Stanisław Wójkiewicz, nauczyciel w Świątkowiznie; Julian Wypijewski, nauczyciel w Główninie; Władysław Żołnowski, kierownik szkoły w Wichowie; Alojzy Gliński, nauczyciel w Bolszewie, członek Polskiego Związku Zachodniego; Klemens Miotka, nauczyciel w Starzynie; Józef Gruza, nauczyciel w Morzycach; Kazimierz Kamiński i Leon Świtkiewicz, nauczyciele w Lubaniu; Eugeniusz Dziuranowski, nauczyciel w Toruniu; Bogusław Magiera i Józef Szykowski, nauczyciele w Toruniu; Bolesław Woźniak, nauczyciel z Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika w Toruniu; Leon Znaniński, kierownik szkoły w Nawrze; ks. Franciszek Dachtera, katecheta w gimnazjum w Bydgoszczy; ks. Grzebielewski, katecheta w Wichowie; ks. Jan Wieczorek, katecheta w Radziejowie⁴⁰.

Część osób, aresztowanych w 1940 r., rozstrzelano w masowych egzekucjach. W styczniu i lutym 1940 r. członkowie Selbstschutzu zamordowali około sześćdziesięciu osób w Słupskim Młynie (pow. grudziądzki). Ciała pogrzebano w ciągnących się rowach strzeleckich.

⁴⁰ M. Walczak, *Straty...*, s. 203–258.

W styczniu 1940 r. w Dolinie Igielskiej oraz na polach pod Chojnicami członkowie Selbstschutzu dokonali egzekucji około trzydziestu mieszkańców Chojnic i Brusów.

Kilkudziesięciu mieszkańców Bydgoszczy, Drzycimia, Lucimia i Osia członkowie Selbstschutzu rozstrzelali w styczniu 1940 r. w lesie koło Jastrzębia (gmina Drzycim).

W 1940 r. funkcjonariusze gestapo zamordowali w lasach Kurzabiela pod Strzelnem (pow. mogileński) około dwustu osób. W 1944 r. zwłoki spalono w ramach akcji zacierania śladów zbrodni. Nazwisk ofiar nie ustalono.

W Mniszku (gmina Dragacz) w miejscowej żwirowni, która została wybrana na miejsce masowych egzekucji, rozstrzeliwania, dokonywane przez członków Selbstschutzu, trwały do końca kwietnia 1940 r. Od października 1939 r. do kwietnia 1940 r. zamordowano tam kilka tysięcy osób.

W 1940 r. przeprowadzono także egzekucje na osobach, aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja” w Lasach Piaśnickich i w Lasach Szpęgawskich. W styczniu 1940 r. rozstrzelano w Lasach Szpęgawskich 33 mieszkańców Tczewa, m.in. trzech policjantów, kilku urzędników i kilku kupców. Rozstrzelano także wielu mieszkańców powiatu tczewskiego. Zamordowano trzech mieszkańców Mieścina i trzech mieszkańców Szpęgawy, m.in. chłopca w wieku 11–14 lat, wójta wsi Bielsk i rolnika ze wsi Gąsiorki⁴¹.

Oblicza się, że w okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie zamordowano jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. w akcji bezpośredniej około 40 tys. mieszkańców Pomorza. W tym samym czasie tysiące osób zesłano do obozów koncentracyjnych, w których poniosły śmierć.

Miejsca masowych egzekucji, przeprowadzonych przez policję i Selbstschutz w ramach akcji „Inteligencja” na terenach, które weszły w skład okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie.

Rejencja gdańska

1. Gdańsk Zaspą, egzekucja, 5 października 1939 r.
2. Gdynia, ul. Świętojańska, egzekucja, październik 1939 r.
3. Gdynia, okolice dworca kolejowego, egzekucje, październik, listopad 1939 r.

⁴¹ AIPN, ASG, 23, k. 153. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. bydgoskie, pow. Grudziądz, pow. Świecie, Egzekucje; woj. gdańskie, pow. Chojnice, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. toruńskie.

4. Gdynia Obłuże, egzekucja, 10 listopada 1939 r.
5. Szymankowo, egzekucja, 1 września 1939 r.
6. Kartuzy, Wzgórze Wolności, egzekucja, 14 września 1939 r.
7. Kartuzy, lasy, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
8. Lasy Piaśnickie koło Wejherowa, liczne egzekucje, październik, listopad, grudzień 1939 r., styczeń 1940 r.
9. Lasy Szpęgawskie koło Starogardu Gdańskiego, liczne egzekucje, październik, listopad, grudzień 1939 r., styczeń 1940 r.
10. Kokoszkowy, las, koło Starogardu Gdańskiego, egzekucja, 13 września 1939 r.
11. Starogard Gdański, las, liczne egzekucje, wrzesień, październik 1939 r.
12. Lasy Kaliskie w gminie Somonino koło Kartuz, liczne egzekucje, wrzesień, październik, listopad 1939 r.
13. Las pod Goręczynem koło Somonina, egzekucje, 29 października 1939 r.
14. Dolina Igielska koło Chojnic, liczne egzekucje, październik 1939 r., styczeń 1940 r.
15. Las Skarszewski, liczne egzekucje, październik, pierwsze dni listopada 1939 r.
16. Las między Skarszewami a Więckowami, egzekucje, październik, listopad 1939 r.
17. Las Mestwinowo koło Skarszew, egzekucja, 25 października 1939 r.
18. Nowy Wiec koło Skarszew, egzekucja, 19 listopada 1939 r.
19. Las Zajączek koło Skórcza, liczne egzekucje, grudzień 1939 r.
20. Las pod Lipuszem koło Kościerzyny, egzekucje, październik–grudzień 1939 r.
21. Las pod Grabowcem koło Kościerzyny, egzekucja, 29 października 1939 r.
22. Pelplin, strzelnica, egzekucje, październik 1939 r.
23. Tczew, egzekucja, styczeń 1940 r.

Rejencja bydgoska

1. Bydgoszcz, ulice i podwórza miasta, liczne egzekucje, wrzesień 1939 r.
2. Bydgoszcz, Jachcice, egzekucje, 22, 24 września 1939 r.
3. Bydgoszcz, podwórze więzienia sądowego, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.

4. Las pod Bydgoszczą, egzekucja, 24 września 1939 r.
5. Dolina Fordonu koło Bydgoszczy, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
6. Tryszczyn koło Bydgoszczy, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
7. Otorowo koło Solca Kujawskiego, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
8. Solec Kujawski, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
9. Las pod Buszkowem koło Koronowa, egzekucje, 5–6, 26 października 1939 r.
10. Las Barbarka koło Torunia, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
11. Las w Lulkowie koło Torunia, egzekucje, listopad 1939 r.
12. Paterok, żwirowisko nad Notecią koło Nakła, liczne egzekucje, 4 października – 24 listopada 1939 r.
13. Las pod Polichnem koło Paterka, egzekucje, październik 1939 r.
14. Wysoka, wzgórze za miastem, egzekucje, 21 października, 21 listopada 1939 r.
15. Białośliwie koło Wysokiej, egzekucje, 30–31 października 1939 r.
16. Łobżenica, liczne egzekucje, październik, pierwsza połowa listopada 1939 r.
17. Górka Klasztorna pod Łobżenicą, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
18. Sadki koło Nakła, liczne egzekucje, październik, początek listopada 1939 r.
19. Klamry koło Chełmna, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
20. Płutowo koło Chełmna, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
21. Dorposz Szlachecki koło Chełmna, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
22. Świecie, cmentarz żydowski, egzekucje, 7, 8 października 1939 r.
23. Mniszek koło Świecia, żwirownia, liczne egzekucje, październik–grudzień 1939 r., styczeń–kwiecień 1940 r.
24. Grupa koło Świecia, liczne egzekucje, wrzesień–grudzień 1939 r.
25. Jastrzębie koło Świecia, egzekucje, styczeń 1940 r.
26. Sępólno Krajeńskie, egzekucje, listopad 1939 r.
27. Las pod Radzimiem, egzekucje, październik 1939 r.

28. Rudzki Most koło Tucholi, liczne egzekucje, 24, 27, 30 października, 2, 6, 10 listopada 1939 r.

Rejencja kwidzyńska

1. Grudziądz, rynek, egzekucja, 29 października 1939 r.
2. Forty pod Grudziądzem, liczne egzekucje, listopad 1939 r.
3. Leśniczówka Park Miejski pod Grudziądzem, liczne egzekucje, listopad 1939 r.
4. Księża Góry pod Grudziądzem, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
5. Białochowo koło Grudziądza, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
6. Łasin koło Grudziądza, liczne egzekucje, październik 1939 r.
7. Stara Ruda koło Brodnicy, egzekucje, październik 1939 r.
8. Las Birkenek koło Brodnicy, egzekucje, październik 1939 r.
9. Zbiczno koło Brodnicy, liczne egzekucje, październik 1939 r.
10. Rypin, piwnice aresztu, cmentarz żydowski, liczne egzekucje, listopad 1939 r.
11. Skrwilno koło Rypina, liczne egzekucje, 15 października – 15 listopada 1939 r.
12. Rusinowo koło Rypina, liczne egzekucje, październik 1939 r.
13. Lasy Karnkowskie koło Lipna, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
14. Lasy Radomickie koło Lipna, egzekucja, 8 października 1939 r.
15. Nowe Miasto Lubawskie, egzekucje, listopad, początek grudnia 1939 r.
16. Lubawa, egzekucje, 7 grudnia 1939 r.
17. Pola pod Nielubiem koło Wąbrzeźna, egzekucja, 17 października 1939 r.
18. Piaskownia w Łopatkach koło Wąbrzeźna, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.

AKCJA „INTELIGENCJA” W WIELKOPOLSCE, NA KUJAWACH, ZIEMI ŁÓDZKIEJ I ZACHODNIM MAZOWSZU

Z zaanektowanych ziem polskich, leżących na południowy zachód od okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, okupant utworzył jednostkę administracyjną okręg Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland), do stycznia 1940 r. była to prowincja Poznań. W jej skład weszły ziemie Wielkopolski, Kujaw, ziemi łódzkiej i zachodniego Mazowsza. Jednostka dzieliła się na trzy rejencje: poznańską, łódzką (do kwietnia 1940 r. kaliską) i inowrocławską. Na północnym wschodzie sięgała do Wisły i obejmowała: Szubin, Inowrocław, Radziejów, Włocławek, Kutno, Koło, Gostynin, Konin, Gniezno, Wągrowiec, Żnin i Słupcę (rejencja inowrocławska). Na terenach na południowy zachód od rejencji inowrocławskiej utworzono rejencję łódzką. Włączono do niej: Łęczycę, Poddebice, Łódź, Łask, Sieradz, Bełchatów, Wieruszów, Wieluń, Działoszyn, Pajęczno, Turek, Kępno, Ostrzeszów i Ostrów Wielkopolski. Ziemie północne i zachodnie Kraju Warty weszły w skład rejencji poznańskiej, która objęła Chodzież, Międzychód, Szamotuły, Poznań, Nowy Tomyśl, Krotoszyn, Leszno, Gostyń, Kościan, Wolsztyn, Środę Wielkopolską, Śrem, Czarnków, Jarocin, Oborniki, Rawicz i Wrześnię.

Po zakończeniu działań wojennych szef administracji cywilnej przy dowództwie okręgu wojskowego w Poznaniu, a następnie namiestnik Kraju Warty Arthur Greiser zawarł w wydanych 29 września 1939 r. tajnych „Wytycznych dotyczących odbudowy administracji w powiatach i miastach prowincji Poznań” polecenia, odnoszące się do kontynuowania przez oddziały policji bezpieczeństwa akcji „przeczesywania” miast w poszukiwaniu broni oraz dalszego prowadzenia akcji „Inteligencja”. Wskazywały one, że „akcje poszukiwania broni będą prowadzone przez wojsko i policję, a obciążeni Polacy zostaną rozstrzelani w egzekucjach publicznych”, oraz nakazywały „sporządzenie, w największej tajemnicy, list przywódców polskich i polskiej inteligencji – księży, nauczycieli, posiadaczy ziemskich,

Kraj Warty

kupców i przemysłowców” i dostarczenie tych list „drogą służbową” jako „tajnej sprawy Rzeszy” (geheime Reichssache)¹.

Do wszystkich gmachów urzędów i domów mieszkalnych na terenach, które weszły w skład prowincji Poznań, 3 października 1939 r. wtargnęły

¹ AIPN, NTN, Proces A. Greisera, k. 1, 2, „Der Chef der Zivilverwaltung beim Militärbefehlshaber in Posen, Greiser, Posen 29 September 1939. Geheim, nur zum persönlichen Dienstgebrauch. Richtlinien für den Verwaltungsaufbau in der Kreisen und Städten der Provinz Posen [...] 5. Waffenaktionen [...] durch Militär und Polizei durchzuführen sein [...] die im Verlaufe einer solchen Aktion belasteten Polen einer öffentlichen Exekution zugeführt werden [...] 8. Es sind unter strengster Geheimhaltung Listen der Polenführer und polnischen Intelligenz – Pfarren, Lehrer, GROSSgrundbesitzer, Kaufleute und Industrielle – anzulegen und mir auf dem Dienstwege unter »Geheime Reichssache« an meine persönliche Adresse zuzuleiten”.

po raz kolejny oddziały policji w poszukiwaniu broni. Wojsko i Selbstschutz „przechesywały” zabudowania gospodarcze, zagajniki i lasy. Równocześnie dokonywano aresztowań. Osoby, u których znaleziono broń, były przekazywane sądom doraźnym i sądowi specjalnemu przy dowódcy okręgu wojskowego, a następnie rozstrzelane. Należy zaznaczyć, że były to sporadyczne przypadki, np. EG VI meldowała 5 października, że zatrzymano cztery osoby za nielegalne posiadanie broni.

O wiele większe rozmiary osiągnęły aresztowania osób, które oskarżano o „działalność antyniemiecką”. To przewrotne i kłamliwe określenie stosowano wobec tych, którzy w okresie międzywojennym działali na rzecz polskości, oraz w stosunku do tych, którzy w pierwszych dniach inwazji Niemiec na Polskę wystąpili czynnie przeciwko dywersji niemieckiej. Część tych osób została aresztowana i rozstrzelana przez Wehrmacht i policję we wrześniu. Ci, którym udało się uciec, byli poszukiwani, a nawet można użyć określenia „tropieni z zaciekłością”. Wiele osób aresztowano podczas październikowych obław, bardzo często przeprowadzanych przy pomocy miejscowego Selbstschutzu.

Potwierdzeniem, z jak ogromną nienawiścią odnoszono się do Polaków, którzy działali na tych ziemiach na rzecz ugruntowania polskości, co było określane jako działalność antyniemiecka, ukazują m.in. losy kilku nauczycieli. Jednym z nich był Antoni Sturny, kierownik szkoły powszechnej w Wolsztynie, zasłużony działacz społeczny. Był również prezesem miejscowego oddziału ZNP i członkiem zarządu Polskiego Związku Zachodniego na powiat wolsztyński. Przestrzegał miejscową społeczność przed niebezpieczeństwem ze strony Niemców, zwłaszcza przed działalnością kolonistów niemieckich, zamieszkałych w powiecie wolsztyńskim. Był także organizatorem współpracy z Polakami na pograniczu babimojskim. Jako porucznik rezerwy walczył w kampanii wrześniowej. Dostał się do niewoli i został osadzony w obozie jenieckim w Arnswalde. W lutym 1940 r. został aresztowany przez gestapo i osadzony w więzieniu sądowym w Kościanie. Tam stanął przed sądem doraźnym policji bezpieczeństwa, oskarżony przez wolsztyńskich Niemców jako „moralny sprawca ich prześladowań”. Z więzienia w Kościanie został przewieziony do obozu policji bezpieczeństwa w Forcie VII w Poznaniu. Po przesłuchaniach, połączonych z torturami, został rozstrzelany.

Zaciekłość, z jaką tropiono Polaków, zwalczających dywersję niemiecką w 1939 r., opisuje w złożonym w maju 1945 r. zeznaniu jeden z polskich oficerów, osadzony w obozie jenieckim II E Neubrandenburg. W maju 1942 r.

został wraz z dwoma innymi polskimi oficerami z tego obozu aresztowany na podstawie nakazu sądu specjalnego (Sondergericht) w Poznaniu pod zarzutem „dokonania względnie wydania rozkazu zamordowania 15 września 1939 r. 13 volksdeutschów, z czystej żądzy mordu i z niskich pobudek”. Aresztowanych oficerów umieszczono początkowo w więzieniu w Neu-Brandenburgu, następnie przetransportowano do Poznania i osadzono w więzieniu policji bezpieczeństwa w Forcie VII. Tam stanęli przed sądem specjalnym. Oskarżycielem i zarazem jedynym świadkiem był miejscowy Niemiec, który twierdził, że rozpoznał sprawców, mimo że oficerów, jak zeznali przed sądem, nie było w miejscu rzekomego mordu. Walczyli na innych odcinkach.

Precyzując określenie „działalność antyniemiecka”, aresztowane osoby, cywilnych obrońców Polski przed najeźdźcą, oskarżano o „mordowanie volksdeutschów”, „uprawianie propagandy antyniemieckiej”, „przekazywanie wiadomości mających charakter polityczny”, „sabotaż gospodarczy” i „gromadzenie się na zebraniach”².

Do grupy Polaków, którzy przyjęli, jak określano, „szowinistyczną postawę antyniemiecką”, zaliczono także młodzież i studentów. Twierdzono, że zostali „wychowani w szkołach w duchu polskiego nacjonalizmu, gloryfikacji Polski i poniżania Niemiec”. Oskarżano ich o zrywanie plakatów i flag ze swastyką, a więc, jak konstатовano, „zakłócanie spokoju”.

Masowe aresztowania, które przeprowadzała policja i Selbstschutz w październiku 1939 r., objęły również duchownych. Pretekst do aresztowania księży miała dać opinia, propagowana w meldunkach EG VI, że Kościół katolicki w Poznaniu „systematycznie inspirował polski ruch szowinistyczny”, a „katolickie stowarzyszenia i zrzeszenia odgrywały nadzwyczaj doniosłą rolę w życiu politycznym Poznania” i „były ważnym ośrodkiem antyniemieckiej nagonki”. Uważano także, że polscy duchowni „przejawiają nadzwyczajną ruchliwość”. Podczas rewizji w ramach akcji poszukiwania broni, której 3 października dokonała policja w siedzibie kardynała Hłonda oraz w siedzibie kapituły i seminarium duchownego

² AIPN, NTN, 32, Proces A. Greisera, Informacja por. Romana Szwojdziańskiego z batalionu IV, złożona 16 V 1945 r., dotycząca naruszenia przez niemieckie władze wojskowe postanowień konwencji genewskiej, k. 117–120; „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 22, s. 85–87, dok. 35, s. 118–119, dok. 49, s. 153–157. Na ten temat zob. też: S. Nawrocki, *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego (wrzesień–październik 1939 r.)*, Poznań 1966, s. 201; M. Walczak, *Straty...*, s. 327–328.

w Ostrowie Tumskim, aresztowano: ks. Henryka Zborowskiego, kierownika kancelarii prymasa Polski, ks. Edmunda Nowickiego, referenta kurii, ks. Kazimierza Schmelzera, notariusza sądu duchownego oraz ks. Mariana Magnuszewskiego, notariusza kurii.

Masowe aresztowania objęły także nauczycieli, urzędników, kupców oraz rolników, rzemieślników i robotników, członków różnych organizacji, zaliczonych przez okupanta do „polskiego elementu przywódczego”, wokół którego mógł się organizować opór.

Aresztowane osoby osadzano początkowo w więzieniu przy ul. Młyńskiej. Wkrótce było jednak ono przepełnione. Podjęto wówczas decyzję, zgodnie z instrukcją Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 8 września 1939 r., o utworzeniu prowizorycznego obozu koncentracyjnego dla osób aresztowanych w akcji „Inteligencja”. Obóz, którego nazwa w momencie organizowania brzmiała: Sicherheitspolizei. Chef der Einsatzgruppe VI. Konzentrationslager Posen, ulokowano w Forcie VII, starej warowni, która stanowiła część systemu umocnień obronnych Poznania³.

Od połowy listopada, po przekształceniu Einsatzgruppe i Einsatzkommando w stacjonarne jednostki policji bezpieczeństwa, obóz funkcjonował pod nazwą: Geheime Staatspolizei. Staatspolizeistelle Posen. Übergangslager Fort VII. W dalszym ciągu służył celom akcji „Inteligencja”, a więc zgrupowaniu i likwidacji osób zakwalifikowanych do „polskiej warstwy przywódczej”, aresztowanych przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa z grupy działającej na terenie Poznania i prowincji. W październiku i w grudniu 1939 r. oraz w styczniu 1940 r. przywieziono tu m.in. kilkudziesięciu zatrzymanych z więzienia w Kościanie. Transporty z aresztowanymi osobami napływały do Fortu VII nieprzerwanie przez ostatnie miesiące 1939 r. i na wiosnę 1940 r. W obozie przebywało przeciętnie 700–1200 więźniów⁴.

Fort VII był także miejscem kaźni osadzonych więźniów. Egzekucje odbyły się 16, 18, 20, 26 i 28 października 1939 r., kiedy rozstrzelano 71 nauczycieli, kupców, rolników, rzemieślników, robotników, lekarzy i adwokatów, m.in. zamordowano wówczas Sylwestra Machnikowskiego, redaktora czasopisma „Ziemia Leszczyńska” i prezesa Polskiego Związku

³ ZStL, Bundesarchiv Koblenz, R 58/825; M. Olszewski, *Fort VII w Poznaniu*, Poznań 1974, s. 17.

⁴ AIPN, NTN, 31, Proces A. Greisera, k. 13, 130–133.

Zachodniego w Poznaniu, oraz Leonarda Borkowskiego, redaktora i wydawcę „Przyjaciela Szkoły”.

W listopadzie 1939 r. w egzekucjach, które odbyły się 8, 18 i 29 listopada, rozstrzelano trzydziestu kupców i rzemieślników. Zamordowano także ks. Czesława Michałowicza, redaktora „Robotnika” i sekretarza generalnego Związku Katolickich Towarzystw Robotników Polskich. W pierwszej połowie grudnia w pojedynczych egzekucjach zabito czternastu rzemieślników.

W egzekucjach 5 i 6 stycznia 1940 r. rozstrzelano 33 Polaków, nauczycieli, urzędników, inżynierów i artystów. Zamordowano historyka sztuki, dyrektora Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu, Nikodema Pajzderskiego oraz malarza rysownika, powstańca wielkopolskiego, Leona Prauzińskiego. Natomiast w ostatnich dniach stycznia 1940 r. rozstrzelano dwunastu księży, nauczycieli, profesorów i kupców. Zamordowano m.in. profesorów uniwersytetu w Poznaniu, Romualda Paczkowskiego i Stanisława Pawłowskiego. Natomiast 27 stycznia w Forcie VII stracono 22 Polaków. Kolejne egzekucje wykonano w lutym, kwietniu i maju 1940 r., kiedy rozstrzelano 21 Polaków na terenie Fortu VII⁵.

Wielu więźniów Fortu VII, aresztowanych jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r., deportowano do obozów koncentracyjnych. Jednak największą liczbę osób rozstrzelano poza miastem, w ustronnych leśnych miejscach.

Miejscem masowych egzekucji więźniów z Fortu VII były lasy między Dąbrówką, Pałędziem a Dopiewcem (gmina Dopiewo), miejscowościami oddalonymi około 2 km od Poznania w kierunku południowo-zachodnim. Jesienią 1939 r. rozstrzelano tam ponad 630 osób, przywiezionych z Fortu VII, m.in. 7 listopada zamordowano siedemdziesięciu studentów z wyższych uczelni poznańskich. W grudniu 1939 r. zabito siedemdziesiąt zakonnic. Ofiary mordowano strzałami w tył głowy. Po każdej egzekucji odbywały się libacje oddziały egzekucyjnego.

Masowe zbrodnie były kontynuowane w pierwszych miesiącach 1940 r. Ofiarą padło wówczas ponad 2 tys. więźniów, przywiezionych z obozu w Forcie VII. Ciała pomordowanych zakopano w siedmiu masowych grobach. W ostatnich miesiącach wojny zwłoki zostały przez okupanta spalone w ramach akcji zacierania śladów zbrodni.

⁵ *Ibidem*, Wykaz nazwisk Polaków zamordowanych w Forcie VII, k. 130–133; Cz. Łuczak, *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i na ziemi łódzkiej (Kraj Warty). Kalendarium wydarzeń 1939–1945*, Poznań 1993, s. 26, 28, 36–37.

Innym miejscem masowych egzekucji więźniów Fortu VII były lasy pod wsią Dębienko, należące do leśnictwa Wypalanki koło Stęszewa, i lasy pod Sowinkami koło Mosiny. Między 12 a 16 listopada funkcjonariusze policji i SS rozstrzelali tam sześćdziesięciu Polaków sprowadzonych z Poznania. W egzekucjach, przeprowadzonych 27 stycznia, 20 lutego, 5 marca i 25 kwietnia 1940 r., rozstrzelano ponad siedmuset więźniów, m.in. 120 kobiet przywiezionych z Poznania. Zwłoki pochowano w pięciu zbiorowych mogiłach. Pod koniec wojny ciała zostały spalone przez okupanta w ramach akcji zacierania śladów zbrodni⁶.

Fala masowych aresztowań Polaków, oskarżonych o „antyniemiecką działalność”, a także Polaków, zaliczonych do „polskiego elementu przywódczego”, objęła w październiku 1939 r. wszystkie miejscowości, które weszły w skład **rejencji poznańskiej**. Wiele aresztowanych osób zostało następnie rozstrzelanych w publicznych egzekucjach na terenie miast.

Rejencja poznańska, w porównaniu z innymi częściami Polski, wyróżniała się liczbą egzekucji publicznych, przeważnie wykonywanych na rynkach miast Wielkopolski. Celem publicznych egzekucji, na które policja spędzała Polaków, było nie tylko pozbycie się w akcji bezpośredniej określonych ludzi, lecz także zastraszenie jeszcze żyjących. Pokazanie, co może ich spotkać, jeżeli uparcie będą pielęgnować ideę narodu polskiego i państwa polskiego. Warto zaznaczyć, że w okresie zaborów ludność Wielkopolski prowadziła konsekwentną walkę o zachowanie tożsamości narodowej. W latach 1918–1919 wystąpiła zbrojnie o przyłączenie ziem zaboru pruskiego do Polski. Natomiast w latach narastającego zagrożenia ze strony Niemiec intensywnie podkreślała gotowość walki aż do ostatecznego zwycięstwa i zaangażowała się w bezpośrednie i pośrednie przygotowania obronne. W miesiącach poprzedzających wojnę, w miastach i miasteczkach Wielkopolski, tysiące ludzi brało udział w wiecach i manifestacjach. Wyrażano chęć uczestniczenia w obronie granic Ojczyzny, dopóki Niemcy będą wyciągać ręce po polskie ziemie. Publiczne egzekucje, w których ginęli mieszkańcy Wielkopolski, rozstrzelani w ramach akcji odwetowej lub oskarżeni o działalność antyniemiecką, miały pokazać, że każdy opór Polaków w „bastionie niemieckości”, w jaki zamierzano przekształcić Kraj Warty, spotka się z najsurowszą reakcją.

⁶ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 12/4/68 (W-192); Cz. Łuczak, *Dzień...*, s. 38; E. Serwański, *Wielkopolska...*, s. 75, 76; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

Dwie publiczne egzekucje na szesnastu Polakach, aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja”, odbyły się w Śmiglu i Kościanie, miastach leżących nieopodal siebie, między Poznaniem a Leszmem. Obydwie zostały przeprowadzone w odwecie za zabicie volksdeutscha, strażnika cegielni w Nietążkowie, i podpalenie stodoły w gospodarstwie innego volksdeutscha. Sprawców czynu nie ujęto. Egzekucję w Śmiglu wykonano 30 września 1939 r. Funkcjonariusze EG VI zamordowali ośmiu mieszkańców Śmigła, wśród których trzy ofiary były powstańcami wielkopolskimi. Natomiast 2 października przeprowadzono egzekucję w Kościanie. Funkcjonariusze EG VI rozstrzelali pod murem ratusza osiem aresztowanych osób, m.in.: Władysława Kościelskiego, ziemianina z Sepna, Józefa Szynglewskiego, kupca i członka Polskiego Związku Zachodniego z Czempinia, oraz mieszkańców Kościana, Franciszka Obarę, dyrektora kolei wąskotorowych, Stanisława Pabiszczaka, naczelnika poczty, Ludwika Wenskigo, kupca i przewodniczącego Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Kościanie, a także Stanisława Wydrę, inspektora szkolnego. Zamordowano też ucznia Ludwika Kaczmarka i mieszkańca Kokorzyna Ludwika Cichorzewskiego⁷.

Na rynku w Szamotułach oraz w pobliskim Otorowie przy miejscowym kościele 12 i 13 października 1939 r. dokonano publicznej egzekucji na skazanych przez sąd doraźny policji bezpieczeństwa dziesięciu rolnikach i rzemieślnikach z Otorowa. Egzekucji dokonano w odwecie za zerwanie z budynku urzędu gminnego flagi niemieckiej ze swastyką i powieszenie na jej miejscu polskiej. Czynu tego dokonali nieznanymi sprawcy, którzy ponadto wynieśli z budynku broń i amunicję⁸.

Druga publiczna egzekucja w Szamotułach została przeprowadzona 13 grudnia 1939 r. W odwecie za postrzelenie żołnierza Wehrmachtu przy ul. Franciszkańskiej rozstrzelano dziesięciu rolników i rzemieślników z Szamotuł, Otorowa, Pniew, Wronek i Piłki.

W leżącej pod Poznaniem Mosinie funkcjonariusze EG VI rozstrzelali 20 października w publicznej egzekucji na rynku miasteczka piętnastu Polaków, skazanych przez sąd doraźny policji bezpieczeństwa na karę śmierci za „działalność antyniemiecką”. Wśród zamordowanych byli

⁷ AIPN, ASG, 27, k. 228–232, 244–250. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Kościan, Egzekucje; *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, oprac. Cz. Łuczak, Poznań 1966, s. 66–67; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

⁸ AIPN, ASG, 28, k. 522. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Szamotuły, Egzekucje; Cz. Łuczak, *Dzień...*, s. 23; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

nauczyciele, lekarze, kupcy i rzemieślnicy z Mosiny, Żabna, Żabinka, Grzybna i Kórnik, m.in. Alojzy Kujath, nauczyciel ze szkoły powszechnej w Żabinku, i Józef Cierźniak, nauczyciel ze szkoły w Żabnie.

Publiczne egzekucje odbyły się również w leżącej na północ od Poznania Murowanej Goślinie. We wrześniu i w listopadzie funkcjonariusze policji i członkowie Selbstschutzu rozstrzelali tam dziewięciu rzemieślników z Mosiny, oskarżonych o udzielenie pomocy Wojsku Polskiemu w internowaniu miejscowych Niemców dywersantów.

Publicznej egzekucji na grupie Polaków, oskarżonych o działalność antyniemiecką, dokonano także w leżącym pod Poznaniem Kórniku. Pod murem ratusza na miejscowym rynku 20 października funkcjonariusze EG VI rozstrzelali szesnastu mieszkańców Kórnik, m.in. burmistrza miasta Teofila Wolniewicza.

Natomiast 20 października w publicznej egzekucji na rynku w Kostrzynie rozstrzelano 28 Polaków, których sąd doraźny policji bezpieczeństwa skazał na śmierć w odwecie za zabicie miejscowych Niemców. Zamordowano mieszkańców Kostrzyna, Nekli i Iwna, m.in. siedmiu nauczycieli: Mariana Gerulę, Konrada Goćwińskiego, Jana Nowotarskiego z Kostrzyna, Gerarda Linkego z Nekli, Floriana Piątka, kierownika szkoły powszechnej w Klonach, Tadeusza Widelickiego, kierownika szkoły powszechnej w Iwnie. Zamordowano wówczas pięciu kupców, pięciu rzemieślników oraz kierownika tartaku, policjanta, bankowca, posiadacza ziemskiego i urzędnika.

Publicznej egzekucji dokonano także 20 października w Książu Wielkopolskim. Funkcjonariusze EG VI rozstrzelali na rynku siedemnastu Polaków, oskarżonych przez miejscowych Niemców o działalność antyniemiecką. Zostali zamordowani, m.in.: burmistrz Dolska Józef Burdajewicz, dyrektor banku i kierownik mleczarni w Książu Wielkopolskim, nauczyciel z Małachowa Stanisław Nowak, kupiec, leśnik, major WP i posiadacze ziemscy z Książa Wielkopolskiego i Dolska.

Funkcjonariusze EG VI 20 października rozstrzelali w publicznej egzekucji na rynku w Śremie dziewiętnastu mieszkańców Śremu i okolicznych miejscowości, uczestników powstania wielkopolskiego. Zamordowano m.in.: księdza prefekta Antoniego Rzadkiego, naczelnika sądu grodzkiego, sędziego Witolda Staniewskiego, wójta gminy Niestabin, Władysława Nowaka, nauczyciela z Krzyżanowa, Stanisława Czarka, właściciela ziemskiego z Gaju Zygmunta Grabczewskiego oraz kupców, przemysłowców i urzędników sądowych ze Śremu.

2. Egzekucja w Lesznie 21 października 1939 r.

Publiczna egzekucja została także przeprowadzona 20 października w Środzie Wielkopolskiej przed gmachem sądu. Rozstrzelano 29 Polaków, skazanych przez sąd doraźny policji bezpieczeństwa za „mordowanie Niemców” podczas kampanii wrześniowej. Zabito m.in.: nauczycieli z miejscowych szkół – Mariana Gruszczyńskiego, Stanisława Jankowskiego; Tadeusza Więckowskiego, kierownika Państwowego Koedukacyjnego Gimnazjum i Liceum w Środzie Wielkopolskiej; Konrada Kaniewskiego, kierownika szkoły powszechnej w Murzynowie Kościelnym; Józefa Kendziorę i Norberta Nawrockiego, nauczycieli w Publicznej Szkole Zawodowej w Zaniemyślu; Kazimierza Właźlińskiego, kierownika Publicznej Szkoły Zawodowej w Zaniemyślu; Stanisława Kuśnierkiewicza, kierownika szkoły powszechnej w Ziminie; Piotra Tłoka, nauczyciela z Krerowa. Zamordowano także kupców, inżynierów, adwokatów, urzędników poczty i banku oraz posiadaczy ziemskich ze Środy Wielkopolskiej, Zaniemyśla, Annapola i Sannik⁹.

⁹ AIPN, ASG, 27, k. 363–365; ASG, 28, k. 558; ASG, 29, k. 597–599, 617–629; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 12/5/73 (W-204). BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Śrem, pow. Kostrzyń, pow. Środa, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 585–587; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

W Gostyniu 21 października 1939 r. funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali w publicznej egzekucji na rynku miasta trzydziestu mieszkańców Gostynia i powiatu gostyńskiego, oskarżonych o działalność antyniemiecką. Zamordowano m.in.: burmistrza Gostynia i powstańca wielkopolskiego Hipolita Niestrawskiego; dyrektorów szkół i nauczycieli z Gostynia i powiatu, zarazem powstańców wielkopolskich, Józefa Hejnowicza, Szczepana Kaczmarka, Leona Kapcia, Franciszka Wawszczaka; Kazimierza Wierachowskiego, sekretarza Polskiego Związku Zachodniego w Borku Wielkopolskim; Romana Weissa, prezesa Akcji Katolickiej. Rozstrzelano wielu urzędników i rzemieślników oraz działaczy społecznych z Gostynia, m.in. Kazimierza Peiserta, budowniczego, powstańca wielkopolskiego i prezesa miejscowego koła Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Spośród mieszkańców powiatu zamordowano m.in.: Antoniego Graewego, ziemianina z Zimnowody; Stanisława Karłowskiego, ziemianina z Szelejewa, dyrektora banków i senatora RP; Edwarda Potworowskiego, ziemianina z Gola, powstańca wielkopolskiego i prezesa kółek rolniczych¹⁰.

W Krobi, miejscowości położonej niedaleko Gostynia, 21 października również dokonano publicznej egzekucji. Funkcjonariusze EG VI rozstrzelali na miejscowym rynku piętnastu Polaków, przywiezionych z więzienia w Gostyniu, którym przypisano działalność antyniemiecką. Zamordowano m.in.: Józefa Korytowskiego, ziemianina z Chwałkowa; Wojciecha Cholewińskiego, rolnika z Ziemia; Stanisława Gila, administratora majątku Niepart; Mariusza Sumińskiego, ziemianina z Kuczyny; Franciszka Wolnego, rolnika z Karzeca koło Krobi. Pozostałe ofiary to mieszkańcy Krobi, urzędnicy i rzemieślnicy¹¹.

W Lesznie funkcjonariusze EG VI rozstrzelali 21 października pod murem miejscowego więzienia w egzekucji publicznej dwudziestu mieszkańców Leszna i powiatu leszczyńskiego, oskarżonych o działalność antyniemiecką. Wiele ofiar należało do Związku Powstańców Wielkopolskich i Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Zamordowano m.in.: prezesa Stefana Samolewskiego, sekretarza Wiesława Kęsickiego oraz członków Związku Powstańców Wielkopolskich Józefa Łukowskiego, Józefa Stotkę i Tomasza Wachow-

¹⁰ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 36/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Gostyń, Aresztowania, Egzekucje; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 592–602; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

¹¹ AIPN, ASG, 26, k. 12; Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 37/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Gostyń, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

skiego. Rozstrzelano przewodniczącego „Sokoła” Bronisława Kotlarskiego i działacza Stanisława Szala. Zamordowano także nauczyciela z gimnazjum w Lesznie Bolesława Karpińskiego i adwokata dr. Mieczysława Opartego¹².

3. Egzekucja na rynku w Śremie 20 października 1939 r.

4. Egzekucja na rynku w Kórniku 20 października 1939 r.

¹² AIPN, ASG, 27, k. 291–292; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 12/31/68 (W-1433); *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

Publiczne egzekucje przeprowadzono także 21 października 1939 r. w Osiecznej, Pońcu i Włoszakowicach, miejscowościach położonych wokół Leszna. Funkcjonariusze EG VI rozstrzelali na rynkach miast trzytnastu działaczy Stronnictwa Narodowego, Związku Harcerstwa Polskiego, Związku Powstańców Wielkopolskich i członków Obrony Narodowej, przywiezionych z więzienia w Lesznie¹³.

Kolejne publiczne egzekucje odbyły się 23 października 1939 r. w Kościanie i w Śmiglu. Funkcjonariusze EG VI rozstrzelali w Kościanie na rynku pod murem ratusza osiemnastu przedstawicieli miejscowej inteligencji, oskarżonych oczywiście o działalność antyniemiecką. Zamordowano m.in. Mieczysława Chłapowskiego, ziemianina z Kopaszewa, i Ludwika Dubskiego, ziemianina z Kobylników. Rozstrzelano również: Jana Heffnera, kierownika szkoły powszechnej i prezesa zarządu oddziału ZNP w Kościanie; Zygmunta Irzabka, dyrektora Państwowego Gimnazjum i Liceum w Kościanie; Franciszka Leśniaka, kierownika szkoły w Bieżynie i znanego działacza społecznego; Józefa Wojciechowskiego, kierownika szkoły powszechnej w Borowie; Edmunda Sowińskiego, emerytowanego inspektora szkolnego w Kościanie; Władysława Wydrę, inspektora szkolnego w Kościanie. Rozstrzelano też: dyrektora Komunalnej Kasy Oszczędności z Kościana Jana Hejnowicza; Franciszka Michalaka i Jana Sroczyńskiego, restauratorów z Wielichowa; Eryka Smorowskiego, lekarza weterynarii; Józefa Tomaszewskiego, lekarza stomatologa. Zamordowano także kupców z Czempinia.

Egzekucja w Śmiglu odbyła się na rynku przy aptece. Funkcjonariusze EG VI rozstrzelali piętnastu działaczy społecznych i przedstawicieli inteligencji ze Śmigła i najbliższej okolicy, oskarżonych o działalność antyniemiecką. Zamordowano m.in.: Władysława Piocha, burmistrza Śmigła, który był organizatorem obrony miasta i zarazem jej komendantem; członka Obrony Narodowej, Romana Przybysza; członka Związku Powstańców Wielkopolskich, Maksymiliana Stachowiaka. Rozstrzelano także aptekarza, naczelnika poczty, budowniczego mostów ze Śmigła oraz sołtysa wsi Kotusz, Jakuba Firleja¹⁴.

¹³ AIPN, ASG, 26, k. 13; Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 12/67, Ds. 38/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Kościan, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

¹⁴ AIPN, ASG, 27, k. 228; Materiały śledcze OKBZH, S. 12/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Kościan, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

Aresztowania w ramach akcji „Inteligencja” były kontynuowane przez policję bezpieczeństwa w listopadzie i grudniu 1939 r. oraz w 1940 r. Część aresztowanych osób deportowano do obozów koncentracyjnych. Jednak większość ujętych została zamordowana w egzekucjach, przeprowadzanych w tym czasie potajemnie, tak aby „nic nie dotarło do wiadomości publicznej”. Egzekucji tych dokonywano w ustronnych miejscach, przede wszystkim w lasach, na żwirowiskach lub bagnach nadnoteckich.

Dla mieszkańców Szamotuł i powiatu szamotulskiego miejscem egzekucji był Las Bytyński nad Jeziorem Bytyńskim. W listopadzie rozstrzelano tam 72 osoby, przywiezione z więzienia w Szamotułach. Po wojnie odkryto w tym miejscu dwie mogiły, w których znaleziono szczątki pomordowanych ludzi.

Innym miejscem masowych egzekucji, dokonywanych na więźniach z szamotulskiego więzienia, był Las Kobylnicki w pobliżu Jaryszewa. W listopadzie przywieziono tam i rozstrzelano 113 osób, m.in. został zamordowany Szczepan Popiela z Obrzycka, oskarżony o postawę antyniemiecką w okresie międzywojennym, i leśniczy Walenty Walewski, aresztowany na skutek donosu o posiadaniu broni. W Lesie Kobylnickim 23 stycznia rozstrzelano czternastu Polaków z więzienia w Szamotułach. W kolejnych miesiącach zamordowano tam 280 osób, przywiezionych z więzienia we Wronkach¹⁵.

Miejscem masowych egzekucji Polaków, aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja” w powiatach Szamotuły, Oborniki i Nowy Tomyśl, osadzonych następnie w więzieniu w Szamotułach, były ciągnące się nad Wartą lasy Mędziska w gminie Obrzycko. W licznych egzekucjach, wykonanych w październiku, listopadzie i grudniu 1939 r., rozstrzelano tam około 420 Polaków. Ciała pomordowanych zostały spalone jesienią 1944 r. w ramach akcji zacierania śladów zbrodni. Udało się ustalić nazwiska kilkudziesięciu ofiar, zamordowanych w listopadzie 1939 r. Osoby te były oskarżone o działalność antyniemiecką lub działalność polityczną przeciw okupantowi.

Z kolei 9 listopada rozstrzelano tam m.in. czternastu mieszkańców Czarnkowa, Żółkowa, Koźła, Niemieczkowa i Szamotuł, przywiezionych z więzienia w Szamotułach. Następnie 11 listopada zamordowano sześciu mieszkańców Przyborowa i Czarnkowa. Kolejne egzekucje odbyły

¹⁵ BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Szamotuły, Aresztowania, Egzekucje; E. Serwański, *Wielkopolska...*, s. 75.

się 13 i 15 listopada. Wiadomo, że 21 listopada rozstrzelano siedmiu mieszkańców Popowa i Gąsaw, 25 listopada – jedenastu mieszkańców Małego Gaju i Karolina, 27 i 29 listopada – trzydziestu mieszkańców Popowa, Gąsaw, Wychowańca, Połajewa, Wronek, Ryczywoła, Otorowa, Szamotuł, Międzychodu, Popówka, Czarnkowa, Pniew, Sokolnik Małych i Jastrowa¹⁶.

Osoby, aresztowane podczas akcji „Inteligencja” i osadzone w więzieniu sądowym w Chodzieży, miejscowości leżącej w północnej części rejencji poznańskiej, funkcjonariusze policji rozstrzelali w lasach pod Morzewem (gmina Kaczory). Zamordowano tam 7 listopada 41 osób, przywiezionych samochodami z więzienia w Chodzieży. Rozstrzelano wówczas m.in.: nauczyciela ze szkoły w Wyszynie Oskara Furmanna; kierownika szkoły w Budzynie Władysława Kaję; proboszcza z Budzyna Stanisława Labotę; posterunkowego policji z Budzyna Tomasza Skrętego; burmistrza Chodzieży Tadeusza Koppego; wójta gminy miejskiej w Chodzieży Mariana Weyhana; kupca z Laskowa i radnego gromadzkiego Antoniego Koziełę; kupca z Muranowa Józefa Krzemieniewskiego; sołtysa z Zacharzyna Michała Sieradzkiego; sołtysa wsi Kamionka Alfonsa Wienkego; powstańców wielkopolskich – Antoniego Pawlickiego, Stanisława Rybarczyka i Franciszka Gapińskiego. Rozstrzelano wielu rzemieślników i rolników z Chodzieży, Margonina, Chrustowa, Ujścia, Budzyna, Równopola, Studźców, Radwanek, Szamocina, Zacharzyna, Proсны i Strzelec. Zwłoki pomordowanych pogrzebano na miejscu zbrodni. Jesienią 1943 r. zostały spalone przez okupanta w ramach akcji zacierania śladów zbrodni¹⁷.

Polaków, aresztowanych w Śremie i osadzonych w tamtejszym więzieniu, rozstrzelano 8 listopada 1939 r. w Zbrudzewie na terenie starej strzelnicy. Zwłoki zakopano na miejscu egzekucji. Ciała zostały ekshumowane w 1945 r.

Aresztowanych mieszkańców Kościana i powiatu kościańskiego, osadzonych w więzieniu sądowym w Kościanie, rozstrzelano w miejscowym lesie. Egzekucje odbyły się 7 listopada. Zamordowano wówczas 45 rzemieślników, kupców i rolników, m.in. członków Związku Powstańców Wielkopolskich, mieszkańców Kątów, Śmigła, Czempinia, Wilamowa,

¹⁶ AIPN, ASG, 28, k. 530–533. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Szamotuły, Aresztowania, Egzekucje; Cz. Łuczak, *Dzień...*, s. 36, 37, 40, 41; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

¹⁷ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 18/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Chodzież, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; *Rejestr...*, woj. piłskie.

Piotrkowic, Krzywina, Popowa Kościelnego, Siekowa, Robaczyna, Lubosza, Karczewa, Borowa, Czerwonej Wsi, Śniatów, Wolkowa, Karśnic, Starych Obrzysk, Jerki, Łęki Wielkiej. W egzekucji, przeprowadzonej 9 listopada, rozstrzelano 21 kupców, urzędników i robotników, mieszkańców gminy Śmigiel, Krzemieniewo, Kościan, Sęszew, Czempin i Kamieniec. Kolejne egzekucje wykonano 11 grudnia 1939 r. oraz w styczniu i w lutym 1940 r. na Polakach, przywiezionych z więzienia w Kościanie¹⁸.

Aresztowanych w akcji „Inteligencja” mieszkańców Pleszewa rozstrzelano w pobliskim lesie niedaleko wsi Malinie. Egzekucję, w której zamordowano siedmiu Polaków za aktywną postawę antyniemiecką w ostatnich dniach przed wybuchem wojny, wykonano 23 października 1939 r. Natomiast ośmiu Polaków, m.in. komendanta Policji Państwowej, rozstrzelano w listopadzie 1939 r. na terenie miejscowego więzienia¹⁹.

Osoby, aresztowane we Wrześni oraz na terenie powiatu wrzeșińskiego, osadzone w więzieniu sądowym we Wrześni, wywożono na egzekucje do Lasów Dembińskich koło Wrześni. W październiku i listopadzie 1939 r. funkcjonariusze RG VI dokonali tam licznych egzekucji. W październiku zamordowano m.in. Stefana Piniarskiego z Grabowa i Bernarda Woleka z Gonic za patriotyczną działalność polityczną w okresie międzywojennym. Natomiast 11 listopada w egzekucji, w której zginęło dwunastu Polaków, przywiezionych z więzienia we Wrześni, został zamordowany Stefan Sobkowiak z Wrześni, uczestnik powstania wielkopolskiego i członek Towarzystwa Powstańców i Wojaków²⁰.

Polaków, aresztowanych w powiecie leszczyńskim i osadzonych w więzieniu sądowym w Lesznie, wywożono na egzekucje do lasu pod Rydzyną. W październiku 1939 r. rozstrzelano tam czterdziestu zakładników, przywiezionych z więzienia w Lesznie. Dalsze egzekucje odbyły się w listopadzie, kiedy zamordowano mieszkańców Leszna, Grodziska Wielkopolskiego, Rydzyny, Krzemieniewa, Kątów i Kleszczewa, oraz w styczniu i lutym 1940 r.²¹

¹⁸ AIPN, ASG, 27, k. 235–237; Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 8/67, Ds. 9/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Kościan, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

¹⁹ AIPN, ASG, 26, k. 40, 41; Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 1/70. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Pleszew, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. konińskie.

²⁰ BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Września, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

²¹ BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Leszno, Aresztowania; *Rejestr...*, woj. leszczyńskie.

W tym samym czasie, kiedy na terenach, które weszły w skład Kraju Warty, likwidowano w akcji bezpośredniej polski „element przywódczy”, zacierano także na tym terenie najmniejsze nawet ślady polskości. Systematycznie konfiskowano i niszczone biblioteki, archiwa, muzea. Wśród szyderstw i kpin, pojawiających się w prasie niemieckiej, niszczone wszystkie pomniki polskości. Zamykano polskie drukarnie, a należące do nich budynki i urządzenia przekazano przedsiębiorstwom niemieckim. Likwidowano polskie księgarnie i wypożyczalnie książek. Zniszczono całe życie wydawnicze. Zamknięto teatry, opery i chóry, a budynki, w których się mieściły, oddano instytucjom niemieckim. Zlikwidowano wszystkie polskie kasy oszczędności. Usunięto z miejsc publicznych jakiegokolwiek polskie napisy i herby. Rozwiązano polskie organizacje i przejęto ich mienie. Zamknięto również polskie szkoły.

Meldunki EG III, działającej w Łodzi i w innych miastach, które weszły w skład **rejencji kalisko-łódzkiej**, informowały już na początku października 1939 r., że funkcjonariusze policji przeprowadzili w powiatach łódzkim, kutnowskim, łęczyckim i brzezińskim szczegółowe dochodzenia, zmierzające do sporządzenia na podstawie przejętych list i kartotek wykazów członków polskich związków politycznych i zrzeszeń. Wnikliwymi badaniami, jak meldowano, objęto przede wszystkim istniejące filie znanego Polskiego Związku Zachodniego, Związek Powstańców Wielkopolskich oraz związek Młoda Polska, w którym miała być zrzeszona „polska młodzież o nastawieniu nacjonalistycznym, w szczególności wywodząca się z polskiej inteligencji”. Przeprowadzono także przesłuchania duchownych katolickich, których, jak twierdzono, „nastawienie do władz niemieckich i niemieckiej ludności należało określić jako zasadniczo wrogie”. Dochodzeniem objęto również koła nauczycielskie. Miały one „w głównej mierze brać udział w antyniemieckiej propagandzie i podburzaniu polskiego narodu przeciw Niemcom” oraz rozpowszechniać wśród ludności polskiej pogłoskę, że „wiadomości o upadku Warszawy nie odpowiadają prawdzie i że armia rosyjska posuwa się naprzód”. Meldowano też o wszczętych postępowaniach „w sprawach o maltretowanie volksdeutschow”²².

Równoległe z postępującymi dochodzeniami EG III i Selbstschutz dokonywały aresztowań, które nasilały się sukcesywnie do końca października, natomiast w listopadzie osiągnęły rozmiary aresztowań masowych.

²² „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, Dokumenty niemieckie, dok. 44, s. 141, dok. 45, s. 145, dok. 46, s. 147.

Aresztowania przeprowadzono we wszystkich miejscowościach, wchodzących w skład rejencji łódzkiej. Objęły one, podobnie jak w innych rejonach kraju, Polaków, którym przypisywano „wrogi stosunek do Rzeszy” i „działalność antyniemiecką”. Objęły także duchownych, nauczycieli, urzędników, kupców, rolników, rzemieślników, działaczy politycznych i społecznych, wszystkich, których zaliczono do „polskiej warstwy przywódczej” zdolnej do zorganizowania oporu.

Aresztowanych w akcji „Inteligencja” mieszkańców Łodzi i okolic początkowo osadzano w utworzonych na początku września 1939 r. więzieniach policyjnych, oddzielnych dla mężczyzn i dla kobiet. Przebywało w nich przeciętnie ponad 750 osób. Wkrótce jednak zaczęło w nich brakować miejsca, podobnie jak w łódzkich aresztach. W związku z tym 31 października 1939 r. zorganizowano obóz przejściowy w Rudzie Pabianickiej, w którym umieszczano ludzi, aresztowanych w akcji „Inteligencja”. W obozie pozostawało przeciętnie czterysta osób.

Na początku listopada 1939 r. podjęto decyzję, zgodną z instrukcją Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, o utworzeniu, podobnie jak w Poznaniu, prowizorycznego obozu koncentracyjnego Konzentrationslager Radogosch (obóz koncentracyjny w Radogoszczu)²³. Obóz pod taką nazwą funkcjonował do grudnia 1939 r. Na początku grudnia 1939 r. zmieniono nazwę na Gefangenenlager Radogosch (obóz dla jeńców w Radogoszczu). Od lutego 1940 r. był czynny jako Polizeigefängnis Radogosch (więzienie policji w Radogoszczu) i w dalszym ciągu służył celom akcji „Inteligencja”.

Obóz został założony w halach fabryki Samuela Abbego na przedmieściach Łodzi. Pierwszych więźniów, pięćdziesięciu mężczyzn, aresztowanych na terenie Łodzi, przywieziono do obozu dwoma samochodami ciężarowymi 9 listopada. Przeciętnie w obozie przebywało około tysiąca więźniów z Łodzi i okolic, głównie z Pabianic. W grudniu 1939 r. do obozu w Radogoszczu przeniesiono 65 więźniów z obozu przejściowego w Pabianicach. Kolejną grupę więźniów przewieziono z obozu w Pabianicach w lutym 1940 r., gdy likwidowano obóz pabianicki. Wielu więźniów, aresztowanych jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r., a następnie osadzonych w Radogoszczu, deportowano do obozów koncentracyjnych. Najwięcej jednak osób rozstrzelano w lasach pod Łodzią.

²³ A. Galiński, *Hitlerowskie więzienia i obozy* [w:] *Łódź w planach eksterminacyjnych okupanta hitlerowskiego 1939–1945*, Łódź 1986, s. 46.

Miejszem masowych egzekucji dla więźniów radogoskiego obozu były Lasy Łągiewnickie, leżące pod Zgierzem, w pobliżu drogi z Łągiewnik do Zgierza. W listopadzie 1939 r. w wielu egzekucjach rozstrzelano tam kilkuset więźniów z obozu w Radogoszczu. Zamordowano tam 12 listopada m.in. nauczycieli z łódzkich szkół: Waclawa Lisickiego, Edmunda Gertnera, Franciszka Pawlika i Józefa Rybaka. Zamordowano inspektora szkolnego Feliksa Wołoszczuka; prezesa zarządu oddziału grodzkiego ZNP Edwarda Dutkiewicza; prezesa ZNP w Łodzi i senatora RP Tomasza Wasilewskiego.

Kilka dni później w Lasach Łągiewnickich odbyła się kolejna egzekucja więźniów obozu w Radogoszczu. Rozstrzelano wówczas nauczycieli ze szkół powiatu łódzkiego. Zostali zamordowani, m.in.: Karol Góral, nauczyciel z Żytowic; Teodor Jędrysiak, Józef Frankowski i Franciszek Klembowski, nauczyciele z Pabianic; Roman Łuczak, nauczyciel ze szkoły w Bujnach Książących, aresztowany za działalność polityczną w okresie międzywojennym; Stefan Stanisławski, uczestnik kampanii wrześniowej; Józef Bandela, nauczyciel z Konstantynowa Łódzkiego.

W Lasach Łągiewnickich przy grobli 11 grudnia 1939 r. rozstrzelano siedemdziesięciu więźniów, przywiezionych z obozu w Radogoszczu. Zostali zamordowani, m.in.: Władysław Wierzbicki, harcmistrz; Zygmunt Kłys, działacz społeczny z Pabianic; Kazimierz Mastalerz, komendant straży fabrycznej w zakładach pabianickich; Zygmunt Niezgodą, Wojciech Łuczyński i Czesław Madej, działacze społeczni i związkowi z Pabianic.

Kolejnej egzekucji dokonano 13 grudnia 1939 r. Zamordowano wówczas czterdziestu więźniów z Radogoszcza. Zostali rozstrzelani nauczyciele, m.in.: Franciszek Piechota z Lutomierska; Józef Piotrowski z Łaska; Cyryl Wilczyński z Pabianic; Józef Kmicik z Wygody Mikołajewskiej; Józef Józefiak, nauczyciel i prezes zarządu powiatowego ZNP w Pabianicach; Bronisław Kaflak, działacz społeczny i członek Polskiego Związku Zachodniego w Łasku. W grudniu 1939 r. rozstrzelano także 65 więźniów, przewiezionych do obozu w Radogoszczu z Pabianic. Zamordowano, m.in.: Jana Walickiego, właściciela majątku Przeczno; Leopolda Gajdę, weterynarza z Zelowa; Szczepana Lorka, członka i działacza Stronnictwa Ludowego; Antoniego Mikulskiego, prezesa Ochotniczej Straży Pożarnej w Pabianicach²⁴.

²⁴ Z. Piechota, *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940 w materiałach śledztw OKBZH w Łodzi* [w:] *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1992; M. Walczak, *Straty...*, s. 165–178.

Innym miejscem masowych egzekucji więźniów obozu w Radogoszczu były Lasy Lućmierskie pod Zgierzem, gdzie zamordowano kilka tysięcy osób. Zwłoki zostały spalone przez okupanta w 1944 r. w ramach akcji zacierania śladów zbrodni. W toku prowadzonych śledztw zdołano ustalić zaledwie kilka faktów i dat masowych egzekucji oraz kilkanaście nazwisk rozstrzelanych więźniów z Radogoszcza, aresztowanych podczas akcji „Inteligencja”. Stwierdzono, że masowa egzekucja została przeprowadzona w Lasach Lućmierskich 11 listopada 1939 r. Ofiary przywieziono na miejsce zbrodni w siedemnastu samochodach. Kilku masowych egzekucji dokonano w końcu 1939 r. i na początku 1940 r. Zamordowano wówczas trzystu więźniów z obozu w Radogoszczu, m.in. został rozstrzelany Karol Hiller, malarz i artysta grafik, wiceprezes Klubu Demokratycznego w Łodzi. O innych trzech egzekucjach, przeprowadzonych w marcu 1940 r., zeznali sędzi ni po zakończeniu wojny sprawcy zbrodni, funkcjonariusze batalionu policyjnego z Łodzi, którzy dokonywali rozstrzeliwań. W Lasach Lućmierskich zostało wówczas zamordowanych co najmniej trzysta osób, przywiezionych z Radogoszcza oraz z więzienia policji bezpieczeństwa w Łodzi.

Wśród setek ofiar przeprowadzonych egzekucji byli, m.in.: wiceprezydent miasta Łodzi, a przed objęciem tej funkcji dyrektor Wodociągów i Kanalizacji w Łodzi, Waclaw Wojewódzki; prezes Polskiego Związku Zachodniego w Łodzi, Bronisław Podrygalski; prezes Związku Legionistów w Łodzi, Zygmunt Koperski; prezes Związku Podoficerów Rezerwy w Łodzi, Roman Kubalak; prezes Związku Oficerów Rezerwy w Łodzi, Modest Słoniowski. Zostali również zamordowani: posłowie na Sejm RP Józef Milewski i Józef Szczerkowski; oficerowie Wojska Polskiego Mieczysław Baranowski i Wawrzyniec Kowalski; adwokaci, dziennikarze, pracownicy Poczty Polskiej, dyrektorzy szpitali i Kolei Elektrycznych w Łodzi; działacze ruchu ludowego.

Egzekucji dokonywano także na terenie lasu Okręglík pod Zgierzem. W marcu 1940 r. rozstrzelano tam jedenastu harcerzy łódzkich w wieku 18–22 lat²⁵.

Aresztowanych w akcji „Inteligencja” mieszkańców Kalisza i Ostrowa Wielkopolskiego oraz pobliskich miejscowości osadzono w więzieniu w Kaliszu. Od września 1939 r. do marca 1940 r. w więzieniu kaliskim przebywało około 750 osób, z których większość rozstrzelano. Miejscem straceń były

²⁵ Z. Piechota, *Eksterminacja...*, s. 19–21.

podkaliskie lasy niedaleko wsi Winiary. W wielu masowych egzekucjach, przeprowadzonych w 1939 r. i 1940 r., zamordowano tam kilkaset osób.

W egzekucji, która odbyła się 14 grudnia 1939 r., rozstrzelano także kilkudziesięciu (co najmniej siedemdziesięciu) Polaków, przywiezionych z więzienia kaliskiego. Wielu z nich było uczestnikami powstania wielkopolskiego. Rozstrzelano m.in.: Władysława Anioła z Ostrowa Wielkopolskiego, kolejarza i uczestnika powstania; Adama Ciechowskiego, dyrektora gimnazjum męskiego w Ostrowie Wielkopolskim, prezesa Polskiego Związku Zachodniego w Ostrowie Wielkopolskim i uczestnika powstania; Antoniego Danielaka, przedsiębiorcę budowlanego z Ostrowa Wielkopolskiego, również uczestnika powstania wielkopolskiego; Aleksandra Dubińskiego, dr. medycyny, dyrektora szpitala powiatowego w Ostrowie Wielkopolskim; Jana Dutkę; Maksymiliana Nowickiego; Władysława Hoffmanna, emerytowanego nauczyciela; Alfreda Zielińskiego, kierownika szkoły powszechnej w Będzieszynie; Michała Idziora, kupca; Wacława Jankowskiego, adwokata; Józefa Jondrę, właściciela drukarni; Romana Kasprzaka, kupca; Romana Kubickiego, dentystę; Piotra Marciniaka, kolejarza; Sylwestera Nowostawskiego, urzędnika; Andrzeja Stawowego, kupca; Józefa Wojciechowskiego, kupca; Władysława Karolewskiego, nauczyciela ze szkoły powszechnej w Rososzycy, aresztowanego w listopadzie 1939 r. i osadzonego w więzieniu ostrowskim. W egzekucji tej zostali również zamordowani: były burmistrz Ostrowa Wielkopolskiego Stanisław Musielak; znany w mieście bankowiec Jan Mierzyński; dyrektor kaliskiego teatru Józef Krokowski; burmistrz Odolanowa Jan Krak; kupiec Jan Adamski; kierownik szkoły w Psarach i uczestnik powstania wielkopolskiego, Jan Siarkiewicz; administrator majątku Rososzycy i uczestnik powstania wielkopolskiego, Stanisław Szlagowski. Ponadto zamordowano wiele osób, których zawodu ani miejsca zamieszkania nie udało się ustalić.

Kolejna egzekucja kilkudziesięciu osób z więzienia kaliskiego odbyła się w lesie winiarskim 23 grudnia. Rozstrzelano wówczas mieszkańców Kalisza, Kościelca, Cekowa i Winiar.

Dalsze rozstrzeliwania osób, osadzonych w więzieniu w Kaliszu, przeprowadzono 15 i 23 stycznia oraz w lutym 1940 r. W masowej egzekucji 10 tego stracono osiemdziesięciu mieszkańców Iwanowic, Przygoniska, Sobieszków i Kalisza, a następnego dnia – dziesięciu rolników ze wsi Raclawice.

Innym miejscem egzekucji osób, aresztowanych podczas akcji „Inteligencja” i osadzonych w więzieniu kaliskim, był cmentarz żydowski

w Kaliszu. W listopadzie 1939 r. funkcjonariusze EG VI rozstrzelali tam 41 osób. Wśród ofiar był prezydent Kalisza Ignacy Bujnicki, przed objęciem tej funkcji dyrektor elektrowni w Kaliszu²⁶.

W Turku, leżącym na północ od Łodzi i Kalisza, jesienią 1939 r. w kilku egzekucjach, wykonanych przez funkcjonariuszy EG VI na miejscowym targowisku, rozstrzelano około trzystu mieszkańców Turka oraz okolicznych miejscowości: Małoszyny, Wietchinina, Szadowa Pańskiego i Międzylesia²⁷.

Widownią nie mniej tragicznych wydarzeń był Sieradz i jego okolice. Funkcjonariusze policji 4 listopada na miejscowym cmentarzu żydowskim rozstrzelali dwadzieścia osób, aresztowanych w ramach akcji „Inteligencja”. Zostali zamordowani nauczyciele ze szkół w Sieradzu: Zygmunt Góreczny, Franciszek Piotrowicz, Marian Sołhaj i Stefan Strzyżycy, dyrektor gimnazjum. W egzekucji tej stracono również: burmistrza Sieradza Ignacego Mąkowskiego; sędziego grodzkiego Władysława Sobiechę; adwokata Edmunda Wyganowskiego; posterunkowych policji, instruktora straży pożarnej, urzędników sądu grodzkiego, funkcjonariuszy więzienia w Sieradzu oraz rzemieślników z Sieradza.

W egzekucji publicznej na rynku przed ratuszem w Zduńskiej Woli rozstrzelano sześciu mieszkańców Sieradza jako zakładników w odwecie za zabicie Niemca²⁸.

Po zakończeniu działań wojennych funkcjonariusze EG III oraz EG IV i EK 1 z EG V przeprowadzili masowe aresztowania w ramach akcji „Inteligencja” we wszystkich miejscowościach, wchodzących w skład **rejen-cji inowrocławskiej**. Aresztowania, zgodnie z wytycznymi dla działających grup policji, objęły Polaków, którym przypisywano „wrogi stosunek do Rzeszy” i których nazwiska widniały na listach gończych. Dotknęły także nauczycieli, duchowieństwo, urzędników, kupców, rolników, rzemieślników oraz aktywnych członków organizacji politycznych i społecznych,

²⁶ AIPN, Ankiety OKBZH Poznań, pow. Ostrów Wielkopolski, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 12/2/70 (W-489); Dsn. 12/19/71 (W-171); Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 18/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Kalisz, Aresztowania, Egzekucje.

²⁷ AIPN, ASG, 26, k. 73; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 12/34/75 (W-134); Materiały śledcze OKBZH Poznań, Ds. 18/68. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Turek, Egzekucje.

²⁸ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Sn. 9/23/71 (W-1516). BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. łódzkie, pow. Sieradz, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. sieradzkie.

a więc tych, których zaliczano do warstwy przywódczej i wokół których mógł ogniskować się opór przeciw okupantowi. Aresztowania nasiliły się zwłaszcza w drugiej połowie października i w listopadzie 1939 r.

W Inowrocławiu zatrzymane osoby osadzano w miejscowym więzieniu, w którym przebywało jednorazowo około trzystu więźniów, oraz w obozie przejściowym policji bezpieczeństwa. Po przesłuchaniach część ujętych osób deportowano do obozów koncentracyjnych. Większość została jednak rozstrzelana w więzieniu w Inowrocławiu oraz w miejscu masowych straceń w Lasach Gniewkowskich na północny wschód od Inowrocławia.

Egzekucję, która odbyła się w więzieniu inowrocławskim, przeprowadzili funkcjonariusze policji w nocy z 22 na 23 października 1939 r. Pijany landrat Otto Hirschfeldt wraz z miejscowymi Niemcami wtargnęli nocą do więzienia i rozstrzelali znajdujących się w nim Polaków. Zamordowano wówczas 56 mieszkańców Inowrocławia i okolicznych miejscowości. Wśród ofiar było wielu nauczycieli z miejscowych szkół. Zostali zastrzeleni, m.in.: Stefan Anioła z Ośniszczewka, Jan Dykiert z Niszczewic, Edmund Frajer z Gniewkowa i jego żona Helena, także nauczycielka z Gniewkowa, Konrad Hofmann z Szydłowca, Leon Koszczyński z Lisewa Kościelnego, Władysław Ozdoba z Polesia, Adolf Pres z Janikowa, Jan Smul z Gniewkowa, Jan Tadzik z Cieślina i Tadeusz Tomaszewski ze Słońska.

W lesie pod Gniewkowem egzekucji dokonywali członkowie Selbstschutzu. Rozstrzelano 1 listopada, m.in.: Wandę Ciszewską, nauczycielkę z Rojewa; Sylwestra Lewandowskiego, nauczyciela z Witowic; Helenę Smagłową, nauczycielkę z Gniewkowa; Adolfa Tebinkę, nauczyciela z Ośniszczewka; Antoniego Biegańskiego, nauczyciela z Rejowic; Jana Wojciechowskiego, kierownika szkoły z Janikowa; rolników Jana Jerchę i Jana Kazimierczaka.

Kolejne egzekucje w Lasach Gniewkowskich odbyły się 12 i 17 listopada, w grudniu 1939 r. i w lutym 1940 r. Rozstrzelano m.in.: Alojzego Jeździńskiego, nauczyciela z Konar; Jana Weńskiego, muzyka; Andrzeja Ligockiego, kolejarza; Kazimierza Wleklińskiego, pracownika cukrowni w Janikowie; Jana Skibińskiego, robotnika; wójta gminy Inowrocław Mieczysława Bokerta. W lesie Balczewo pod Inowrocławiem policja rozstrzelała w egzekucjach 18 i 24 grudnia 27 mieszkańców Żnina, przywiezionych samochodami z więzienia w Żninie²⁹.

²⁹ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Inowrocław, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. bydgoskie.

W Aleksandrowie Kujawskim, leżącym na północ od Inowrocławia, liczne egzekucje przeprowadzono w pobliskim lesie Odolion. Od października 1939 r. do stycznia 1940 r. funkcjonariusze policji rozstrzelali tam łącznie 266 osób z Aleksandrowa Kujawskiego, Ciechocinka i Wołuszewa. Wielu rozstrzelanych zostało wskazanych przez miejscowych Niemców jako „polscy aktywiści”³⁰.

We Włocławku, który był siedzibą diecezji włocławskiej, masowych aresztowań dokonali w październiku i listopadzie 1939 r. funkcjonariusze EG III. Objęły one głównie księży z tej diecezji. Zatrzymano 15 i 21 października jedenastu księży, którzy prowadzili zajęcia z religii w szkołach powszechnych i średnich we Włocławku. Aresztowano m.in. profesora Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, znanego historyka ks. dr. Michała Morawskiego oraz dyrektora gimnazjum miejskiego we Włocławku ks. Mieczysława Chwiłowicza. W tym samym dniu aresztowano piętnastu księży z dekanatu nieszawskiego i pięciu salezjanów z Aleksandrowa Kujawskiego.

W październiku przeprowadzono także oblawy na nauczycieli ze szkół włocławskich i nieszawskich. Aresztowanych osadzono w miejscowych więzieniach, a następnie deportowano do obozów koncentracyjnych i tam zamordowano.

Ponowne aresztowania włocławskich księży policja niemiecka przeprowadziła 7 listopada 1939 r. Zebranych na rzekomej naradzie, dotyczącej „uporządkowania spraw kościelnych”, aresztowano o godzinie 21. Zostali zatrzymani wszyscy księża, którzy przebywali w tym czasie na terenie Włocławka. Ujęto 44 osoby, m.in. wszystkich profesorów seminarium duchownego oraz wszystkich 22 alumnów. Został także aresztowany ordynariusz diecezji bp Michał Kozal. Zatrzymanych osadzono w więzieniu we Włocławku, a następnie w Łądzie nad Wartą. W połowie stycznia 1940 r. zostali deportowani do KL Dachau, w którym przeżyły tylko jednostki. Ogółem w diecezji włocławskiej wymordowano 249 księży.

Równocześnie policja niemiecka zamknęła katedrę we Włocławku i zarekwirowała zbiory biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego, ponad 100 tys. tomów, w tym 1100 cennych starodruków, należących

³⁰ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Aleksandrów Kujawski, Egzekucje; ASG, 24, k. 274–275, 277; *Rejestr...*, woj. włocławskie.

do najstarszych druków w Polsce. Obrabowano też z księgozbiorów mieszkania zatrzymanych księży.

Część osób, aresztowanych we Włocławku podczas akcji „Inteligencja”, rozstrzelano w lasach koło Pińczaty pod Włocławkiem³¹.

Egzekucje wykonano również w Gostyninie i Gąbinie, położonych na południowy wschód od Włocławka. Rozstrzelano 1 grudnia w lesie niedaleko Woli Łąckiej pod Łąckiem 22 działaczy politycznych i społecznych z Gostynina, aresztowanych w październiku i listopadzie 1939 r. w ramach akcji „Inteligencja” i osadzonych w więzieniu sądowym w Gostyninie. Zostali zabici m.in.: burmistrz Gostynina Michał Jarmoliński; komendant Policji Państwowej Marian Budzyński; poseł na Sejm RP Andrzej Czapski; komendant Ochotniczej Straży Pożarnej Otton Rudziński; nauczyciele ze szkół w Gostyninie: Waclaw Ciećwierz, Józef Ozdowski, Seweryn Stobnicki i Bronisław Wiśniewski; ks. prefekt Stanisław Chystosik. W egzekucji tej zamordowano także: ks. Jerzego Kaszyńskiego; ks. Antoniego Dubasa; ks. Kazimierza Stankiewicza; dyrektora Komunalnej Kasy Oszczędności Władysława Dąbrowskiego; urzędnika zarządu miejskiego Stefana Dąbskiego; miejscowego adwokata Mieczysława Świącickiego.

W lutym 1940 r. funkcjonariusze policji rozstrzelali w pobliżu Gostynina czterdziestu mieszkańców powiatu gostynińskiego i Kutna. Egzekucję, w której rozstrzelano w lesie pod Gąbinem sześciu rolników, aresztowanych we wsi Czeremno i Strzemeszno, wykonano w listopadzie 1939 r.³²

W lesie pod Zagórowem koło Grabiny policja niemiecka rozstrzelała w nocy z 21 na 22 listopada dziesięciu uczestników powstania wielkopolskiego, mieszkańców Zagórowa (pow. słupecki), przywiezionych na miejsce egzekucji z zagórowskiego aresztu.

Aresztowanych mieszkańców Koła i powiatu kolskiego, osadzonych w więzieniu w Kole, przewożono na egzekucje do Lasów Rzuchowskich nad Nerem. Policja niemiecka 11 listopada 1939 r. rozstrzelała tam osiemdziesiąt osób z więzienia w Kole.

Miejscem masowych egzekucji mieszkańców Konina i powiatu konińskiego był cmentarz żydowski w Koninie. Funkcjonariusze policji 10 listo-

³¹ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Włocławek, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, Ds. 25/66; NTN, 534, Proces A. Greisera, k. 583–589.

³² AIPN, Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Gostynin, pow. Łąck, Aresztowania, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 15/13/73 (W-879); *Rejestr...*, woj. płockie.

pada rozstrzelali tam siedemdziesiąt osób, przywiezionych z miejscowego więzienia. Zamordowano m.in.: Stanisława Kwileckiego, właściciela ziemskiego z Grodzca; Józefa Pęcherskiego, nauczyciela z Grodzca; Franciszka Swoszowskiego, nauczyciela z Kleczewa; dyrektora fabryki fajansów w Kole Czesława Freudenreicha i jego dwudziestoletnią córkę Krystynę.

Kolejne egzekucje mieszkańców Konina wykonano także na cmentarzu żydowskim. W listopadzie 1939 r. i na wiosnę 1940 r. rozstrzelano tam grupę 24 Polaków, oskarżonych o współudział w obronie Konina w czasie kampanii wrześniowej³³.

Liczne egzekucje odbyły się w powiecie gnieźnieńskim. W Dalkach pod Gniezmem funkcjonariusze gestapo rozstrzelali 7 listopada 1939 r. 24 Polaków, przywiezionych z więzienia w Gnieźnie. Wśród ofiar było dziesięciu mieszkańców Kłecka, m.in. ks. kanonik Maksymilian Koncewicz, jeden z organizatorów obrony Kłecka. Zamordowano także Franciszka Jankiewicza, nauczyciela z Gębarzewa, i Antoniego Grabowskiego, sołtysa wsi Owieczki. Pozostałe ofiary pochodziły z Drachowa, Przysieki i Rzegnowa.

Grupę Polaków z więzienia w Gnieźnie, mieszkańców Gniezna i Kłecka, rozstrzelano 8 grudnia 1939 r. w lesie pod Gniezmem. Zbrodni dokonano także w Mącznikach (gmina Gniezno), gdzie 3 listopada 1939 r. rozstrzelano dziewiętnaście osób: siedemnastu mieszkańców Mącznik i dwóch uchodźców z innych miejscowości. Część zabudowań spalono³⁴.

Polaków, aresztowanych w miejscowościach, leżących w północnej części rejencji inowrocławskiej, osadzono w więzieniu sądowym w Wągrowcu. Po przesłuchaniach rozstrzelano ich w lasach koło Bukowca (gmina Wągrowiec). W egzekucjach, które przeprowadzili funkcjonariusze policji bezpieczeństwa przy współudziale policji pomocniczej (Hilfspolizei), 8 grudnia 1939 r. zostało zamordowanych 107 aktywnych członków organizacji społecznych i politycznych, powstańców wielkopolskich oraz osoby, które pomagały w internowaniu dywersantów niemieckich. Zamordowano rolników, nauczycieli, studentów i rzemieślników z Kuszewa, Tomczyc, Próchnowa, Sarbinowa, Gołańczy, Niemczyna, Rąbczyna, Mieściska,

³³ AIPN, ASG, 26, k. 130–136. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Słupca, pow. Konin, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. konińskie.

³⁴ AIPN, ASG, 26, k. 14. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Gniezno, Aresztowania, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. poznańskie.

Łopienna, Mirkowic, Rudnicy, Zbyszewic, Koźła i Kobylca. Jesienią 1944 r. zwłoki ofiar zostały spalone przez okupanta podczas akcji zacierania śladów zbrodni³⁵.

W lutym 1940 r. gestapo, które wykryło w Kraju Warty drukowane przez organizacje konspiracyjne podziemne gazetki i ulotki, stwierdziło, że ludność polska zwiększyła aktywność polityczną. Przygotowano okólniki, które nakazywały terenowym placówkom policyjnym prowadzenie stałej obserwacji i kontrolowanie Polaków. Wydano także zarządzenia o prewencyjnym aresztowaniu tych, którzy mogą stanowić, jak stwierdzono, zagrożenie dla Niemiec. Krąg osób, przewidzianych do aresztowania, został określony według kryteriów ustalonych jesienią 1939 r. Włączono do niego inteligencję zdolną do stawienia oporu. Bardzo wyraźnie precyzowała to instrukcja, dotycząca „Policyjno-zapobiegawczych środków zwalczania polskiej akcji oporu”, opracowana przez gestapo dla landratów. Zawierała listy osób, które „powinny zostać ujęte w akcji zwalczania oporu”. Instrukcja wskazywała, że należy aresztować takie osoby, które w „jakiegokolwiek formie ożywiają ruch oporu i co do których można mieć podejrzenie, że w ruchu tym mogły być czynne”. W nawiasie zaś dodano słowo „inteligencja”. Załączone do instrukcji spisy nazwisk dotyczyły Polaków, przewidzianych do deportacji do obozów koncentracyjnych „celem unieszkodliwienia polskiego ruchu oporu”.

Krąg osób, które miały zostać aresztowane, a następnie deportowane do obozów koncentracyjnych, uwidaczniają także raporty z przeprowadzonej akcji. Jeden z posterunków żandarmerii w Piątkowie koło Poznania w meldunku do gestapo w Poznaniu informował, że ujęto i odstawiono do Fortu VII w Poznaniu osiem osób z Piątkowa: dwóch urzędników, kierownika rachuby, trzech nauczycieli, kupca i burmistrza Piątkowa³⁶.

Powyższe informacje, zawarte w dokumentach policji, nie pozostawiają wątpliwości, że akcja „Inteligencja” była również kontynuowana wiosną 1940 r.

W kwietniu i w maju 1940 r. przez Kraj Warty przetoczyła się fala aresztowań. W pierwszych dniach kwietnia policja zatrzymała około czterystu Polaków na terenie powiatu ostrowskiego oraz około 265 osób, wśród których przeważali nauczyciele, z powiatu kutnowskiego i tureckie-

³⁵ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 12/24/69 (W-340). BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. poznańskie, pow. Wągrowiec, Aresztowania; *Rejestr...*, woj. piłskie.

³⁶ AIPN, NTN, 527, Proces A. Greisera, k. 113–114, 116, 121, 140, 162.

go. Aresztowane osoby zostały osadzone w więzieniu w Ostrowie Wielkopolskim, w obozie przejściowym policji bezpieczeństwa w Kutnie oraz w więzieniu w Kaliszu. Między 14 a 19 kwietnia 1940 r. gestapo ujęło 145 Polaków w powiecie mogileńskim i kaliskim. Aresztowane osoby zostały umieszczone w areszcie policyjnym w Mogilnie i w więzieniu w Kaliszu. Aresztowania przeprowadzono 20 kwietnia w Poznaniu, gdzie zatrzymano ponad sto osób. W Uniejowie 21 kwietnia aresztowano wszystkich polskich nauczycieli, natomiast w powiecie kępińskim 23 kwietnia zatrzymano 75 osób.

Kolejne aresztowania nastąpiły w maju 1940 r.: 4 i 5 maja zatrzymano grupę nauczycieli w powiecie gnieźnieńskim, 17 maja zaś 57 Polaków w powiecie kościańskim i 45 osób w Śremie.

Ujęte osoby, wśród których przeważali nauczyciele, zostały deportowane w większości do KL Mauthausen-Gusen oraz do KL Dachau, gdzie poniosły śmierć.

W KL Mauthausen-Gusen zostali zamordowani, m.in.: Czesław Ludwowski, kierownik szkoły powszechnej w Zielińcu, aresztowany 4 maja 1940 r., osadzony w Forcie VII w Poznaniu; Józef Hieronimczak, nauczyciel w Ostrowie Wielkopolskim, aresztowany 5 maja 1940 r.; Jan Chylewski, nauczyciel w Gorzuchowie; Roman Kołodziejcki, nauczyciel w Jelitowie, aresztowany 4 maja 1940 r.; Ludwik Kostaneki, nauczyciel w szkole powszechnej w Gnieźnie; Stefan Kowalczyk, kierownik szkoły w Niechanowie, aresztowany na początku 1940 r.; Józef Lewandowski, nauczyciel w Wilkowyi; Franciszek Modrzejewski, nauczyciel w Jarząbkowie, aresztowany 5 maja 1940 r.; Bronisław Piechocki, kierownik szkoły w Woźnikach, aresztowany 5 maja 1940 r.; Czesław Piszczek, nauczyciel w Kalinie, aresztowany w 1940 r.; Franciszek Sporny, kierownik szkoły w Kiszkuwie, aresztowany 4 maja 1940 r.; Telesfor Staniszewski, nauczyciel w Łubowie; Karol Wagner, kierownik szkoły w Kobylcy; Romuald Wesołowski, kierownik szkoły w Kłęcku; Edmund Leńniorowski, kierownik szkoły w Noskowie, aresztowany 11 maja 1940 r.; Bronisław Bryński, kierownik szkoły w Długiej Wsi; Andrzej Gurowski, kierownik szkoły w Koźminku, aresztowany 15 kwietnia 1940 r.; Stanisław Herman i Władysław Kulas, nauczyciele w Stawiszynie; Franciszek Jabłoński, nauczyciel w Blizanowie, aresztowany 15 kwietnia 1940 r.; Andrzej Taczała, nauczyciel w Woli Droszewskiej; Romuald Tyblewski, kierownik szkoły powszechnej w Rajsku, aresztowany w kwietniu 1940 r., osadzony w więzieniu w Kaliszu,

a miesiąc później wywieziony z grupą współwięźniów do obozu koncentracyjnego; Józef Wrześciński, kierownik szkoły w Blizanowie, aresztowany 15 kwietnia 1940 r.; Jan Mądry, nauczyciel w Mikorzynie; Ludwik Szulc, nauczyciel w Bralinie; Stanisław Gryglewski, kierownik szkoły powszechnej w Chełmnie oraz komendant Ochotniczej Straży Pożarnej, aresztowany 13 kwietnia 1940 r.; Władysław Kłosiak, kierownik szkoły powszechnej w Sławiu i członek rady gminnej, aresztowany 15 maja 1940 r. i osadzony w Forcie VII w Poznaniu; Józef i Jolanta Brzezińscy, nauczyciele w szkole w Czempiniu, aresztowani w maju 1940 r., osadzeni w Forcie VII w Poznaniu, a następnie wywiezieni do KL Mauthausen-Gusen i KL Ravensbrück; Ludwik Kaczmarek, nauczyciel w Borzęcizkach, aresztowany 16 marca 1940 r.; Nicefor Perzyński, dyrektor Państwowego Gimnazjum i Liceum Męskiego im. Jana Amosa Komeńskiego w Lesznie, członek Polskiego Związku Zachodniego, aresztowany w maju 1940 r.; Kazimierz Koziół, wykładowca w Seminarium Nauczycielskim w Rogoźnie Wielkopolskim, aresztowany i osadzony w Forcie VII w Poznaniu; Piotr Dobosz, nauczyciel w Grabowie, aresztowany 17 kwietnia 1940 r.; Stanisław Karbowski, nauczyciel w Glińnicy; Jan Seniuk, nauczyciel w Odolanowie; Stanisław Urbańczyk, nauczyciel w Ligocie; Antoni Witkowski, nauczyciel w Ostrowie Wielkopolskim; Franciszek Kuhn, kierownik szkoły specjalnej w Poznaniu; Franciszek Ogródowski, kierownik szkoły powszechnej w Poznaniu, aresztowany 20 kwietnia 1940 r. i osadzony w Forcie VII w Poznaniu; Tadeusz Paterski, nauczyciel ze szkoły powszechnej w Poznaniu; Leon Kostrzewski, kierownik szkoły w Rogalinku; Józef Wunsche, nauczyciel w gimnazjum w Rawiczu; Franciszek Węcki, nauczyciel w Publicznej Średniej Szkole Zawodowej w Kórniku, aresztowany w maju 1940 r.; Czesław Bakalarczyk, nauczyciel w Malanowie, aresztowany 23 kwietnia 1940 r.; Antoni Bocheński, kierownik szkoły w Pęczniewie; Ludwik Brzysko, kierownik szkoły w Niemysłowie; Stefan Budny, nauczyciel w Brodni; Wincenty Byczkowski, nauczyciel w Krwonach; Mieczysław Chaberski, nauczyciel w Potworowie; Stanisław Chojnacki, nauczyciel w Kiszewku; Hipolit Chyczewski, nauczyciel w Brudzewie; Jan Czarniawski, nauczyciel w Żukach; Stanisław Drewnisz, kierownik szkoły powszechnej w Brzegu; Leon Gliński, nauczyciel w Radczynach; Józef Góreczny, Jan Jakubowski, Władysław Kwaśny, Antoni Skąpski, Józef Tomczak, nauczyciele w Uniejowie, aresztowani w kwietniu 1940 r.; Władysław Greber, kierownik szkoły w Świnicach; Józef Grzybowski, kierownik szkoły powszechnej w Miłaczewie, aresztowany

wany 20 kwietnia 1940 r.; Kazimierz Hilczer, nauczyciel w Natalii, aresztowany w kwietniu 1940 r. wraz z innymi nauczycielami powiatu tureckiego; Stanisław Jabłoński, nauczyciel w Piekarach; Marian Jakubowski, kierownik szkoły w Woli Świdnickiej; Michał Jastrzębski, nauczyciel w Tarnowej, aresztowany 3 maja 1940 r.; Antoni Kapuściński, nauczyciel w Słodkowie; Władysław Kosmański, nauczyciel w Jeziorsku; Władysław Kostrzewa, nauczyciel w Smaszewie; Czesław Kozłowski, nauczyciel w Turku; Michał Kuna, kierownik szkoły w Wilamowie; Stanisław Kusiak, kierownik szkoły we Władysławowie, aresztowany 21 kwietnia 1940 r.; Waław Kwiatkowski, nauczyciel w Zimotkach; Józef Lewicki, nauczyciel w Klonowie, aresztowany w 1940 r. wraz z liczną grupą nauczycieli powiatu tureckiego; Roman Łodziewski, nauczyciel w Księżych Młynach; Wiktor Marczewski, nauczyciel w Brudzewie; Jan Maryniak, nauczyciel w Kiszewach, aresztowany w 1940 r.; Tadeusz Nowacki, kierownik szkoły w Luboli; Stanisław Ostrowski, nauczyciel w gimnazjum w Turku; Marian Pawlikowski, kierownik szkoły w Kossewie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Stanisław Pełczyński, nauczyciel w Grabieńcu; Tadeusz Porada, nauczyciel w Wyszynie; Mikołaj Prosinowski, nauczyciel w Skarbkach; Stanisław Sieczko, kierownik szkoły powszechnej w Uniejowie i prezes zarządu oddziału ZNP na powiat turecki, aresztowany w 1940 r.; Stanisław Stalmach, nauczyciel w Boleszynie; Wiktor Świąteczak, kierownik szkoły w Kikach; Józef Turek, nauczyciel w Turku; Tadeusz Wojciechowski, nauczyciel w Skęczniewie; Ignacy Wojtczak, nauczyciel w Kowalach Pańskich; Antoni Wolak, kierownik szkoły w Wielopolu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Stanisław Zdrojewski, nauczyciel w Kalinowej; Lucjan Zieliński, nauczyciel w Grzymiszewie; Roman Laurentowski, dyrektor Państwowego Młodzieżowego Zakładu Wychowawczego w Antoniewie, powstaniec wielkopolski, aresztowany 5 maja 1940 r.; Wiktor Primke i Stefan Sobieszczyk, nauczyciele w Kiełpinach; Edmund Wojciechowski, nauczyciel Państwowego Gimnazjum i Liceum we Wrześni; Roman Zawodziński, kierownik szkoły powszechnej w Kamieniu, aresztowany 25 kwietnia 1940 r.

W KL Dachau zostali zamordowani, m.in.: Jan Murawski, nauczyciel w szkole powszechnej w Modliszewku, aresztowany 5 maja 1940 r.; Wincenty Pichowiak, nauczyciel w Witkowie, aresztowany 1 maja 1940 r.; Andrzej Piechota, nauczyciel w Choczcu; M. Czajkowski, katecheta w Goliżewie; Tadeusz Gabrielski, nauczyciel w Błaszczkach; Oktawian Nowacki, katecheta w Kaliszu; Władysław Owczarek, kierownik szkoły w Russowie;

Bolesław Pełychowski, kierownik szkoły w Korzeniowie; Tadeusz Wojciszewski, nauczyciel w Kolonii Kawa; Władysław Wojtysiak, katecheta w szkole powszechnej w Dębach Szlacheckich; Tadeusz Gromwald, katecheta w Publicznej Szkole Dokszałcającej Zawodowej w Śmiglu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Stanisław Schoen, nauczyciel w Państwowym Gimnazjum i Liceum w Kościanie, aresztowany 17 maja 1940 r. i osadzony w Forcie VII w Poznaniu; Franciszek Kuhsman, nauczyciel w Chyrzysku Wielkim, aresztowany w 1940 r.; Kazimierz Gomoliński, kierownik szkoły w Walentynowie; Józef Tomaszewski, kierownik szkoły powszechnej w Chłudowie, aresztowany w maju 1940 r.; Kazimierz Kotecki, nauczyciel w Grabowcu; Leonard Cybichowski, dyrektor szkoły rolniczej w Środzie Wielkopolskiej; Czesław Dembek, nauczyciel w Wiatrowcu, aresztowany w maju 1940 r.; Marian Michałkiewicz, nauczyciel w Państwowym Gimnazjum i Liceum w Wągrowcu, aresztowany w 1940 r.³⁷

W Kraju Warty, podobnie jak w okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie, zabito pacjentów tamtejszych szpitali psychiatrycznych: w Owińskach koło Poznania, Dziekance koło Gniezna, Kościanie, Warcie, Kochanówce koło Łodzi i w Gostyninie. Akcję rozpoczęto w drugiej połowie października i w listopadzie 1939 r.

Wkrótce po wkroczeniu wojsk niemieckich okupant w szpitalach psychiatrycznych ustanowił zarząd komisaryczny. Ze szpitali zostali usunięci lekarze polscy i personel pielęgniarski. Zabroniono też wypisywania chorych i nakazano dokonania ich spisu. Na podstawie przygotowanych list wywożono chorych na miejsce kaźni. Uśmiercaniem pacjentów szpitali psychiatrycznych w Kraju Warty zajmowało się Sonderkommando SS, składające się z funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa w Poznaniu, dowodzone przez Obersturmführera Herberta Langego.

Początkowo chorzy z zakładu psychiatrycznego w Owińskach koło Poznania oraz z oddziału dla umysłowo chorych szpitala miejskiego w Poznaniu byli uśmierceni gazem w jednym z bunkrów Fortu VII w Poznaniu. Zwłoki były następnie wyciągane z bunkra, ładowane na samochody i wywożone do lasu koło Obornik Wielkopolskich. W ten sposób zamordowano ponad tysiąc pacjentów. Budynki zakładu psychiatrycznego w Owińskach przejęło SS na koszary dla jednostek Totenkopfstandarte i Leibstandarte Adolf Hitler.

³⁷ Cz. Łuczak, *Dzień...*, s. 69; M. Walczak, *Straty...*, s. 258–330.

Po zgładzeniu chorych w Owińskach SS-Sonderkommando-Lange wymordowało kolejno pacjentów szpitali w Dziekance, Kościanie, Kochanówce i Warcie.

Między 7 grudnia 1939 r. a 12 stycznia 1940 r. uśmiercono gazem 1200 pacjentów zakładu psychiatrycznego w Dziekance koło Gniezna.

Natomiast 534 pacjentów zakładu psychiatrycznego w Kościanie zagazowano w styczniu 1940 r. Do szpitala przywieziono następnie w lutym i marcu 1940 r. z niemieckich zakładów psychiatrycznych pacjentów, którzy zostali w ten sam sposób zamordowani. Zwłoki pogrzebano w lesie między Jarogniewiczami a Głuchowem oraz w lesie Wypalanki koło Stęszewa.

W marcu 1940 r. zamordowano gazem w Lasach Lućmierskich i zgierzkich 1500 pacjentów Szpitala dla Psychicznie i Nerwowo Chorych w Kochanówce koło Łodzi.

W ten sam sposób między 2 a 4 kwietnia 1940 r. zamordowano ponad pięciuset chorych ze szpitala psychiatrycznego w Warcie. Pacjentów w kilku transportach wywożono do lasu koło Rososzycy, oddalonej kilka kilometrów od Warty, tam zaś mordowano ludzi i grzebano ciała.

Operacyjne grupy policji bezpieczeństwa, kiedy wchodziły do Polski, zbierały także informacje o działaczach komunistycznych i robotniczych, a następnie natychmiast ich aresztowały. W meldunku z 30 września 1939 r. EG II informowała: „5. brygada policyjna w Łodzi znalazła wśród akt o charakterze politycznym bogaty materiał, dotyczący działalności partii komunistycznej na terenie województwa łódzkiego i działaczy komunistycznych. Obecnie materiał ten jest badany i wykorzystywany. Poszukuje się działaczy komunistycznych, którzy prawie wszyscy zbiegli”. W 1939 r. aresztowano 39 działaczy komunistycznych i robotniczych, których rozstrzelano 8 grudnia 1939 r. w lasach koło Brześcia Kujawskiego. Ustalono 27 nazwisk pomordowanych członków Komunistycznej Partii Polski oraz działaczy robotniczych. W 1945 r. podczas ekshumacji wydobyto z mogiły 39 zwłok i pochowano na cmentarzu w Brześciu Kujawskim³⁸.

Oblicza się, że w Kraju Warty jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. w akcji bezpośredniej zamordowano około 10 tys. mieszkańców Wielkopolski, Kujaw, ziemi łódzkiej i zachodniego Mazowsza. W tym samym czasie kilkadziesiąt tysięcy osób zesłano do obozów koncentracyjnych.

³⁸ AIPN, Ankiety OKBZH Bydgoszcz, pow. Brześć Kujawski, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Bydgoszcz, S. 6/76.

Miejsca masowych egzekucji, przeprowadzonych przez policję i Selbstschutz w ramach akcji „Inteligencja” na terenach, które weszły w skład Kraju Warty.

Rejencja poznańska

1. Budzyń, egzekucje, 11, 13, 29 września 1939 r.
2. Murowana Goślina, egzekucje, 8 września, 8 listopada 1939 r.
3. Las Olszynka koło Rogoźna Wielkopolskiego, egzekucje, 17–19, 24 września 1939 r.
4. Jezioro Rogozińskie, Laskowo, Łopiszewo koło Rogoźna Wielkopolskiego, egzekucje, 14, 21, 25 września 1939 r.
5. Strzelczyki, Zacharzyn koło Chodzieży, egzekucje, 12, 19 września 1939 r.
6. Morzewo koło Chodzieży, egzekucja, 7 listopada 1939 r.
7. Poznań, Fort VII, liczne egzekucje, 16, 18, 20, 26, 28 października, 8, 18, 29 listopada 1939 r., 5, 6, 27 stycznia, luty–maj 1940 r.
8. Lasy Dopiewca koło Poznania, liczne egzekucje, listopad, grudzień 1939 r., styczeń–marzec 1940 r.
9. Lasy Dębienka koło Poznania, liczne egzekucje, listopad 1939 r., styczeń–kwiecień 1940 r.
10. Mosina koło Poznania, egzekucja, 20 października 1939 r.
11. Lasy Sowinki koło Mosiny, liczne egzekucje, listopad 1939 r., styczeń, luty 1940 r.
12. Szamotuły, egzekucje, 12, 13 października, 13 grudnia 1939 r.
13. Las Bytyński koło Szamotuł, liczne egzekucje, listopad 1939 r.
14. Otorowo, egzekucje, 12, 13 października 1939 r.
15. Kórnik, egzekucja, 20 października 1939 r.
16. Kostrzyń, egzekucja, 20 października 1939 r.
17. Książ Wielkopolski, egzekucja, 20 października 1939 r.
18. Śrem, egzekucje, 20 września, 20 października 1939 r.
19. Środa Wielkopolska, egzekucje, 7 września, 20 października 1939 r.
20. Gostyń, egzekucja, 21 października 1939 r.
21. Krobia koło Gostynia, egzekucja, 21 października 1939 r.
22. Leszno, egzekucja, 21 października 1939 r.
23. Kościan, egzekucja, 23 października 1939 r.
24. Las pod Kościanem, liczne egzekucje, 7, 9 listopada, 11 grudnia 1939 r., styczeń, luty 1940 r.

25. Śmigiel, egzekucja, 23 października 1939 r.
26. Las Kobylnicki koło Jaryszewa, liczne egzekucje, listopad 1939 r., styczeń, luty 1940 r.
27. Mędzisko, las (gmina Obrzycko), liczne egzekucje, październik–grudzień 1939 r.
28. Zbrudzewo, strzelnica, egzekucja, 8 listopada 1939 r.
29. Las Malinie koło Pleszewa, egzekucje, 23 października, listopad 1939 r.
30. Lasy Dembińskie koło Wrześni, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r.
31. Rydzyna, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r., styczeń, luty 1940 r.

Rejencja kalisko-lódzka

1. Lasy Łagiewnickie, liczne egzekucje, listopad, grudzień 1939 r.
2. Lasy Lućmierskie, liczne egzekucje, listopad, grudzień 1939 r., styczeń–marzec 1940 r.
3. Las Okręglík, egzekucje, marzec 1940 r.
4. Las koło wsi Winiary, liczne egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń, luty 1940 r.
5. Kalisz, cmentarz żydowski, egzekucje, listopad 1939 r.
6. Turek, targowisko, liczne egzekucje, jesień 1939 r.
7. Sieradz, cmentarz żydowski, egzekucja, 4 listopada 1939 r.
8. Zduńska Wola, rynek, listopad 1939 r.

Rejencja inowrocławska

1. Inowrocław, więzienie, egzekucje, 22, 23 października 1939 r.
2. Las pod Gniewkowem, liczne egzekucje, 1, 12, 17 listopada, grudzień 1939 r., luty 1940 r.
3. Las Odolion, liczne egzekucje, październik, listopad 1939 r., styczeń 1940 r.
4. Lasy koło Pińczaty pod Włocławkiem, egzekucje, listopad 1939 r.
5. Wola Łącka koło Gostynina, egzekucje, 1 grudnia 1939 r.
6. Las pod Gostyninem, egzekucje, luty 1940 r.
7. Gąbin, egzekucja, listopad 1939 r.
8. Zagórw koło Grabiny, egzekucje, 21 listopada 1939 r.
9. Lasy Rzuchowskie nad Nerem, liczne egzekucje, listopad 1939 r.

10. Konin, cmentarz żydowski, liczne egzekucje, listopad 1939 r., wiosna 1940 r.
11. Dalki koło Gniezna, liczne egzekucje, listopad 1939 r.
12. Las miejski pod Gnieznom, egzekucja, 8 grudnia 1939 r.
13. Mączniki koło Gniezna, egzekucja, 3 listopada 1939 r.
14. Las koło Bukowca (gmina Wągrowiec), egzekucje, 8 grudnia 1939 r.
15. Wągrowiec, egzekucje, 17 września 1939 r.

AKCJA „INTELIGENCJA” NA PÓŁNOCNYM MAZOWSZU I W POWIECIE SUWAŁSKIM

Po zakończeniu działań wojennych ziemie północnego i zachodniego Mazowsza, wcielone przez okupanta do Rzeszy, znalazły się w różnych jednostkach administracyjnych. Mazowsze Zachodnie włączono do Kraju Warty, podczas gdy ziemie Mazowsza Północnego weszły w skład prowincji Prusy Wschodnie, tworząc rejencję ciechanowską (Regierungsbezirk Zichenau). W prowincji Prusy Wschodnie była to nowa rejencja, całkowicie utworzona z ziem polskich. Na południu rejencja obejmowała: Płock, Płońsk, Pułtusk, Ciechanów i Maków Mazowiecki oraz leżące za Wisłą Łąck i Gąbin. Na zachodzie w jej skład weszły Sierpc i Żuromin. Na północy została włączona Mława, Przasnysz i Ostrołęka. Poza rejencją ciechanowską znalazło się natomiast Działdowo, które zostało przyłączone do istniejącej już rejencji olsztyńskiej (Regierungsbezirk Allenstein).

Do Prus Wschodnich został dołączony powiat suwalski, który wszedł w skład istniejącej rejencji gumbińskiej (Regierungsbezirk Gumbinnen) i objął: Suwałki, Wiżajny, Puńsk, Sejny, Krasnopol i Giby.

Tereny północnego Mazowsza i powiatu suwalskiego, włączone do Prus Wschodnich, były przeznaczone, podobnie jak tereny Pomorza, Wielkopolski, Kujaw, Mazowsza Zachodniego, ziemi łódzkiej i Śląska, do germanizacji. Obwieścił to nadprezydent prowincji Prusy Wschodnie Erich Koch w wypowiedzi, wydrukowanej w „Koenigsberger Allgemeine Zeitung” z 31 grudnia 1939 r. Wyrażając radość ze „zlikwidowania rozbójniczego państwa polskiego, które zrabowało starą, niemiecką, kulturalną ziemię”, zakomunikował, że Prusy Wschodnie otrzymały od Führera polecenie „odbudowania na nowo obszaru Suwałk oraz okręgu Ciechanów,

Rejencja ciechanowska

przy współpracy kierowników partyjnych z niemieckimi chłopami, kolonistami, rzemieślnikami i przemysłowcami”¹.

Natychmiast we wszystkich miejscowościach ich polskie nazwy zastąpiono nazwami niemieckimi. Nazwę Suwałki zmieniono na Sudauen, Ciechanów na Zichenau, a Działdowo na Soldau. Wszelkie wątpliwości co do poprawnego, czyli niemieckiego, brzmienia nazwy miejscowości miał rozwiązać wydany przez „Allensteiner Zeitung” wykaz miejscowości *Ortschaftsverzeichnis* dla rejencji ciechanowskiej.

Na ten teren EG V, której zadaniem było „zwalczanie wszystkich wrogich elementów”, m.in. na północnym Mazowszu, weszła między 6 a 15 września. W tym czasie jej funkcjonariusze przeszukali wszystkie gmachy urzędów, pomieszczenia organizacji, domy mieszkalne i budynki należące do kościoła w poszukiwaniu broni. W okręgu ciechanowskim nastąpiły liczne aresztowania i egzekucje osób, oskarżonych o posiadanie broni².

¹ AIPN, SWWW, 756, Akta w sprawie karnej E. Kocho, k. 319.

² AIPN, Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Gostynin, pow. Pułtusk, pow. Płock, pow. Ciechanów, pow. Przasnysz, Aresztowania, Egzekucje; ASG, 44, k. 564; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 15/568/74 (W-804); Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 7/75; S. 1/77.

W październiku 1939 r. aresztowano w Strzemesznie, Rumankach i Czeremnie koło Gąbina sześciu rolników, podejrzewanych przez miejscowy Selbstschutz o posiadanie broni. Zostali rozstrzelani w lesie koło Gąbina. Kolejną grupę ośmiu rolników ze Strzemeszna zamordowano w grudniu 1939 r. w lasach Golonki pod Gąbinem.

Dwanaście osób – rolnicy z Pobyłkowa i Lubienicy (pow. pułtuski), rolnicy z Młocka pod Ciechanowem, a także mieszkańcy Płocka – zostało skazanych przez sąd doraźny policji bezpieczeństwa w Płocku za posiadanie broni i rozstrzelanych w egzekucjach 10 i 13 listopada 1939 r.

Natomiast 10 listopada 1939 r. odbyła się również egzekucja w Ciechanowie. Na miejscowym cmentarzu funkcjonariusze policji rozstrzelali dziesięciu mieszkańców Przyrowej, Młocka, Faustynowa i Kałek, skazanych przez sąd doraźny policji bezpieczeństwa w Ciechanowie na karę śmierci za posiadanie broni.

W Pułtuskach na terenie miejscowego więzienia policja zamordowała w kilku egzekucjach 27 Polaków, oskarżonych o posiadanie broni. Stracono 10 listopada dziesięciu mieszkańców Młocka, Przyrowej, Lipowicy, Sokołowa oraz burmistrza Wyrozębów Władysława Osińskiego. Natomiast 13 listopada rozstrzelano tam Jana Dłużewskiego z Lubienicy i jego syna Eustachego oraz Karola Dłużewskiego z Pobyłkowa i jego syna Kazimierza, którzy posiadali rodzinne pamiątki, szable, pistolety i amunicję. Kolejne egzekucje odbyły się 18, 22 i 25 listopada oraz 9 grudnia, gdy zamordowano czterech mieszkańców Pułtuska, Grabowca i Zatorów.

Liczne egzekucje osób, podejrzewanych o posiadanie broni, wykonano także w Przasnyszu. W październiku i w listopadzie rozstrzelano na przasnyskim cmentarzu jedenastu mieszkańców Przasnysza i okolic.

Równocześnie funkcjonariusze EG V przeprowadzali obławy w wioskach i miastach północnego Mazowsza. Aresztowano osoby, których zachowanie określano jako nieprzyjazne wobec Niemców. Chodziło oczywiście o manifestowanie polskości i obronę kraju przed najeźdźcą. Ujęto też setki osób, których nazwiska figurowały na tajnych listach gończych. Jak informowała również EG V w meldunku z 29 września 1939 r.: „kontynuowano aresztowania polskiej inteligencji i duchowieństwa”.

Łapanki i aresztowania nasiliły się zwłaszcza w listopadzie 1939 r. W obawie przed manifestacjami i zamieszkami w związku ze świętem 11 listopada funkcjonariusze policji przeprowadzili w nocy z 8 na 9 listopada

oblawę, która miała charakter prewencyjnej akcji uspokajającej. Aresztowano wówczas wielu nauczycieli, duchownych, rolników, wójtów, lekarzy i adwokatów.

Zatrzymano kierowników szkół i nauczycieli, m.in.: w Pałukach, Niedzbórze, Młocku, Krasieńcu, Reginimie, Węgrzynowie, Turzy Wielkiej, Kurkach, Mławie i Działdowie. Aresztowano także wielu proboszczów i wikarych parafii, m.in.: w Mławie, Żurominie, Krasnem, Węgrzynowie, Ciechanowie, Obrytem, Janowie, Chorzelach, Radzanowie.

Aresztowane osoby osadzano w więzieniach, zorganizowanych w miastach na Mazowszu. W Pułtuskach był to areszt miejscowej placówki policji bezpieczeństwa i więzienie sądowe. W Płońsku i w Ostrołęce okupant wprowadził tylko utworzył więzienia sądowe, a w Płocku więzienie karne, ale we wszystkich tych miejscach odosobnienia przebywali więźniowie do dyspozycji policji bezpieczeństwa. W Ciechanowie dla więźniów gestapo zorganizowano areszt. W Mławie, Przasnyszu i Sierpcu utworzono również areszt policji bezpieczeństwa. Natomiast w Działdowie ujętych w oblawach osadzano w areszcie, który założył Selbstschutz.

W tym samym czasie policja likwidowała wszelkie ślady polskości na tym terenie, zwłaszcza ucierpiał Płock. Wiele zabytków kulturalnych i księgozbiorów z tego miasta zniszczono lub rozgrabiono. Zniszczono księgozbiór Towarzystwa Naukowego w Płocku, liczący 75 tys. tomów. Wywieziono archiwum kościelne, zbiory muzeum diecezjalnego i bibliotekę diecezjalną w Płocku. Zrabowano i wywieziono zabytkową zawartość skarbcza katedry płockiej, zbiory muzeum przyrodniczo-etnograficznego oraz zbiory muzeum kulturalno-historycznego w Płocku. Zagrabione przedmioty przewieziono do Królewca, Berlina i Wrocławia i w ten sposób wzbogacono zbiory tamtejszych muzeów i bibliotek. Natomiast polskie muzea i biblioteki na terenie Mazowsza przestały istnieć.

Rozgrabiono bądź spalono biblioteki i księgozbiory, znajdujące się w szkołach, plebaniach i dworach. Spłonęła m.in. biblioteka w Bonisławiu, Majkach Małych i Lelicach koło Płocka. Ze szkół zabrano mapy i pomoce naukowe. Wydano nawet polecenie, aby wszystkie znajdujące się w domach polskie książki i stare gazety dostarczyć do urzędów gminnych. Z budynków urzędów, organizacji państwowych i społecznych zdjęto, a następnie zniszczono emblematy, nazwy i symbole polskości.

Polskie miasta na północnym Mazowszu miały stać się ośrodkami kultury niemieckiej i centrami umacniania niemieckości. Zwłaszcza w powia-

tach plockim, płońskim, pułtuskim, ciechanowskim, makowskim, ostrołęckim i przasnyskim okupant planował utworzenie tzw. pasa osadnictwa niemieckiego³.

Podobnie jak w innych częściach okupowanego kraju, także na północnym Mazowszu zostały wywłaszczone i przejęte przez okupacyjne władze administracyjne wszystkie fabryki, przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe oraz majątki ziemskie.

Skonfiskowano 1 października 1939 r. należący do księżnej Czartoryskiej majątek ziemski Krasne (pow. ciechanowski) o powierzchni 8 tys. ha ze wszelkimi ruchomościami. Majątek przejęła fundacja Ericha Kocha, który nakazał przyłączenie gruntów przyległych 160 gospodarstw chłopskich, a w rezultacie obszar majątku zwiększył się do 20 tys. ha. Polskich właścicieli gospodarstw (757 osób) wysiedlono, a ich domy i zabudowania gospodarcze spalono. Majątek ten Koch wybrał jako rezydencję wiejską.

Podobnie stało się z majątkiem Nacpolsk (pow. płoński), stanowiącym własność Aleksandra Charzyńskiego. Do tego majątku przyłączono ponad 6 tys. ha z siedemnastu sąsiednich wsi, z których także wysiedlono ludność, a domy i zabudowania gospodarcze rozebrano. Zarząd powierniczy nad folwarkiem został powierzony wydziałowi majątków administracji prowincjonalnej Prus Wschodnich⁴.

Przepełnione więzienia i areszty północnego Mazowsza rozładowywano w sposób opisany przez SS-Brigadeführera Ottona Rascha: więźniów deportowano do obozów koncentracyjnych lub przeprowadzano egzekucje w miejscowych lasach.

Miejscem masowych egzekucji osób aresztowanych w Płocku i powiecie plockim, a następnie osadzonych w więzieniu karnym w Płocku, były lasy pod Łąckiem. W egzekucjach, wykonanych w październiku, listopadzie i grudniu 1939 r. oraz w styczniu i marcu 1940 r., policja rozstrzelała około dwustu osób. Zamordowano m.in.: redaktora naczelnego „Głosu Mazowieckiego”, notariuszy z Płocka, wiceprezydenta miasta Płocka,

³ AIPN, SWWW, 742, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 35–37; SWWW, 749, Akta w sprawie karnej E. Kocha, Protokół strat Seminarium Duchownego w Płocku wyrządzonych przez Niemców w latach 1939–1945, k. 260; S. Lewandowska, *Okupowanego Mazowsza dni powszednie 1939–1945*, Warszawa 1993, s. 38; „Notatki Płockie” 1966, nr 3.

⁴ AIPN, SWWW, 759, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 1240, 1265; S. Lewandowska, *Okupowanego..., s. 39.*

płockich nauczycieli i działaczy, wielu właścicieli sklepów, farmaceutów, dyrektorów oraz licznych członków Polskiej Organizacji Wojskowej. W egzekucji, przeprowadzonej 1 grudnia 1939 r., stracono wielu nauczycieli i księży katechetów z Gostynina, aresztowanych 11 listopada 1939 r. Zostali rozstrzelani, m.in.: Waław Cieciewicz, kierownik szkoły powszechnej; Józef Ozdowski, nauczyciel w szkole powszechnej w Gostyninie; Seweryn Stobnicki i Bronisław Wiśniewski, nauczyciele Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki w Gostyninie; księża katecheci w Gostyninie, ks. Antoni Dubas i ks. Stanisław Krystosik. W Lasach Łąckich 10 marca 1940 r. rozstrzelano dziesięciu działaczy Polskiego Związku Zachodniego⁵.

Innym miejscem masowych egzekucji były lasy pod Ościśłowem (gmina Gliniojeck, pow. ciechanowski). W licznych egzekucjach zamordowano tam, w ramach likwidacji polskiej inteligencji i duchowieństwa, setki ofiar, przywożonych z aresztu gestapo w Ciechanowie. Zne są jedynie nazwiska osób rozstrzelanych w egzekucji, wykonanej 11 stycznia 1940 r. Zamordowano wówczas: aresztowanego w listopadzie ks. Jana Karwowskiego, proboszcza parafii Krasne (pow. ciechanowski); Bonifacego Kołodziejewskiego, kierownika szkoły w Krasieńcu (pow. makowski); Alojzego Milewskiego, kierownika szkoły w Węgrzynowie (pow. makowski); proboszcza parafii Węgrzynowo ks. Stefana Nowakowskiego⁶.

Masowe rozstrzeliwania przeprowadzała policja również w lasach pod Chudkiem na błotach Omulewa niedaleko Kadzidła (pow. ostrołęcki). Zamordowano tam około tysiąca osób: nauczycieli, księży, wojskowych, sołtysów i rolników. Ustalono daty niektórych egzekucji, m.in.: 2 listopada, 8 i 17 grudnia 1939 r. oraz 16 kwietnia 1940 r. Wśród rozstrzelanych byli więźniowie, przywiezieni z Wielkopolski. W 1944 r. w ramach akcji zacierania śladów zbrodni zwłoki zamordowanych osób zostały spalone.

Natomiast 150 mieszkańców Serocka, aresztowanych jesienią 1939 r., funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali w lasach nad Narwią w pobliżu Serocka. Na wiosnę 1940 r. zamordowano kolejnych pięćdziesiąt osób.

⁵ AIPN, Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Gostynin, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 5/67; M. Walczak, *Straty...*, s. 376–379; *Rejestr...*, woj. płockie.

⁶ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 12/66. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. warszawskie, pow. Ciechanów, Egzekucje, Prześladowania inteligencji; *Rejestr...*, woj. ciechanowski.

Zatrzymanych w akcji „Inteligencja” mieszkańców Ostrołęki i powiatu ostrołęckiego, osadzonych w więzieniu sądowym w Ostrołęce, mordowano w lesie nad Narwią pod Ostrołęką. W styczniu i marcu 1940 r. rozstrzelano tam około pięciuset osób⁷.

Na północnym Mazowszu, oprócz wymienionych miejsc kaźni w lasach pod Łackiem, Ościsławem, Chudkiem i Ostrołęką, istniał tajny ośrodek odosobnienia dla osób ujętych w ramach akcji „Inteligencja”. Był to Durchgangslager für polnische Zivilgefangene (obóz przejściowy dla polskich jeńców cywilnych), w rzeczywistości obóz zagłady⁸.

Założycielem obozu był SS-Brigadeführer Otto Rasch, dowódca oddziału operacyjnego w EG zBv, a następnie w okresie od listopada 1939 r. do listopada 1941 r. inspektor policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Królewcu. Stwierdził on, że „aktywiści polskiego ruchu oporu”, aresztowani przez operacyjne grupy policji bezpieczeństwa, nie powinni być deportowani do obozów koncentracyjnych, lecz zlikwidowani na miejscu. Przejściowy obóz w Działdowie został utworzony przez Rascha, aby „dokonać w sposób dyskretny koniecznej likwidacji”.

Obóz założono w grudniu 1939 r. w dawnych polskich koszarach wojskowych na przedmieściach Działdowa. Wcześniej funkcjonował tam obóz jeniecki dla polskich oficerów, wziętych do niewoli po kapitulacji Modlina. Koszary opustoszały w listopadzie, gdy jeńców wywieziono do obozów jenieckich na obszarze Rzeszy. Teren obozu otoczono wysokim murem oraz dodatkowo ogrodzeniem z drutu kolczastego. Komendantem obozu mianowano dowódcę Selbstschutzu w południowo-wschodnich Prusach SS-Hauptsturmführera Hansa Krausego. W skład załogi obozowej weszło wielu członków miejscowego Selbstschutzu, którzy również wykonywali egzekucje na więźniach.

Do obozu przywożono więźniów, przeznaczonych do rozstrzelania, z przepełnionych obozów pod Królewcem, m.in. z Hohenbruch, Rudau, Gross Mischen i Beidritten, gdzie we wrześniu policja masowo osadzała Polaków obywateli III Rzeszy oraz Polaków aresztowanych na terenie Kujaw.

⁷ AIPN, Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, Serock, pow. Ostrołęka, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 6/74; *Rejestr...*, woj. ostrołęckie.

⁸ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Sn. 10/1/67 (W-1097); Materiały śledcze OKBZH Olsztyn, S. 11/66, akta śledcze obozu w Działdowie; SWWW, 753, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 21; SWWW, 757, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 507–510, 673; M. Wardzyńska, „*Intelligenzaktion*” na Warmii, Mazurach i Północnym Mazowszu, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003–2004, nr 12, s. 38.

Dostarczano także więźniów z obozów pod Olsztynem, m.in. z Hohenstein, gdzie umieszczano Polaków, aresztowanych na terenie powiatu działdowskiego, oraz z przepełnionych więzień północnego Mazowsza. Więźniowie ci byli przewożeni do Działdowa jedynie na egzekucję, przeprowadzoną w sposób tajny, aby „nic nie dotarło do publicznej wiadomości”.

Więźniowie, przybywający do obozu, nie byli ewidencjonowani. Obóz nie był przygotowany na ich dłuższy pobyt. Miał funkcjonować tylko jako miejsce zborne przed rozstrzelaniem, co potwierdza brak komórki administracyjnej w obozie. Ewidencjonowanie więźniów nie było więc nawet planowane, zgodnie z założeniem, aby nie pozostał żaden ślad po wykonanej egzekucji.

Pierwszy transport do Działdowa przybył już w grudniu 1939 r. Byli to nauczyciele z powiatu ciechanowskiego, aresztowani w październiku i listopadzie, a następnie osadzeni w areszcie w Ciechanowie. Zostali jeszcze w grudniu 1939 r. rozstrzelani w pierwszej egzekucji, jaką wykonano na więźniach obozu działdowskiego. O świcie zabrano ofiary z cel i przewieziono samochodami ciężarowymi na egzekucję do lasu pod wsią Komorniki koło Działdowa. Zamordowano wówczas 34 nauczycieli, m.in.: Wiktora Dudzikowskiego, kierownika szkoły w Pałukach; Kazimierza Jabłońskiego, kierownika szkoły w Niedzbórzcu; Zygmunta Kapackiego, nauczyciela ze szkoły w Młocku; Władysława Kubickiego, kierownika szkoły w Reginimie; Józefa Kucharskiego, nauczyciela ze szkoły w Krasińcu; Roberta Małka, nauczyciela ze szkoły w Kurkach; Edwarda Urlanowskiego, nauczyciela ze szkoły w Kisinach; Józefa Sakowskiego, nauczyciela ze szkoły w Troszynie; Wacława Szwejkowskiego, nauczyciela z gimnazjum w Mławie.

W grudniu 1939 r. do Działdowa przywieziono wszystkich księży, aresztowanych w październiku i listopadzie. Na miejscu zostali rozstrzelani, m.in.: ks. Stanisław Malinowski, wikariusz z Żuromina; ks. Antoni Kurach, wikariusz z Ciechanowa; ks. Józef Latarski, wikariusz z parafii Obryte; ks. Władysław Biały, proboszcz z Janowa koło Przasnysza; ks. Andrzej Krysiak i ks. Franciszek Burawski, proboszcz i wikariusz z Chorzeli; ks. Józef Swinarski, wikariusz z Baranowa; ks. Bronisław Kolator, prefekt z Sierpca; ks. Antoni Więckowski, proboszcz z Zakroczymia; ks. Bronisław Dobrowolski, wikariusz z Nasielska.

Kolejne transporty przybyły na początku 1940 r. z obozów pod Królewcem i Olsztynem. Z Hohenbruch do Działdowa został deportowany m.in. konsul polski w Olsztynie Bogdan Jałowicki z innymi pracownikami konsulatu.

Z zeznań jednego ze świadków wynika, że do Działdowa przewieziono także nauczycieli z Włocławka, osadzonych początkowo w obozie Rudau, gdzie pracowali przy budowie autostrady z Królewca do Berlina. Świadek ten zeznał: „Dołączono do nas grupę mężczyzn, ludzi tak nędznych, że po prostu same szkielety. Widać było po twarzach, że są to ludzie inteligentni [...] Była to grupa profesorów z Włocławka. Budowali autostradę gdzieś koło Elbląga”⁹.

Do obozu w Działdowie zostali także przetransportowani nauczyciele z powiatu działdowskiego, osadzeni początkowo w obozie Hohenstein.

Masowe egzekucje w pierwszej połowie 1940 r. odbywały się w dalszym ciągu w Lesie Komornickim, w niewielkiej kotlinie, leżącej u stóp Góry Komornickiej. Więźniów przywożono samochodami ciężarowymi, krytymi brezentem. Byli ustawiani nad wcześniej przygotowanymi grobami o wymiarach 8 m na 6 m i głębokości 2 m i mordowali strzałami z broni maszynowej.

Pojedyncze egzekucje na więźniach przeprowadzono także na terenie obozu w piwnicach budynku obozowego. Tam zabijano więźniów strzałem w tył głowy.

Dokonane po wojnie ekshumacje zwłok na terenie obozu w Działdowie i w okolicach potwierdziły fakty masowych mordów, dokonanych przez funkcjonariuszy policji i członków Selbstschutzu.

Obóz przejściowy dla polskich jeńców cywilnych w Działdowie zapełniał się aresztowanymi Polakami również w pierwszych miesiącach 1940 r. Przez rejencję ciechanowską przetoczyła się w tych miesiącach, podobnie jak przez ziemie Pomorza i Wielkopolski, fala masowych aresztowań. Władze prowincji podały jedynie inny pretekst do ich przeprowadzenia. Na Pomorzu pretekstem do kontynuowania akcji „Inteligencja” w 1940 r. było oskarżenie przez landrata powiatu bydgoskiego miejscowych Polaków o zuchwałość, którą należało ukrócić metodą „zastosowania aresztu prewencyjnego”. W Wielkopolsce pretekstem do dalszego dokonywania prewencyjnych aresztowań w 1940 r. było oświadczenie, że „ludność polska Kraju Warty zwiększyła aktywność polityczną”.

Powód kontynuowania akcji „Inteligencja” w 1940 r. na ziemiach włączonych do Prus Wschodnich ujawnił SS-Hauptsturmführer Waldemar Macholl, komisarz policji granicznej w Suwałkach, a następnie kierownik referatu zwalczania ruchu oporu w policji bezpieczeństwa. Macholl

⁹ AIPN, SWWW, 751, Akta w sprawie karnej E. Kocho, k. 501.

stwierdził, że decyzję o nieprzerywaniu akcji „Inteligencja” w 1940 r. na terenach włączonych do prowincji Prusy Wschodnie podjął nadprezydent prowincji Erich Koch, który chciał jak najszybciej wykonać polecenie Führera nadania tym ziemiom niemieckiego charakteru. Wydał on, jak wyjaśnia Macholl, polecenie organom policji, aby aresztowano miejscową inteligencję i deportowano do obozu w Działdowie, służącego wtedy „wyłącznie do likwidacji tzw. polskich aktywistów”¹⁰. Aresztowania, których największe nasilenie przypadło na kwiecień 1940 r., odbywały się na podstawie uprzednio sporządzonych list imiennych działaczy politycznych i społecznych, nauczycieli i urzędników.

Aresztowano 11 lutego 1940 r. czternastu przedstawicieli inteligencji mławskiej, m.in.: inspektora szkolnego, sędziego grodzkiego, urzędnika sądowego i kilku nauczycieli z mławskich szkół.

Natomiast 5 kwietnia 1940 r. przeprowadzono w Sierpcu i powiecie sierpeckim wielką obławę. Aresztowano wówczas około sześciuset osób, urzędników, nauczycieli, duchownych, działaczy politycznych i społecznych.

W nocy z 5 na 6 kwietnia 1940 r. zorganizowano podobną łapankę w Ostrołęce i okolicznych miejscowościach. W wyniku dokonanych jednorazowo masowych aresztowań ujęto około dwustu osób.

Między 4 a 9 kwietnia policja bezpieczeństwa przeprowadziła wielkie aresztowania w Płocku i na terenie powiatu płockiego. Zatrzymano łącznie około 2 tys. osób – nauczycieli, księży, urzędników i rolników. Zatrzymano 8 kwietnia m.in.: ks. Wawrzyńca Foksa i ks. Leszka Grabowskiego, wikariuszy parafii Płock; ks. Bronisława Artkego; ks. Huberta Kamińskiego, proboszcza parafii Miszewo Strzałkowskie (pow. płocki); ks. Leona Kulasińskiego, kapelana szpitala w Płocku.

Ujęte osoby osadzono w areszcie policji bezpieczeństwa w Sierpcu i w więzieniu sądowym (Gerichtsgefängnis) w Sierpcu, w którym był oddział dla więźniów policji bezpieczeństwa. Osoby, aresztowane w Mławie, umieszczono w areszcie miejscowej placówki policji bezpieczeństwa i żandarmerii w Mławie. Aresztowanych w Ostrołęce osadzono w więzieniu sądowym w Ostrołęce. Osoby, zatrzymane w Płocku i na terenie powiatu płockiego, zostały umieszczone w więzieniu karnym w Płocku, gdzie był oddział dla więźniów policji bezpieczeństwa. Dwa miesiące później, w czerwcu 1940 r., do więzienia w Płocku przywieziono około dwustu

¹⁰ AIPN, SWWW, 752, Akta w sprawie karnej E. Kocha, k. 1311.

osób, zatrzymanych na prowincji i osadzonych w małych aresztach i więzieniach rejencji ciechanowskiej.

Po przesłuchaniach część aresztowanych, których Rasch określił jako „polskich aktywistów ruchu oporu”, wywieziono do obozu w Działdowie i tam rozstrzelano.

Wielu osadzonych w więzieniach i aresztach deportowano do obozów koncentracyjnych, głównie do KL Mauthausen-Gusen, w których ponieśli śmierć.

W KL Mauthausen-Gusen zostali zamordowani, m.in.: Jan Marian Doszła, nauczyciel w szkole powszechnej w Ciemnowku; Stanisław Groszyk, kierownik szkoły powszechnej w Grudusku, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Jan Jankowski, nauczyciel w szkole w Ciechanowie, aresztowany w 1940 r.; Artur Kobyłecki, nauczyciel w liceum ogólnokształcącym w Ciechanowie, aresztowany w 1940 r.; Stanisław Kwilman, kierownik szkoły powszechnej w Ojrzeniu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Wacław Tabaczkiewicz, nauczyciel w Niedzborzu, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Karol Górnicki, kierownik szkoły podstawowej w Soczewce; Bronisław Strynkiewicz, Walenty Kopyciński, nauczyciele w Pacynie; Bolesław Strzałkowski, nauczyciel w Łuszczanowie; Ludwik Trojanowski, kierownik szkoły powszechnej w Zwoleniu; Jan Widziński, kierownik szkoły w Ciechomicach, aresztowany w 1940 r.; Piotr Kaczyński, nauczyciel w Łukowych; Antoni Kędzierski, Zygmunt Kobyliński, Jan Zalewski, nauczyciele w Krasnosielcu; Bonifacy Kołodziejski i Józef Kucharski, nauczyciele w Krasieńcu; Bolesław Ufnol, nauczyciel w Szelkowie; Henryk Kiempa, nauczyciel w Zieluniu; Eugeniusz Poławich, nauczyciel w gimnazjum i liceum w Mławie; Tadeusz Stecki, kierownik szkoły powszechnej w Lubowidzu, aresztowany w marcu 1940 r.; Piotr Chochoł, nauczyciel w Rachowie; Piotr Copiński, kierownik szkoły powszechnej w Ciechanowie; Stanisław Dzierżanowski, kierownik szkoły powszechnej w Myśliborzycach; Józef Gościcki, kierownik szkoły powszechnej w Zalesiu; Józef Grzywiński, nauczyciel w Płocku; Jan Gwiazdowicz, nauczyciel w Białkowie; Tadeusz Halicki, kierownik szkoły powszechnej w Ciółkowie; Stefan Karwarski, kierownik szkoły powszechnej w Karwowie, aresztowany w kwietniu 1940 r.; Kazimierz Kościński, nauczyciel w Męczeninie; Józef Kudziński, kierownik szkoły powszechnej w Staroźrebach; Kazimierz Matłaszek, nauczyciel w szkole powszechnej w Staroźrebach; Czesław Kwaśniewski, kierownik szkoły powszechnej w Świącicach;

Wacław Kwiatkowski, nauczyciel w Górze; Tadeusz Ligęza, kierownik szkoły w Dziedzicach; Henryk Łabędzki, kierownik szkoły w Krubicach; Wiktor Łebkowski, Leon Siemiątkowski i Kazimierz Wichliński, nauczyciele w Bielsku koło Płocka; Julian Małkiewicz, nauczyciel w Bronisławiu; Marian Nowakowski, nauczyciel w Strupczewie; Stanisław Ozarzewski, nauczyciel w Drobinie; Zygmunt Papierzyński, kierownik szkoły w Polichówku; Tadeusz Pomierny, kierownik szkoły w Podolszycach; Wacław Rutkowski, kierownik szkoły w Cichowie; Teodor Sikora, kierownik szkoły w Niesłuchowie; Stanisław Stelmach, nauczyciel w Lelicach; Walenty Śmiechowski, nauczyciel w Kobylnikach; Tadeusz Świdorski, nauczyciel w Bądkowie; Jan Szewczykiewicz, nauczyciel w Święcieniu; Leonard Lipko, nauczyciel w Święcieniu; Walenty Szewczykiewicz, kierownik szkoły w Gieżyńie; Stanisław Tłuchowski, nauczyciel w Płocku; Kazimierz Walicki, kierownik szkoły w Ośnicy, działacz społeczno-oświatowy; Czesław Ciecieski, nauczyciel w Żelaznej; Kazimierz Dąbrowski, kierownik szkoły w Bartułach; Stanisław Deptuła, kierownik szkoły w Przasnyszu; Stefan Orłowski, Ludwik Siewiński, Stefan Skrzypek, nauczyciele w Przasnyszu; Dionizy Jastrzębowski, kierownik szkoły w Duczyminie; Władysław Poszowski, kierownik szkoły w Gójsku; Jan Przysług, nauczyciel w Żurominie, Piotr Woliński, kierownik szkoły powszechnej w Żurominie, obaj aresztowani 8 kwietnia 1940 r.¹¹

Masowe aresztowania, jakich dokonał okupant w rejencji ciechanowskiej w 1940 r., nie ominęły dostojników kościelnych. Internowano 28 lutego 1940 r. ponadosiemdziesięcioletniego ks. abp. Juliana Nowowiejskiego i jego pomocnika ks. bp. sufragana Leona Wetmańskiego. Wysunięto pod ich adresem zarzut, że są „patriotami polskimi, niebezpiecznymi dla Rzeszy”. Zachowało się pismo burmistrza Płocka do ministra Rzeszy ds. wyznań religijnych z 22 lutego 1940 r., czyli z okresu poprzedzającego internowanie biskupów. Dokument, jak wynika z treści, był wynikiem wspólnej narady gestapo i burmistrza Płocka, która odbyła się 21 lutego 1940 r. Pismo w oczywisty sposób miało przygotować odpowiednie władze do spraw wyznań do faktu internowania arcybiskupa i biskupa sufragana. Zawierało argumenty, uzasadniające potrzebę zatrzymania obu dostojników kościelnych. Były to oskarżenia o „wrogość do niemieckości”, przypisywane wszystkim ofiarom akcji „Inteligencja”. W piśmie można przeczytać m.in.:

¹¹ M. Walczak, *Straty...*, s. 369–402.

„polityczna postawa Nowowiejskiego, jak również Wetmańskiego jest wciąż ta sama, a mianowicie już w wojnie światowej wykazana skryta wrogość w stosunku do wszystkiego co niemieckie. Skryta wrogość nabrała później jawnego wyrazu w działalności [Polskiego] Związku Zachodniego, który nie był niczym innym jak narzędziem dla zniszczenia niemieckości w Polsce. Dlatego też kierownictwo [Polskiego] Związku Zachodniego działało pod protektoratem duchowieństwa [...] Również najważniejsza prasa Płocka była podporządkowana kierownictwu katolicyzmu rzymskiego. Dziennik religijny »Głos Mazowiecki« publikował stale artykuły podburzające przeciwko narodowi niemieckiemu w kraju i za granicą”¹².

Te same argumenty zostały przytoczone przez gestapo ciechanowskie w piśmie do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 11 października 1940 r., aby zapobiec wnioskowi nuncjusza papieskiego o zwolnienie arcybiskupa. Dowodzą, że wniosek nuncjusza powinien zostać odrzucony, gdyż, jak utrzymywano, „polski Kościół katolicki w tutejszym okręgu otrzymałby niewątpliwie silny doping, a ożywienie polskiej myśli oporu byłoby nieuchronnym następstwem tego. Zresztą arcybiskup Nowowiejski był przed wybuchem wojny niemiecko-polskiej fanatycznym przeciwnikiem Rzeszy i widać, że nie zmienił swego nastawienia”¹³.

Początkowo arcybiskupa i biskupa sufragana internowano do Słupna nieopodal Płocka i umieszczono w opuszczonej szkole. Razem z biskupami osadzono tam kapelana ks. prałata L. Wilkońskiego, siostry zakonne pasjonistki prowadzące gospodarstwo i siostrę pielęgniarkę. W marcu 1941 r. obydwaj biskupi zostali wywiezieni do obozu w Działdowie, gdzie ponieśli śmierć.

Z więzienia w Płocku zostali także przetransportowani do Działdowa i tam zamordowani, m.in.: ks. Piotr Dmochowski, prałat kapituły katedralnej; ks. Franciszek Klimkiewicz, prałat rektor seminarium duchownego; ks. Antoni Kuśmierczyk, dyrektor diecezjalnego stowarzyszenia religijnego; ks. prałat Józef Michalak, ks. Jan Szydłowski i ks. Adam Zalewski, wykładowcy seminarium duchownego w Płocku; ks. Adolf Modzelewski, prałat infułat katedralny; ks. emeryt Józef Rościszewski.

¹² AIPN, Materiały śledcze GKBZH, W-1097, Pismo burmistrza Płocka do ministra Rzeszy do spraw wyznań religijnych, Berlin, Leipzigerstr. 3, Ciechanów, 22 II 1940 r.

¹³ *Ibidem*, Policja Państwowa do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, Ciechanów, 11 X 1940 r.

W Działdowie zamordowano wielu proboszczów, wikarych i kapelanów z następujących parafii w diecezji płockiej: Siecień, Miszewo, Rokicie, Radziwie, Bodzanów, Słupno, Sadłowo, Łętowo, Brwilno, Daniszewo, Biała, Radzanowo, Słupia, Łąg, Zagroba, Imielnica, Sikórz, Góra, Bądkowo, Ciachcin, Bulkowo, Pilichowo, Sobowo, Staroźreby. Ogólnie w tym obozie rozstrzelano 47 księży i 13 zakonników¹⁴.

Aresztowania miejscowej inteligencji, jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. przeprowadziła policja bezpieczeństwa także w powiecie suwalskim. Aresztowania objęły funkcjonariuszy przedwojennego państwa polskiego, którzy pozostali na miejscu, a więc urzędników gminnych, policjantów, nauczycieli, leśniczych i gajowych oraz księży. Niektóre z zatrzymanych osób zostały rozstrzelane na miejscu.

Ujęto i rozstrzelano na miejscu ks. Śledzińskiego w Berżnikach, miejscowości leżącej nad jeziorem Berżnik przy wschodniej granicy. W Rygolu nad Czarną Hańczą został aresztowany sierżant WP Stanisław Piątkowski i rozstrzelany w lesie przy drodze do Muł. W Sejnach aresztowano i stracono na miejscowym cmentarzu dziesięć osób, m.in.: trzyosobową rodzinę Markiewiczów, Baćkunów (ojca i syna) oraz braci Karłów. W Suwałkach na terenie miejscowego aresztu 24 listopada 1939 r. rozstrzelano osadzonych tu czterech leśniczych i gajowych z Rubcowa, miejscowości leżącej na obrzeżach Puszczy Augustowskiej.

Na początku stycznia 1940 r. został zatrzymany Romuald Jałbrzykowski, proboszcz z Bakalarzewa, bratanek abp. Romualda Jałbrzykowskiego, metropolity wileńskiego. Po okrutnych przesłuchaniach został rozstrzelany 6 lutego 1940 r. w Lasach Wigierskich koło wsi Krzywe nieopodal Suwałk.

Masowe aresztowania w Suwałkach i na terenie powiatu suwalskiego odbyły się także w kwietniu 1940 r. Waldemar Macholl w złożonej relacji następująco opisuje ich przebieg: „w kwietniu 1940 r. zjawily się dwa oddziały gestapo i aresztowały, na podstawie uprzednio sporządzonych list imiennych, Polaków – mężczyzn z inteligencji bądź zamieszkałych, bądź dzięki wypadkom wojennym przybyłych do powiatu i miasta Suwałki.

¹⁴ AIPN, SWWW, 758, Akta w sprawie karnej E. Kocha, pismo Kurii Diecezjalnej Płocka do Głównej Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce z 25 lipca 1950 r. z wykazem wywiezionych księży i zamkniętych kościołów w obwodzie ciechanowskim, opartym na dokumentach archiwalnych i raportach Kurii Diecezjalnej, k. 1214–1217.

Po przeprowadzeniu aresztowania załadowano ich na transport kolejowy i odstawiono do obozu w Działdowie. Przeprowadzenie tych akcji podjęte zostało na rozkaz inspektora policji bezpieczeństwa i SD Rascha¹⁵.

W Suwałkach w kwietniu 1940 r. aresztowano około stu osób, które zostały deportowane do obozu w Działdowie.

Trzydzieści osób z wyroku doraźnego sądu policji bezpieczeństwa w Suwałkach rozstrzelano 26 kwietnia w lesie pod Prudziszkami koło Suwałk. Zostali zamordowani, m.in.: kapitan WP Stanisław Bielecki; Józef Korejwo, rolnik z Dekszni, wójt gminy Sejny; nauczyciele z Kaletnika i Czarnkowizny: Władysław Januszewski, Aleksandra Kujalowicz, Maria Smolarek oraz Zdzisław i Waław Mroczkowie¹⁶.

Policja przeprowadziła masowe aresztowania w kwietniu 1940 r. w Sejnach. Zatrzymano 150 osób, z których dziesięć rozstrzelano 24 kwietnia w egzekucji publicznej na rynku miasta w odwecie za zabicie niemieckiego leśniczego w miejscowości Rygol. Rozstrzelano m.in. rodzinę Balcewiczów (ojca i dwóch synów) i rodzinę Nazarowskich (matkę i syna).

Obóz przejściowy dla jeńców cywilnych w Działdowie, utworzony w celu przeprowadzenia akcji „Inteligencja” na ziemiach północnego Mazowsza, funkcjonował do maja 1940 r. Po zakończeniu akcji obóz, który w dalszym ciągu pozostał obozem policji, zmienił nazwę na Durchgangslager der Sicherheitspolizei und des SD in Soldau (obóz przejściowy policji bezpieczeństwa i SD w Działdowie).

Obóz w Działdowie był największym miejscem kaźni Polaków na północnym Mazowszu. Oblicza się, że w tym czasie rozstrzelano około 1500 więźniów obozu. Byli to głównie mieszkańcy północnego Mazowsza i Suwalszczyzny, aresztowani w akcji „Inteligencja” i osadzeni w obozie jako polscy aktywiści, oraz mieszkańcy Kujaw, przywiezieni na rozstrzelanie z obozów koło Królewca.

Egzekucje odbywały się w Lesie Komornickim oraz w Lesie Malinowskim pod Działdowem. Pojedyncze egzekucje wykonywano w piwnicach budynku obozowego. Przeprowadzona po wojnie ekshumacja wykazała, że ofiary zginęły na skutek śmiertelnych ran postrzałowych z broni

¹⁵ AIPN, SWWW, 746, Akta w sprawie karnej E. Kocha, Relacja Waldemara Macholla dotycząca Ericha Kocha z lipca 1949 r., k. 102.

¹⁶ AIPN, Ankiety OKBZH Białystok, pow. Suwałki, Aresztowania, Egzekucje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. białostockie, pow. Suwałki, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. suwalskie.

maszynowej. Część grobów w ramach akcji zacierania śladów zbrodni została przez okupanta odkopana, a zwłoki spalone, co uniemożliwiło identyfikację.

Na terenach północnego Mazowsza, włączonych do III Rzeszy, przeprowadzono także w ramach akcji „eutanzja” likwidację osób niepełnosprawnych fizycznie oraz osób przebywających w zakładach opieki, m.in. niewidomych. Największa egzekucja na osobach niepełnosprawnych odbyła się w tzw. Wąskim Lesie pod Sewerynowem koło Wyszogrodu. Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa zamordowali 12 lutego 1940 r. około 560 chorych i kalek, przywiezionych z Makowa Mazowieckiego. Tam bowiem okupant zorganizował punkt zborny, do którego zwoził niepełnosprawnych z całej rejencji ciechanowskiej. Natomiast pięćdziesięciu pacjentów ze szpitala w Makowie Mazowieckim zostało rozstrzelanych w lesie Grzanka pod Makowem Mazowieckim.

Osiemdziesięciu pensjonariuszy z miejskiego zakładu opiekuńczego w Płocku oraz z zakładu prowadzonego przez siostry pasjonistki w Płocku, osoby stare, kalekie i niedołążne funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali w Lasach Brwileńskich koło Płocka.

Kilkadziesiąt osób niedołążnych i chorych umysłowo z Sierpca i okolicy funkcjonariusze policji bezpieczeństwa stracili w marcu 1940 r. w lesie Troska pod Sierpcem.

Kilkadziesiąt kalek i inwalidów z Ciechanowa, Drażdżewa, Mławy, Gąsocina, Żuromina, Pawłówki, Głinojecka, Lipnik, Sońska, Czerwonki, Gołymina funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali 20 lutego 1940 r. w lesie pod Ościśłowem koło Ciechanowa.

Ogółem na wiosnę 1940 r. funkcjonariusze policji bezpieczeństwa zamordowali w lasach północnego Mazowsza ponad tysiąc niepełnosprawnych osób.

Miejsca masowych egzekucji, przeprowadzonych przez policję i Selbstschutz w ramach akcji „Inteligencja” na terenach północnego Mazowsza i Suwalszczyzny, które weszły w skład prowincji Prusy Wschodnie.

1. Działdowo, piwnica budynku obozowego, liczne egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń, luty, maj 1940 r.
2. Las Komornicki, liczne egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń, luty, maj 1940 r.

3. Las koło Gąbina, egzekucje, październik, grudzień 1939 r.
4. Płock, egzekucje, 10, 13 listopada 1939 r.
5. Lasy Łackie, liczne egzekucje, październik–grudzień 1939 r., styczeń, marzec 1940 r.
6. Ciechanów, miejscowy cmentarz, egzekucje, 10 listopada 1939 r.
7. Lasy pod Ościszowem, liczne egzekucje, październik–grudzień 1939 r., 11 stycznia 1940 r.
8. Pułtusk, więzienie, egzekucje, 10, 13, 18, 22, 25 listopada, 9 grudnia 1939 r.
9. Przasnysz, miejscowy cmentarz, egzekucje, październik, listopad 1939 r.
10. Lasy pod Chudkiem, liczne egzekucje, listopad, grudzień 1939 r., kwiecień 1940 r.
11. Lasy nad Narwią pod Ostrołką, liczne egzekucje, styczeń, marzec 1940 r.
12. Sejny, miejscowy cmentarz, rynek, egzekucje, listopad 1939 r., 24 kwietnia 1940 r.
13. Las pod Prudziszkami koło Suwałk, egzekucje, 26 kwietnia 1940 r.
14. Lasy nad Narwią w pobliżu Serocka, egzekucje, październik–grudzień 1939 r., wiosna 1940 r.

AKCJA AB (AUSSERORDENTLICHE BEFRIEDUNGSAKTION) W POLSCE CENTRALNEJ

Z ziem centralnej i południowej Polski, które nie zostały wcielone do III Rzeszy, okupant utworzył Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych terenów polskich (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete). Od lipca 1940 r. funkcjonowała nazwa Generalne Gubernatorstwo. Pomięto określenie „dla okupowanych terenów polskich”. Do 1941 r. jednostka ta dzieliła się na cztery dystrykty: warszawski, lubelski, radomski i krakowski.

Dystrykt warszawski obejmował na wschodzie Ostrów Mazowiecką, Sokołów Podlaski i Siedlce. Na zachód od Ostrowi Mazowieckiej ciągnęły się zaskieki z drutu kolczastego, odgradzające Generalne Gubernatorstwo od rejencji ciechanowskiej. Posterunki graniczne znajdowały się w Siczycach i Olszakach (pow. pułtuski). Na południu w skład dystryktu wchodził Żelechów, Garwolin, Grójec, Mogielnica i Skierniewice. Na zachodzie do dystryktu został włączony Łowicz i Sochaczew, na północy zaś Wyszaków i Wąsewo.

Dystrykt lubelski na północy sięgał aż do rzeki Krzny i obejmował Białą Podlaską, Międzyrzec i Łuków. Na zachodzie jego granicę stanowiła Wisła i San. Na południu do dystryktu włączono Biłgoraj, Tomaszów Lubelski i Tarnogród.

Dystrykt radomski obejmował na południu Busko, Pińczów i Szczekocin, na zachodzie Częstochowę, Radomsko i Piotrków Trybunalski, na północy Tomaszów Mazowiecki i Rawę Mazowiecką, na wschodzie zaś sięgał po Wisłę i obejmował Kozienice, Ostrowiec Świętokrzyski i Sandomierz.

Dystrykt krakowski na wschodzie dochodził do rzeki San. Do dystryktu włączono Rozwadów, Przeworsk, Rzeszów, Jarosław, Przemyśl i Sanok. Na północy w jego skład wchodził Tarnobrzeg, Mielec, Miechów i Działoszyce. Na zachodzie granicę stanowiła rejencja katowicka.

Generalne Gubernatorstwo w latach 1939–1940

Prewencyjny terror, skierowany przeciwko „aktywistom polskiego ruchu oporu” i mający wyniszczyć „polską warstwę przywódczą” na tych terenach, był stosowany przez policję bezpieczeństwa w przeważającej części dystryktów od października i listopada 1939 r.

Najwcześniej masowe aresztowania przeprowadzono na ziemiach, które weszły w skład **dystryktu warszawskiego**, przede wszystkim w Warszawie i okolicznych miejscowościach. Z meldunku EG IV, podpisanego przez dowódcę SS-Brigadeführera Lothara Beutla, wynika, że jej funkcjonariusze dokonali w mieście obław, rewizji i aresztowań już w pierwszych dniach października 1939 r., np. 8 października internowano m.in. 354 księży i nauczycieli. Argumenty, uzasadniające potrzebę internowania, brzmiały identycznie jak w wypadku innych ofiar akcji „Inteligencja”. Stwierdzono mianowicie, że ze względu na postawę „pełną polskiego szowinizmu” stanowią „poważne zagrożenie zarówno dla bezpieczeństwa oddziałów niemieckich, urzędników niemieckich, jak i niemieckiej ludności cywilnej”¹. Wielu nauczycieli, zwłaszcza z małych miejscowości podwarszawskich, aresztowano na podstawie oskarżenia volksdeutschów o działalność społeczno-patriotyczną w okresie międzywojennym.

Aresztowanych osadzono w więzieniu Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (Gefängnis der Sicherheitspolizei und des SD Warschau) na Pawiaku, w więzieniu sądowym, w którym był wydzielony oddział dla więźniów politycznych, oraz w zakładzie karnym (Deutsche Strafanstalt), który mieścił się w budynku dawnego polskiego więzienia przy ul. Rakowieckiej. Na przesłuchania zatrzymane osoby przywożono do siedziby Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w gmachu dawnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, który w październiku zajęła policja. Wielu zatrzymanych zamordowano podczas czynności śledczych, połączonych z torturami fizycznymi. Policja zawsze w tej sytuacji podawała rodzinom fałszywą przyczynę zgonu.

Po przesłuchaniach część zatrzymanych osób deportowano do obozów koncentracyjnych, część natomiast rozstrzelano w Warszawie. Informacje o egzekucjach były podawane do publicznej wiadomości w obwieszczeniach (Bekanntmachung), w których wymieniano rzekome przewinienia, będące powodem rozstrzelania. Był to pretekst, aby zastosować krwawe

¹ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 171/69, Raport EG IV z 10 października 1939 r., pkt 14.: „Am 8.10.1939 wurden insgesamt 354 Priester und Lehrer festgenommen, die durch ihre für den polnischen Chauvinismus erwiesene Haltung eine nicht zu unterschätzende Gefahr für die Sicherheit der deutschen Truppen, der deutschen Beamten, wie der deutschen Zivilbevölkerung darstellen”.

represję, na co wskazuje m.in. obwieszczenie o skazaniu na śmierć Eugenii Włodarz i Elżbiety Zahorskiej za „zamach na żołnierza niemieckiego względnie (beziehungsweise) za sabotaż, tzn. zrywanie plakatów”².

Wielu więźniów doraźny sąd policji bezpieczeństwa skazał w październiku 1939 r. na śmierć za posiadanie broni lub amunicji, znalezionej podczas rewizji. Jak powiadały plakaty i obwieszczenia w „Dzienniku Urzędowym m.st. Warszawy”, osoby te zostały rozstrzelane, m.in. w egzekucjach 13, 18–22, 31 października, 11, 16, 17 listopada oraz 8 grudnia 1939 r., kiedy zamordowano 31 mieszkańców Targówka, Pragi, Okęcia i Łosic za posiadanie broni bądź sabotaż. W październiku 1939 r. w wyniku wykrycia broni policja straciła dziesięć osób w Radzyminie pod Warszawą. Rozstrzelano m.in. braci Jończyków oraz Myśliwców (ojca i czternastoletniego syna) z gminy Klembów.

Masowa egzekucja, w której zamordowano 107 osób, odbyła się 27 grudnia w Warszawie Wawrze. Była przeprowadzona w odwecie za zastrzelenie dwóch niemieckich podoficerów z batalionu budowlanego, stacjonującego w Wawrze, przez miejscowych opryszków. Rozstrzelano robotników, rzemieślników, kupców i pracowników umysłowych z Wawra, Anina i Warszawy. Egzekucja ta uświadomiła mieszkańcom Warszawy, że okupant stosuje zasadę zbiorowej odpowiedzialności i terror hitlerowski może dotknąć każdego.

Natomiast 30 grudnia 1939 r. w odwecie za zastrzelenie miejscowego volksdeutscha dokonano masowej egzekucji w Celestynowie pod Warszawą. Funkcjonariusze policji w lesie koło budynku stacyjnego rozstrzelali osiemnastu mieszkańców Celestynowa. Zamordowano m.in.: Jana i Władysława Bryzków, Stanisława i Bronisława Krynickich, Karola, Władysława i Mariana (17 l.) Ślędaków³.

W Warszawie, niezależnie od egzekucji, podawanych do publicznej wiadomości, jesienią 1939 r. dokonywano masowych egzekucji w głębokiej tajemnicy, tak aby „nic nie dotarło do publicznej wiadomości”, oczywiście bez przedstawienia pretekstu rozstrzelania. Egzekucje te przeprowadzano na skarpie wiślanej, na tyłach budynków sejmowych w tzw. ogrodzie

² W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970, s. 46. Faktycznie Eugenia Włodarz została skazana na śmierć za zamach, a Elżbieta Zahorska – za zerwanie plakatu niemieckiego, zob. AIPN, Ankiety OKBZH Warszawa, Palmiry, Egzekucje.

³ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 15/32/67 (W-1468); Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 27/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. warszawskie, pow. Otwock, Egzekucje.

sejmowym. Ankiety podają, że od października 1939 r. do kwietnia 1940 r. stracono tam kilkaset osób. Na egzekucje przywożono przeważnie grupę kilkunastu ofiar, którym kazano klęknąć nad grobem, po czym mordowano strzałem z broni maszynowej. Ciała zakopywano na miejscu, a następnie w ramach akcji zacierania śladów zbrodni palono lub wywożono w niewiadomym kierunku⁴.

Innym miejscem, gdzie policja dokonywała masowych egzekucji, był Las Kabacki pod Warszawą. W grudniu 1939 r. i w styczniu 1940 r. zamordowano tam około dwustu osób⁵.

Rejonem największych masowych straceń były Palmiry, wioska leżąca na obrzeżach Puszczy Kampinoskiej. Na teren egzekucji wybrano polanę przy drodze do wsi Pociecha. Polanę wcześniej przygotowano – wycięto drzewa i wykopano masowe mogiły. Ofiary przywożono zazwyczaj w godzinach rannych krytymi samochodami ciężarowymi. Byli to przeważnie więźniowie z więzienia policji bezpieczeństwa na Pawiaku, niekiedy więźniowie zakładu karnego. Ofiary ustawiano wzdłuż wykopanej mogiły, a pluton policji dokonywał egzekucji z broni maszynowej. Kolejną grupę ludzi rozstrzeliwano w tym samym miejscu, a ciała układano w kilku warstwach. Zwłoki zasypywano, teren maskowano mchem i igliwem, a następnie sadzono sosny. Rodzinom wysyłało krótkie zawiadomienie z fałszywą przyczyną zgonu.

Po wojnie w 1946 r. przeprowadzono w Palmirach ekshumację zwłok. Odkryto wówczas 24 zbiorowe mogiły. Były to trzy groby o długości 50 m, pięć grobów o długości 40 m, trzy groby o długości 20 m, pięć grobów o długości 15 m oraz sześć grobów o długości 10 m. Wszystkie groby miały głębokość 3 m. Nazwiska zamordowanych osób odtwarzano na podstawie dokumentów znalezionych przy zwłokach, wykazów niektórych transportów z Pawiaka, sporządzonych przez polskie podziemie, oraz zeznań świadków. Nie zdołano jednak zidentyfikować nazwisk wszystkich rozstrzelanych osób.

⁴ AIPN, NTN, 73, Akta w sprawie L. Fischera, k. 18–19. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. warszawskie, pow. Warszawa, Egzekucje; W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 52, 439, 445; J. Gumkowski, *Egzekucje ludności cywilnej w Warszawie [w:] Eksterminacja ludności w Polsce w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, red. Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, Poznań 1962.

⁵ AIPN, NTN, 73, Akta w sprawie L. Fischera, k. 20; ASG, 45, k. 900. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. warszawskie, pow. Warszawa, Egzekucje; W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 176, 445.

5, 6. U góry: ekshumacje w Palmirach, poniżej zwłoki ekshumowanej ofiary.

Po zakończeniu prac ekshumacyjnych utworzono cmentarz pomnik pamięci pomordowanych w Palmirach, lecz także w innych miejscach masowych egzekucji wokół Warszawy, Łuża, Lasków, Szwedzkich Gór, Wólki Węglowej, Lasu Kabackiego, Lasu Chojnowskiego i Lasu Sękocińskiego.

W Palmirach stracono co najmniej 1700 osób, w tym od grudnia 1939 r. do kwietnia 1940 r. zamordowano tam około 900 ofiar⁶.

⁶ AIPN, NTN, 5, k. 26, 27, 32, 64–69; NTN, 73, Akta w sprawie L. Fischera, k. 17; Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 107/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. warszawskie, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, Egzekucje; W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 67–103; R. Domańska, *Pawiak – więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 65–68; *Rejestr...*, woj. stołeczne warszawskie.

W egzekucjach, przeprowadzonych 7 i 8 grudnia 1939 r., rozstrzelano 150 osób. Natomiast 14 grudnia zamordowano 46 mieszkańców Pruszkowa, m.in. kierownika szkoły w Pruszkowie Stanisława Kalbarczyka. W kolejnych egzekucjach, wykonanych w grudniu 1939 r., rozstrzelano siedemdziesięciu Polaków.

W egzekucjach, przeprowadzonych w styczniu 1940 r., zamordowano 120 osób, m.in. czterdziestu mieszkańców Zakroczymia z burmistrzem Zakroczymia Tadeuszem Henzlichem. W styczniu został także rozstrzelany ks. Marceł Nowakowski, proboszcz parafii pw. Najświętszego Zbawiciela w Warszawie, poseł na Sejm RP, publicysta i działacz społeczny.

Około 330 osób stracono w egzekucjach przeprowadzonych w lutym 1940 r., np. 24 lutego zamordowano jedenastu działaczy społecznych z Jabłonny, w tym dwie kobiety – Helenę Bartos i Halinę Gajdę, w odwecie za zastrzelenie przez nieznaną sprawców miejscowego volksdeutscha. W egzekucji 26 lutego rozstrzelano m.in.: Józefa i Mikołaja Bożymów; braci Chłopicz i Gawrońskich z Wieliszewa; doktora i inżyniera Hermanów (braci); Stanisława i Tadeusza Kubalskich z Jabłonny; Józefa, Tadeusza i Mieczysława Żebrowskich z Legionowa. W egzekucji tej stracono także kobiety – Marię Chądzyńską i Janinę Rewesiek z Jabłonny.

Na wiosnę 1940 r. Warszawę i miejscowości położone wokół niej objęła druga fala masowych aresztowań. Przeprowadzono je na rozkaz generalnego gubernatora Hansa Franka. Na posiedzeniu kierowników wydziałów urzędu, które odbyło się 8 marca 1940 r., Frank poinformował zebranych, że należy liczyć się z przejawami oporu ze strony inteligencji, duchowieństwa i byłych oficerów, gdyż „uformowały się już organizacje skierowane przeciwko niemieckiemu panowaniu w tym kraju”. Aby „zapewnić spokój na najbliższy czas”, wydał rozkaz aresztowania „kilkuset członków tajnych organizacji”.

Aresztowania objęły działaczy politycznych i społecznych, nauczycieli, duchowieństwo, urzędników, lekarzy i adwokatów. Zatrzymano wówczas wiceprezydenta Warszawy Jana Pohoskiego i działacza ruchu ludowego Macieja Rataja. Ujęto kilkudziesięciu warszawskich adwokatów i prokuratorów. W pierwszych dniach maja 1940 r. zatrzymano kilkunastu kierowników szkół podstawowych. Część aresztowanych deportowano do KL Sachsenhausen, część rozstrzelano w Palmirach.

Egzekucje, przeprowadzone w kwietniu 1940 r., pochłonęły 140 ofiar. Wśród zidentyfikowanych osób byli: Stanisław Dąbrowski, inżynier; Tadeusz Emich, inżynier rolnik; ks. prefekt Jan Krawczyk, dr teologii,

proboszcz parafii w Wilanowie; Romuald Linder, nauczyciel z Rembertowa; Bogumił Marzec, adwokat z Warszawy; Bohdan Offenbergr, urzędnik; Alfred Szwerin, inżynier architekt; Stefan Napierski, wydawca i redaktor miesięcznika literackiego „Ateneum”.

W Palmirach został prawdopodobnie rozstrzelany w grudniu 1939 r. prezydent Warszawy Stefan Starzyński.

Stefan Starzyński, ekonomista, wiceminister skarbu w rządzie Aleksandra Prystora, a następnie prezydent Warszawy, był współorganizatorem obrony Warszawy przed inwazją niemiecką. Sprawował funkcję cywilnego komisarza przy Dowództwie Obrony Warszawy. Przez funkcjonariuszy EG IV był postrzegany jako przywódca inteligencji w sensie „aktywistów polskiego ruchu oporu”, co zostało podkreślone w meldunku z 10 października 1939 r. Informując o reakcji mieszkańców miasta na aresztowanie księży, zauważono, że „inteligencja polska pod przewodnictwem swojego zbrodniczego dowódcy Starzyńskiego uznaje zatrzymanie za metodę bolszewicką i żałuje zatrzymanych”⁷. Uwagi o prezydencie Starzyńskim jako osobie, która miała zagrażać „bezpieczeństwu na zapleczu”, wyraził szef administracji cywilnej przy dowództwie armii w piśmie z 13 października 1939 r. Zarzucał Starzyńskiemu organizowanie ludności cywilnej Warszawy do aktywnej walki z Wehrmachtem i stwarzanie tym samym stałego niebezpieczeństwa (bildet er eine stete Gefahr)⁸.

Prezydent Warszawy został zabrany przez gestapo 26 października ze swojego gabinetu na ratuszu. Na krótko osadzono go w więzieniu sądowym, a na początku listopada 1939 r. przewieziono do więzienia policji bezpieczeństwa na Pawiaku. Umieszczono go w oddzielnej celi, obok której przebywali żandarmi niemieccy, pilnujący i starannie izolujący Starzyńskiego od środowiska więziennego. W kancelarii zgłoszono prezydenta do księgi rejestracyjnej jako więźnia „NN”. W grudniu 1939 r., bezpośrednio przed świętami Bożego Narodzenia, Stefan Starzyński został zabrany z Pawiaka. Od tej pory wszelki ślad po nim zginął. Brak informacji o dalszych losach zrodził wiele hipotez na temat okoliczności śmierci prezydenta. Najstarszą i najbardziej rozpowszechnioną wersją była wzmianka o deportowaniu

⁷ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 171/69, „Die polnische Intelligenz dagegen unter ihrem verbrecherischen Führer Stazinski beurteilt die Festnahme als bolschewistische Methode und bedauert die Betroffenen”.

⁸ M. Cygański, *Z akt szefa zarządu cywilnego przy dowództwie 8 armii* [w:] *Najnowsze Dzieje Polski*, t. 3, Warszawa 1961, s. 228.

Stefana Starzyńskiego do KL Dachau i zamordowaniu tam w 1943 r. Wersję tę poddała weryfikacji GKBZH, prowadząca śledztwo, dotyczące zbrodni na prezydencie Starzyńskim. Okazało się, że hipotezy o pobycie i śmierci prezydenta w KL Dachau nie potwierdził żaden oficjalny dokument. W aktach obozowych nie figurowała też osoba o nazwisku Stefan Starzyński.

Kolejne wersje, dotyczące okoliczności śmierci prezydenta, pojawiły się w związku apelami prasy, która włączyła się do działań, zmierzających do wyjaśnienia tej sprawy. Mówiły one o deportowaniu Starzyńskiego do obozu pracy Bayerische Motorwerke, mieszczącego się w kopalni soli potasu w Baalberge koło Bernburga, gdzie zmarł w 1944 r. w szpitalu obozowym. Poszukiwania przez GKBZH dokumentów i świadków, mogących potwierdzić tę wersję, nie dały rezultatów. Nie została również poświadczona dokumentami i zeznaniami świadków wersja zamordowania prezydenta Starzyńskiego w fabryce zbrojeniowej w Wittenberge nad Łabą ani w KL Sachsenhausen, którego więźniem miał być Starzyński. Prezydent według innej wersji, której także nie potwierdziły żadne dokumenty, miał zostać zamordowany w więzieniu berlińskim Spandau.

Stefan Starzyński, który nie dał znaku życia od momentu zabrania go z Pawiaka, został zamordowany jak wszyscy ci, których działanie miało „zagrozić bezpieczeństwu” władz okupacyjnych. Zbrodni dokonano w tym większej tajemnicy, aby nie budować obrazu męczennika i bohatera narodowego. Najprawdopodobniej prezydent podzielił los innych obrońców Warszawy i został rozstrzelany w Palmirach⁹.

Należy jednak podkreślić, że chociaż wersja ta jest bardzo prawdopodobna, to brak dokumentów nie pozwala z całą pewnością ustalić ani dokładnej daty, ani okoliczności śmierci prezydenta Warszawy. Zbrodnia dokonana w taki sposób, „aby nic nie dotarło do publicznej wiadomości”, pozostaje nierozwiązana do dzisiaj, podobnie jak w wypadku wielu innych ofiar akcji „Inteligencja”.

Masowe rozstrzeliwania działaczy społecznych i politycznych oraz osób, wokół których mógł się organizować opór, były kontynuowane przez okupanta w Palmirach przez następne miesiące 1940 r. w tzw. nadzwyczajnej akcji uspokajającej.

⁹ Na temat poszukiwań przez GKBZH dokumentów i świadków, mogących potwierdzić okoliczności śmierci prezydenta Starzyńskiego, zob. M. Wardzyńska, *Prezydent Warszawy Stefan Starzyński – „NN”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 12.

Pierwsze rewizje i obławy w sąsiednim **dystrykcie lubelskim** zostały przeprowadzone w październiku 1939 r. W wyniku rewizji w pobliżu wsi Szczuki pod Poniatową znaleziono broń. W odwecie 1 października rozstrzelano przy budynku miejscowej szkoły 64 mężczyzn, z których 41 było mieszkańcami wsi. Dziesięciu z nich nie przekroczyło osiemnastego roku życia. Zostali zamordowani, m.in.: Jan Kędzierski (12 l.); Władysław Kędzierski (17 l.); Stanisław Kozak (16 l.); Aleksander Marek (17 l.); Jan Marek (15 l.); Józef Marek (9 l.); Jan Mędrak (17 l.); Jan Mirosław (16 l.); Józef Pruchniak (16 l.); Jan Pietras (18 l.)¹⁰.

Egzekucje osób, oskarżonych o posiadanie broni, przeprowadzono również w Lubartowie, gdzie rozstrzelano dziewięć osób, oraz w Kocku, gdzie na miejscowym cmentarzu zamordowano trzy osoby.

W końcu października 1939 r. został zatrzymany wojewoda lubelski Jerzy de Tramecourt, który poniósł śmierć, podobnie jak prezydent Warszawy Stefan Starzyński, w nieznanych dotąd okolicznościach¹¹.

Obławy i aresztowania przeprowadzono następnie w listopadzie 1939 r. Policja bezpieczeństwa 9 listopada aresztowała w Lublinie kilkadziesiąt osób. Ujęto nauczycieli szkół lubelskich, sędziów, adwokatów, inżynierów i księży. Na terenie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 11 listopada aresztowano czternastu wykładowców. Natomiast 17 listopada zamknięto uniwersytet i zatrzymano około sześćdziesięciu studentów. W tym samym dniu aresztowano księży członków kurii biskupiej, sądu biskupiego i kapituły oraz księży wykładowców w seminarium duchownym.

Aresztowane osoby zostały osadzone w więzieniu policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa (Gefängnis der Sicherheitspolizei und des SD Lublin), które mieściło się w Lublinie na zamku. Osadzano tutaj więźniów na czas prowadzenia przez policję śledztwa. Po przesłuchaniach część więźniów deportowano do obozów koncentracyjnych. Natomiast 21 więźniów, znanych i szanowanych obywateli Lubelszczyzny, rozstrzelano w egzekucjach 23 i 24 grudnia na terenie więzienia i w jego pobliżu oraz na starym cmentarzu żydowskim.

¹⁰ AIPN, Ankiety OKBZH Lublin, pow. Poniatowa, Egzekucje; ASG, 16, k. 773; Materiały śledcze OKBZH Lublin, Ds. 223/67, Ds. 262/71; Cz. Madajczyk, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, Warszawa 1965, s. 95; *Rejestr...*, woj. lubelskie.

¹¹ R. Moszyński, L. Policha, *Lublin w okresie okupacji (1939–1944)*, Lublin 1964, s. 24.

Kolejna egzekucja odbyła się 25 grudnia 1939 r. Funkcjonariusze policji stracili obok cegielni „Lemszczyzna” dziesięć osób, aresztowanych 9 listopada i osadzonych w więzieniu na zamku. Zostali rozstrzelani: prezes Sądu Okręgowego w Lublinie Stanisław Bryła; prezes Sądu Apelacyjnego w Lublinie Bolesław Sekutowicz; starosta lubelski Józef Dańkowski; starosta lubartowski Tadeusz Illukiewicz, adwokaci z Lublina Władysław Rutkowski i Edward Lipski; dyrektorzy szkół gimnazjalnych Antoni Krzyżanowski i Tadeusz Moniewski; wykładowcy KUL prof. filozofii Czesław Martyniak i ks. prof. Michał Niechaj. Zwłoki zamordowanych zakopano na miejscu zbrodni.

Wymienionych egzekucji dokonano w odwecie za zabicie wachmistrza 23. kompanii 102. batalionu policji¹².

Policja bezpieczeństwa przeprowadziła 23 grudnia 1939 r. masową egzekucję w Lubartowie. Na terenie przylegającym do betoniarni, za mostem kolejowym rozstrzelano 48 osób, aresztowanych w Brzeźnicy Książęcej, Kamionce, Rudzienku i Kraczowie (pow. lubartowski), a następnie osadzonych w tamtejszym areszcie policji. Egzekucja była aktem represji za manifestowanie polskości 11 listopada 1939 r.¹³

Kolejna egzekucja jako akt represji za manifestowanie polskości i odśpiewanie po mszy *Boże, coś Polskę* w kościele w Kamionce (pow. lubartowski) została dokonana 6 stycznia 1940 r. na gliniankach obok cegielni „Lemszczyzna”. Rozstrzelano tam dwadzieścia osób, aresztowanych 15 listopada i osadzonych w więzieniu policji na zamku. Zostali zamordowani: proboszcz parafii Kamionka ks. Ilunicz; wikariusz parafii Kamionka ks. Gintowt; wójt gminy Kamionka Mazurkiewicz; sekretarz gminy Kamionka Szotkowski; aptekarz z Kamionki Zawadzki. Zamordowano studentów – Wesołowskiego, Smolaka i Błażejczyka i nauczycieli z miejscowych szkół – Cyfrowicza, Klamuta i Laskosia oraz prof. KUL Henryka Czajkowskiego i ks. dziekana z Chełma Waława Kosiora¹⁴.

W styczniu 1940 r. przeprowadzono dalsze aresztowania, które objęły przede wszystkim księży i zakonników. W Lublinie 25 stycznia 1940 r. aresztowano 23 kapucynów, natomiast 2 lutego 43 jezuitów pod

¹² AIPN, ASG, 15, k. 553, 554; R. Moszyński, L. Policha, *Lublin...*, s. 24; *Rejestr...*, woj. lubelskie.

¹³ L. Siemion, *Z lat okupacji hitlerowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1971, s. 243; *Rejestr...*, woj. lubelskie.

¹⁴ S. Olszewski, *Wspomnienia o poległych na terenie Kamionki w latach 1939–1945*, t. 4: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, Lublin 1961, s. 7; *Rejestr...*, woj. lubelskie.

pretekstem przechowywania oficerów polskich, ukrywania broni i przynależności do tajnych organizacji.

W marcu 1940 r. na terenie dystryktu lubelskiego zostały przeprowadzone przez policję liczne rewizje w poszukiwaniu broni i amunicji, która miała być rzekomo ukryta w lasach, na cmentarzach i w zabudowaniach gospodarczych. Aresztowano kilkadziesiąt osób, które osadzono w zakładzie karnym (Deutsche Strafanstalt) w Białej Podlaskiej, a stąd wywieziono na egzekucje do lasu Grabarka, leżącego między Wólką Plebańską a wsią Grabarka, na północ od Białej Podlaskiej.

Kolejną grupę więźniów, aresztowanych tym razem za posiadanie radioodbiorników i osadzonych w zakładzie karnym w Białej Podlaskiej, rozstrzelano w lesie Grabarka 5 lipca 1940 r.

Natomiast 14 kwietnia 1940 r. zamordowano czternastu mieszkańców wsi Nowiny (gmina Drelów) nieopodal Białej Podlaskiej, m.in. sześcioro dzieci. Zamordowano: Stanisława Kowalczyka (9 l.); Edmunda Kożucha (15 l.); Józefa Rogulskiego (14 l.); Wandę Rogulską (16 l.); Teodozję Sałatę (12 l.); Mariana Szumieca (10 l.)¹⁵.

W **dystrykcie radomskim** masowe rewizje, oblawy i aresztowania osób, wokół których mógł się organizować opór, funkcjonariusze policji bezpieczeństwa i policji ochronnej (schupo) przeprowadzili w okresie od końca października do 11 listopada 1939 r. Objęły one głównie zachodnią część dystryktu. Oblawy i aresztowania miały charakter prewencyjnej akcji uspokajającej i były dokonywane w związku z przewidywanymi manifestacjami i zamieszkami w święto 11 listopada. Wiele osób aresztowano i „przy najmniejszej próbie zakłócenia porządku publicznego” i „narażenia na niebezpieczeństwo niemieckich sił zbrojnych” miały zostać rozstrzelane. Za zakłócenie porządku publicznego władze okupacyjne uważały m.in. wywieszenie flag polskich¹⁶.

Kilkadziesiąt osób w charakterze zakładników zostało ujętych w Piotrkowie Trybunalskim. Aresztowano nauczycieli, inspektora szkolnego i członka Polskiego Związku Zachodniego, sędziów, posłów na Sejm RP, pracowników banków, redaktorów i właściciela drukarni. Po przesłuchaniach część zakładników zwolniono w końcu listopada, ponieważ w mieście, jak ogłoszono, panował spokój.

¹⁵ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Lublin, Ds. 130/67; *Rejestr...*, woj. białkopodlaskie.

¹⁶ Cyt. za: K. Radziwończyk, *Zbrodnie generała Streckenbacha*, Warszawa 1966, s. 107.

Podobne aresztowania przeprowadzono 9 listopada w Koluśkach. Zatrzymano tam w charakterze zakładników grupę nauczycieli.

W Tomaszowie Mazowieckim aresztowania, dokonane przez policję przy udziale miejscowych volksdeutschów, objęły około trzystu osób. Ujęto księży, nauczycieli, sędziów i lekarzy. Zatrzymano także wielu robotników i działaczy społecznych w okresie międzywojennym. Ujęte osoby osadzono w areszcie miejscowej placówki policji bezpieczeństwa. Po 11 listopada prawie wszystkie aresztowane osoby zwolniono. Więźniowie zatrzymani, m.in. prezydent miasta, zostali przewiezieni do więzienia w Piotrkowie Trybunalskim. W końcu listopada 1939 r. przebywało w nim 47 osób do dyspozycji placówki gestapo w Tomaszowie Mazowieckim.

Kilkadziesiąt osób aresztowała policja bezpieczeństwa między 9 a 11 listopada w Częstochowie. Ujęto prezydenta i wiceprezydenta miasta, nauczycieli, studentów, urzędników, związkowców, działaczy społecznych i politycznych. Zatrzymane osoby osadzono w areszcie miejscowej placówki policji bezpieczeństwa. Po przesłuchaniach, podczas których wypytywano więźniów o przedwojenną działalność polityczną i społeczną oraz o członkostwo w organizacjach, aresztowani zostali zwolnieni.

Natomiast policja bezpieczeństwa 15 listopada 1939 r. rozstrzelała w Mleczkowie pod Radomiem dziesięć osób, które oskarżono o posiadanie broni. Byli to głównie gajowi i leśnicy ze wschodniej części dystryktu radomskiego. Rozstrzelano, m.in.: Piotra Gastkowskiego i Piotra Schodniego, leśniczych ze wsi Jelonek; Piotra Deję, gajowego ze Stefanowa; Tadeusza Stępnia z Leszczyny; Jana Radwańskiego i Tadeusza Wrone, leśniczych z Oblasu; Szczepanowskiego, rybaka z Zameczka¹⁷.

Wiele publicznych egzekucji wskutek wykrycia broni odbyło się także w Radomiu w różnych punktach miasta. W egzekucji 24 października 1939 r. rozstrzelano 24 osoby. Następną egzekucja, w której zamordowano pięć osób odbyła się 5 listopada. Natomiast 2 grudnia 1939 r. stracono 19 osób, a 14 grudnia – 24 osoby. Kolejne egzekucje przeprowadzono 15 grudnia, kiedy rozstrzelano trzynaście osób z Radomia i okolic, oraz 19 grudnia, kiedy zostało zamordowanych szesnastu mężczyzn. W Radomiu w publicznej egzekucji 12 stycznia 1940 r. stracono dziesięciu mężczyzn, aresztowanych w Jasieńcu Iłżeckim, wsi leżącej na skraju Lasów Iłżeckich. Łącznie

¹⁷ AIPN, ASG, 6, k. 558; Materiały śledcze GKBZH, Sn. 5/139/73; Materiały śledcze OKBZH Kielce, Ds. 35/68.

w publicznych egzekucjach w Radomiu jesienią 1939 r. i 12 stycznia 1940 r. rozstrzelano 111 osób, które oskarżono o posiadanie broni¹⁸.

Kolejne masowe egzekucje na przedstawicielach inteligencji i aktywnych członkach organizacji społecznych i politycznych zostały przeprowadzone przez funkcjonariuszy policji w okresie od końca stycznia do marca 1940 r.

Między 29 stycznia a 8 lutego funkcjonariusze policji bezpieczeństwa przy współudziale żandarmerii dokonali obławy i masowych aresztowań w Skarżysku-Kamiennej i okolicznych wsiach. Zatrzymano około 450 urzędników, kolejarzy, robotników, którzy przed wojną byli członkami Związku Strzeleckiego, oraz harcerzy. Aresztowania miały związek z dekonspiracją podziemnej organizacji „Orzeł Biały”. Po czynnościach śledczych, podczas których wypytywano przesłuchiwane osoby o struktury organizacyjne i skład osobowy przedwojennych polskich organizacji, rozstrzelano 360 aresztowanych osób. Egzekucji dokonano między 12 a 15 lutego 1940 r. w lesie Brzask pod Skarżyskiem-Kamienną, dokąd ofiary wywożono ciężarówkami. Zdołano ustalić 22 nazwiska zamordowanych osób. Zabito wówczas, m.in.: sześciuosobową rodzinę Wałtych (Marię, Zofię, Janninę, Kazimierę, Władysława i Jerzego), sześciu pracowników PKP, Władysława Budzynowskiego, Mariana Czekaja, Mieczysława Czepirskiego, Tadeusza Krysińskiego, Józefa Łyżwę i Jana Pośpieszalskiego. Inne ustalone nazwiska ofiar to: Baligóra, Barański, Halina Berus, Henryk Gąsiewicz, Roman Klimaszewski, Jerzy Kuliński, Jan Kuźniar, Bolesław Pierwocha, Genowefa Szczepańska¹⁹.

W styczniu 1940 r. dokonano aresztowań w Piotrkowie Trybunalskim, Tomaszowie Mazowieckim oraz w Kielcach.

Największe masowe aresztowania zostały przeprowadzone w marcu 1940 r. W Sandomierzu w ciągu jednej nocy zatrzymano 28 osób: nauczycieli, urzędników, działaczy społecznych i politycznych. Ujęte osoby zostały osadzone w miejscowym zakładzie karnym. Po przesłuchaniach więźniów deportowano do obozów koncentracyjnych.

W tym samym czasie przeprowadzono obławy w powiecie sandomierskim, a także w Ostrowcu Świętokrzyskim, Starachowicach, Opatowie

¹⁸ *Rejestr...*, woj. radomskie.

¹⁹ AIPN, Ankiety OKBZH Kielce, pow. Skarżysko-Kamienna, Egzekucje; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 5/8/67 (W-820); *Rejestr...*, woj. kieleckie.

i Iłży. Aresztowano dziesiątki osób, głównie pracowników urzędów gminnych, nauczycieli, kierowników zakładów przemysłowych. Po przesłuchaniach większość zatrzymanych osób została deportowana do obozów koncentracyjnych, natomiast 117 osób rozstrzelano w lesie koło wsi Góry Wysokie pod Sandomierzem²⁰.

W końcu marca 1940 r. nastąpiły również aresztowania w Kielcach i okolicznych miejscowościach. Ujęto nauczycieli, księży, działaczy organizacji społecznych i politycznych. Aresztowane osoby osadzono w miejscowym zakładzie karnym. Część więźniów deportowano do obozów koncentracyjnych, a 63 osoby rozstrzelano w egzekucji 12 czerwca 1940 r. na stadionie leśnym w Kielcach. Zamordowano tam, m.in.: ks. Jana Finca, przełożonego klasztoru na Świętym Krzyżu; Jadwigę Borkowską; Helenę Cedzyńską²¹.

W Piotrkowie Trybunalskim podczas przeprowadzonych w marcu aresztowań ujęto kilkadziesiąt osób, m.in. siedemnastu oficerów oraz dwunastu nauczycieli i uczniów tajnych kompletów. W Radomsku i na terenie powiatu radomszczańskiego zatrzymano sześćdziesiąt osób, które przewieziono do Częstochowy i osadzono w miejscowym więzieniu. W Częstochowie w nocy z 29 na 30 marca ujęto 42 osoby, wśród których najliczniejszą grupę stanowili nauczyciele, studenci i uczniowie.

Licznych aresztowań dokonano także w Radomiu i okolicy. Ujęto kilkaset osób, które osadzono w miejscowym zakładzie karnym. Po przesłuchaniach więźniów, oskarżonych o posiadanie broni, rozstrzelano na radomskim Firleju. W egzekucjach, przeprowadzonych 16 i 24 maja 1940 r., stracono 98 osób, m.in. Jadwigę Adamską (17 l.) i Stanisława Strzechę (18 l.).

Największe egzekucje, które przeprowadziła policja bezpieczeństwa w dystrykcie radomskim, wiązały się z prowadzeniem walki przez żołnierzy rozbitych oddziałów armii polskiej mimo kapitulacji Warszawy i opuszczenia kraju przez jego władze. Dwie kompanie piechoty i jeden szwadron kawalerii, łącznie trzystu żołnierzy, pozostających pod dowództwem mjr. Henryka Dobrzańskiego ps. „Hubal”, kontynuowały walkę na terenie Lasów Świętokrzyskich w trójkącie Końskie–Opoczno–Sulejów w pobliżu Piotrkowa Trybunalskiego. Sztab oddziału mieścił się w Mechlinie koło Przysuchy.

²⁰ AIPN, Materiały śledcze OKBZH Kielce, Ds. 18/68.

²¹ AIPN, Ankiety OKBZH Kielce, pow. Kielce, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. kieleckie.

Tak dużemu zgrupowaniu trudno byłoby się utrzymać przez kilka miesięcy – Hubal zginął 30 kwietnia 1940 r. w lasku koło Anielina, a oddział rozwiązano 25 czerwca 1940 r. – bez pomocy miejscowej ludności. Rolnicy z różnych miejscowości na tym terenie angażowali się w różnoraki sposób w życie oddziału, od dostarczenia żywności do pośredniczenia w kontaktach z szewcem cholewkarzem, gdy stan obuwia żołnierzy tego wymagał. Jednocześnie przeczyło to niemieckiej tezie, że „ludowi obojętna jest polityka; myśli tylko o pracy i chlebie”. Za pomoc, świadczoną żołnierzom Hubala, rolnicy ci zapłacili życiem. Zostali rozstrzelani w masowych egzekucjach w ramach akcji odwetowych, podobnie jak cywile, którzy angażowali się w obronę kraju we wrześniu 1939 r.²²

Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa 29 marca 1940 r. rozstrzelali w akcji odwetowej na radomskim Firleju 69 rolników, aresztowanych we wsi Stefanków (pow. szydlowiecki). Wśród zamordowanych było wielu braci oraz ojcowie i często ich nastoletni synowie, m.in.: z rodziny Baranów, Dąbrowów, Herków, Kaprzyków, Karlikowskich, Kowalików, Olczyków, Pindów, Słoniów, Sochackich, Zdziechów.

Następna egzekucja odbyła się 31 marca. Żandarmi rozstrzelali 43 rolników, rzemieślników i robotników leśnych z miejscowości Gałki (pow. przysuski). Zamordowano, m.in.: czterech mężczyzn z rodziny Cieślaków, robotników leśnych; pięciu mężczyzn z rodziny Frymelów, rolników i rzemieślników; czterech rolników z rodziny Kuców; Józefa i Stanisława Plutów, rolników; pięciu rolników z rodziny Pomykałów; Jana i Michała Sieradzkich, rolników; czterech rolników z rodziny Sokołowskich; Józefa i Walentego Szczepańczyków; sześciu rolników z rodziny Wójcików.

Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa 4 kwietnia rozstrzelali 26 rolników ze wsi Mechlin (pow. przysuski), aresztowanych 30 marca 1940 r. Stracono, m.in.: Teofila i Floriana Brelów, ojca i syna; Bolesława i Piotra Myśliwskich, braci; Jana, Grzegorza i Filipa Skorupów, braci; sołtysa Jana Wieczorka i Jakuba Wieczorka, braci; pięciu mężczyzn z rodziny Wiśniewskich.

Również 4 kwietnia żandarmi rozstrzelali czteroosobową rodzinę Mariana Guta, żołnierza mjr. Hubala, zamieszkałą w Stąporkowie koło

²² Na temat zbrodni, popełnionych w akcji odwetowej w związku z działalnością oddziału Hubala, zob. ASG, 4, t. 1, k. 45; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 5/8/67 (W-820); Materiały śledcze OKBZH Kielce, Ds. 143/69. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. kieleckie, pow. Końskie, pow. Opoczno, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. radomskie.

Końskich. Zamordowano brata i żonę – Józefa i Władysławę Gutów, oraz dwoje dzieci – Bogusława Guta (11 l.) i Zofię Gut (2 l.). Dom rodziny wraz ze zwłokami pomordowanych spalono.

Kolejne oblawy i egzekucje odbyły się 6–8 kwietnia. We wsiach Niebo i Piekło pod Końskimi 6 kwietnia 1940 r. w odwecie za akcje hubalczyków w tej okolicy zamordowano 24 mieszkańców Jeleniej Góry pod Opatowem, Stadnickiej Woli pod Końskimi, Podlesia, Nieba i Piekła.

Funkcjonariusze policji 7 kwietnia rozstrzelali 160 mieszkańców wsi Adamów i Królewiec oraz 10 mieszkańców wsi Małachów pod Końskimi. Zabito, m.in.: braci oraz ojców i synów Adamczyków, Dawidowiczów, Górali, Grabarczyków, Janusów, Kijewskich, Korneckich, Kosów, Kowalczyków, Maleszków, Mirosławskich, Opalów, Packów, Piątków, Sosnowskich, Stachurów, Tomalów, Wielgusów, Zbrogów. W Małachowie rozstrzelano miejscowych młynarzy – Jana Janiszewskiego, Kłodzińskiego i Piotrowicza – oraz kierownika młyna Stanisława Miotkowskiego. Stracono także robotników leśnych z Wąsoszy.

W lesie pod Stadnicką Wolą koło Końskich 8 kwietnia 1940 r. rozstrzelano 27 mieszkańców Stadnickiej Woli, Końskich i Dmaczowa. Tego samego dnia przeprowadzono wielką oblawę w miejscowości Szałas Stary pod Zagnańskiem. Aresztowano i rozstrzelano 63 mieszkańców wsi. Zamordowano, m.in.: trzynaście osób z rodziny Borunów, cztery osoby z rodziny Gębskich, cztery osoby z rodziny Kaczmarczyków, Gomulów (ojca i syna), czternaście osób z rodziny Lisowskich, trzech braci Młodawskich, siedem osób z rodziny Szcześniaków, Ściegiennych (ojca i syna), cztery osoby z rodziny Ścibiszów.

Kolejne egzekucje wykonano 11 kwietnia 1940 r., kiedy rozstrzelano 23 mieszkańców wsi Hucisko (pow. przysuski), m.in. pięcioosobową rodzinę Dudów, a wśród nich Pelagię Dudę (31 l.), oraz Walentego Polaka i Antoniego Polaka.

Makabrycznej zbrodni dokonali funkcjonariusze żandarmerii, wspomagani przez członków miejscowego Selbstschutzu we wsi Skłoby, sąsiadującej ze Stefankowem. Po walkach, które odbyły się 11 kwietnia 1940 r. między Wehrmachtem a hubalczykami pod wsią Skłoby, żandarmi i członkowie Selbstschutzu otoczyli wieś. Z domów wyprowadzono mężczyzn w wieku 15–60 lat, a budynki ze starcami, kobietami i dziećmi oblano benzyną i podpalono, całkowicie niszcząc wieś. Zatrzymanych mężczyzn wywieziono samochodami ciężarowymi do lasu, gdzie były już

przygotowane mogiły, i rozstrzelano. Zamordowano wszystkich mężczyzn z następujących rodzin: Adamczyków, Aleksanderków, Baranów, Biegajów, Bujanowiczów, Czerwonków, Dudów, Dudzińskich, Dworzyńskich, Erbłów, Głowackich, Głuchów, Gnatów, Gołębiowskich, Grabczyków, Gruszczyńskich, Hetmanów, Herków, Huberów, Janów, Janików, Kasprzyków, Kijaków, Klusków, Korczaków, Koselskich, Krakowiaków, Krupów, Kucfirów, Łękawskich, Miedzińskich, Misiołków, Miśkowskich, Olczyków, Pawłowskich, Pieców, Pietrasów, Pindów, Płasków, Polakowskich, Prusów, Przytułów, Rajskich, Sadowskich, Sikorów, Snopkiewiczów, Sobczaków, Swędów, Sykułów, Szlufików, Święckich, Świerczów, Węgrzynowskich, Winiarskich, Wiśniewskich, Wojcieszków, Wojtanowiczów, Wróblów, Zagdanów, Zasowskich, Zdziechów. Łącznie w Lesie Skłobińskim żandarmi i członkowie Selbstschutzu 11 kwietnia 1940 r. zamordowali 216 osób²³.

Ogółem w akcji odwetowej, przeprowadzonej w związku z działaniami oddziału mjr. Hubala, funkcjonariusze policji, żandarmerii i Selbstschutzu rozstrzelali ponad 665 mieszkańców miejscowości położonych w rejonie walk hubalczyków: Końskich, Przysuchy i Opoczna.

Na terenach, które weszły w skład **dystryktu krakowskiego**, aresztowania związane z akcją „Inteligencja”, wymierzone w „aktywnych członków społeczeństwa, którzy mogli stać się ośrodkiem oporu”, rozpoczęły się w pierwszych dniach listopada 1939 r. Podobnie jak w dystrykcie radomskim, listopadowe zatrzymania w dystrykcie krakowskim przebiegały z różnym natężeniem. Na terenach wokół Rzeszowa, Jarosławia i Przemyśla aresztowania miały charakter masowy. W pozostałych częściach dystryktu aresztowania były znacznie mniejsze.

W Krakowie najbardziej znaną akcją, wymierzoną w inteligencję, była akcja przeciwko pracownikom naukowym Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej. Przy zatrzymaniu nauczycieli akademickich z tych uczelni krakowska policja bezpieczeństwa użyła takiego samego podstępu jak podczas aresztowania 96 nauczycieli w Rypinie oraz w Toruniu i Lipnie. Wykładowcy krakowscy otrzymali wezwanie na naradę, która miała dotyczyć spraw nauki i szkół akademickich. Po odczycie wszyscy zostali

²³ AIPN, ASG, 20, k. 44; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 5/8/67 (W-820); Materiały śledcze OKBZH Kielce, Ds. 15/69, Ds. 143/69. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. kieleckie, pow. Szydłowiec, Skłoby, Egzekucje, Pacyfikacje, Prześladowania i eksterminacja inteligencji; *Rejestr...*, woj. radomskie.

aresztowani. Łącznie ujęto wówczas 183 pracowników naukowych UJ i Akademii Górniczej, których osadzono w więzieniu policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, mieszczącym się w budynku dawnego więzienia wojskowego przy ul. Montelupich (Polizeigefängnis Montelupich). Pod naciskiem europejskiej opinii publicznej 102 naukowców starszych wiekiem zwolniono. Pozostałych jednak deportowano do KL Sachsenhausen²⁴.

Następne aresztowania przeprowadzono w Krakowie w związku ze świętem 11 listopada. Zatrzymano 9 i 10 listopada 1940 r. w charakterze zakładników około 120 osób – sędziów śledczych, studentów, uczniów oraz nauczycieli szkół krakowskich, m.in. zostali wówczas aresztowani: Ludwik Bieszczanin, nauczyciel, pracownik inspektoratu szkolnego w Krakowie; Wacław Borelowski, nauczyciel z IV Państwowego Liceum i Gimnazjum w Krakowie oraz członek Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury w Krakowie; Jan Pietrzycki, nauczyciel z IX Państwowego Liceum i Gimnazjum w Krakowie, literat; Stanisław Serafin, nauczyciel z I Państwowego Liceum i Gimnazjum w Krakowie. Aresztowane osoby osadzono w więzieniu policji bezpieczeństwa w Krakowie, a stąd wywieziono do więzienia w Nowym Wiśniczu koło Bochni, mieszczącego się na terenie byłego zakładu karnego. Pierwszy stuosobowy transport więźniów z więzienia przy ul. Montelupich przybył tu 23 grudnia. Z Nowego Wiśnicza zaś więźniowie byli deportowani do obozów koncentracyjnych. Następne masowe obławy przeprowadzono w Krakowie 30 marca 1940 r.

W więzieniu przy ul. Montelupich osadzano także osoby, aresztowane w powiecie krakowskim i w sąsiednich powiatach. Uwięziono tu m.in. 29 zatrzymanych w listopadzie 1939 r. mieszkańców powiatu myślenickiego, którzy zostali rozstrzelani na terenie starego fortu w Krzesławicach pod Krakowem w egzekucjach przeprowadzonych 14 listopada i 14 grudnia 1939 r. Zamordowano, m.in.: Antoniego i Kazimierza Burtanów; Adama i Kazimierza Dutkiewiczów; Jana i Mariana Gębickich; Jana i Józefa Goławieckich; Antoninę, Zofię i Jerzego Gorączków; Karola i Antoniego Świechów.

²⁴ J. Buszko, *Akcja solidarności z aresztowanymi podczas akcji specjalnej krakowskimi profesorami*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1984, z. 72, s. 67–97; S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace” 1979, z. 58, s. 24–32; Cz. Madajczyk, *Polityka...*, t. 1, s. 102.

Osoby, ujęte w Wadowicach i Nowym Sączu, osadzone w więzieniu przy ul. Montelupich, rozstrzelano 22 grudnia 1939 r. w lesie Glinnik w forcie krzesławickim²⁵.

Jedną z pierwszych aresztowanych osób na terenie Rzeszowszczyzny był trzykrotny premier Wincenty Witos, zatrzymany w październiku 1939 r. W tym samym czasie ujęto także kilku przedstawicieli miejscowej arystokracji.

Masowe aresztowania w związku ze zbliżającym się świętem 11 listopada okupant niemiecki przeprowadził na Rzeszowszczyźnie w pierwszych dniach listopada 1939 r. Objęły one nauczycieli, urzędników, księży, zakonników i właścicieli dużych gospodarstw rolnych. W wielu powiatach policja użyła takiego samego podstępu jak na Kujawach i w Krakowie.

W Przeworsku wezwano miejscową inteligencję na zebranie z nowymi władzami okupacyjnymi, wyznaczone w sali miejscowego ratusza na 3 listopada 1939 r. Aresztowano wówczas i osadzono w więzieniu rzeszowskim 58 osób z Przeworska i powiatu przeworskiego, przybyłych na spotkanie. W tym samym czasie polecenie stawienia się na konferencję, która miała być rzekomo poświęcona sprawom gospodarczym powiatu łańcuckiego, otrzymała inteligencja Łącuta i powiatu łańcuckiego. Na zebranie przybyło ponad dwustu pracowników państwowych i samorządowych, nauczycieli, księży oraz przedstawicieli innych zawodów. Wszystkich zebranych aresztowano. Część osób osadzono w zakładzie karnym w Rzeszowie. Od października 1939 r. do czerwca 1940 r. uwięziono tam ponad 1100 osób aresztowanych przewencyjnie.

W Nisku rzekome spotkanie z miejscowymi władzami wyznaczono na 10 listopada 1939 r. Wezwano na nie nauczycieli z miasta i okolicy pod pretekstem omówienia spraw dotyczących rozpoczęcia nauki szkolnej. Przybyłych aresztowano i osadzono w rzeszowskim więzieniu.

Natomiast 2 listopada aresztowano księży ze wszystkich parafii w Rzeszowie i zakonników z klasztoru oo. Bernardynów. Zostali oni osadzeni w więzieniu w Rzeszowie.

Część osób, uwięzionych w rzeszowskim zakładzie karnym, została zwolniona po przesłuchaniach, część przewieziono do więzień w Tarnowie i Krakowie, a wiele osób rozstrzelano na podwórzu więziennym.

²⁵ AIPN, ASG, 9, k. 186, 202; *Rejestr...*, woj. krakowskie.

W listopadzie 1939 r. zamordowano dziesięciu więźniów, skazanych na śmierć wyrokiem sądu doraźnego policji bezpieczeństwa. Zostali zamordowani, m.in.: Wilhelm Rózkiewicz, nauczyciel i kierownik szkoły; Wojciech Lew, były poseł na Sejm RP; Karol Sidor, sierżant WP. Natomiast 16 grudnia 1939 r. na podwórzu więziennym z wyroku sądu doraźnego policji bezpieczeństwa rozstrzelano jedenaście osób, aresztowanych w Woli Rafałowskiej koło Łańcuta, w Woli Zarczyckiej koło Leżajska, w Futomie i Pogwizdowie koło Rzeszowa.

Po aresztowaniu zakonników egzekucji dokonywano także w ogrodzie klasztoru oo. Bernardynów. W listopadzie 1939 r. rozstrzelano tam jedenastu mieszkańców Rzeszowa i Żywca, m.in. Henryka Durdę, nauczyciela z Rzeszowa, oraz Jana Polaka, sierżanta WP z Żywca²⁶.

W Leżajsku nad Sanem masowe aresztowania przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa z Jarosławia zostały przeprowadzone 3 listopada 1939 r. Zatrzymane osoby osadzono w więzieniu w Leżajsku. Część z nich została rozstrzelana na miejscowym cmentarzu, m.in.: Adam Ficowski, Stanisław Gdula, Jan Groger i Władysław Klimek, nauczyciele z gimnazjum w Leżajsku; Jan Mazur, dyrektor gimnazjum; kierownicy szkół podstawowych w Leżajsku – Maria Jeżowiecka i Ryszard Szczupak; ks. Czesław Broda; ks. Stanisław Labus; notariusz Jan Grzybczyk; Tadeusz Wiciński i Marian Karasiński, oficerowie WP; sędzia Stanisław Poliwna²⁷.

Również w lewobrzeżnej części Przemyśla oraz w powiecie przemyskim 10 listopada 1939 r. przeprowadzono masowe aresztowania. Ujęte osoby osadzono w areszcie miejscowej placówki policji bezpieczeństwa. Po przesłuchaniach wywieziono wszystkich do więzienia w Krakowie, a stamtąd deportowano do KL Auschwitz.

Na przełomie 1939 r. i 1940 r. zapełniły się także więzienia w Sanoku i Jaśle. Osadzano tam głównie Polaków, którzy próbowali przedostać się na Węgry i zostali ujęci podczas przekraczania granicy. Osoby, umieszczone w zakładzie karnym w Sanoku, rozstrzelano na wzgórzu Gruszka pod Tarnawą Dolną nieopodal Leska. Zabito tam 112 więźniów, aresztowanych podczas przekraczania granicy. Osoby, osadzone w więzieniu w Jaśle,

²⁶ AIPN, Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 13/6/67. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. rzeszowskie, pow. Rzeszów, Egzekucje.

²⁷ AIPN, Ankiety OKBZH Rzeszów, pow. Leżajsk, Aresztowania, Egzekucje; NTN, 318, Proces J. Bühlera, k. 100.

rozstrzelano w lesie Sieklówka koło Jasła. Zamordowano tam łącznie 93 osoby, które ujęto na granicy²⁸.

Fala masowych aresztowań, przeprowadzonych przez policję bezpieczeństwa jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. we wszystkich dystryktach Generalnego Gubernatorstwa, była z rozmysłem przygotowaną akcją, która miała na celu sparaliżowanie wszelkiego oporu, utrudniającego „zupełne zniszczenie Polski jako całości narodowej”. Po kilku miesiącach prowadzenia akcji eksterminacyjnej najeźdźca zdawał sobie sprawę, że nie osiągnął zamierzonego celu. Zostało to dobitnie wyrażone podczas zebrania Rady Obrony Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie 2 marca 1940 r. W zebraniu tym uczestniczyli m.in. generalny gubernator Hans Frank, wyższy dowódca SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie, sekretarz stanu ds. bezpieczeństwa Generalnego Gubernatorstwa SS-Obergruppenführer Friedrich Krüger, dowódca policji bezpieczeństwa i SD w Generalnym Gubernatorstwie SS-Gruppenführer Bruno Streckenbach, szefowie dystryktów oraz dowódcy SS i policji w dystryktach. Z meldunków policji, napływających z terenu, wynikało, że społeczeństwo polskie otrząsnęło się z depresji po klęsce wrześniowej i zamierzało nadal prowadzić walkę o wolność narodu i o odbudowę państwa. Stwierdzono też, że duch oporu nie został złamany, a policja odnotowała „tajne powiązania Polaków”, „buntownicze postawy” i „powstawanie organizacji konspiracyjnych”. Wskazano na przywódczą rolę inteligencji, a zwłaszcza nauczycieli jako „szczególnie aktywnych politycznie”. Podkreślano, że obrona Rzeszy wymaga paraliżowania inteligencji, Kościoła i aktywnej polskości²⁹.

Posiedzenie, dotyczące przygotowania akcji „niweczenia przewidywanego oporu inteligencji, Kościoła i aktywnej polskości”, odbyło się 30 maja 1940 r. w Krakowie. Zaplanowano wówczas Ausserordentliche Befriedungsaktion, czyli nadzwyczajną akcję pacyfikacyjną (AB), której celem było dalsze dziesiątkowanie „politycznej i duchowej warstwy przywódczej”, aby w narodzie polskim nie wykrystalizował się już żaden opór. Wysłunięto wówczas ponownie argument, którym uzasadniano eksterminację aktywnych Polaków jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r., o zagrożeniu

²⁸ AIPN, Alert ZHP, z. 12, k. 102; Materiały śledcze OKBZH Rzeszów, S. 59/71. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. rzeszowskie, pow. Łańcut, Egzekucje.

²⁹ K. Radziwończyk, *Zbrodnie...*, s. 125.

bezpieczeństwa Rzeszy przez samą egzystencję polskiej dobrze wykształconej i inteligentnej grupy społecznej³⁰.

Kierujący bezpośrednio akcją AB Bruno Streckenbach stwierdził, że w chwili zarządzania operacji w rękach policji było ponad 2 tys. osób. W kartotekach policji znajdowała się lista dalszych 2 tys. osób, które miały zostać objęte akcją AB. Rozpoczęto także kolejne obławy, podczas których zamierzano aresztować wszystkie nieujęte dotychczas osoby, podejrzane o stawianie oporu³¹.

Oficjalne zakończenie nadzwyczajnej akcji pacyfikacyjnej nastąpiło, jak oznajmił Streckenbach w meldunku, w lipcu 1940 r. Faktycznie akcja trwała do jesieni 1940 r.

7. Fragment ekshumacji zwłok piętnastu osób rozstrzelanych 13 sierpnia 1940 r. pod Apolonką (Akcja AB). Ekshumacja odbyła się w czerwcu 1946 r.

Część osób, aresztowanych w wyniku akcji AB, policja bezpieczeństwa deportowała do obozów koncentracyjnych. Wywieziono 13 czerwca 1940 r.

³⁰ BEP IPN, Sąd Krajowy Hamburg, 50/2/72, Akta w sprawie karnej L. Hahna, T. Wippenbecka, k. 36.

³¹ *Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, oprac. S. Płoski, Warszawa 1970, t. 1, s. 183.

728 więźniów z Niemieckiego Zakładu Karnego (Deutsche Strafanstalt) w Tarnowie do KL Auschwitz, 29 sierpnia zaś w kolejnym transporcie deportowano 413 więźniów. Natomiast 16 czerwca 1940 r. zesłano 121 Polaków z więzienia w Piotrkowie Trybunalskim do obozów koncentracyjnych Auschwitz, Gross-Rosen i Dachau. Kolejne deportacje odbyły się 29 czerwca (40 osób) i 2 lipca (38 osób). W dniach 10 i 15 lipca, 20 sierpnia i 9 listopada 1940 r. wywieziono do KL Auschwitz więźniów z Niemieckiego Zakładu Karnego w Radomiu. Do KL Sachsenhausen z więzienia policji bezpieczeństwa w Lublinie deportowano w 1940 r. 1346 więźniów. Transport 126 kobiet odszedł 23 sierpnia do KL Ravensbrück z więzienia przy ul. Montelupich w Krakowie. Natomiast 14 sierpnia 1940 r. do KL Auschwitz zesłano 513 więźniów (nauczycieli, adwokatów i działaczy społecznych) z więzienia na Pawiaku w Warszawie. Kolejne deportacje odbyły się 21 września i 21 listopada 1940 r. Transporty z polskimi więźniarkami, aresztowanymi w ramach akcji AB, przybyły do KL Ravensbrück 28 września 1940 r., 5, 12, 21 i 26 października 1940 r., 2, 9, 16, 22, 23 i 30 listopada 1940 r., 7, 14, 21 i 28 grudnia 1940 r. Do KL Mauthausen-Gusen wywieziono 18 i 25 października 42 Polaków, 29 i 30 listopada – 101 Polaków, a 7, 13 i 27 grudnia 1940 r. – 70 Polaków³².

Większość osób, deportowanych do obozów koncentracyjnych, została tam zamordowana.

Zesłania do obozów koncentracyjnych objęły część osób, aresztowanych w ramach akcji AB. Duża grupa ujętych nauczycieli, księży, działaczy społecznych i politycznych została po przesłuchaniach rozstrzelana na miejscu, przeważnie w ustronnych i lesistych okolicach. Realizację przez policję akcji AB w formie akcji bezpośredniej, a więc egzekucje, wykonywane w tajemnicy w Generalnym Gubernatorstwie, aprobował Hans Frank w słowach, wyrażonych na posiedzeniu 30 maja 1940 r. Stwierdził wówczas: „ludzi podejrzanych należy natychmiast likwidować [...] Nie możemy obciążać naszymi sprawami obozów koncentracyjnych Rzeszy”. Dalej zauważył: „było dużo zawracania głowy z krakowskimi profesorami. Gdybyśmy sprawę tę załatwili na miejscu, miałyby ona całkiem inny przebieg”³³.

³² *Inwentarz imiennych list więźniów obozów koncentracyjnych przechowywanych w Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, oprac. W. Hasulińska, Warszawa 1984, s. 85, 86, 195, 268. Na ten temat zob. też: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992.

³³ *Okupacja...*, t. 1, s. 217–218.

W **Warszawie** łapanki były przeprowadzane na ulicach. Dokonywano także przeszukiwań w mieszkaniach. O świcie policja obstawiała poszczególne domy i rewidowała mieszkanie po mieszkaniu. Aresztowane osoby były zamykane w więzieniu na Pawiaku, a stąd deportowane do KL Auschwitz. Część więźniów rozstrzelano w Palmirach.

Masowa egzekucja w Palmirach odbyła się 20 i 21 czerwca 1940 r. W trzech kolejnych transportach wywieziono samochodami ciężarowymi z Pawiaka do Palmir około 370 więźniów i tam rozstrzelano. Podczas przeprowadzonej po wojnie ekshumacji zidentyfikowano nazwiska 362 ofiar. W niektórych wypadkach udało się ustalić także wykonywany przez ofiary zawód³⁴.

W egzekucjach, które odbyły się 20 i 21 czerwca 1940 r., zostali rozstrzelani, m.in.: Maciej Rataj, marszałek sejmu; Jan Pohoski, wiceprezydent Warszawy, współpracownik prezydenta Starzyńskiego; Henryk Brun, poseł na Sejm RP; Helena Jaroszewicz, poseł na Sejm RP i senator RP; Ludomir Skórewicz, starosta grodzki warszawski; Aniela Żak, pracownik Wydziału Prasowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Zamordowano również grupę adwokatów, m.in.: Władysława Dziewałtowskiego-Gintowta; Tadeusza Fabianiego; Edmunda Grabowskiego; Czesława Jankowskiego; Stanisława Jezierskiego; Józefa Krasuckiego; Juliusza Krażela; Jerzego Niżałowskiego; Józefa Stażewskiego; Wacława Tyrchowskiego; Jana Wernera; Arnolda Sucharczuka, aplikanta sądowego; Bogusława Pajora, notariusza; Jana Wajzera, dr. praw, sekretarza generalnego Związku Polaków w Gdańsku. Zginęli również artyści, m.in.: Stanisław Beer, Jadwiga Fuks, Maria Witkowska, artyści malarze; Alicja Beleskowska, pisarka; Tadeusz Grabowski, kompozytor; Halina Łopuszańska, aktorka. Rozstrzelano wielu inżynierów, m.in.: Ludwika Dębickiego; Wandę Janicką; Franciszka Kryształowicza; Włodzimierza Krzyżanowskiego; Bolesława Myszczyńskiego; Andrzeja Weissbroda. Zabito także nauczycieli, m.in.: Stefana Kwiatkowskiego, wiceprezesa Towarzystwa Nauk i Szkół Wyższych; Karola Drewnowskiego; Franciszka Pieniaka; Eugeniusza Raua; Zygmunta Salinger, dyrektora warszawskiego gimnazjum; Jerzego Gadowskiego, studenta; Stanisława Rehana,

³⁴ AIPN, NTN, 3, Akta w sprawie L. Fischera, k. 17; NTN, 5, Akta w sprawie L. Fischera, k. 26–29, 64–69; Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 107/67; W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 81–94; R. Domańska, *Pawiak...*, s. 65–68; *Rejestr...*, woj. stołeczne warszawskie.

uczni. Rozstrzelano lekarzy, m.in.: Wiktora Łabędzkiego; Mariana Macińskiego; Henryka Bryna; Mieczysława Markowskiego; oficerów wojskowych, m.in.: mjr. Stefana Zielińskiego; mjr. Adama Wróblewskiego; mjr. Janusza Wójcika; płk. Stanisława Sobolewskiego; lotnika Witolda Romanowskiego; publicystów, m.in.: Grzegorza Krzeczковского; Mieczysława Niedziałkowskiego, redaktora naczelnego „Robotnika”; Wojciecha Kwasięborskiego; Tadeusza Lipkowskiego; sportowców, m.in.: Janusza Kusocińskiego, biegacza długodystansowca; Tomasza Stankiewicza, kolarza; Feliksa Zubera, wiceprezesa klubu sportowego „Warszawianka”; działaczy społecznych i politycznych, pracowników organizacji, m.in.: Jana Bełcikowskiego, założyciela „Biblioteki Złotej Cywilizacji”; Adelę Langmann, pracownicę kapituły Krzyża i Medalu Niepodległości; Adama Guzikowskiego, dyrektora izby skarbowej w Warszawie; Jerzego Heinricha, pracownika GUS; działaczy sanacyjnej organizacji Legion Młodych – Związek Pracy dla Państwa Józefa Mrozowieckiego i Leona Stachórskiego; Stefana Żaka, działacza spółdzielczego.

Kolejne wielkie egzekucje w Palmirach odbyły się pod koniec czerwca 1940 r., kiedy rozstrzelano 132 osoby, i pod koniec lipca lub sierpnia 1940 r., kiedy zamordowano około stu osób. Ustalono nazwiska 69 ofiar i profesję dwóch ofiar. Został rozstrzelany m.in. Wacław Jankowski, buchalter, i Maksymilian Osiński, farmaceuta.

Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa 17 września 1940 r. zamordowali w Palmirach dwieście osób, przywiezionych z więzienia na Pawiaku. Podczas ekshumacji zidentyfikowano sześćdziesiąt ofiar. Zamordowano wówczas, m.in.: Eugeniusza Bańkowskiego, urzędnika ZUS w Warszawie; Jadwigę Bogdziewicz, pracownika Polskiego Radia, zaangażowaną w wydawanie prasy podziemnej; Jana Borskiego, dziennikarza, współpracownika „Robotnika”; Sebastiana Chorzewskiego, lekarza, powstańca śląskiego; Bolesława Cwila, fryzjera; Stanisława Dziedzica, studenta Szkoły Nauk Politycznych z Klembowa koło Warszawy; Antoniego Motza, lekarza ze szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie; Tadeusza Łapickiego, studenta; Tadeusza Panka, adwokata; Henryka Rudowskiego, urzędnika ZUS z Warszawy; ks. Zygmunta Sajnę, proboszcza parafii w Górze Kalwarii; Wacława Skarżyńskiego, inżyniera z Warszawy; Zbigniewa Wróblewskiego, adwokata, publicystę, naczelnika wydziału w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej.

W egzekucjach, które funkcjonariusze policji przeprowadzili w listopadzie i grudniu 1940 r., rozstrzelano około 260 więźniów, przywiezionych

z więzienia na Pawiaku. Zamordowano m.in.: hm. Jana Laszkiewicza; działaczy Obozu Zjednoczenia Narodowego Czesława Sadkowskiego i Romana Źochowskiego; członków Korpusu Ochrony Pogranicza Kazimierza Jaroszyńskiego i Stanisława Ludwickiego; mjr. rez. WP Maksymiliana Lewina³⁵.

Aresztowania, deportacje do obozów koncentracyjnych i masowe egzekucje, dokonywane w Palmirach w ramach akcji AB, były tylko jednym z etapów stosowania terroru przez okupanta niemieckiego. W styczniu 1941 r., a więc po zakończeniu akcji AB, nastąpiła w Warszawie nowa fala aresztowań, deportacji do obozów koncentracyjnych i egzekucji w Palmirach. Terror okazał się podstawową metodą rządzenia przez cały okres okupacji.

Akcja AB spowodowała ciężkie straty osobowe, zwłaszcza wśród inteligencji, ale nie spełniła oczekiwań okupanta i nie powstrzymała oporu, podobnie jak nie sparaliżował go terror przewencyjny, uderzający w polskie warstwy przywódcze.

W **dystrykcie lubelskim** akcja AB rozpoczęła się od masowych aresztowań działaczy organizacji społecznych i politycznych, nauczycieli, księży, adwokatów, urzędników. Przeprowadzono je w czerwcu 1940 r. niemal we wszystkich miejscowościach dystryktu. W Lublinie 24 czerwca oddziały policji zorganizowały wielką obławę, w której wyniku zatrzymano ponad osiemset osób. Ujęte osoby osadzono w więzieniu policji bezpieczeństwa na zamku. W Zamościu aresztowań miejscowej inteligencji dokonano między 20 a 22 czerwca. Ujęto ponad dwieście osób, które umieszczono w więzieniu śledczym policji bezpieczeństwa (Gefangenen-Durchgangslager Sipo) w rotundzie zamojskiej. Obławy przeprowadzono również 24 czerwca w Białej Podlaskiej. Ujęto tam ponad czterdziestu nauczycieli szkół średnich, wezwanych do starostwa pod pretekstem narady. Zatrzymane osoby zostały osadzone w więzieniu policji bezpieczeństwa w Lublinie. W tym samym czasie została zorganizowana obława w Lubartowie, w której wyniku aresztowano około pięciuset osób.

Takie same akcje odbyły się w Chełmie Lubelskim, Janowie Lubelskim, Puławach i w innych mniejszych miastach. Aresztowane osoby zostały umieszczone w miejscowych aresztach lub w małych więzieniach

³⁵ AIPN, Ankiety OKBZH Warszawa, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, Egzekucje; Materiały śledcze OKBZH Warszawa, Ds. 107/67; W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 81–94.

i natychmiast przekazane przez lokalne władze policyjne do więzienia policji bezpieczeństwa w Lublinie. Stąd zaś wiele osób deportowano do obozów koncentracyjnych. W czerwcu i w lipcu 1940 r. około tysiąca więźniów skierowano do KL Sachsenhausen, natomiast w październiku około stu więźniów wywieziono do KL Auschwitz. Część więźniów została oczywiście skazana przez doraźny sąd policji bezpieczeństwa na śmierć. Na miejsce egzekucji wybrano wzniesienie nieopodal wsi Rury Jezuickie.

Od czerwca do jesieni 1940 r. rozstrzelano w Rurach Jezuickich w pięciu egzekucjach około pięciuset osób, przywożonych samochodami ciężarowymi z lubelskiego więzienia³⁶. Egzekucji dokonano 29 czerwca, 3 i 5 lipca, 15 sierpnia oraz 31 grudnia 1940 r. Egzekucje odbywały się nocą przy świetle reflektorów samochodowych. Więźniów ustawiano nad wykopanymi wcześniej grobami, które miały około 17 m długości i 2 m głębokości. Po jednej egzekucji następowała w tym samym miejscu kolejna. Zwłoki leżały w kilku warstwach. Podczas ekshumacji, przeprowadzonej w październiku 1945 r., udało się ustalić tożsamość stu ofiar.

W Rurach Jezuickich zostali rozstrzelani, m.in.: Stefan Lelek, sędzia Sądu Apelacyjnego w Lublinie, współorganizator lubelskiego okręgu Służba Zwycięstwu Polski; jego córka Halina Lelek (20 l.), studentka szkoły dziennikarskiej w Lublinie; Józef Dederko, sędzia Sądu Okręgowego w Lublinie; Tadeusz Eysmont, lekarz z Lublina, współzałożyciel Komendy Okręgu Związku „Orła Białego”; Celina Iwanowska, inżynier z Lublina, działaczka ZHP; Jan Gutek, urzędnik z Lublina; Bolesław Wnuk, rolnik z Wysokiego koło Zamościa, wójt gminy, poseł na Sejm RP; Zbigniew Klaudel, adwokat, redaktor wydawanego w Zamościu tygodnika „Prawda”; oficerowie WP: mjr Zygmunt Mucha i kpt. Jan Śliwiński; Błażej Dzikowski, działacz ludowy w gminie Urzędów (pow. janowski), poseł na Sejm RP; Karol Potocki, wójt gminy Modliborzyce (pow. janowski); Kazimierz Sierakowski, komendant policji w Janowie Lubelskim; Edward Tomaszewski, administrator majątku w Moniakach; Stanisław Kurzanowski, urzędnik Komunalnej Kasy Oszczędności z Janowa Lubelskiego; Mieczysław Ciepłowski, inżynier z Janowa Lubelskiego; Wincenty Samoń, strażnik

³⁶ AIPN, Alert ZHP, z. 13, k. 16; ASG, 15, k. 530–533; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 8/50/71 (W-478). BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. lubelskie, pow. Lublin, Egzekucje; *Rejestr...*, woj. lubelskie.

z więzienia na zamku; Irena Niewęgłowska, studentka; Jan Świerczyński, student z Lublina; Brunon Redliński, uczeń gimnazjum im. Stanisława Staszica w Lublinie; Józef Pucek, nauczyciel ze wsi Kąkolewnica; Stanisław Reźniczek, student KUL; Jan Paradowski, lekarz; Konstanty Burlik, robotnik z Łęcznej.

Akcja AB, przeprowadzona w drugiej połowie 1940 r. w dystrykcie lubelskim, zadała społeczeństwu Lubelszczyzny dotkliwe straty. Nie sparaliżowała jednak woli oporu, co potwierdziły następne miesiące okupacji.

W **dystrykcie radomskim** masowe aresztowania w ramach akcji AB nastąpiły w połowie czerwca 1940 r. Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa 11 czerwca przeprowadzili obławę w Radomsku. Zatrzymano 53 nauczycieli, kierowników szkół radomskich i inspektora szkolnego. Wszystkich aresztowanych osadzono w zakładzie karnym, który mieścił się w budynku byłego więzienia na Zawodziu. Policja w Piotrkowie Trybunalskim 12 czerwca dokonała masowych obław w domach. Ujęto wówczas 120 osób, które osadzono w piotrkowskim więzieniu. Ponad sto osób aresztowała także policja w Sulejowie. Wśród zatrzymanych byli nauczyciele, sędziowie sądów okręgowych i grodzkich, uczniowie tajnych kompletów, oficerowie WP, lekarze oraz członkowie Związku Powstańców Śląskich. W Tomaszowie Mazowieckim aresztowania przeprowadzono 12 i 13 czerwca 1940 r. W dwudniowej akcji, w której brali udział policja i miejscowi volksdeutsche, zatrzymano 280 osób. W Rawie Mazowieckiej natomiast ujęto dwadzieścia osób. W tym samym czasie aresztowania przeprowadzono również w Częstochowie, gdzie zatrzymano 63 osoby.

Po dwóch miesiącach, w połowie sierpnia 1940 r., we wszystkich miastach zachodniej części dystryktu powtórzono akcję aresztowań. W Piotrkowie Trybunalskim funkcjonariusze policji przeprowadzili ją między 8 a 10 sierpnia. Ujęto wówczas 130 osób, które zostały osadzone w miejscowym więzieniu. W Tomaszowie Mazowieckim aresztowania przeprowadzono 12 i 13 sierpnia. Znaczną grupę ujętych osób stanowiły kobiety. Umieszczono je w areszcie policji bezpieczeństwa. Akcję aresztowań kontynuowano również w Radomsku i w Częstochowie, gdzie zatrzymano ponad 150 osób.

Aresztowane i osadzone w miejscowych aresztach i więzieniach osoby były następnie przesłuchiwane przez gestapo. Po zakończeniu śledztwa większość więźniów deportowano do obozów koncentracyjnych. Około tysiąca osób, aresztowanych w czerwcu i we wcześniejszych miesiącach

w Skarżysku-Kamiennej, Częstochowie, Piotrkowie Trybunalskim i Tomaszowie Mazowieckim, skierowano do KL Sachsenhausen. Osoby, które aresztowano w sierpniu, wywieziono do KL Buchenwald i KL Ravensbrück. Część osób, ujętych w czerwcowych i sierpniowych obławach, została rozstrzelana na miejscu.

Miejscem kaźni dla więźniów z więzienia w Częstochowie i w Radomsku były lasy koło Olsztyna pod Częstochową. W egzekucjach, przeprowadzonych 11, 12, 28 i 29 czerwca oraz w lipcu i w październiku 1940 r., funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali około czterystu osób. Zostali zamordowani, m.in.: urzędnicy, kierownicy szkół i nauczyciele, adwokaci, policjanci, kupcy, rzemieślnicy, farmaceuci, inżynierowie, studenci oraz uczniowie. Udało się ustalić nazwiska niektórych zabitych: Adam Bajor, Edward Bera, Zdzisław Biernacki, Stefan Budzikur, Stanisław i Marian Muszyńscy oraz Stanisława Langner.

Kilkadziesiąt osób z więzienia w Częstochowie funkcjonariusze policji rozstrzelali w lasach Apolonka niedaleko Janowa Lubelskiego, za miejscowością Olsztyn w kierunku południowo-wschodnim. W trzech egzekucjach, przeprowadzonych w czerwcu i 13 lipca 1940 r., zamordowano około sześćdziesięciu osób, m.in. dwadzieścia harcerek, przywiezionych z więzienia w Częstochowie³⁷.

Dla osób, osadzonych w więzieniu w Piotrkowie Trybunalskim, na miejsce egzekucji wyznaczono teren dawnej prochowni w Lesie Wolborskim na północ od Piotrkowa. Żandarmi 29 czerwca 1940 r. o godzinie 4 rozstrzelali tam 42 osoby, przetransportowane z więzienia w Piotrkowie, aresztowane 12 czerwca. Zostali zabici, m.in.: oficerowie rezerwy – Stanisław Błaszczuk, Włodzimierz Gajda, Mieczysław Jedyński, Włodzimierz Kucharski, Józef Słowiński, Kuba Szatkowski, Władysław Uniszewski, Stanisław Wroniszewski; uczniowie w wieku 17–18 lat – Edward Banasik, Janusz Brzeski, Józef Brzozowski, Władysław Bugajski, Stanisław Jarosz, Janusz Kowalski, Ryszard Niedźwiedzki, Bronisław Piech, Roman Piróg, Janusz Rudziński, Mieczysław Świerczewski, Jan Szewczyk, Marek Uniszewski, Czesław Żakowicz; Zbigniew Gampf, student; Wiktor Krupa, architekt; Stanisław Knap, kolejarz; Stefan Patynowski, nauczyciel; Janina Pąkcińska i Irena Rezler, farmaceutki; Adam Czajkowski, sekretarz gminy Skotniki; Łukasz Pielas, rolnik; Tadeusz Lipiński; Antoni Ozimek; Aurelia

³⁷ AIPN, ASG, 4, k. 30; „Biuletyn GKBZH” 1965, t. 8, s. 151.

Pąkcińska; Marian Tyrańczyk; Józef i Witold Urbańscy; Henryk Lewin; Władysław Stępień³⁸.

W czerwcu 1940 r. masowe obławy w ramach akcji AB przeprowadziła policja bezpieczeństwa w Skarżysku-Kamiennej i okolicy. Aresztowano setki osób w Pionkach, Kozienicach, Iży, Opatowie, Ostrowcu Świętokrzyskim i Skarżysku-Kamiennej. Zatrzymane osoby zostały umieszczone w szkole w Skarżysku-Kamiennej. Łącznie funkcjonariusze policji osadzili tam stu kilkudziesięciu więźniów, których poddano okrutnym przesłuchaniom. Po zakończeniu śledztw 29 czerwca 1940 r. więźniowie zostali wywiezieni samochodami ciężarowymi do lasu Brzask pod Skarżyskiem-Kamienną i rozstrzelani.

W tym samym dniu na egzekucje w lesie Brzask przywieziono także wiele ofiar z więzienia w Kielcach. W przeprowadzonej po wojnie ekshumacji w zbiorowej mogile znaleziono zwłoki 760 osób. Były to ofiary trzech egzekucji, wykonanych między 12 a 15 lutego 1940 r., 29 czerwca 1940 r. i jeszcze jednej czerwcowej egzekucji (daty dziennej nie ustalono), w której rozstrzelano dziewiętnastu mieszkańców wsi Królewiec (pow. konecki) w odwecie za działalność hubalczyków.

Wraz z akcją AB nie zakończył się terror w stosunku do aktywistów polskich i inteligencji polskiej w dystrykcie radomskim. Aresztowania i egzekucje były powtarzane przez cały czas trwania okupacji.

Obławy i zatrzymania w miastach **dystryktu krakowskiego** nastąpiły natychmiast po posiedzeniu policji 30 maja 1940 r. i trwały nieprzerwanie do września 1940 r. Ujęte osoby osadzano w miejscowych więzieniach, przepełnionych w wyniku masowych aresztowań, które przeprowadzono 30 marca 1940 r. Więźniów poddawano bezzwłocznie przesłuchaniom, po których dużą część osób deportowano do obozów koncentracyjnych. Z więzienia przy ul. Montelupich 18 lipca 1940 r. 65 więźniów wysłano do KL Auschwitz. Transport więźniów, liczący około siedmuset osób, 14 czerwca skierowano do KL Auschwitz z więzienia w Tarnowie. Były tam osoby, aresztowane na terenie całego dystryktu krakowskiego. Pięćset osób, także z całego dystryktu krakowskiego, deportowano do KL Sachsenhausen na początku sierpnia 1940 r. Wielu więźniów jednak policja bezpieczeństwa zamordowała na miejscu.

³⁸ AIPN, Ankiety OKBZH Łódź, pow. Piotrków Trybunalski, Egzekucje. BEP IPN, Ankiety GKBZH, woj. łódzkie, pow. Piotrków Trybunalski, Aresztowania; *Rejestr...*, woj. piotrkowskie.

Dla osób, osadzonych w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie, głównym miejscem straceń był teren starego fortu w Krzesławicach pod Krakowem. W egzekucjach, przeprowadzonych przez policję bezpieczeństwa 19 czerwca, 2 i 4 lipca oraz 7 listopada 1940 r., rozstrzelano tam ponad 150 nauczycieli, pracowników sądów, wojskowych. Na egzekucję więźniów przywożono samochodami ciężarowymi. Przed śmiercią zmuszano ich do wykopania zbiorowych mogił. W 1945 r. w Krzesławicach odkryto 29 grobów, w których były zwłoki 440 ofiar, rozstrzelanych w okresie od listopada 1939 r. do listopada 1940 r.

Egzekucje więźniów z więzienia przy ul. Montelupich oraz z więzienia sądu specjalnego (Sondergerichtsgefängnis), z którego przekazywano więźniów do więzienia przy ul. Montelupich, odbywały się także w lesie Glinnik pod wsią Przegorzały w forcie krzesławickim. Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali tam w licznych egzekucjach około 1300 więźniów z obu więzień³⁹.

Dla osób, aresztowanych w akcji AB i osadzonych w rzeszowskim zakładzie karnym, miejscem egzekucji był las koło wsi Lubzina pod Ropczycami. Funkcjonariusze policji bezpieczeństwa 27 czerwca zamordowali tam 104 osoby, przywiezione z więzienia w Rzeszowie trzema samochodami ciężarowymi. Wśród ofiar było 42 członków podziemnych organizacji młodzieżowych, przeważnie dwudziesto- lub dwudziestokilkuletnich. Zostali zamordowani, m.in.: Zofia Pisula; Wojciech Pisula; Szymon Dzięgielewski; Bogusław Dobroś; Aleksander Dociera; Władysław Fuda-li; Franciszek Fryc; Andrzej Jagiełło; Józef Klimko; Jan Kapelański; Stanisław Kowalski; Augustyn Kluz; Eleonora Kawecka; Wojciech Kusek; Stanisław Lisowski; Tadeusz Motyka; Józef Mielczarek; Franciszek Malecki; Zbigniew Majka; Włodzimierz Natoński; Wiktor Owsiany; Marian Polak; Franciszek Piaskowski; Mieczysław Pietras; Marian Puskarewicz; Tomasz Pytko; Stanisław Siarkowski; Stanisław Szymanowski; Brunon Teichert; Stanisław Trybała; Zdzisław Urzyński; Tadeusz Urban; Hieronim Wiczorkiewicz; Wojciech Wybraniec; Piotr Wyzga⁴⁰.

Wraz z zakończeniem akcji AB nie ustał terror w dystrykcie krakowskim, podobnie jak w pozostałych dystryktach.

³⁹ AIPN, ASG, 9, k. 186, 202.

⁴⁰ AIPN, Ankiety OKBZH Rzeszów, pow. Ropczyce, Egzekucje; Materiały śledcze GKBZH, Dsn. 13/13/76; Materiały śledcze OKBZH Rzeszów, S. 71/68.

Nadzwyczajna akcja uspokajająca była akcją prewencyjną, mającą na celu przeciwdziałanie powstaniu ruchu oporu w Generalnym Gubernatorstwie przeciw zamierzeniom okupanta. Jej założeniem była eksterminacja osób, uznanych za zagrożenie dla „porządku okupacyjnego”. Osoby te, określone mianem „buntowniczych polityków” i „osobników politycznie podejrzanych”, aresztowane przez policję bezpieczeństwa, zostały zesłane do obozów koncentracyjnych i tam zamordowane lub rozstrzelane w bezpośrednich egzekucjach na miejscu. Oblicza się, że akcja AB pochłonęła co najmniej 3500 ofiar spośród nauczycieli, księży, działaczy politycznych i społecznych, zamordowanych w bezpośrednich egzekucjach.

Akcja AB objęła również osoby, uznane przez władze administracyjne i policję Generalnego Gubernatorstwa za element kryminalny. Opinia ta odnosiła się głównie do byłych więźniów, zwolnionych z polskich więzień podczas kampanii wrześniowej. Według meldunków policji bezpieczeństwa, mieli oni dokonać licznych przestępstw i zabójstw. Zjawisko to było o tyle groźne, że dysponowali bronią i amunicją, zdobytą na pobojuwiskach pól bitewnych. Policja usiłowała zlikwidować przestępczość przez obławy i aresztowania byłych więźniów. Wynikiem tych zatrzymań było około 3 tys. ofiar wśród przestępców kryminalnych. Włączenie obław i aresztowań elementu aspołecznego do akcji wyniszczania inteligencji miało w pojęciu organizatorów akcji zdyskredytować inteligencję jako „wichrzycieli ustanowionego porządku”. Brak danych nie pozwala stwierdzić, ile wśród 3 tys. ofiar znalazło się rzeczywiście przestępców.

Akcja AB była akcją prewencyjną, zorganizowaną przez okupanta w celu zapobieżenia rozwojowi polskiego ruchu oporu na terenach, które weszły w skład Generalnego Gubernatorstwa. Jej krwawy przebieg nie zdołał jednak zahamować rozwoju polskiego podziemia. Mimo ogromnych trudności i strat kontynuowano walkę z okupantem.

Miejsca masowych egzekucji, przeprowadzonych przez policję w czterech dystryktach Generalnego Gubernatorstwa w okresie od października 1939 r. do zakończenia nadzwyczajnej akcji uspokajającej.

1. Warszawa Wawer, egzekucja, 27 grudnia 1939 r.
2. Warszawa, ogród sejmowy, liczne egzekucje, październik–grudzień 1939 r., styczeń–kwiecień 1940 r.
3. Radzymin koło Warszawy, egzekucje, październik 1939 r.

4. Celestynów koło Warszawy, egzekucja, 30 grudnia 1939 r.
5. Las Kabacki koło Warszawy, liczne egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń 1940 r.
6. Palmiry, obrzeża Puszczy Kampinoskiej koło Warszawy, liczne egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń–kwiecień, czerwiec–wrzesień, listopad, grudzień 1940 r.
7. Szczuczki koło Poniatowej, egzekucja, 1 października 1939 r.
8. Lubartów, liczne egzekucje, październik 1939 r.
9. Kock, miejscowy cmentarz, egzekucja, październik 1939 r.
10. Lublin, więzienie na zamku, stary cmentarz żydowski, egzekucje, 23, 24 grudnia 1939 r.
11. Rury Jezuickie koło Lublina, egzekucje, 29 czerwca, 3, 5 lipca, 15 sierpnia, 31 grudnia 1940 r.
12. Cegielnia „Lemszczyzna” koło Lublina, egzekucje, 25 grudnia 1939 r., 6 stycznia 1940 r.
13. Las Grabarka koło Białej Podlaskiej, egzekucje, marzec, 5 lipca 1940 r.
14. Nowiny koło Białej Podlaskiej, egzekucje, 14 kwietnia 1940 r.
15. Mleczków koło Radomia, egzekucja, 15 listopada 1939 r.
16. Radom, liczne egzekucje, 24 października, 15 listopada, 2, 14, 15, 19 grudnia 1939 r., 12 stycznia 1940 r.
17. Radom, Firlej, liczne egzekucje, 29, 31 marca, 16, 24 maja 1940 r.
18. Las Brzask koło Skarżyska, liczne egzekucje, 12–15 lutego, 29 czerwca 1940 r.
19. Góry Wysokie koło Sandomierza, egzekucje, marzec 1940 r.
20. Kielce, stadion leśny, egzekucja, 12 czerwca 1940 r.
21. Mechlin koło Przysuchy, egzekucja, 4 kwietnia 1940 r.
22. Stąporków koło Końskich, egzekucja, 4 kwietnia 1940 r.
23. Niebo, Piekło koło Końskich, egzekucje, 6 kwietnia 1940 r.
24. Adamów, Królewiec, Małachów koło Końskich, egzekucje, 7 kwietnia 1940 r.
25. Stadnicka Wola koło Końskich, egzekucja, 8 kwietnia 1940 r.
26. Szałas Stary koło Zagnańska, egzekucja, 8 kwietnia 1940 r.
27. Hucisko koło Przysuchy, egzekucja, 11 kwietnia 1940 r.
28. Skłoby koło Szydłowca, egzekucja, 11 kwietnia 1940 r.
29. Krzesławice koło Krakowa, liczne egzekucje, 29 czerwca, 2, 4 lipca, 7, 14 listopada, 14 grudnia 1939 r.

30. Las Glinnik, Krzesławice koło Krakowa, egzekucja, 22 grudnia 1939 r.
31. Rzeszów, podwórze więzienne, egzekucje, listopad, 16 grudnia 1939 r.
32. Rzeszów, ogród klasztoru oo. Bernardynów, egzekucja, listopad 1939 r.
33. Leżajsk, cmentarz, egzekucja, 3 listopada 1939 r.
34. Wzgórze Gruszka pod Tarnawą Dolną koło Leska, liczne egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń 1940 r.
35. Las Sieklówka koło Jasła, egzekucje, grudzień 1939 r., styczeń 1940 r.
36. Las pod Olsztynem koło Częstochowy, liczne egzekucje, 11, 12, 28, 29 czerwca, lipiec, październik 1940 r.
37. Las Apolonka koło Częstochowy, egzekucje, czerwiec, 13 lipca 1940 r.
38. Las Wolborski koło Piotrkowa Trybunalskiego, egzekucja, 29 czerwca 1940 r.
39. Las koło Lubziny pod Ropczycami, egzekucja, 27 czerwca 1940 r.

ZAKOŃCZENIE

Operację „politycznego oczyszczenia terytorium”, zwaną inaczej akcją „Inteligencja”, okupant realizował za pomocą sił policyjnych natychmiast po ustaniu działań wojennych. Przedstawienie przebiegu akcji w skali całego kraju ujawnia, jak masowy charakter przybrała w 1939 r. eksterminacja inteligencji, rozumianej jako „polska warstwa przywódcza”. W żadnym okupowanym przez Niemcy kraju Europy likwidacja inteligencji jako „warstwy przywódczej” nie osiągnęła takich rozmiarów jak w Polsce.

Akcja „Inteligencja” stanowi niepodważalny dowód, świadczący o eksterminacyjnych celach III Rzeszy względem narodu polskiego. Dokonując w wielkiej tajemnicy masowych rozstrzeliwań nauczycieli, księży, urzędników państwowych, posłów, sędziów, lekarzy i adwokatów, lecz także kupców, rolników, rzemieślników i robotników, jeżeli byli działaczami politycznymi lub społecznymi, okupant likwidował najbardziej świadomą część narodu polskiego, „jądro polskości”, jak to sam określił. Polacy, pozbawieni „warstwy przywódczej”, mieli stać się amorficzną masą, przeznaczoną do pracy pod niemieckim kierownictwem. Akcja „Inteligencja” wskazuje, że okupant niemiecki dążył do unicestwienia narodu polskiego jako zorganizowanej wspólnoty, sprowadzając go do roli prymitywnej niewolniczej siły roboczej.

Akcja „Inteligencja” była przemyślanym planem, do którego Rzesza przygotowywała się dłuższy czas, m.in. zbierano informacje o aktywnych, walczących o własne państwo Polakach. Jej eksterminacyjny charakter najbardziej podkreśla uzasadnienie decyzji sądu specjalnego (Sondergericht) w Bydgoszczy w sprawie karnej Wernera Köpenicka, kierownika powiatowego Selbstschutzu w Wyrzysku, pociągniętego do odpowiedzialności za zbrodnię w Łobżenicy. Sprawę do sądu specjalnego skierowała prokuratura przy Sądzie Krajowym w Bydgoszczy, kiedy próbowano dowieść,

że funkcjonariuszom SS i policji zostały przypisane zbrodnie, których dopuścił się Selbstschutz w „wymykających się spod kontroli aktach zemsty”. Wypowiedź sądu jednoznacznie pokazała, że mówienie o „wymykającym się spod kontroli” działaniu Selbstschutzu jest nieprawdą, a eksterminacyjny charakter akcji został zaplanowany i wykonany zgodnie z planem. Sąd orzekł mianowicie, że „Köpenick do wydania rozkazu rozstrzelania był uprawniony” i „nie dopuścił się żadnych działań karalnych, ponieważ cała ta akcja była konieczna dla zabezpieczenia i uspokojenia zajętego polskiego terenu”¹.

Na północnych i zachodnich ziemiach Polski, włączonych do Rzeszy, trudno było znaleźć miejscowość, w której policja i formacje wspomagające nie popełniłyby w omawianym okresie zbrodni.

Na terenach, które weszły w skład okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie, jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. w 68 miejscowościach okupant popełnił zbrodnie masowe, w których ginęły dziesiątki, setki, a nawet tysiące ofiar. W tym samym czasie, niezależnie od egzekucji masowych, były dokonywane w okręgu egzekucje na pojedynczych osobach. Na podstawie ankiet i śledztw, prowadzonych przez Komisje Badania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy i w Gdańsku, ustalono ponad 950 faktów egzekucji, w których rozstrzelano mniej niż dziesięć osób. Oto przykłady niektórych. W Bagnie pod Nowym Miastem Lubawskim funkcjonariusze policji bezpieczeństwa rozstrzelali 9 października 1939 r. nauczyciela z miejscowej szkoły, kupca i czterech rolników. W lasach pod Mełnem niedaleko Brodnicy w październiku 1939 r. został zamordowany sołtys Linowa, inżynier z Linowa, miejscowy kołodziej, rolnik i jego siedemnastoletni syn. W leżącym nieopodal Najmowie zamordowano zawiadowcę stacji kolejowej. W Chrośnej pod Solcem Kujawskim rozstrzelano sołtysa, nauczyciela i dwóch rolników z Chrośnej. W lasach Bączka pod Skarszewami 26 października i 3 listopada 1939 r. funkcjonariusze policji bezpieczeństwa zabili przywiezionych z więzienia w Skarszewach: kierownika szkoły w Grabówku, nauczyciela z tej szkoły oraz dwóch rolników z Grabówka, członków Polskiego Związku Zachodniego. W Bobowie pod Starogardem Gdańskim rozstrzelano w październiku 1939 r. siedem osób.

¹ AIPN, NTN, 222, Proces A. Forstera, k. 2009; „Biuletyn GKBZH” 1971, t. 22, s. 175, Vermerk des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD, Berlin, den 2 Juli 1940 [Uwaga szefa policji bezpieczeństwa i SD, Berlin, 2 VII 1940 r.].

Również siedem osób stracono w październiku 1939 r. w Domatowie pod Puckiem. W Klukowie koło Kartuz rozstrzelano sześć osób, należących do Polskiego Związku Zachodniego.

Zbrodni dokonano także w Egiertowie (gmina Somonino), gdzie rozstrzelano trzech Polaków z Połęczyna, oraz w Goręczynie (gmina Somonino), gdzie zamordowano dwóch Polaków, m.in. miejscowego nauczyciela. W Leźnie pod Żukowem funkcjonariusze policji rozstrzelali 1 października 1939 r. członka Polskiego Związku Zachodniego, posła na Sejm RP i członka komisji ziemskiej w Kartuzach. W Lipuszu koło Kościerzyny stracono nauczyciela, w Luzinie koło Wejherowa zaś kupca, kolejarza, piekarza i kowala. W Woli koło Pelplina w egzekucji 21 października 1939 r. zostali zamordowani proboszcz i wikariusz miejscowej parafii i tutejszy lekarz. W Maleninie, na północ od Tzewa, rozstrzelano nieustaloną liczbę nauczycieli. We wsi Gać pod Grudziądzem członkowie Selbstschutzu zamordowali w listopadzie 1939 r. sołtysa i nauczyciela z tej miejscowości.

Przedstawionych kilkanaście faktów egzekucji na pojedynczych osobach z ustalonych 950 faktów tych egzekucji, przeprowadzonych w 1939 r. i wiosną 1940 r. na Pomorzu, pozwala lepiej uzmysłowić sobie ogrom zbrodni, jakich dokonali policja, Selbstschutz i formacje SS w ramach akcji „politische Flurbereinigung”, zwanej inaczej akcją „Inteligencja”.

Egzekucji, w których rozstrzeliwano mniej niż dziesięć osób, dokonywano także na terenach, które weszły w skład Kraju Warty. W 54 miejscowościach Kraju Warty, wymienionych w pracy, okupant popełnił zbrodnie masowe. W tym samym czasie, niezależnie od egzekucji masowych, mordowano również pojedyncze osoby. Na podstawie ankiet i śledztw, prowadzonych przez OKBZH w Poznaniu i w Łodzi, ustalono około pięciuset faktów egzekucji, w których zamordowano mniej niż dziesięć osób. Warto wymienić m.in. egzekucję w lesie koło Kobylina, gdzie w listopadzie 1939 r. rozstrzelano sześciu mieszkańców wsi Biadki koło Krotoszyna. W Oborze pod Gnieznem zostali zabici dwaj członkowie Obrony Narodowej. W Murowanej Goślinie pod Poznaniem w październiku i listopadzie 1939 r. rozstrzelano dziewięciu Polaków, m.in. kierownika miejscowego młyna i kupca, pomagających w zwalczaniu dywersji niemieckiej.

W Mielnie, Mielezynie i Miłosławiu, miejscowościach leżących wokół Gniezna i Wrześni, rozstrzelano ośmiu Polaków, m.in.: harcerza, członka Straży Obywatelskiej w Gnieźnie, komornika sądowego i wikariusza, oskarżonych o posiadanie broni. W Kobylnikach koło Obrzycka

11 listopada 1939 r. został zamordowany leśniczy, przywieziony z więzienia w Szamotułach, osadzony tam na skutek donosu o posiadaniu broni. W Bralinie koło Kępna zabito miejscowego sołtysa za propolską działalność w czasie plebiscytu na Śląsku. W grudniu 1939 r. rozstrzelano czterech Polaków w Dobieżynie koło Jarocina. Natomiast 18 października 1939 r. w publicznej egzekucji w Kaliszu zamordowano proboszcza ze wsi Chocz. Proboszcza miejscowej parafii rozstrzelano również w Czastarach koło Wieruszowa. W Bugaju koło Miłosławia 20 listopada 1939 r. stracono pracownika zarządu gminnego z Izbicy Kujawskiej oraz dwie osoby z Koła, których oskarżono o współpracę z policją polską w zakresie zwalczania dywersji niemieckiej.

Za współdziałanie z Wojskiem Polskim podczas kampanii wrześniowej rozstrzelano 30 listopada 1939 r. w Kramsku na wschód od Konina mieszkańca wsi Helenów, natomiast w Kazimierzu Biskupim na północ od Konina zostali rozstrzelani 13 listopada w miejscowym lesie, koło torów kolejki wąskotorowej, właściciel i administrator majątku Kownaty. W Chełmnie nad Nerem (gmina Dąbie) 15 listopada 1939 r. w miejscowym lesie zamordowano przywiezionych z więzienia w Kole ojca i dwóch jego synów studentów.

Wymienionych piętnaście faktów zbrodni, z ustalonych pięciuset, jakich dokonał okupant jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. na ziemiach, które weszły w skład Kraju Warty, potwierdzają krwawy przebieg akcji „Inteligencja” także w tym regionie.

Na terenie ośmiu powiatów północnego Mazowsza i powiatu suwalskiego, włączonych do III Rzeszy, oprócz faktów masowych egzekucji, które odnotowano w czternastu miejscowościach, na podstawie ankiet i śledztw, prowadzonych przez Komisje Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie i w Białymstoku, ustalono około 140 faktów zbrodni, dokonanych na pojedynczych osobach, m.in. jesienią 1939 r. rozstrzelano w Dzierżeniu koło Pułtuska proboszcza miejscowej parafii. W Józefowie koło Iłowa stracono lekarza. W Dobrzykowie koło Gąbina zostali rozstrzelani czterej studenci „za działalność polityczną”, a w Janowicach zamordowano sześciu miejscowych rolników.

Przytoczone fakty zbrodni wskazują, że także w tym regionie w ramach akcji „Inteligencja” przeprowadzono wiele egzekucji.

Podobnie sytuacja przedstawiała się w rejencji katowickiej. Tam również oprócz egzekucji masowych okupant dokonywał licznych egzekucji na pojedynczych osobach. Przeprowadzono je głównie we wrześniu 1939 r.

Na podstawie ankiet i śledztw OKBZH w Katowicach ustalono około pięćdziesięciu faktów zbrodni, dokonanych w rejencji katowickiej na mniej niż dziesięciu osobach. Zbrodnie te odnotowano m.in. w Bieruniu Starym (gmina Tychy), gdzie we wrześniu 1939 r. stracono działacza niepodległościowego. W Brzozowicach koło Piekar Śląskich rozstrzelano 6 września 1939 r. przed miejscowym ratuszem trzech Polaków. Również trzy osoby, dwóch studentów i kierowcę, rozstrzelali 3 września 1939 r. członkowie Freikorpsu w Chorzowie. W Jaśkowicach koło Orzesza 4 września 1939 r. zamordowano miejscowego nauczyciela. Sześciu Polaków, w tym troje dzieci, okupant zabił 3 września 1939 r. w gminie Mikołów.

W Szczygłowicach koło Knurowa, na południowy zachód od Katowic, żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali przed miejscową fabryką czterech mieszkańców Szczygłowic: Franciszka Brylkę, Henryka Róją, Huberta Szymurę i Szczepana Winklera. W Studzieńcu koło Pszczyny członkowie Freikorpsu zamordowali 3 września Józefa Pyrtka (17 l.). W Zawierciu 6 września rozstrzelano w lesie obok miejscowej fabryki Władysława Gąbka, działacza Związku Rezerwistów. W Bielszowicach koło Rudy Śląskiej 3 września stracono Ryszarda Machnika. W Gardawicach natomiast żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 3 września trzy osoby.

Pojedyncze egzekucje odbyły się także w Golasowicach koło Jastrzębia-Zdroju, Gałaczewach koło Wolbromu, Piekarach Śląskich, Kroczyńcu koło Chrzanowa, Kryrach koło Żor, Libiążu, Łęce koło Pszczyny, Mysłowicach, Nieborowicach, Ogrójcu koło Katowic, Ogrodzieńcu koło Zawiercia, Olkuszu, Piasku, Wiśle Wielkiej, Pilicy i Reptach koło Tarnowskich Gór, Załęskiej Hałdzie koło Katowic i Zawadzie koło Orzesza.

Przytoczone fakty zbrodni, dokonywane przez okupanta na pojedynczych osobach, wskazują, jak krwawy był terror prewencyjny na ziemiach włączonych do Rzeszy.

Dążenie władz III Rzeszy do zlikwidowania potencjalnych przywódców, „wokół których mógłby organizować się opór” na terenach Polski niewłączonych do Rzeszy, znalazło wyraz w podjętej w maju 1940 r. nadzwyczajnej akcji uspokajającej, która trwała do jesieni 1940 r. W latach następnych egzekucje zbiorowe, dokonywane w największej tajemnicy w miejscach odosobnionych, okupant zastąpił egzekucjami przeprowadzanymi publicznie na ulicach i placach miast, fabryk i wsi. Nie ominęły one żadnego powiatu na ziemiach niewłączonych do Rzeszy. Krwawy terror w Generalnym Gubernatorstwie trwał do końca okupacji.

Polacy rozstrzelani w akcji „Inteligencja” ginęli za sprawę polską. Utrata niepodległości i zagrożenie bytu narodowego pobudziło atmosferę patriotyzmu, która była odczuwana zapewne także przez okupanta. Uwidoczniło się to w meldunku dowódcy oddziału SD-EK 16. SS-Sturmbannführer Röder informował władze zwierzchnie o „wysokiej moralnej sile oporu Polaków” i domagał się jej zniszczenia, skoro w „nowym ładzie”, który budowała III Rzesza, nie przewidywano istnienia narodu polskiego. Podkreślał, że większa część polskiego społeczeństwa „jest przekonana, że Polska zostanie wy-swobodzona”, a „wysoka moralna siła oporu Polaków” ujawnia się w „dzielnej postawie, jaką okazują przy likwidacji”². Jej przejawem były nierzadko wznoszone podczas egzekucji okrzyki „Jeszcze Polska nie zginęła”.

O wysokiej moralnej sile oporu świadczyła z pewnością notatka, znaleziona przy zwłokach jednej z ofiar, wydobytych podczas ekshumacji. Napisał ją więzień, mający pełną świadomość, że za pewien czas zginie. Tchnie z niej godność i pogarda dla oprawców: „Jadę na śmierć. Wywieźli nas z więzienia gestapo na zabicie. Wszystkich pozdrawiam. Polaku, odeślij to do rodziny”³.

² AIPN, NTN, 179, Proces A. Forstera, k. 76–77.

³ AIPN, NTN, 33, Proces A. Greisera, k. 99, 107.

WYKAZ SKRÓTÓW POLSKICH I NIEMIECKICH (niewystępujących potocznie)

AB	– Ausserordentliche Befriedungsaktion
AIPN	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AOK	– Armeeoberkommando
ASG	– Ankiety sądów grodzkich
BDO	– Bund Deutscher Osten (Związek Niemiecki Wschód)
BdS	– Befehlshaber der Sicherheitspolizei (dowódca policji bezpieczeństwa)
BEP	– Biuro Edukacji Publicznej
DP	– Dywizja Pancerna
EG	– Einsatzgruppe (grupa operacyjna)
EG zbV	– Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung (grupa operacyjna do zadań specjalnych)
EK	– Einsatzkommando (oddział specjalny)
gestapo	– Geheime Staatspolizei (tajna policja państwowa)
GG	– Generalne Gubernatorstwo
GKBZH	– Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
GUS	– Główny Urząd Statystyczny
KKO	– Komunalna Kasa Oszczędności
KL, KZ	– Konzentrationslager
kripo	– Kriminalpolizei (policja kryminalna)
KUL	– Katolicki Uniwersytet Lubelski
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NTN	– Najwyższy Trybunał Narodowy
OKBZH	– Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
OKH	– Oberkommando des Heeres (Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych)
OKW	– Oberkommando der Wehrmacht (Naczelne Dowództwo Wehrmachtu)
PKP	– Polskie Koleje Państwowe

PKWN	–	Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
RSHA	–	Reichssicherheitshauptamt (Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy)
SA	–	Sturmabteilungen der NSDAP (oddziały szturmowe)
SD	–	Sicherheitsdienst (służba bezpieczeństwa)
sipo	–	Sicherheitspolizei (policja bezpieczeństwa)
SS	–	Schutzstaffeln der NSDAP (sztafety ochronne)
SWWW	–	Sąd Wojewódzki dla Województwa Warszawskiego
UdSSR	–	Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken
V	–	Vertrauensmänner
VOMI	–	Volksdeutsche Mittelstelle (Etniczno-Niemiecka Placówka Pośrednictwa)
WP	–	Wojsko Polskie
ZET	–	Związek Młodzieży Polskiej „Zet”
ZHP	–	Związek Harcerstwa Polskiego
ZNP	–	Związek Nauczycielstwa Polskiego
ZStL	–	Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg
ZUS	–	Zakład Ubezpieczeń Społecznych

WYKAZ STOPNI FUNKCJONARIUSZY SS DOWODZĄCYCH GRUPAMI I ODDZIAŁAMI POLICJI BEZPIECZEŃSTWA W 1939 ROKU

SS-Oberführer	– brak odpowiednika
SS-Hauptscharführer	– sierżant sztabowy
SS-Hauptsturmführer	– kapitan
SS-Sturmbannführer	– major
SS-Obersturmbannführer	– podpułkownik
SS-Standartenführer	– pułkownik
SS-Brigadeführer	– generał brygady
SS-Gruppenführer	– generał dywizji
SS-Obergruppenführer	– generał broni

Inspektor policji bezpieczeństwa i SD w Gdańsku

Placówka kierownicza policji i SD

Gdańsk (Danzig)

Placówki policji i SD

Bydgoszcz (Bromberg)

Tczew (Dirschau)

Elbląg (Elbing)

Gdynia (Gotenhafen)

Grudziądz (Graudenz)

Toruń (Thorn)

Chojnice (Koenitz)

Kwidzyn (Marienwerder)

Rypin (Rippin)

Inspektor policji bezpieczeństwa i SD we Wrocławiu

Placówki kierownicze policji i SD

Katowice (Kattowitz)

Wrocław (Breslau)

Placówki policji i SD

Oświęcim (Auschwitz)

Kłodzko (Glatz)

Bytom (Beuthen)

Głogów (Glogau)

Bielsko-Biała (Bielitz)

Zgorzelec (Goerlitz)

Gliwice (Gleiwitz)

Jelenia Góra (Hirschberg)

Rybnik (Rybnik)

Legnica (Liegnitz)

Sosnowiec (Sosnowitz)

Milicz (Militsch)

Opole (Oppeln)

Wałbrzych (Waldenburg)

Kluczbork (Kreuzburg)

Brzeg (Brieg)

Lubliniec (Loben)

Oleśnica (Oels)

Nysa (Neisse)

Świdnica (Schweidnitz)

Pszczyna (Pless)

Wałbrzych (Waldenburg)

Racibórz (Ratibor)

Cieszyn (Teschen)

Inspektor policji bezpieczeństwa i SD w Królewcu

Placówka kierownicza policji i SD

Ciechanów (Zichenau)

Placówki policji i SD

Pułtusk (Ostenburg)

Przasnysz (Praschnitz)

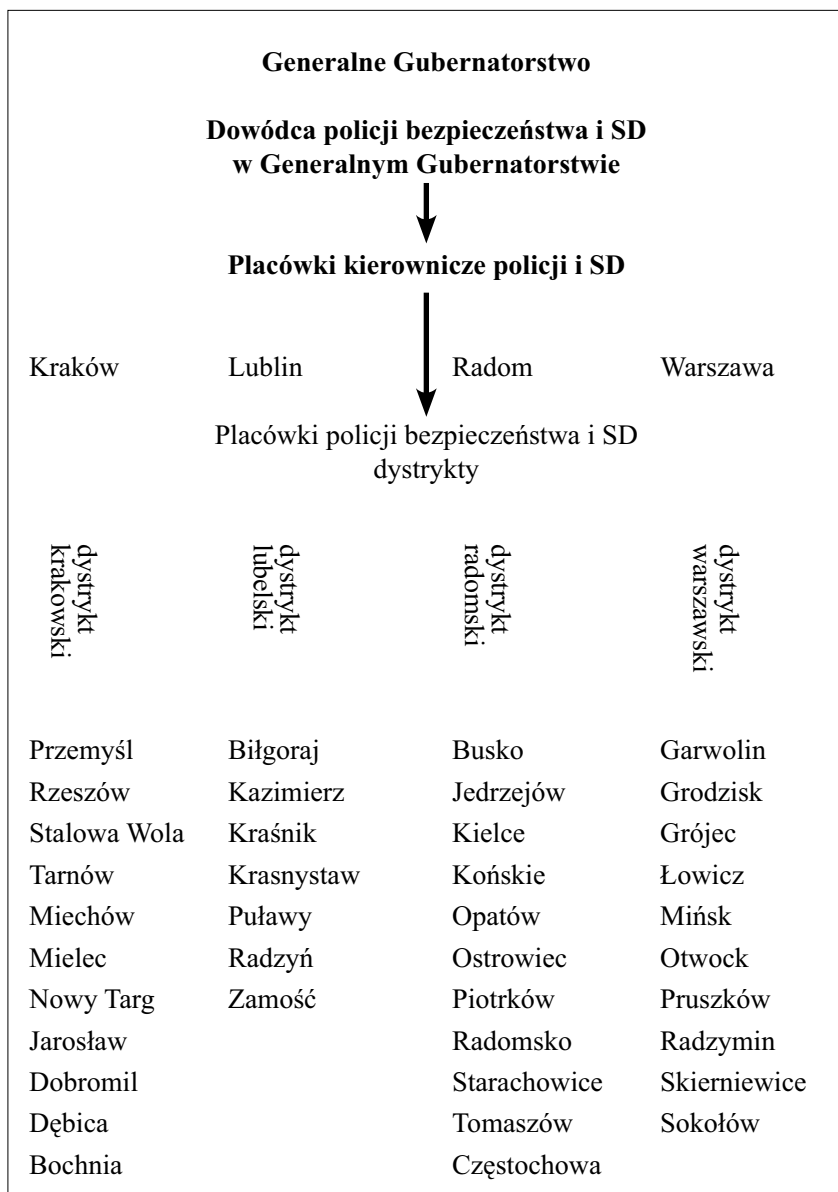
Ostrołęka (Scharfenwiese)

Płock (Schroettersburg)

Sierpc (Sichelberg)

Mława (Mielau)

Płońsk (Ploehnen)

Wykaz nie obejmuje placówek policji granicznej.

SUMMARY

In her monograph Maria Wardzyńska presents the course of the “politische Flurbereinigung” operation (“political cleansing of the territory”) referred to by German officials as the “Intelligenzaktion” (operation “Intelligentsia”).

The “Intelligentsia” operation was a preventive action intended to eliminate, by way of direct and indirect extermination, all people who could become foci of resistance against the German plans towards Poland. The plans consisted of the destruction of the Polish state and nation. The “Intelligentsia” Operation launched in 1939 was intended to remove people preventing the achievement of the Reich’s objective.

Germans were convinced that resistance would be focussed around groups that propagated the idea of a Polish state, that actively worked for the state and that manifested their national identity. Therefore, the authorities of the Third Reich planned to destroy these groups by mass executions and deportations to concentration camps. Thus, Polish society would be converted into a passive, disorganised mass subject to the invaders’ exploitation.

Maria Wardzyńska is the first author to present the implementation of Operation “Intelligentsia” in a comprehensive manner. She discusses the course of the operation in Polish territories incorporated into the Third Reich and into the General Government. She also describes steps taken against Poles who were citizens of the Third Reich and of the Free City of Danzig. Even though it has been seventy years since the operation, no comprehensive account of it has been prepared. So far, all works on the subject have presented either a regional or synthetic view. The reason for this was that documentation remaining after the 1939 operation in Poland was fragmented. Operation “Intelligentsia” was conducted in secret in order to prevent any leaks about mass executions to outside observers. People who were being arrested and put in prisons and camps were disappearing without a trace.

The scope of Operation “Intelligentsia” was discovered many years after the war. The information was obtained in the course of exhumations of mass graves; surveys conducted by Municipal Courts in 1945 and by the Main Commission for the Investigation of Nazi Crimes in Poland and its regional counterparts (Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich);

and investigations of crimes committed in 1939. These materials, alongside archival documents, were the main sources used in the work. Other sources include dossiers of court cases adjudicated by the Supreme National Tribunal (Najwyższy Trybunał Narodowy), dossiers of cases adjudicated by general courts and dossiers from preliminary investigations conducted for the purpose of extradition of war criminals. The author also used exhumation protocols, results of research in the archives of the Civil Registry Office (Urząd Stanu Cywilnego) and surveys.

Other helpful materials used in the monograph were records of court cases investigated by German courts and materials produced by the invaders. The latter included collective reports from security police operational groups, in particular the dossier from the investigation conducted in 1943 by SS authorities against the commandant of the security police's camp in Działdowo. The materials confirmed that "elimination of Polish resistance activists" was conducted "in secrecy to prevent any information from being revealed to the public". They also confirmed that false documents were being generated to conceal executions. This information was provided by the personnel clerk of the Inspector of the Security Police and Security Service in Królewiec (today Kaliningrad). In connection with the execution of 170 Poles from camps Hohenbruch, Rudau II and Beidritten at the beginning of January 1940, he testified that "as a cover up, these Poles had to sign a declaration that they agree to be sent to the General Government... in reality, they were executed in a forest".

"Intelligentsia" was a well-designed operation that took a long time to prepare. The Third Reich was observing all Polish organisations, associations and parties in Germany, the Free City of Danzig and Poland. Nazis were gathering information about organisations and their members. They were particularly interested in advocates of Poland, participants of the Greater Poland Uprising (Powstanie Wielkopolskie) and Silesia Uprisings (Powstania Śląskie), as well as people working for the Polish state in the spheres of economy and society. Observation was being conducted through the so-called Vertauensmänner ("V"), or unpaid informers preparing reports for their patrons. The espionage operation performed by the informers of the German security service and security police was, in the opinion of the Reich Main Security Office (Reichssicherheitshauptamt), one of the elements of a "successful invasion of Poland". The German minority in Poland was particularly highly praised for their involvement in the operation.

The result of many years' work by German informers in Poland was a list of Poles with special importance to the German security service. This was the so called "Sonderfahndungsbuch Polen".

Preparations for Operation "Intelligentsia" included, apart from gathering information about Poles who were to be "rendered harmless" ("unschadlichen"), the creation of special police units. These units called "Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei" (Operational Groups of the Security Police) were being created under a special agreement concluded in July 1939 between the high command of the army and the head of security police and security service. At the same time, detailed guidelines of terrorist attacks were developed for operational groups, as well as their organisational structure. The groups were to be subordinate simultaneously to the army headquarters and to the head of the security police. The latter was to give them orders. During the last days of August 1939 operational groups I – V were set up. The Operational Group for Special Tasks (Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung), Einsatzgruppe VI and the independent unit Einsatzkommando 16 were formed at the beginning of September 1939. Operational groups consisted of 2700 police and security service officers. The operation consisting of installing security police in Poland during the September Campaign is known under the codename "Unternehmen Tannenberg" (Operation Tannenberg).

Operational groups of the security police entering Poland in September 1939 were accompanied by support formations such as policing service organised in battalions associated with individual armies and SS units – SS-Wachsturmbann "Eimann", SS-Torenkopfstandarte "Brandenburg", SS-Leibstandarte "Adolf Hitler" and SS-Heimwehr-Sturmbann "Goetze". A police support unit "Selbstschutz" was created from members of the German minority in Poland.

Tasks assigned to operational groups of the security police were concisely formulated in the letter of the German General Staff of the Army of 31st July 1939. It stipulated that the operational groups were to "combat all individuals hostile towards the Reich and Germans in the enemy country at the rear of the fighting army". This statement was made more precise in "Guidelines on Foreign Activities of the Security Police and the Security Service". In accordance with these guidelines, all people listed on arrest lists, people who "oppose measures applied by German authorities... or are evidently prone to do so", as well as people who "due to their position

and personal qualities may raise unrest” were to be detained. The groups were to confiscate all weapons, capture “escapees”, take over the records of Polish offices, take over and secure all industrial facilities, take over library and museum collections, requisition cash and bank deposits and to “secure the demarcation line between territories of Poland occupied by the German Wehrmacht and territories of Poland occupied by the Red Army”.

Authorities of the Third Reich categorised civilians resisting the invaders, either by supporting the Polish army or independently, as “individuals hostile towards the Reich and Germans”, even though such resistance is legal in the eyes of international law. Such civilians were referred to as “Freischalern” (“partisans”, “mercenaries”) and were ordered executed.

The category “individuals hostile towards the Reich and Germans” also included those who could “potentially” organise such resistance in the future, or as Heydrich put it in a meeting on 8th September 1939: “all individuals who may be regarded as carriers of national resistance”. Nazi decision makers referred to this group as the “leader class” (Führungsschicht). This term was not used in compliance with social structure theory and did not refer to a group of people occupying identical or similar position in social hierarchy. The term referred to individuals from different social classes and background whose activities were strengthening the idea of a Polish state and were developing national awareness on a large scale. In general, the term referred to the intelligentsia (hence use of this word to denote the “political cleansing of the territory”). In this case, the term was not used to describe people belonging to a certain social class due to their educational background, but rather people who were active and capable of managing social activity. The group included members of political and social organisations, such as the Polish Western Association (Polski Związek Zachodni) an organisation that evolved from the Association for the Defence of Western Regions (Związek Obrony Kresów Zachodnich), as well as “Polish teacher circles” and catholic clergy who were said to have “radical Polish and nationalistic” influence on the people. Notes about “hostile attitude towards Germans” or “anti-German activities” also accompanied the names of members of the following organisations: the Association of the Greater Poland Uprising Combatants (Związek Powstańców Wielkopolskich), the Association of the Silesia Uprising Combatants (Związek Powstańców Śląskich), the Federation of Polish Associations of Fatherland Defenders’ (Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny), the Polish Gymnastic Society

“Falcon” (Towarzystwo Gimnastyczne “Sokół”) and the Riflemen’s Association (Związek Strzelecki). The Germans were particularly concerned about the mobility and independence of merchants. Groups intended for arrest also included medical doctors, lawyers, retired officers, officials, land owners and persons of public authority.

Early on the morning of 1st September, 1939, the Germans attacked Poland without a declaration of war. When the German Wehrmacht was shelling Westerplatte, bombing Wieluń and many other Polish cities, the security police started to eliminate Polish national life in the Reich and Free City of Danzig. The methods used were soon to be employed in the territory of Poland. Mass arrests of Polish citizens of the Reich, were conducted. Detainees included activists of the Union of Poles in Germany (Związek Polaków w Niemczech), the schooling association “Macierz Szkolna”, members of the Polish Scouting Association (Związek Harcerstwa Polskiego), the Union of Silesian Singing Associations (Związek Śląskich Kół Śpiewaczych) and the Union of Polish Youth (Związek Młodzieży Polskiej), Polish teachers, priests; chairmen, secretaries, treasurers and board members of Polish organisations. In total, over two thousand people regarded by the Nazi police and administration system as particularly active and as leaders of Poles in the Reich were arrested. Detainees were placed in prisons and transitional camps. After interrogation by Gestapo, they were sent to concentration camps, mainly KL Sachsenhausen and KL Buchenwald; women were placed in KL Ravensbruck. Some Poles were executed on the spot. A few people were transported to Berlin and beheaded in the Moabit prison.

At the same time as the arrests, all Polish organisations and institutions were closed down. Real estate, offices, printing houses, schools, kindergartens, boarding houses, bookshops and all property of those organisations were taken over by the German Reich. The property of People’s Bank (Bank Ludowy) was taken over by German banks.

On 1st September, 1939, police and SS groups attacked all Polish institutions in the Free City of Danzig. The following offices and facilities were taken over: the General Office of the Republic of Poland (Komisariat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej), Polish Railway Board (Polski Zarząd Kolei), Polish Post (Poczta Polska), Polish Customs Inspectorate (Polski Inspektorat Ceł) and its branches, Polish Telegraph Agency (Polska Agencja Telegraficzna), Delegation of the Polish Port and Waterways Board

(Polska Delegacja Rady Portu i Dróg Wodnych), Polish Secondary School (Gimnazjum Polskie), Polish Boarding House (Polski Dom Akademicki), Polish School of Trade (Polska Szkoła Handlowa) and Polish banks. Resistance, as in the case of the Polish Post Office, was broken by force. At the same time, the Danzig police were arresting Poles and citizens of the Free City, as well as employees of Polish institutions. Arrests followed lists drawn up by the police before the aggression. Detainees were deported to concentration camps (for instance, 800 employees of Gdańsk railways). Many people were executed on the spot. In Piaśnica and Sztutowo, 63 railway employees were shot. On the railway station in Szymanków, 14 Polish railway men were murdered with their families in retaliation for their resistance to the Nazis. 39 employees of the Polish Post Office were shot in Zaspą, near Gdańsk-Wrzeszcz. For over ten hours the postmen resisted the attack of the SS unit Wachsturmbann Eimann. The Germans were particularly determined to capture Polish teachers charged with strengthening Polish national spirit among the young people of Gdańsk. 29 teachers were executed in Piaśnica; about 100 were deported to concentration camps.

The aggression of Nazi Germany toward Poland in September 1939 was not only intended to destroy Polish armed forces. The purpose of the invasion was to “destroy Poland completely”, “wipe out all of its vital forces”, as Hitler communicated to leaders of Wehrmacht in a secret conference in Obersalzberg on 22nd August, 1939. German air forces and artillery were targeting civilian objects, cities, villages, roads filled with refugees, evacuation trains, hospitals, churches and housing estates, where thousands of civilians were killed. In Warsaw alone, 30,000 inhabitants were killed as a result of bombing and shelling. Wehrmacht soldiers were also arresting and executing civilian defenders of Polish cities and towns, even though they were wearing uniforms and properly marked armbands with the name and stamp of their organisation. According to the Hague Convention of 1907, these people had combatant rights which were not respected by the invaders. Civilian resistance was met with outrageous retaliation by the Germans. The invading army performed mass executions, *inter alia*, on civilian defenders of Kłocko, Mogilno, Trzemeszno, Kalisz, Zgierz, Uniejów, Łowicz, Zakroczym and Częstochowa.

Defenders of Upper Silesia were being arrested and executed by the Wehrmacht in collaboration with Freikorps Ebbinghaus. Mass executions were performed in 20 places, cities of Silesia and suburban forests.

Moreover, around 50 other atrocities involving less than 10 people in each case were found to be committed in the Katowice Regency.

In the second half of September, acts of terror against civilian defenders were being committed mainly by the German police. Its units were entering cities immediately after the Wehrmacht to search for weapons. The police were also confiscating supplies, mainly gasoline, diesel oil, timber from sawmills, grain and flour, as well as objects of higher value, including medicines and anaesthetics. The materials were then given to the German army and to local Volksdeutsche (“Ethnic Germans”). Polish shops and warehouses, as well as money from Polish banks were taken over by Germans.

The police were simultaneously doing this and interning Poles in accordance with a predetermined scheme. This operation was aimed against the so-called “fanatical Poles”, persons categorised as members of the “leadership class”, and Poles regarded as “hostile towards Germans”. Many people were held hostage and shot in public executions “in retaliation”. Executions of other detainees were performed in secret in deserted parts of forests or in gravel quarries.

Mass executions in Pomerania, the area referred to by Nazis as “Reich district Danzig-Western Prussia” were taking place in Piaśnica Forest (Lasy Piaśnickie), ca. 10 km from Wejherowo. 23 mass graves were discovered there after the war. Another spot was Szpęgawa Forest (Lasy Szpęgawskie) with 32 mass graves. Victims of these executions were inhabitants of Pomerania, teachers, officials, pharmacists, medical doctors, members of the Polish Western Association, priests of the bishop’s curia in Chełmno, and Polish Diaspora activists. In Pomerania, apart from the Piaśnica and Szpęgawa forests, 66 other mass execution sites were discovered, as well as 950 places where less than 10 people were shot. It is estimated that in the district Danzig-Western Prussia in autumn 1939 and spring 1940, the Germans murdered around 40,000 local people.

Germany combined the annexed territories of Greater Poland (Wielkopolska), Kuyavia (Kujawy), the Łódź region (Ziemia Łódzka) and western Masovia (Mazowsze) to form the so called Reichsgau Wartheland. In this area, as part of Operation “Intelligentsia”, Nazis fiercely persecuted Poles who had been fighting the German diversion in 1939. Mass arrests included teachers, clergy and even young people who were claimed to “have been raised in the spirit of glorification of Poland and humiliation

of Germany”. Detainees were then shot in public executions in the cities. Reichsgau Wartheland was a province where public executions were very frequent. The police were rounding up local people to witness the atrocities. The objective was not only to get rid of certain individuals, but also to terrorise the living ones; to show what can happen to them if they continue to cultivate the idea of “a Polish nation and state”. Mass murders were committed in 54 towns and cities of Reichsgau Wartheland. Also, 500 places where less than 10 people were shot were discovered.

The security police were also active in northern Masovia and the Suwałki district (Powiat Suwalski), which were incorporated into the Eastern Prussia province as the “Ciechanów Regency”. They were confiscating property, robbing libraries and book collections and arresting and killing people in mass executions. There were 14 mass execution sites in northern Masovia. Also, 140 cases of crimes against individual people were confirmed.

In Polish territories incorporated into the General Government, the first searches, street round-ups and arrests were conducted in October 1939. In the Warsaw District on 8th October, 354 priests and teachers were interned. The Germans claimed that due to their attitude, which was “full of Polish chauvinism”, these people constitute “a considerable threat to the safety of German troops, officials and civilians”. Detainees were placed in the security police and security service prison “Pawiak”. After interrogations some of them were deported to concentration camps. Some were shot in Warsaw in the so-called Parliament Gardens (Ogrody Sejnowe). Several hundred people were secretly executed there between October 1939 and April 1940. Executions were also taking place in Kabaty Forest (Lasy Kabackie). However, the biggest mass executions were performed in Palmiry on the outskirts of Kampinoska Forest (Puszcza Kampinoska). It is estimated that at least 1700 people were murdered there between December 1939 and April 1940. Mayor of Warsaw Stefan Starzyński was probably shot in Palmiry in December 1939. 24 mass graves were discovered in Palmiry after the war.

In the Lublin District, mass street round-ups and arrests were conducted between 9 and 11 November, 1939. Security police arrested a few hundred people, including teachers, judges, lawyers, engineers and priests. Members of Bishop’s Curia, Bishop’s Court, Bishop’s Chapter and teachers of Seminary were detained as well. Detainees were placed in the security police and security service prison in the Caste. After interrogations some of the prisoners were deported to concentration camps. Others were shot in

the prison and within its vicinity, as well as in the old Jewish cemetery and near the “Lemszczyzna” brickyard.

In the Radom District, the biggest executions performed by the security police were linked with the continued struggle of Polish army forces commanded by major Henryk Dobrzański, pseudonym “Hubal”. Local farmers supported Hubal’s units, providing them with food. In retaliation, security police agents shot 665 people from towns and villages in the area. All the inhabitants of Skłoba village were murdered, as well as tens of people from Huciska, Stadnicka Wola, Dmaczów, Szałas Stary, Adamowo, Królewiec, Małachów, Jelenia Góra near Opatów, Podlesie, Niebo, Piekło, Mechlin, Stefankowo and Gałki. On 4th April in Stąporków near Końskie, gendarmes shot the family of one of Hubal’s soldiers, including two small children.

In the Cracow District, the most famous operation against the intelligentsia was aimed at the scholars of Jagiellonian University and Mining Academy in Cracow. Other arrests were conducted in connection with the State Holiday on 11th November. Around 120 people, judges, students and teachers of universities and schools were held hostage by the Germans. In the Rzeszów Region, Nazis arrested teachers, officials, priests, monks and owners of large farms. Some detainees were deported to concentration camps, some were shot.

The wave of mass arrests conducted by the security police in autumn 1939 and spring 1940 did not paralyse resistance. After a few months of the extermination operation, the police observed “secret links between Poles”, “rebellious attitudes” and the “establishment of secret organisations”. The intelligentsia was indicated as playing the main role in the resistance movement. In a meeting on 30th May in Cracow, the Germans designed “Ausserordentliche Befriedungsaktion” (“Extraordinary Pacification Operation”), intended to further the decimation of “political and spiritual leadership group in order to prevent resistance of the Polish people”. Operation “AB” lasted until autumn 1940. A large group of people arrested during the operation was deported to concentration camps. Some of them were shot in Palmiry, Rury Jezuickie near Lublin, “Apolonka” Forest near Radom, Wolbrom Forest (Las Wolbromski) near Piotrków, “Glinnik” Forest and Krzesławice near Kraków. It is estimated that around 3500 teachers, priests, political and social activists were shot in direct executions in Operation “AB”.

In total, Operation “Intelligentsia” claimed around 100,000 victims.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN)

Delegatura Rządu na Kraj, 202/I, t. 40

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN)

Akta procesowe osób karanych przez sądy polskie na mocy dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 r.

Sąd Wojewódzki Województwa Warszawskiego (SWWW)

Sąd Apelacyjny w Bydgoszczy (BSA)

Akta procesów toczących się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym (NTN)

Alert ZHP

Ankiety Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich (OKBZH) w Polsce

Ankiety sądów grodzkich (ASG)

Kolekcja „Z”

Materiały śledcze Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich

Materiały śledcze Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich (OKBZH)

Postępowania wyjaśniające

Biuro Edukacji Publicznej IPN (BEP IPN)

Akta procesów o zbrodnie nazistowskie, toczących się przed sądami krajowymi w Niemczech

Sąd Krajowy Hamburg

Sąd Krajowy Mannheim

Akta procesów toczących się przed niemieckimi sądami specjalnymi

Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich (GKBZH) w Polsce

Sonderfahndungsbuch Polen. Hebrausgegeben vom Reichskriminalpolizeiamt Berlin C 2, Werderscher Markt 5/6

Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg (ZStL)

Bundesarchiv Koblenz
Hauptstaatsarchiv Nürnberg
Institut für Zeitgeschichte, München

II. Źródła opublikowane

Halder F., *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes 1939–1942*, t. 1: *Vom Polenfeldzug bis zum Ende der Westoffensive (14.08.1939–30.06.1940)*, Stuttgart 1962.

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg 1949.

Zbiorecze sprawozdania sporządzone na podstawie dziennych meldunków operacyjnych grup policji bezpieczeństwa z „operacji Tannenberg” (Unternehmen Tannenberg), oprac. K. Leszczyński, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1971, nr 22.

III. Opracowania

Andrzejewski M., *Biblioteki mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, „Przełąd Zachodni” 1989, nr 3.

Aurich P., *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen den Fronten*, „Zweimonatsschrift Politische Studien” 1970, nr 10.

Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich, materiały z sesji naukowej 6–7 listopada 1986 r., red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992.

Baciński A., *Księga diecezji gdańskiej umęczeni w okresie drugiej wojny światowej 1939–1945*, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański” 1965, nr 7.

Bandura L., *Hekatomba nauczycieli bydgoskich*, „Przełąd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 3.

Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970.

Basak A., *Eksterminacja inteligencji jako metoda ludobójstwa. Polskie doświadczenia a praktyka kodyfikacyjna i orzecznictwo w sprawach zbrodni hitlerowskich [w:] Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, t. 14, red. K. Jońca, Wrocław 1991.

Bauer P., Polak B., *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1982.

Benyskiewicz J., *Babimojszczyzna w latach 1919–1945*, Zielona Góra 1994.

Bernaś F., Mikulska-Bernaś J., *Bydgoski wrzesień*, Warszawa 1968.

Biernacki S., *Okupant a polski ruch oporu. Władze hitlerowskie w walce z ruchem oporu w dystrykcie warszawskim 1939–1944*, Warszawa 1989.

Bohaterowie spod znaku lilijki. Harcerze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego w latach wojny i okupacji hitlerowskiej w świetle zeznań własnych i świadków, wybór i oprac. A. Szefer, Katowice 1984.

Bojar-Fijałkowski G., *Ślady, których nie zniszczył czas [w:] Pogranicze i Kaszuby w latach terroru. Prześladowania polskiej ludności rodzimej Pomorza Zachodniego 1939–1945*, red. A. Czechowicz, Koszalin 1970.

Bojarska B., *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.

- Borejsza J.W., „*Śmieszne sto milionów Słowian...*”. *Wokół światopoglądu Adolfa Hitlera*, Warszawa 2006.
- Borodziej W., *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985.
- Bratko J., *Gestapowcy*, Kraków 1985.
- Broszat M., *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945, Olten–Freiburg im Breigau 1965*.
- Buszko J., *Akcja solidarności z aresztowanymi podczas akcji specjalnej krakowskimi profesorami*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 72, Warszawa–Kraków 1984.
- Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.
- Chinciński T., *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy*, cz. 1: *marzec–sierpień 1939*, cz. 2: *sierpień–wrzesień 1939*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 2; 2006, nr 3.
- Cieplewicz M., *Zbrodnie Wehrmachtu w walkach o Warszawę w 1939 r.*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1985, nr 32.
- Cygański M., *Hitlerowskie organizacje dywersyjne w województwie śląskim 1931–1936*, Katowice 1971.
- Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962.
- Cygański M., *Wpływ rewizjonistycznej polityki rządów Republiki Weimarskiej na mniejszość niemiecką w Polsce, 1919–1932* [w:] *Najnowsze Dzieje Polski*, t. 10, Warszawa 1966.
- Cygański M., *Z akt szefa zarządu cywilnego przy dowództwie 8 armii* [w:] *Najnowsze Dzieje Polski*, t. 3, Warszawa 1961.
- Cyprian T., Sawicki J., *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956.
- Czarnecki B., *Fall Weiss. Z genezy hitlerowskiej agresji przeciw Polsce*, Warszawa 1961.
- Datner Sz., *55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie I IX – 25 X 1939 r.*, Warszawa 1967.
- Domańska R., *Pawiak – więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.
- Domańska R., *Policja bezpieczeństwa dystryktu warszawskiego i Pawiak*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1978, nr 28.
- Drewniak B., *Piśmiennictwo polskie na hitlerowskich listach proskrypcyjnych, 1933–1945*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1986, nr 30.
- Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, oprac. Cz. Łuczak, Poznań 1966.
- Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie I IX 1939 – I XI 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*, oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999.
- Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968.

Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1992.

Fajkowski J., *Wieża w ogniu. Eksterminacja wsi w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972.

Galiński A., *Hitlerowskie więzienia i obozy. Łódź w planach eksterminacyjnych okupanta hitlerowskiego 1939–1945*, Łódź 1986.

Gawęda S., *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace”, z. 58, Warszawa–Kraków 1979.

Gębik W., *Burzom dziejów nie dali się zgnieść*, Gdynia 1967.

Gomolec L., Kubiak S., *Terror hitlerowski w Wielkopolsce 1939–1945*, Poznań 1962.

Grünberg K., *Nazi-Front Schlesien. Niemieckie organizacje polityczne w województwie śląskim w latach 1933–1939*, Katowice 1963.

Grünberg K., *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1970.

Grynberg M., *Żydzi w rejenji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984.

J. Gumkowski, *Eksterminacja ludności cywilnej w Warszawie [w:] Eksterminacja ludności w Polsce w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, red. Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, Poznań 1962.

Hauser P., *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998.

Hosenfeld W., *Usiłuję ratować każdego. Życie oficera niemieckiego w listach i dziennikach*, oprac. T. Vogel, Monachium 2004.

Inwentarz imiennych list więźniów obozów koncentracyjnych przechowywanych w Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, oprac. W. Hasulińska, Warszawa 1984.

Jastrzębski W., *Dywersja czy masakra? Cywilna obrona w Bydgoszczy we wrześniu 1939 r.*, Gdańsk 1988.

Jastrzębski W., *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejenji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.

Jaszowski T., Kuta T., *Werner Kampe, amator zbrodni*, Bydgoszcz 1967.

Jaszowski T., Pszczyński E., *Fordońska Dolina Śmierci*, Bydgoszcz 1975.

Jaszowski T., Sobecki Cz., *Niemy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971.

Juszkiewicz R., *Księga poległych i zamordowanych wychowawców i wychowanków Gimnazjum i Liceum im. Stanisława Wyspiańskiego w Mławie w okresie I i II wojny światowej*, Warszawa 1992.

Kapała Z., *Harczerze w obronie Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego we wrześniu 1939*, Bytom 1986.

Kapituła katedralna chełmińska w Pelplinie podczas wojny 1939–1945, „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” 1947, nr 5.

Kisielewski J., *Ziemia gromadzi prochy*, Warszawa 1990.

Kozaczuk W., *Wehrmacht 1933–1939. Rozbudowa sił zbrojnych Trzeciej Rzeszy jako narzędzia presji, ekspansji terytorialnej i wojny*, Warszawa 1978.

- Król E.C., *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999.
- Labuda G., *Na szlakach słowiańszczyzny zachodniej*, „Życie i Myśl” 1988, nr 10.
- Lehr H., Osmańczyk E., *Polacy spod znaku Rodła*, Warszawa 1972.
- Leszczyński K., *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1971, nr 22.
- Leverkühn P., *Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege*, Frankfurt am Main 1957.
- Leverkühn P., *Der Nachrichtendienst und die Spionageabwehr [w:] Bilanz zweiten Weltkrieges*, Hamburg 1955.
- Lewandowska D.M., *Plan likwidacji inteligencji Polski jako część programu polityki okupacyjnej [w:] Straty wojenne Polski w latach 1939–1945*, Poznań 1962.
- Lewandowska S., *Okupowanego Mazowsza dni powszednie 1939–1945*, Warszawa 1993.
- Librowski S., *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diecezji wrocławskiej 1939–1945*, Wrocław 1947.
- Löbsack W., *Albert Forster, Gauleiter und Reichsstatthalter im Reichsgau Danzig–Westpreussen*, Danzig 1940.
- Łossowski P., *Agresja hitlerowska na Polskę*, Warszawa 1964.
- Łuczak Cz., *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i na ziemi łódzkiej (Kraj Warty). Kalendarium wydarzeń 1939–1945*, Poznań 1993.
- Łuczak Cz., *Obrona Mogilna i Trzemeszna we wrześniu 1939 r.*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1991, nr 33.
- Łuczak Cz., *Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945*, Poznań 1996.
- Łuczak Cz., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Łuczak Cz., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Madajczyk Cz., *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, Warszawa 1965.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
- Majewski M., *Dokumenty dotyczące Ericha Kocho w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2008, t. 1.
- Matelski D., *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997.
- Monkiewicz W., Dobroński A., *Ofiary terroru hitlerowskiego na Suwalszczyźnie w latach 1939–1945*, Białystok 1993.
- Moszyński R., Policha L., *Lublin w okresie okupacji (1939–1944)*, Lublin 1964.
- Nawrocki S., *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego (wrzesień–październik 1939 r.)*, Poznań 1966.
- Nawrocki S., *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973.
- Niemieckie Towarzystwo Historyczne w Poznańskim, 1885–1945*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 6.

Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu, red. Z. Witkowski, Olsztyn 1963.

Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945, oprac. S. Płoski, Warszawa 1970.

Olszewski M., *Fort VII w Poznaniu*, Poznań 1971.

Olszewski S., *Wspomnienia o poległych na terenie Kamionki w latach 1939–1945*, t. 4: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, Lublin 1961.

Ośmańczyk E.J., *Dowody prowokacji (Nieznane archiwum Himmlera)*, Kraków 1951.

Pacjenci i pracownicy szpitali psychiatrycznych w Polsce zamordowani przez okupanta hitlerowskiego i los tych szpitali w latach 1939–1945, red. Z. Jaroszewski, Warszawa 1989.

Piechota Z., *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940 w materiałach śledztwa Okręgowej Komisji BZH w Łodzi* [w:] *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1992.

Pierwsze dni września 1939 r. w Bydgoszczy, materiały z sympozjum, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2001.

Pietrzykowski J., *Akcja AB w Częstochowie*, Katowice 1971.

Podgórczny M., *Albert Forster – gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.

Polak B., *Udział ludności cywilnej w obronie Wielkopolski 1939*, Koszalin 1989.

Pospieszalski K.M., *Sprawa 58 000 „Volksdeutschów”. Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, Poznań 1959.

Pospieszalski K.M., *Zamachy nazistowskie na mienie niemieckie. Plany Reichsführera SS z lata 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 2004, nr 1.

Przemsza-Zieliński J., *Śląski tryptyk wrześniowy*, Sosnowiec 1993.

Radziwończyk K., „Akcja Tannenberga” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce. *Jesień 1939*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 5.

Radziwończyk K., *Wojskowe i polityczne podłoże zbrodni hitlerowskich popełnionych w czasie agresji na Polskę w 1939 r.*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1987, nr 32.

Radziwończyk K., *Zbrodnie generała Streckenbacha*, Warszawa 1966.

Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, woj. bydgoskie, konińskie, włocławskie, Warszawa 1981; woj. poznańskie, Warszawa 1982; woj. łódzkie miejskie, pilskie, piotrowskie, toruńskie, sieradzkie, Warszawa 1983; woj. białkopodlaskie, ciechanowskie, kaliskie, krakowskie miejskie, rzeszowskie, Warszawa 1984; woj. katowickie, lubelskie, ostrołęckie, płockie, skierniewickie, Warszawa 1985; woj. częstochowskie, suwalskie, Warszawa 1986; woj. bielskie, gdańskie, Warszawa 1987; woj. stołeczne warszawskie, Warszawa 1988.

Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie. 1918–1945, red. A. Czubiński, Poznań 1984.

Rola wschodnich instytucji w realizacji politycznych planów Rzeszy Niemieckiej w świetle badań nad działalnością Osteuropa-Institut we Wrocławiu w latach 1918–1945, oprac. Z. Czuszkiewicz, Warszawa 1974.

Ruckerl A., *Ściganie karne zbrodni hitlerowskich 1945–1978*, Warszawa 1980.

- Rutowska M., Serwański E., *Straty osobowe polskiego środowiska muzycznego w latach 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Rutowska M., Serwański E., *Straty wśród pisarzy polskich (literatów, publicystów, dziennikarzy i redaktorów) w czasie II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1980.
- Sasinowski W., *Piaśnica 1939–1944*, Wejherowo 1956.
- Sasinowski W., *Szpegawsk*, Gdynia 1959.
- Schubert G., „Bydgoska krwawa niedziela”. *Śmierć legendy*, red. M. Wojciechowski, tłum. I. Jakubowicz, Bydgoszcz 2003.
- Serwański E., *Dyweryja niemiecka i zbrodnie hitlerowskie w Bydgoszczy w dniu 3 IX 1939*, Poznań 1981.
- Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970.
- Siemion L., *Z lat okupacji hitlerowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1971.
- Skórzyński J., *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1958, nr 10.
- Staniewicz R.W., *Szersze tło historyczne i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy, 3.9.1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, z. 4.
- Steyer D., *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdynia 1967.
- Szefer A., *Dyweryjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r.*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1987, nr 32.
- Szefer A., *Mniejszość niemiecka w Polsce i w Czechosłowacji w latach 1933–1938*, Katowice 1967.
- Szefer A., *Zbrodnie hitlerowskie na Górnym Śląsku we wrześniu 1939 r.*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1987, nr 32.
- Szultka Z., *Polacy z Pogranicza w więzieniach i obozach koncentracyjnych [w:] Pogranicze i Kaszuby w latach terroru. Prześladowania polskiej ludności rodzimej Pomorza Zachodniego 1939–1945*, red. A. Czechowicz, Koszalin 1970.
- Tuszyński M., *Kampania wrześniowa i okres zarządu wojskowego w propagandzie hitlerowskiej, wrzesień–październik 1939*, „Biuletyn GKBZH w Polsce” 1987, nr 32.
- Walczak M., *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984.
- Wańkiewicz M., *Na tropach Smętka*, Kraków 1988.
- Wardzyńska M., „Intelligenzaktion” na Warmii, Mazurach i Północnym Mazowszu, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003–2004, nr 12.
- Wardzyńska M., *Prezydent Warszawy Stefan Starzyński – „NN”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 12.
- Wichura-Zajdel E., *Z dziejów duchowieństwa śląskiego w czasie wojny 1939–1945*, Warszawa 1968.
- W obliczu wojny. Z prasy polskiej 1939 roku*, wybór i oprac. red. miesięcznika „Znak”, Kraków 1984.
- Wolff A., *Pomorze Gdańskie w programie i działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich – PZZ*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 2.

Woźny A., *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000.

Wrzesiński W., *Polski ruch narodowy w Niemczech w latach 1922–1939*, Warszawa 2005.

Zbrodnie Wehrmachtu w dorzeczu Pilicy, wrzesień 1939, red. R. Rosina, Łódź 1975.

Związek Polaków w Niemczech w latach 1922–1982, red. J. Marczewski, Warszawa 1987.

INDEKS OSÓB

- Abbe Samuel 203
Adam Franciszek 134
Adamamis Feliks 175
Adamczewski Jan 115
Adamczykowie, Małachów 254
Adamczykowie, Skłoby 255
Adamska Jadwiga 252
Adamski Jan 206
Adamski Leonard 174
Aleksander Emil 163
Aleksanderkowie 255
Aleksandrzak, nauczyciel 162
Alvensleben Ludolf von 63, 144, 165, 170
Anderko Karol 133
Andrzejewski Marek 20, 328
Anioł Władysław 206
Anioła Stefan 208
April Stanisław 176
Arczyński Teofil 160
Arendt Adolf 107
Arendt Betty 107
Arendt Elza 107
Arlet Wiesław 83
Artke Bronisława 230
Aurich Peter 48, 338
- Babiński Alfred 148
Baczyński Antoni 173
Baćkunowie 234
Bajdoł Adolf 133
Bajdoł Bernard 133
Bajdoł Brunon 133
Bajdoł Paweł 133
- Bajdoł Robert 133
Bajger Robert 141
Bajor Adam 267
Bakalarczyk Czesław 214
Balasiewicz Edward 180
Balcer Stefan 80
Balcewiczowie 235
Baligóra, członek Związku Strzeleckiego 251
Bałuch Stanisław 134
Banach Florian 91
Banasik Edward 267
Banaszkowski Jan 86
Banaś Paweł 136
Bandela Józef 204
Bańkowski Eugeniusz 263
Baranowie, Skłoby 255
Baranowie, Stefanków 253
Baranowski Edmund 130
Baranowski Mieczysław 205
Baranowski Władysław 93, 180
Baranowski, kupiec 47
Barański, członek Związku Strzeleckiego 251
Barciejewski, bankowiec 44
Barciszewski Leon 160
Barcz Reinhold 77
Bardowski Marian 172
Bartkowski Feliks 107
Bartniczek Walenty 131
Bartos Helena 244
Bartoszewski Teofil 174
Bartoszewski Władysław 241–243, 262, 264

Bastian Fryderyk 107
 Bauer Piotr 25, 45, 90
 Baumgart Franciszek 155
 Bączkowski Antoni 162
 Bączkowski Stefan 86
 Bąkowski Mieczysław 159
 Beck Józef 20
 Becker Heliodor 86
 Bednarkiewicz Eleonora 80
 Beer Stanisław 262
 Behrendt, nauczyciel 87
 Bejgrowicz Ludwik 174
 Bela Alojzy 86
 Bełcikowski Jan 263
 Beleskowska Alicja 262
 Benyskiewicz Joachim 28
 Bera Edward 267
 Berezewski Walerian 175
 Berger Gottlob 62, 63
 Bergier Władysław 86
 Bernard Barbara 164
 Berus Halina 251
 Berwicki Walerian 175
 Betlejewska Jadwiga 174
 Beutel Lothar 54, 240
 Beyer Roman 175
 Bębniśta Apoloniusz 162
 Bęcki Franciszek 180
 Białek Klementyna 93
 Białkowski Jan 85
 Biały Władysław 228
 Biedrzycki Adam 174
 Biedzińska Helena 172
 Biegański Antoni 208
 Bielawski Franciszek 135
 Bielecki Stanisław 235
 Bieniak Pelagia 172
 Bieńkowski Jan 156
 Biernacki Zdzisław 267
 Biesek Alojzy 171
 Bieszczanin Ludwik 256
 Bigajowie 255
 Biłko Henryk 141
 Bimczak Marta 130
 Binding Karl 151
 Binkowski Andrzej 86
 Binnebesel Alfons 86
 Bittrich Karl 10
 Bładziak Barbara 98
 Bładziak Wiesław 98
 Błaski Karol 131
 Błaszczuk Stanisław 267
 Blobel Paul 74
 Block Leon 86
 Blume Augustyn 85
 Błachowiak Ignacy 160
 Błana Franciszek 81
 Błażejczyk, student 248
 Błażkowski Józef 170
 Błażkowski Wojciech 106
 Bładzki Kazimierz 154
 Błędowski Brunon 106
 Bobkowski, urzędnik 106
 Bocheński Antoni 214
 Bock Fedor von 54
 Bogacki Ryszard 133
 Bogdziewicz Jadwiga 268
 Bojar Maksymilian 85
 Bojar-Fijałkowski G. 80, 81
 Bojarska Barbara 8, 167
 Bojarski Michał 168
 Bokert Mieczysław 208
 Bolduan Teodor Roman 107
 Bolek Jan 140
 Bolda Aleksander 132
 Bomba Jerzy 132
 Bonczak Eugeniusz 138
 Bonkowski Bernard 156
 Borek Franciszek 107
 Borelowski Waclaw 137, 256
 Borkowska Jadwiga 252
 Borkowski Józef 41
 Borkowski Leonard 191
 Borrmann Hainz 10
 Borski Jan 268
 Borunowie 254
 Bosz Franciszek 107
 Bożek Adam 78
 Bożek Franciszek 133
 Bożek Gertruda 133
 Bożym Józef 244
 Bożym Mikołaj 244

Brak Józef 137
 Brandys Augustyn 134
 Braszka Józef 138
 Bratek Jan 134
 Brejski Jan 178
 Brela Florian 253
 Brela Teofil 253
 Broda Czesław 258
 Broncel Alojzy 134
 Broszat Martin 75
 Brożek Alojzy 133
 Brożek Bernard 133
 Brożek Paweł 133
 Brückner Stanisław 159
 Brun Henryk 262
 Brylka Franciszek 277
 Bryła Stanisław 248
 Bryn Henryk 263
 Bryński Bronisław 213
 Bryzek Jan 241
 Bryzek Władysław 241
 Brzek Józef 133
 Brzeski Bernard 155
 Brzeski Jan 162
 Brzeski Janusz 267
 Brzeski Leon 155
 Brzezicka Anna 174
 Brzezińska Jolanta 214
 Brzeziński Aleksander 152
 Brzeziński Antoni 176, 180
 Brzeziński Jan 172
 Brzeziński Józef 176, 180, 214
 Brzeziński Stanisław 174
 Brzozowski Józef 174, 267
 Brzósowski Władysław 152
 Brzuski Wiktor 174
 Brzysko Ludwik 214
 Buchalik Józef 131
 Buchalik Zygfryd 131
 Buchholz Erich 10
 Buczek Józef 140
 Buczkowski Brunon 86
 Buczkowski Cezary 85
 Budny Stefan 214
 Budziak Florian 86
 Budziarek Marek 8, 204
 Budzikur Stefan 267
 Budzynowski Władysław 251
 Budzyński Marian 210
 Bugajski Władysław 267
 Bühler J. 258
 Bujanowiczowie 255
 Bujnicki Ignacy 207
 Bukowski Leon 154
 Buławski Mieczysław 165
 Burawski Franciszek 228
 Burdajewicz Józef 194
 Burian Wiktor 141
 Burlik Konstanty 266
 Burtan Antoni 256
 Burtan Kazimierz 256
 Buszko Józef 256
 Butkiewicz Wanda 162
 Buzek Józef 141
 Byczkowski Wincenty 214
 Bystroń Ferdynand 141
 Bystroń Józef 141
 Całka Władysław 98
 Canaris Wilhelm 71
 Cedzyńska Helena 252
 Cezak Michał 174
 Chaberski Mieczysław 214
 Chałasiński Stanisław 171
 Chamier-Gliszczyńscy 81
 Chamier-Gliszczyńska Augustyna 81
 Chamier-Gliszczyńska Marianna 81
 Chamier-Gliszczyński Augustyn 81
 Chamier-Gliszczyński Augustyn 81
 Chamier-Gliszczyński Bronisław 81
 Chamier-Gliszczyński Leon 81
 Chamier-Gliszczyński Wacław 81
 Charzyński Aleksander 225
 Chądyńska Maria 244
 Chełminiak Bronisław 181
 Chinciński Tomasz 24, 25, 48
 Chirowski Józef 170
 Chlebig Robert 140
 Chlewska Klara 172
 Chłapowski Mieczysław 198
 Chłopiccy 244
 Chmielecki Marian 84

Chmielowski Bogdan 176, 180
 Chmura Franciszek 131
 Chochoł Piotr 231
 Chodacki Marian 83
 Chojnacki Stanisław 214
 Chojnowski Antoni 170
 Cholewa Jan 133
 Cholewiński Wojciech 196
 Choromański Antoni 96
 Choromański Jan 96
 Choromański Piotr 96
 Chorzewski Sebastian 263
 Chromik Jan 141
 Chromik Otton 141
 Chudziński Jerzy 155
 Chwaściński Leonard 171
 Chwiłowicz Mieczysław 209
 Chyczewski Hipolit 214
 Chylewski Cyryl 171
 Chylewski Jan 213
 Chyliński Aleksander 181
 Chystosik Stanisław 210
 Ciążyńska Czesława 163
 Ciążyński Seweryn 163
 Cichorzewski Ludwik 193
 Cichosz Jan 155
 Cichosz Leon 107
 Cichosz Władysław 155
 Cichosz Zofia 93
 Ciechowski Adam 206
 Ciecielski Czesław 232
 Ciećwierz Waclaw 210, 226
 Cienciąła Andrzej 134
 Cienciąła Jerzy 140
 Ciepłowski Mieczysław 265
 Cierźniak Józef 194
 Cieśla Czesław 98
 Cieślak Adam 108
 Cieślakowie 253
 Cieśla Emeryk 142
 Cieśla Michał 140
 Cimała Jan 134
 Ciszewska Wanda 208
 Ciszewska Władysława 160
 Ciupek Jan 138
 Copiński Piotr 231
 Cupek Józef 133
 Cwil Bolesław 263
 Cwolek Franciszek 133
 Cybichowski Leonard 216
 Cybiński Franciszek 98
 Cybulski Aleksander 176
 Cyfrowicz, nauczyciel 248
 Cygalski Maksymilian 86
 Cygan Joanna 133
 Cygańska Zofia 174
 Cygański Mirosław 20, 245
 Cynkiewicz Stanisław 139
 Cyra Adam 171
 Cyron Otton 13
 Cysewski Bolesław 79
 Cysewski Franciszek 79
 Czachowscy 162
 Czajkowski Adam 267
 Czajkowski Henryk 248
 Czajkowski M. 215
 Czajkowski Zygmunt 176, 180
 Czamberg Roman 133
 Czapiewski Augustyn 153
 Czapiewski Józef 170
 Czapiewski Maksymilian 153
 Czaplą Franciszek 140
 Czapski Andrzej 210
 Czardybon Jan 132
 Czardybon Józef 132
 Czardybon Roman 132
 Czarek Stanisław 194
 Czarnecki Augustyn 135
 Czarnecki Bogdan 19
 Czarniawski Jan 214
 Czartoryska, księżna 225
 Czechowicz A. 80
 Czekał Marian 251
 Czepirski Mieczysław 251
 Czerwińscy 40
 Czerwionkowie 154
 Czerwonkowie 255
 Czubiński Antoni 21
 Czudek Józef 139
 Czupek Jan 138
 Czyżak Józef 162
 Czyżewski Augustyn 149

Ćwiek Wiktor 133
 Ćwiląg Franciszek 130
 Dachtera Franciszek 181
 Dadok Józef 140
 Daluege Kurt 63
 Damzog Ernst 54
 Danielak Antoni 206
 Danielak Stefan 120
 Dańkowski Józef 248
 Daszkowski Ludwik 175
 Datner Szymon 88, 89, 91, 94, 98, 132–135,
 196, 242
 Dawidowiczowie 254
 Dąbc Władysław 152
 Dąbrowowie 253
 Dąbrowski Kazimierz 232
 Dąbrowski Stanisław 244
 Dąbrowski Władysław 210
 Dąbski Stefan 210
 Dec Karol 106
 Dederko Józef 265
 Deja Piotr 250
 Demarczyk Jan 136
 Dembek Czesław 216
 Dembowska Maria 174
 Dembowski Józef 162
 Depczyński Antoni 181
 Deptuła Stanisław 232
 Dettlaff Edmund 85
 Dezer Ludwik 106
 Dębicki Ludwik 262
 Ditman Paweł 136
 Długajczyk Walenty 133
 Dłużewski Eustachy 223
 Dłużewski Jan 223
 Dłużewski Karol 223
 Dłużewski Kazimierz 223
 Dmochowski Piotr 233
 Dobosz Piotr 214
 Dobroś Bogusław 269
 Dobrowolska Bronisława 136
 Dobrowolska Stanisława 136
 Dobrowolski Bronisław 228
 Dobrowolski Tadeusz 139
 Dobrzański Henryk („Hubal”) 252, 253, 255
 Dobrzeńska Genowefa 174
 Dociera Aleksander 269
 Doffek Henryk 138
 Dołata Czesław 94
 Domańska Regina 243, 262
 Domański Bolesław 36, 79
 Domeradka Zofia 174
 Domeradski Andrzej 174
 Dorda Karol 139
 Dorożyński Eustachy 160
 Dorsz Antoni 80
 Doszła Jan 231
 Drapa Robert 132
 Drapiewski Teodor 138
 Drownisz Stanisław 214
 Drownowski Karol 262
 Drożdż Kazimierz 99
 Drzymała Gerard 135
 Dubas Antoni 210, 226
 Dubiela Paweł 134
 Dubiński Aleksander 206
 Dubski Ludwik 198
 Duda Pelagia 254
 Dudek Emil 140
 Dudek Franciszek 133
 Dudowie, Hucisko 254
 Dudowie, Skłoby 255
 Dudzikowski Wiktor 228
 Dudzińscy 255
 Duering Paweł 130
 Dulczewski Henryk 180
 Dunajski Franciszek 152
 Dunst M., inspektor celny 83
 Durczok Bronisław 140
 Durda Henryk 258
 Dusza Paulina 134
 Duszyński Stanisław 176
 Dutka Jan 206
 Dutkiewicz Adam 256
 Dutkiewicz Edward 204
 Dutkiewicz Kazimierz 256
 Dworzyńscy 255
 Dykiert Jan 208
 Dymny Julian 173
 Dyna Józef 87
 Dyrek Marian 98

- Dyrek Stefan 98
 Dytko Józef 132
 Dziadek Teodor, Tarnowskie Góry 135
 Dziadek Teodor, Tychy 133
 Dziarnowski Eugeniusz 180
 Dziedzic Stanisław 263
 Dziedziczak Tadeusz 106
 Dzierzanowski Stanisław 231
 Dziewałtowski-Gintowt Władysław 262
 Dzięgielewski Szymon 269
 Dzik Teodor 141
 Dzikowski Błażej 265
 Dziuranowski Eugeniusz 181
 Dziurla Franciszek 164
- Eberhardt Friedrich Georg 86
 Effenberg Leon 148
 Eichler Horst 10
 Eimann Kurt 154
 Ellwardt Jan 86
 Elterman Jan 155
 Emich Tadeusz 244
 Erblowie 255
 Estkowski Stanisław 121, 176
 Eysmont Tadeusz 265
- Fabiani Tadeusz 262
 Fajkosz Wiktor 140
 Fajkowski Józef 98
 Fałkowski Stanisław 107
 Farnik Jan 140
 Feige Franciszek 130
 Feltnerowski 154
 Ficowski Adam 258
 Fielek Józef 138
 Fierla Emanuel 141
 Fijolek Jan 135
 Filcek Leon 181
 Filipowski Mieczysław 47
 Finc Jan 252
 Firlaj Jakub 198
 Fischer Hans 56
 Fischer L. 242, 243, 262
 Flak Władysław 140
 Flisykowski Alfons 86
 Fock, oficer sztabowy 179
- Foks Franciszek 139
 Foks Wawrzyniec 230
 Folwarczny Franciszek 134
 Folwarczny Jan 134
 Folwarczny Józef 134
 Folwarczny Stanisław 134
 Forster Albert 10, 14, 27, 37–42, 46, 47, 48,
 64, 69, 70, 71, 73, 81, 85–87, 100–105,
 108, 110, 120–122, 145, 146, 148, 149,
 153–161, 164, 165, 167, 169, 172, 179,
 274, 278
 Frajer Edmund 208
 Frajer Helena 208
 Frank Hans 244, 259, 261
 Franke Emil 131
 Frankowski 87
 Frankowski Bernard 163
 Frankowski Józef 204
 Freudenreich Czesław 211
 Freudenreich Krystyna 211
 Fritz Hugon 169
 Frost Sylwester 107
 Fryc Franciszek 269
 Frydecki Augustyn 132
 Fryderyk II 43
 Frymelowie 253
 Fudali Władysław 269
 Fukala Karol 141
 Fuks Jadwiga 262
 Furmann Oskar 200
 Fuz Leon 86
- Gabriel, lekarz 76
 Gabrielski Tadeusz 215
 Gadomski Jerzy 262
 Gadomski Włodzimierz 112
 Gajda Halina 244
 Gajda Leopold 204
 Gajda Włodzimierz 267
 Galicki Leon 181
 Galiński Antoni 8, 203, 204
 Galon Paweł 172
 Galub Hanna 160
 Galub Henryk 160
 Gała Bronisław 80
 Gała Walerian 80

Gałużka Jerzy 132
Gampf Zbigniew 267
Gapiński Antoni 115
Gapiński Franciszek 200
Gapiński Julian 163
Gariantesiewicz Alfons 40, 85
Gastkowski Piotr 250
Gaula Jan 110
Gawęda Stanisław 256
Gawlik Paweł 132
Gawlikowicz Wilhelm 138
Gawrońscy 244
Gaza Edward 134
Gaza Franciszek 134
Gaza Józefa 134
Gaza Lucja 134
Gaza Stefania 134
Gaza Wincenty 134
Gazda Franciszek 133
Gąbik Władysław 76
Gaśiewicz Henryk 251
Gaśowska Leokadia 152
Gaśowski Czesław 152
Gaśczak Maria 79
Gburek Aleksander 154
Gdaniec Brunon 155
Gdaniec Kazimierz 86
Gdaniec Klemens 155
Gdula Stanisław 258
Gertner Edmund 204
Gerula Marian 194
Gębicki Jan 256
Gębicki Marian 256
Gębscy 254
Gędzierski Jan 108
Gierczak Irena 98
Gierczak Zenon 98
Gierczewski Norbert 85
Gierłotek Alojzy 133
Gierłotek Ludwik 133
Gil Stanisław 196
Gintowt, ksiądz 248
Giza Emil 138
Glans Hans 132
Glembin Paweł 85
Gliński Alojzy 181

Gliński Jerzy 159
Gliński Leon 214
Gliszczyński Jan 110
Gliszczyński Paweł 110
Gliszewski Franciszek 80
Głos Alojzy 132
Głogowski, urzędnik 83
Głowaccy 255
Głowacz Artur 98
Głowacz Zdzisław 98
Głowczewski Stanisław 163
Głuchowie 217, 255
Głuszkiewicz Dymitr 17
Gnatowi 255
Goczoła Jan 133
Goćwiński Konrad 194
Goćwiński Konrad 47
Goebbels Joseph 27
Gold Stanisław 132
Golisz Maksymilian 79
Goławiecki Jan 256
Goławiecki Józef 256
Gołąbek Józef 130
Gołdawski Konrad 152
Gołembek Juliusz 131
Gołembiewski Maksymilian 84
Gołębiowscy 255
Gołomski Bernard 107
Gołuński Alfons 108
Gomola Józef 141
Gomoliński Kazimierz 216
Gomułkowie 254
Gorączko Antonina 256
Gorączko Jerzy 256
Gorączko Zofia 256
Gordon Bolesław 108
Gorzawska Franciszka 132
Gorzkiwicz Józef 180
Gostomski Piotr 79
Gościcka Maria 174
Gościcki Józef 231
Goździkowski Stanisław 180
Góra Paweł 180
Góral Karol 204
Góral Kazimierz 159
Góralczyk Stanisław 159

Góralowie 254
 Górecki Adam 170
 Góreczny Józef 214
 Góreczny Zygmunt 207
 Górnicki Karol 231
 Górny Alfons 108
 Górny Edward 174
 Górska Jadwiga 150
 Górski Kazimierz 150
 Górski Krystian 91
 Grabarczyk Stefan 181
 Grabarczykowie, Małachów 254
 Grabarczykowie, Skłoby 255
 Grabowska Janina 174
 Grabowski Antoni 211
 Grabowski Edmund 262
 Grabowski Leon 40, 85
 Grabowski Leszek 230
 Grabowski Tadeusz 262
 Grabowski Tomasz 134
 Grabowski Walenty 108
 Grabowski Władysław 174
 Graca Jan 131
 Graeve Antoni 196
 Grajewscy 40
 Grajkowski Tadeusz 78
 Gramza Jan 91
 Gausicki Piotr 80
 Grażyński Michał 119
 Grąbczewski Zygmunt 194
 Greber Władysław 214
 Gregorkiewicz Brunon 40
 Gregorkiewicz Leon 173
 Gregorowicz Marian 41
 Greiser Arthur 10, 39, 83, 87, 101, 116, 117,
 122, 186, 187, 189, 190, 212, 278
 Gręns Jan 98
 Groborz Jan 133
 Grochowski 79
 Grochowski Maksymilian 79
 Grochowski Stanisław 152
 Grochowski, inspektor 79
 Groger Jan 258
 Gromwald Tadeusz 216
 Gronczewski Alfons 170
 Gros Franciszek 108
 Groszyk Stanisław 231
 Grotha Konrad 86
 Grubba Roman 84
 Gruchała Bolesław 154
 Grünberg Karol 20
 Grunzel Emilia 102, 160
 Grunzel Marian 102
 Gruszczyńscy 255
 Gruszczyński Marian 195
 Gruszka Józef 131
 Gruza Józef 181
 Grygier Edward 133
 Gryglewski Stanisław 214
 Grynberg Michał 123
 Grynosięger Stanisław 136
 Grzebielewski, ksiądz 181
 Grzenia Teodor 170
 Grześkowiak Józef 163
 Grzonkowski Franciszek 85
 Grzybczyk Jan 258
 Grzybek Józef 108
 Grzybowski Józef 214
 Grzywa Ernest 134
 Grzywiński Józef 231
 Gumkowski Janusz 242
 Guńka Karol 140
 Gurowski Andrzej 213
 Guss Walerian 171
 Gut Bogusław 254
 Gut Józef 254
 Gut Marian 253
 Gut Władysława 254
 Gut Zofia 254
 Gutek Jan 265
 Guza Walerian 170
 Guzikowski Adam 263
 Guziński Bronisław 155
 Guziński Józef 155
 Guzowski Antoni 175
 Gwiadowicz Jan 231
 Habranka Wiktor 132
 Hachuła Józef 133
 Hahn Ludwik 127, 260
 Halbe Zygmunt 108
 Halder Franz 67

Halicki Tadeusz 231
 Hallmann Jan 85
 Hanasiewicz Tadeusz 142
 Handal Izydor 132
 Handy Józef 133
 Handy Michał 133
 Hans Paweł 81
 Hantzko Eugeniusz 140
 Hanus Herman 133
 Hańczewska Helena 172
 Hasselberg Alfred 54
 Hasulińska Walentyna 261
 Hauser Przemysław 20
 Heffner Jan 198
 Heinrich Jerzy 263
 Hejnowicz Jan 198
 Hejnowicz Józef 196
 Hemerla Urban 131
 Hempel Karol 150
 Henig Augustyn 87
 Henze Max 10
 Henzlich Tadeusz 244
 Herdin Julia 159
 Herkowie, Stefanków 253
 Herkowie, Skłoby 255
 Herman Stanisław 213
 Hermanowie 244
 Hess Józef 138
 Hesse Karol 131
 Hetmanowie 255
 Heydrich Reinhard 50, 52, 67, 70, 71, 73
 Hieronimczak Józef 213
 Hilczer Kazimierz 215
 Hildebrand Richard 10, 103, 109, 121
 Hiller Karol 205
 Himmler Heinrich 24, 62, 63
 Hinze M. 103, 109, 121
 Hirschfeld Otto 13, 208
 Hitler Adolf 16, 24, 37, 43, 47, 50, 51, 63,
 66, 69, 136, 144, 158, 216
 Hlond, kardynał 189
 Hoche Alfred 150, 151
 Hochman Zenon 98
 Hoffmann Władysław 206
 Hofmann Konrad 208
 Horst Józef 79
 Hosenfeld Wilm 67
 Huberowie 255
 Huppenkothen Walter 54
 Hurdowicz Zofia 174
 Idczak Edward 106
 Idzior Michał 206
 Illukiewicz Tadeusz 248
 Ilunicz, ksiądz 248
 Irzabek Zygmunt 198
 Iwanowska Celina 265
 Jabłoński Franciszek 213
 Jabłoński Kazimierz 228
 Jabłoński Stanisław 215
 Jach Franciszek 80
 Jagiełło Andrzej 269
 Jagła Jan 85
 Jahnz Ulrich 13
 Jakubczyk Stefan 136
 Jakubowicz Igor 26
 Jakubowski Jan 214
 Jakubowski Marian 215
 Jałbrzykowski Romuald, Bakalarzewo 234
 Jałbrzykowski Romuald, Wilno 234
 Jałowiecki Bogdan 44, 77, 228
 Jamrozik Józef 148
 Janicka Wanda 262
 Janicki Józef 136
 Janicki Kazimierz 136
 Janicki Stanisław 131
 Janik Józef 133
 Janikowie 255
 Janiszewski Jan 254
 Janiurek Fryderyk 141
 Jankiewicz Franciszek 211
 Jankowski Alojzy 140
 Jankowski Czesław 176, 262
 Jankowski Jan 231
 Jankowski Józef 154
 Jankowski Stanisław 195
 Jankowski Wacław 206, 263
 Jankowski Władysław 17
 Janowie 255
 Jansa Franciszek 139
 Januchowski Franciszek 181

Janusowie 254
 Januszewski Antoni 162
 Januszewski Władysław 235
 Jarek Jan 132
 Jarmoliński Michał 210
 Jarosz Stanisław 267
 Jaroszek Alojzy 132
 Jaroszewicz Helena 262
 Jaroszyk Władysław 162
 Jaroszyński Kazimierz 264
 Jastrzębowski Dionizy 232
 Jastrzębski Michał 215
 Jastrzębski Włodzimierz 26, 165
 Jaszowski Tadeusz E. 159, 162
 Jaworska Stanisława 162
 Jaworski Damazy 180
 Jedyński Mieczysław 267
 Jendrysik Wincenty 132
 Jercha Jan 208
 Jerczyński Eugeniusz 84
 Jezierski Stanisław 262
 Jeziorski Edward 98
 Jeździński Alojzy 208
 Jeżowiecka Maria 258
 Jędrus Wilhelm 135
 Jędrysiak Teodor 204
 Jędrysik Augustyn 134
 Jędrysik Paweł 134
 Jędrysik Stanisław 134
 Jondra Józef 206
 Jończykowie 241
 Józefiak Józef 204
 Jurczyński Kazimierz 84
 Jureczko Jan 132
 Jurkiewicz Antoni 85
 Jurkiewicz Józef 175
 Just Albin 134

 Kacprowicz Franciszek 176
 Kaczmarczyk Emil 76
 Kaczmarczyk Paweł 131
 Kaczmarczykowie 254
 Kaczmarek Franciszek 84
 Kaczmarek Ludwik, KL Mauthausen-Gusen
 214
 Kaczmarek Ludwik, Śmigiel 193

 Kaczmarek Szczepan 196
 Kaczor Jan 159
 Kaczorowski Teodor 181
 Kaczyński Piotr 231
 Kadłubek Karol 140
 Kafłak Bronisław 204
 Kaiser Karol 135
 Kaja Wiktor 163
 Kaja Władysław 200
 Kala Emanuel 135, 136
 Kalbarczyk Stanisław 244
 Kalek Antonina 99
 Kalek Józef 99
 Kalinowski Bronisław 147
 Kalisz Franciszek 133
 Kalisz Kazimierz 156
 Kaliwoda Karol 130
 Kalkstein Zygmunt 178
 Kalta Emanuel 136
 Kałamarski Paweł 181
 Kałuża Franciszek 138, 139
 Kałwa Marian 175
 Kamińscy 96
 Kamiński Albin 155
 Kamiński Augustyn 155
 Kamiński Franciszek 85
 Kamiński Hubert 230
 Kamiński Kazimierz 181
 Kamiński Konstanty 171
 Kamiński Stanisław 172
 Kamiński Władysław 84
 Kampe Werner 48, 160
 Kaniecki Jan 176, 180
 Kaniewski Konrad 195
 Kankowski Jan 154
 Kapacki Zygmunt 228
 Kapeć Leon 196
 Kapelański Jan 269
 Kapeta Antoni 132, 133
 Kaprzykowie 253
 Kapuściński Antoni 215
 Karasiński Marian 258
 Karaś Anna 98
 Karaś Jan 98
 Karbowski 173
 Karbowski Stanisław 214

Karcisz Józef 132
Karczewska Bolesława 87
Karczewski Alfons 162
Karczewski Paweł 40
Karczewski Władysław 180
Karlikowscy 253
Karłowice 234
Karłowski Stanisław 196
Karolewski Władysław 206
Karolkiewicz Maria 174
Karpiański Bolesław 197
Karwarski Stefan 231
Karwowski Jan 226
Kasprzak Franciszek 132
Kasprzak Roman 206
Kasprzykowie 255
Kaszper Jerzy 139
Kasztelan Ludwik 107
Kaszubowski Antoni 155
Kaszubowski Bernard 155
Kaszyński Jerzy 210
Katkiewicz Józef 180
Katzmann Fritz 63
Kawecka Eleonora 269
Kazimierzak Jan 208
Kazmierkiewicz Henryk 174
Keitel Wilhelm 16
Kelz Hans 63
Kempiński Maksymilian 85
Kendziora Józef 195
Kersten Hans 64
Kessel Józef 174
Kędziński Antoni 231
Kędziński Jan 247
Kędziński Władysław 247
Kępczyński Anastazy 180
Kęsicki Wiesław 196
Kęsik Zdzisława 98
Kiblewicz Franciszek 147
Kiecka Franciszek 134
Kiecka Jerzy 133
Kielas Paweł 87
Kieltyka Ludwik 132
Kiempa Henryk 231
Kierdowski Augustyn 152
Kiess Otton 133
Kijakowie 255
Kijewscy 254
Kilichowski Władysław 171
Kisiel Albin 138
Kisielewski Józef 18, 19
Kitłowski Władysław 84
Kitowski, nauczyciel 148
Klajsk Józef 138
Klamut, nauczyciel 248
Klaudel Zbigniew 265
Klebba Florian 83
Klein Jan 155
Klein Józef 155
Klekot Jan 99
Klembowski Franciszek 204
Klempek Adolf 133
Kleszczyński Wiktor 172
Klimaszewski Roman 251
Klimczakowie 96
Klimczewski Jan 180
Klimek Bernard 178
Klimek Jan 86
Klimek Konrad 133
Klimek Władysław 178, 258
Klimkiewicz Franciszek 233
Klimko Józef 269
Klinkosz Franciszek 86
Klińscy 40
Kluba Edward 98
Klucz Nikodem 107
Klunder Jan 172
Kluska Edward 98
Kluska Janina 98
Kluskowie 255
Kluz Augustyn 269
Kłodziński, młynarz 254
Kłosiak Władysław 214
Kłosowski Feliks, Kęsowo 171
Kłosowski Feliks, Nowe Huminy 171
Kłys Zygmunt 204
Kmieć Józef 204
Knap Stanisław 267
Knast Bolesław 149
Knast Zbigniew 149
Knitter Wincenty 85
Knopik Edmund 83

Knopik Leon 83
 Knosala Ryszard 138
 Kobylński Zygmunt 231
 Kobylecki Artur 231
 Koch Erich 10, 13, 17, 32, 33, 36, 44, 46,
 69, 76–78, 103, 121, 177, 221, 222, 225,
 229, 230, 234, 235
 Kocur Franciszek 142
 Kocur Wawrzyniec 133
 Kocur Wiktor 133
 Koczarski Lucjan 136
 Kokowski Bronisław 79
 Kolator Bronisław 228
 Kolka Paweł 87
 Kołaczyński Stefan 181
 Kołodziej Rudolf 133
 Kołodziejczyk Leon 135
 Kołodziejski Bonifacy 226, 231
 Kołodziejski Roman 213
 Komolka Józef 106
 Komorowski, ksiądz 87
 Koncewicz Maksymilian 211
 Koncza Jan 175
 Konnak Konrad 80
 Konopka Kazimierz 148
 Kopańscy 96
 Kopczyński Henryk 174
 Kopeć Józef 181
 Kopel Stanisław 132
 Kopel Teofil 141
 Köpenick Werner 163, 273, 274
 Koperski Zygmunt 205
 Kopicz Józef 151
 Kopka Karol 135
 Köpke Franz 146
 Koppe Tadeusz 200
 Koprowiak Władysław 86
 Kopyciński Walenty 231
 Korczakowie 255
 Kordylewska Janina 174
 Kordylewski Roman 174
 Korejwo Józef 235
 Kornacki Tadeusz 181
 Kornecy 254
 Korytowski Józef 196
 Korzeniewska Anna 172
 Koselscy 255
 Kosior Waclaw 248
 Kosko Stanisław 147
 Kosmalski Władysław 215
 Kosowie 254
 Kossakowski Antoni 174
 Kossakowski Henryk 148
 Kossowski Franciszek
 Kostanecki Jerzy 76
 Kostanecki Ludwik 213
 Kostrzewa Władysław 215
 Kostrzewski Leon 214
 Kostyra Karol 133
 Kostyra Maria (16 l.) 133
 Kostyra Maria (45 l.) 133
 Koszczyński Leon 208
 Kościan Halina 93
 Kościelski Władysław 193
 Kościński Kazimierz 231
 Kotecki Kazimierz 216
 Kotecki Stefan 91
 Kotlarski Bronisław 197
 Kowalczyk Stanisław 174, 249
 Kowalczyk Stefan 213
 Kowalczykowie 254
 Kowalikowie 253
 Kowalski Franciszek 149
 Kowalski Janusz 267
 Kowalski Józef 149
 Kowalski Leopold 170
 Kowalski Stanisław 269
 Kowalski Wawrzyniec 205
 Kozak Stanisław 247
 Kozal Michał 209
 Kozielo Antoni 200
 Koziński Zdzisław 180
 Kozioł Kazimierz 214
 Kozłowski Czesław 215
 Kożuch Edmund 249
 Kraiński Aleksander 85
 Kraiński Paweł 84
 Krak Jan 206
 Krakowiakowie 255
 Krasieński Edward 174
 Krasoń Teofil 133
 Krasucki Józef 262

Kraszewski Robert 77, 78
 Kraśkiewicz Aleksander 80
 Kraśnicki Juliusz 174
 Krause Franciszek 86
 Krause Hans 12, 227
 Krause Józef 80
 Krawczyk Bernard 138
 Krawczyk Jan 244
 Krawczyk Leonard 174
 Krążęła Juliusz 262
 Kreński Dominik 152
 Kret Henryk 132
 Krokowski Józef 206
 Kroning Władysław 162
 Król Eugeniusz C. 18
 Król Karol 174
 Królewski Arkadiusz 98
 Królikowski Antoni 170
 Królikowski Władysław 180
 Krüger Friedrich 259
 Krupa Piotr 181, 267
 Krupa Wiktor 267
 Krupowie 255
 Kruska Tadeusz 121
 Krynicki Bronisław 241
 Krynicki Stanisław 241
 Krysiak Andrzej 228
 Krysiński Tadeusz 251
 Krystosik Stanisław 226
 Kryształowicz Franciszek 262
 Krzeczkowski Grzegorz 263
 Krzemieniewski Józef 200
 Krzewiński Maksymilian 107
 Krzywiński Józef 174
 Krzywosiński Franciszek 181
 Krzyżanowski Antoni 248
 Krzyżanowski Włodzimierz 262
 Krzyżewska Maria 142
 Krzyżowski Ludwik 133
 Książek Stanisław 152
 Kubala Roman 205
 Kubalski Stanisław 244
 Kubalski Tadeusz 244
 Kubanek Piotr 132
 Kubankowa Elżbieta 132
 Kubek Jan 138
 Kubica Antoni 139
 Kubica Karol 132
 Kubicki Roman 206
 Kubicki Władysław 228
 Kubiczek Henryk 138
 Kubik Jan 99
 Kuc Waclaw 107
 Kucfirowie 255
 Kucharska Czesława 99
 Kucharski Józef 228, 231
 Kucharski Kazimierz 180
 Kucharski Stanisław 181
 Kucharski Włodzimierz 267
 Kuchenbecker Friedrich 10
 Kucowie 253
 Kuczera Emil 132
 Kudziński Józef 231
 Kuhn Franciszek 214
 Kuhsman Franciszek 216
 Kujalowicz Aleksandra 235
 Kujath Alojzy 194
 Kukułka Lucjan 159
 Kula Augustyn 133, 134
 Kula Jan 140
 Kula Piotr 133, 134
 Kulas Benedykt 79
 Kulas Jan 79
 Kulas Władysław 213
 Kulasiński Leon 230
 Kulczewska Ewa 174
 Kuliński Jerzy 251
 Kulisz Karol 139
 Kulpińscy 160
 Kułakowski Antoni 174
 Kuna Michał 215
 Kunert Cyprian 131
 Kuntz Franciszek 86
 Kupka Władysław 86
 Kurach Antoni 228
 Kurkowski Wojciech 86
 Kurowski Feliks 181
 Kurowski Jan 153
 Kurpaś Franciszek 134
 Kurzanowski Stanisław 265
 Kusek Wojciech 269
 Kusiak Stanisław 215

Kusociński Janusz 263
 Kuśmierczyk Antoni 233
 Kuśnierkiewicz Stanisław 195
 Kutermankiewicz Antoni 180
 Kutta Janusz 26
 Kuzaj Kazimierz 98
 Kuźniar Jan 251
 Kwasięborski Wojciech 263
 Kwaśniewski Czesław 231
 Kwaśniewski Stanisław 152
 Kwaśny Władysław 214
 Kwiatkowski Alfons 153
 Kwiatkowski Jan 85
 Kwiatkowski Stefan 262
 Kwiatkowski Waclaw 215, 232
 Kwiatkowski Władysław 174
 Kwiecień Eugeniusz 98
 Kwiecień Franciszek 98
 Kwiecień Maria 98
 Kwiecień Tadeusz 98
 Kwilecki Stanisław 211
 Kwilman Stanisław 231

 Labota Stanisław 200
 Labuda Gerard 19
 Labus Stanisław 258
 Laczkowski Franciszek 159
 Laksa Jan 131
 Lamanik Władysław 98
 Lamek Józef 154
 Lamek Michał 154
 Lamparski Bernard 170
 Lamparski Edmund 170
 Landmann Gerhard 91
 Lange Bogdan 85
 Lange Herbert 216
 Langiewicz Stanisław 85
 Langmann Adela 263
 Langner Paweł 136
 Langner Stanisława 267
 Lanżanka Halina 152
 Larysz Ernest 133
 Larysz Teofil 134
 Lasek August 136
 Lasek Augustyn 135
 Laska Marceli 85

 Laska Stanisław 180
 Laskoś, nauczyciel 248
 Laszkiewicz Jan 264
 Latarski Józef 228
 Laubner Wilhelm 10
 Laurentowski Roman 215
 Ledóchowski Stanisław 81
 Lehr Helena 28
 Lekaston Andrzej 135
 Lelek Halina 265
 Lelek Stefan 265
 Lenzion Antoni 87
 Lessnau Elżbieta 84
 Leszczyński Kazimierz 51, 242
 Leśniak Franciszek 198
 Leśniewicz Wiktor 162
 Leśniowski Edmund 213
 Leverkühn Paul 49
 Lew Wojciech 258
 Lewandowska Stanisława 225
 Lewandowski Franciszek 180
 Lewandowski Jan 110
 Lewandowski Józef 213
 Lewandowski Marian 110
 Lewandowski Sylwester 208
 Lewandowski Władysław 171
 Lewicki Józef 215
 Lewicki Stanisław 134
 Lewin Henryk 268
 Lewin Maksymilian 264
 Liczmański Alfons 87
 Ligeza Tadeusz 232
 Liganowski Józef (20 l.) 149
 Liganowski Józef (60 l.) 149
 Ligocki Andrzej 208
 Linder Romuald 245
 Linke Gerard 194
 Liphardt Fritz 54
 Lipina Wiktor 139
 Lipiński Tadeusz 267
 Lipka Alfons 149
 Lipka Antoni 149
 Lipko Leonard 232
 Lipkowski Tadeusz 263
 Lipok Antoni 142
 Lipski Edward 248

- Lipski Jakub 153
 Lipski Józef 153
 Lis Augustyn 86
 Lisewicz Jan 108
 Lisicki Waclaw 204
 Lisiewicz Wojciech 173
 Lisiewiczowie 108
 Lison Czesław 162
 Lisowscy 254
 Lisowski Stanisław 269
 Listkiewicz Franciszek 162
 Listkowski Wiktor 94
 Liszka Józef 134
 Litwin Leon 107
 Lizniej Jadwiga 98
 Lizniej Maria 98
 Löbsack Wilhelm 104
 Lokajczyk Oswald 130
 Lölgen J. 48
 Lölgen Jacob 10, 48
 Longwitz, siodlarz 46
 Lorek Szczepan 204
 Ludwicki Stanisław 264
 Ludwikowski Czesław 213
- Łabędzki Henryk 232
 Łabędzki Wiktor 263
 Łakomy Edward 108
 Łangowski Franciszek 79
 Łangowski Marian 79
 Łapicki Tadeusz 263
 Łapkiewicz Teodozja 173
 Łączewny Tomasz 148
 Łebkowski Wiktor 232
 Łęgowik Antoni 99
 Łęgowik Helena 99
 Łękawscy 255
 Łodziewski Roman 215
 Łopatka Stanisław 159
 Łopuszańska Halina 262
 Łoziński Bernard 107
 Łubocka Apolonia 150
 Łubocki Franciszek 150
 Łuczak Czesław 9, 64, 74, 191–193, 200,
 216
 Łuczak Roman 204
- Łuczyński Wojciech 204
 Łuka Bronisław 80
 Łukowski Alojzy 84
 Łukowski Józef 196
 Łysarczyk Brunon 85
 Łyżwa Józef 251
- Mach Augustyn 85
 Machnik Ryszard 277
 Machnikowski Sylwester 190
 Machola Leon 107
 Macholl Waldemar 229, 230, 234, 235
 Maciejewscy 163
 Maciejewski Antoni 85
 Maciński Marian 263
 Mackiewicz Stanisław 174
 Macura Franciszek 138
 Macura Józef 138
 Macziulaitis Vilis
 Maćkowiak Kazimiera 162
 Madajczyk Czesław 9, 136, 247, 256
 Madecki Ferdynand 141
 Madej Czesław 204
 Magiera Bogusław 181
 Magnuszewski Marian 190
 Magott Feliks 140
 Magulski Franciszek 86
 Majerowicz Tadeusz 159
 Majewicz Stanisław 106
 Majewski Bernard 86
 Majewski Jan 107
 Majka Zbigniew 269
 Malanowski Waclaw 173
 Malczykowa Helena 174
 Malecki Franciszek 269
 Maleszkowie 254
 Malewski Julian 44, 76
 Malicki Klemens 180
 Malinowski Edward 180
 Malinowski Henryk 176
 Malinowski Mieczysław 174
 Malinowski Stanisław 228
 Małachowski Franciszek 155
 Małachowski Stanisław 155
 Małek Robert 228
 Małkiewicz Julian 232

Małysz Rudolf 132, 133
 Mamoka Alojzy 134
 Mankowski Józef 152
 Manowski Jan 132
 Mańkowski Zygmunt 261
 Marchlewski Paweł 152
 Marciniak Piotr 206
 Marczewski Jerzy 28
 Marczewski Wiktor 215
 Marek Aleksander 247
 Marek Jan 247
 Marek Józef 247
 Maresz Aleksander 181
 Markiewiczowie 234
 Markowski Mieczysław 263
 Marosz Jan 140
 Marosz Józef 140
 Marosz Karol 140, 141
 Marszałek Konrad 134
 Marszałek Maria 134
 Martewicz Feliks 180
 Martyna Florian 80
 Martyna Ignacy 80
 Martyniak Czesław 248
 Maryniak Jan 215
 Marzec Bogumił 245
 Mastaj Jan 139
 Mastalerz Kazimierz 204
 Masztak Teofil 180
 Matelski Dariusz 21, 23
 Materna Antoni 172
 Matłaszek Kazimierz 231
 Matysik Stanisław 152
 Maza Jan 76, 78
 Mazur Jan 134, 258
 Mazur Paweł 140
 Mazurkiewicz, wójt 248
 Mazurowski Franciszek 154
 Mądry Jan 214
 Mąkowski Ignacy 207
 Meger Bolesław 171
 Meisinger Josef 54
 Melka Paulina 85
 Meloch Jan 108
 Mencil Jan 163
 Mendyk, inspektor celny 83
 Mennzer Tomasz 134
 Menszik Ferdynand 138
 Męczykowski Medard 159
 Mędrak Jan 247
 Mężyński Stanisław 91
 Mężyński Walerian 91
 Miaskowski Augustyn 85
 Michalak Franciszek 198
 Michalak Józef 233
 Michalak, celnik 84
 Michalczak Tomasz 90
 Michałkiewicz Marian 216
 Michałowicz Czesław 191
 Michałowski Jan 176, 181
 Michoń Jan 87
 Micznik Jan 131
 Midor Karol 141
 Mieczkowski Czesław 96
 Mieczkowski Hipolit 96
 Mieczkowski Ludwik 96
 Miedza Józef 132
 Miedzińscy 255
 Mielczarek Józef 269
 Mielczarek Wincenty 85
 Mielewczyk Wiktor 107
 Mieloch Stanisław 83
 Mierosławscy 254
 Mierzyński Jan 206
 Mieszkowski Stefan 174
 Mikołajczyk Czesław 80
 Mikołajczyk Stefan 132
 Mikulski Antoni 204
 Milerski Jan 141
 Milewski Alojzy 226
 Milewski Józef 205
 Miller Paweł 150
 Mionskowski Franciszek 86
 Miotka Klemens 181
 Miotkowski Stanisław 254
 Mirau Stefan 87
 Mirosław Jan 247
 Mirosławski Tadeusz 174
 Miszczak Tadeusz 106
 Miszewski Alojzy 79
 Miśkowsy 255
 Miziołkowie 255

Młodawscy 254
 Mocek Heinrich
 Mock Heinrich 11, 169
 Moderow, urzędnik 83
 Modrzejewski Franciszek 213
 Modzelewski Adolf 233
 Mogocki Marek 147
 Moniewski Tadeusz 248
 Monowid Ludwik 159
 Morawski Michał 209
 Mordowski Bernard 159
 Moresz Aleksander 148
 Morkiewka Paweł 131
 Moron Antoni 133
 Moroń Ryszard 132
 Moroń Wilhelm 132
 Mosiński Józef 156
 Mostkowscy 96
 Mostkowska Julia 96
 Mostkowski Stanisław 96
 Mostkowski Tadeusz 96
 Moszyński Remigiusz 247, 248
 Mościńska Genowefa 98
 Motyka Tadeusz 269
 Motylewski Franciszek 107
 Motz Antoni 263
 Mój Marian 135
 Mroczek Waclaw 235
 Mroczek Zdzisław 235
 Mrowiec Augustyn 131
 Mrowiec Lucja 133
 Mrozek Augustyn 142
 Mrozowiecki Józef 263
 Mszanek Stanisław 138
 Mucha Zygmunt 265
 Müller Paul 10
 Murach Bonifacy 80
 Muras Stefan 132
 Murawski Bronisław 162, 172
 Murawski Jan 215
 Murawski Władysław 85
 Murłowski Leon 131
 Musielak Stanisław 206
 Muszyński Marian 267
 Muszyński Stanisław 267
 Muzalewski, ksiądz 87
 Mysior Maria 134
 Myszczyński Bolesław 262
 Myszker Alfons 108
 Myśliwcowie 241
 Myśliwski Bolesław 253
 Myśliwski Piotr 253
 Mzyk Jan 132
 Mzyk Karol 134
 Najserk Wojciech 85
 Nałęcz Olana 148
 Nałkowski Witold 85
 Napierała Stanisław 142
 Napierski Stefan 245
 Napiórkowski Henryk 174
 Natoński Włodzimierz 269
 Naumann Erich 60
 Nawrocki Norbert 195
 Nawrocki Stanisław 8, 189
 Nawrot Piotr 136
 Nawrot Wilhelm 132
 Nazarowscy 235
 Neubauer Franciszek 180
 Nicpoń Janina 98
 Nicpoń Maria 98
 Nicpoń Stefan 98
 Niechaj Michał 248
 Niedbała Stanisław 136
 Niedworek Franciszek 135
 Niedziałkowski Mieczysław 263
 Niedźwiedzki Ryszard 267
 Niemiec Jerzy 139, 147
 Nierostek Józef 139
 Niestrawski Hipolit 196
 Niewęgłowska Irena 266
 Niewitecka Apolonia 159
 Niezgoda Zygmunt 204
 Niklas Waclaw 149
 Niklas Wanda 149
 Nisiak Eugeniusz 131
 Nita Bernard 134
 Nittek Edward 85
 Nizołkiewicz Zenon 92
 Niżałowski Jerzy 262
 Nocel Paweł 107
 Nogalski Franciszek 170

Nogalski Stefan 106
Nowacki Oktawian 215
Nowacki Tadeusz 215
Nowaczyk Leon 85
Nowak Jan 86
Nowak Karol 84
Nowak Stanisław 148
Nowak Stanisław, Małachów 194
Nowak Władysław 194
Nowakowski Kazimierz 149
Nowakowski Marcei 244
Nowakowski Marian 232
Nowakowski Paweł 149
Nowakowski Stefan 86, 226
Nowakowski, profesor 47
Nowicki Edmund 190
Nowicki Maksymilian 206
Nowicki Władysław 92
Nowostawski Sylwester 206
Nowotarski Jan 194
Nowowiejski Julian 232, 233
Nurowski Franciszek 76, 78

Obara Franciszek 193
Obrowski Wiktor 181
Offenberg Bohdan 245
Ogińska Helena 174
Ogrodowski Franciszek 214
Ogrzewalski Leonard 171
Okrey Artur 84
Olczykowie, Skłoby 255
Olczykowie, Stefanków 253
Olejniczak Michał 130
Olejniczak Stanisław 138
Olejniczak Wawrzyniec 106
Olejnik Antoni 159
Olewski Jan 79
Olkiewicz Brunon 156
Olszak Henryk 139
Olszewska Maria 142
Olszewski Antoni 87
Olszewski Józef 172
Olszewski Marian 190, 248
Olszewski Mieczysław 84
Olszewski Stanisław
Olszyczka Andrzej 132

Opalowie 254
Oparty Mieczysław 197
Opielka Otton 131
Oraas Franciszek 148
Orłowscy 108, 149
Orłowscy, Janowo koło Gniewu
Orłowscy, Szprudowo 150
Orłowska, panna 120
Orłowski Stefan 232
Orszulik Alojzy 106
Orzechowski Kazimierz 86
Osiński Maksymilian 263
Osiński Waclaw 76
Osiński Władysław 223
Osiński, proboszcz 44
Osmańczyk Edmund 24
Ossowski Józef 85, 170
Ossowski Józef, Tuchola
Ostrowski Kazimierz 85, 180
Ostrowski Stanisław 215
Ostrowski Stefan 85
Otrząsek Alojzy 131
Otrząsek Józef 131
Owczarek Władysław 215
Owczarzy Leon 140
Owsianowski Witold 162
Owsiany Wiktor 269
Ozarzewski Stanisław 232
Ozdoba Władysław 208
Ozdowski Józef 210, 226
Ozimek Antoni 267

Pabiszczak Stanisław 193
Packowie 254
Paczkowski Romuald 191
Padlewski, profesor 47
Pająk Augustyn 142
Pająk Józef 133
Pająk Paweł 133
Pająk Teodor 133
Pajor Bogusław 262
Pajzderski Nikodem 191
Pala Franciszek 130
Palenica Wanda 162
Paluch Stanisław 141
Pałkowski Bronisław 108

Panek Tadeusz 263
 Papierz Alojzy 135
 Papierzyński Zygmunt 232
 Paradowski Jan 266
 Parkieł Konrad 135
 Pastwa Antoni 172
 Patalong Teofil 130
 Paterek Irena 164
 Paterek Łucja 164
 Paterek Tadeusz 164
 Paterowie 164
 Paterski Tadeusz 214
 Patynowski Stefan 267
 Pawelec Franciszek 155
 Pawelec Ignacy 155
 Pawlas Władysław 141
 Pawlicki Antoni 200
 Pawlik Franciszek 204
 Pawlikowski Marian 215
 Pawłowscy 255
 Pawłowski Jan 81
 Pawłowski Lucjan 180
 Pawłowski Stanisław 191
 Paździora Antoni 138
 Paździora Augustyn 139
 Pączek Agnieszka 149
 Pączek Józef 149
 Pączek Władysław 149
 Pąkcińska Aurelia 267, 268
 Pąkcińska Janina 267
 Pecyna Władysław 98
 Peisert Kazimierz 196
 Pełczyński Stanisław 215
 Pelychowski Bolesław 216
 Pencherz Robert 136
 Penkala Antoni 132
 Perszka Stanisław 152
 Perzyński Nicefor 214
 Pęcherski Józef 211
 Pęcherz A. 174
 Pędzioch Bolesław 174
 Piasecka Jadwiga 148
 Piaskowski Franciszek 269
 Piastowski Antoni 85
 Piątek Florian 194
 Piątek Stefan 98
 Piątkowie 254
 Piątkowski Karol 106
 Piątkowski Konrad 170
 Piątkowski Stanisław 234
 Pichowiak Wincenty 215
 Piech Bronisław 267
 Piechocki Bronisław 213
 Piechota Alfred 138
 Piechota Andrzej 215
 Piechota Franciszek 204
 Piechota Zbigniew 8, 204, 205
 Piecowie 255
 Piekarz Józef 130
 Pielas Łukasz 267
 Pielowski Brunon 86
 Pieniak Franciszek 262
 Pieniężna 77
 Pieniężny Seweryn 44, 77, 78
 Pieprzyca Ignacy 138
 Pierwocha Bolesław 251
 Pietras Jan 247
 Pietras Mieczysław 269
 Pietrasowie 255
 Pietruszyński Kazimierz 141
 Pietrzycki Jan 256
 Pięta Henryk 135
 Pilorz Alojzy 133
 Piła Wiktor 81
 Piłat Jan 149
 Piłat Marta 149
 Pindowie, Skłoby 255
 Pindowie, Stefanków 253
 Piniarski Stefan 201
 Piniński Tadeusz 180
 Pioch Władysław 198
 Piojda Łucja 164
 Pioterek Edmund 164
 Pioterek Jan 164
 Piotrowicz Franciszek 207
 Piotrowicz, młynarz 254
 Piotrowski Józef 204
 Pipke Józef 85
 Piprek Emanuel 141
 Piróg Roman 267
 Pisarzowski Ryszard 133
 Piskorski Jerzy 159

Pistelak Paweł 131
 Pisula Wojciech 269
 Pisula Zofia 269
 Piszczek Czesław 213
 Plath Paweł 85
 Płaskowie 255
 Plichta Jan 132
 Pliszka Jan 133
 Pluta Józef 253
 Pluta Stanisław 253
 Pławecki Stanisław 132
 Płoski Stanisław 260
 Płoszyński Sylwester 86
 Pniewski, nauczyciel 87
 Poćwiartowski Franciszek 147
 Podbielski Mieczysław 96
 Podbielski Piotr 96
 Podgóreczny Marian 87
 Podgórski Wincenty 159
 Podrygalski Bronisław 205
 Podwojski Franciszek 163
 Podwojski Jan 163
 Podzimski Franciszek 139
 Pohoski Jan 244, 262
 Pojda Jan 134
 Pojda Paweł 132
 Polak Antoni 254
 Polak Bogusław 25, 45, 90, 91
 Polak Jan 258
 Polak Marian 269
 Polak Rudolf 131
 Polak Walenty 254
 Polakowscy 255
 Policha Leopold 247, 248
 Poliwna Stanisław 258
 Poloczek Wiktor 138
 Poławich Eugeniusz 231
 Połom Ignacy 86
 Pomierny Tadeusz 232
 Pomirski Stanisław 176
 Pomykałowie 253
 Popena Jan 136
 Popiel Julian 106
 Popiela Szczepan 199
 Porada Tadeusz 215
 Porożyński Jan 180
 Porzyński Bolesław 159
 Pospieszalski Karol Marian 24, 26
 Poszowski Władysław 232
 Pośpieszalski Jan 251
 Potocki Karol 265
 Potworowski Edward 196
 Potysz Franciszek 142
 Póchlópek Jeremiasz 141
 Prasot Alojzy 132
 Praus Wilhelm 130
 Prauziński Leon 191
 Pres Adolf 208
 Primke Wiktor 215
 Prosinowski Mikołaj 215
 Prożyński Jan
 Pruchniak Józef 247
 Prusowie 255
 Prymark Jan 136
 Prymus Józef 141
 Prystor Aleksander 245
 Prytek Józef 277
 Przemieniecki Jan 181
 Przemieniecki Kazimierz 176
 Przemsza-Zieliński J. 128
 Przetakiewicz Zygmunt 174
 Przewrocki, nauczyciel 153
 Przybyła Hubert 171
 Przybyła Józef 140
 Przybysz Roman 198
 Przychodzień Piotr 106
 Przysłup Jan 232
 Przytułowie 255
 Przywara Jerzy 132
 Pszczyński Edmund 159
 Pucek Józef 266
 Pupel Jan 178
 Puszkarewicz Marian 269
 Pyka Stefan 132
 Pytko Tomasz 269
 Raband Alojzy 135
 Raband Antoni 135
 Rąbca Franciszek 86
 Rabin Jerzy 141
 Rac Hans 107
 Rac Hecht 107

Racki Aleksander 86
 Racki Czesław 156
 Radbalski Jan 112
 Radek Piotr 135
 Radwański Jan 250
 Radziwończyk Kazimierz 9, 249, 259
 Rajscy 255
 Rak Janina 99
 Rasch Otto 12, 13, 59, 121, 225, 227, 231, 235
 Raszczyk Zenon 98
 Raszeja Maksymilian 155
 Raszkowski Józef 106
 Rataj Maciej 244, 262
 Ratka Rufin 132
 Ratka Wiktor 132
 Ratka Wojciech 132
 Ratz Michał 148
 Rau Eugeniusz 262
 Rauchurt Antoni 106
 Reczek Rudolf 138
 Redliński Brunon 266
 Regel Józef 181
 Rehan Stanisław 262
 Rejman Alojzy 178
 Rela Teodor 131
 Reński Stanisław 174
 Rewesiak Janina 244
 Rezler Irena 267
 Reźniczek Stanisław 266
 Richardt Heinrich 11
 Richardt Wilhelm 169
 Riess Stanisław 180
 Röder Franz 60, 71, 100, 122, 144, 160, 178, 278
 Rogaczewski Franciszek 85, 155
 Rogaczewski Kazimierz 86
 Rogaczewski Władysław 155
 Rogalski Jan 172
 Rogoś Wojciech 148
 Rogowski Jan 85
 Rogulska Wanda 249
 Rogulski Józef 249
 Rój Henryk 277
 Rolnik Maksymilian 135
 Rólski Michał 92
 Romanowski Józef 174
 Romanowski Witold 263
 Rościszewski Józef 233
 Rosiak Ludwik 107
 Rosina R. 98
 Rosochowicz, inżynier 87
 Rózek Antoni 170
 Rózkiewicz Wilhelm 258
 Rozwadowski Zygmunt 175
 Różycki Jan 175
 Różycki Stefan 76
 Ruchalski Jan 85
 Rudowski Henryk 263
 Rudziński Jan 135
 Rudziński Janusz 267
 Rudziński Otton 210
 Rumianek Bolesław 174
 Rumianowski Jan 174
 Rundstedt Gerd von 56
 Runowski Alfons 84
 Rutkiewicz Franciszek 40
 Rutkowiak Wojciech 148
 Rutkowski Waclaw 232
 Rutkowski Władysław 248
 Rutz Cyryl 79
 Rybak Józef 204
 Rybarczyk Stanisław 200
 Ryczek Józef 79
 Ryczek Ludwik 79
 Ryszka Jan, Tarnowskie Góry 135
 Ryszka Jan, Tychy 133
 Rządki Antoni 194
 Rzepka Franciszek 134
 Rzepka Józef 86
 Rzepka Paweł 132
 Rzepliński Józef 106
 Rzeszółko Aleksander 130
 Rzyman Józef 141
 Sadkowski Czesław 264
 Sadowscy 255
 Sadowski Franciszek 135
 Sagan Franciszek 131
 Saganowski Stanisław 170
 Sajna Zygmunt 263
 Sakowski Józef 228

Saksa Piotr 131
Salinger Zygmunt 262
Salonek Władysław 172
Sałata Teodozja 249
Sałędowski Władysław 96
Samborski Józef 181
Samolewski Stefan 196, 197
Samoń Wincenty 265
Samoszuk Piotr 108
Samp Mikołaj 178
Sandmanowie 107
Sarski Jan 134
Schäfer Emanuel 127
Schlegel Horst 13
Schmelzer Kazimierz 190
Schmidt, członek PZZ 107
Schodni Piotr 250
Schoen Stanisław 216
Schreiber Leon 86
Schubert Günther 26
Schubert Otto 107
Schulz Harry
Schutt Jakub 85
Sekula Konstanty 130
Sekutowicz Bolesław 248
Semszerowa Helena 174
Seniuk Jan 214
Serafin Stanisław 256
Serwański Edward 8, 26, 121, 192, 199
Siarkiewicz Jan 206
Siarkowski Stanisław 269
Sidor Karol 258
Sieczko Stanisław 215
Sieg Michał 80
Siekarzanka Helena 175
Siemiątkowski Leon 232
Siemion Leszek 248
Sienkiewicz Wacław 106
Sienkiewiczowie 96
Sieradzki Jan 253
Sieradzki Michał 200, 253
Sierakowski Kazimierz 265
Sierakowski Maksymilian 115
Sierant Władysław 152
Siewiński Ludwik 232
Sikora Jan 132, 140
Sikora Teodor 232
Sikorowie 255
Sikorski Ignacy 86
Simon Kazimierz 148
Sitko Alojzy 132
Skarżyński Wacław 263
Skąpski Antoni 214
Skibiński Jan 208
Skoczykłoda Józef 132
Skorupa Filip 253
Skorupa Grzegorz 253
Skorupa Jan 253
Skowrońska Stanisława 93
Skórewicz Ludomir 262
Skórzyński Józef 44, 73
Skrety Tomasz 200
Skrzypek Stefan 232
Skupeczyk Stanisław 134
Śladek Stanisław 131
Ślomiak Jan 136
Ślodka Henryk 135
Śloniowie 253
Śloniowski Modest 205
Śłowiński Józef 267
Smągłowa Helena 208
Smoczyński Edmund 81
Smolak, student 248
Smolarek Maria 235
Smorowski Eryk 198
Smreczyńska Monika 150
Smul Jan 208
Snopkiewiczowie 255
Sobczak Jan 155
Sobczak Stanisław 155
Sobczak Stefan 180
Sobczakowie 255
Sobecki Czesław 162
Sobecki Marian 148
Sobiecha Władysław 207
Sobierajczyk Alfons 80
Sobieszczyk Stefan 215
Sobisz Antoni 172
Sobkowiak Stefan 201
Sobolewski Stanisław 263
Sochaccy 253
Sodkiewicz Józef 138

Sodkowa Stefania 164
 Soja Piotr 135
 Sojecki Konrad 85
 Sokółowscy 253
 Soliński Mieczysław 159
 Solnica Roman 98
 Sołhaj Marian 207
 Sołtysik Kazimierz 87
 Sołtysik Wilhelm 134
 Sommer Wilhelm 10
 Sorgatz Werner 11, 168, 169
 Sosiński Leon 108
 Sosnowscy 254
 Sowa Jan 130
 Sowiński Edmund 198
 Splettesen Jan 171
 Sporny Franciszek 213
 Spotowski Edward 138
 Sprus Edward 131
 Sprus Wojciech 131
 Sroczyńska Zofia 174
 Sroczyński Jan 198
 Stachowiak Maksymilian 198
 Stachórski Leon 263
 Stachurówie 254
 Stalmach Stanisław 215
 Stamm Roman 152
 Staniczek Józef 133
 Staniczek Leopold 141
 Staniewicz R.W. 26
 Staniewski Witold 194
 Stanisławski Stefan 204
 Staniszewski Telesfor 213
 Stankiewicz Kazimierz 210
 Stankiewicz Tomasz 263
 Stankowiak Walenty 135
 Staruszkiewicz Mieczysław 139
 Starzyński Stefan 245–247, 262
 Staszewski Alfons 132
 Stawowy Andrzej 206
 Stawowy Ludwik 133
 Stążewski Józef 262
 Stecki Tadeusz 231
 Steczko Andrzej 172
 Stelmach Stanisław 232
 Stempor Jan 134
 Stępień Tadeusz 250, 268
 Stobnicki Seweryn 210, 226
 Stoja Józef 133
 Stokosa Józef 136
 Stoltmann Alojzy 152
 Stopikowski Jan 87
 Stotko Józef 196
 Strasny Bronisław 141
 Streckenbach Bruno 53, 56, 127, 259, 260
 Strok Artur 130
 Struchlik Edmund 135
 Strynkiewicz Bronisław 231
 Strzałkowski Bolesław 231
 Strzecha Stanisław 252
 Strzelecki Jan 134
 Strzelecki Józef 86
 Strzempkowski Aureli 84
 Strzoda Franciszek 132
 Strzyżycy Stefan 207
 Studziński Jan 131, 132
 Sturny Antoni 188
 Stypa Jan 80
 Stypa Teodor 80
 Styp-Rekowski Alfons 79
 Styp-Rekowski Edmund 79
 Styp-Rekowski Jan 76, 78
 Sucharczuk Arnold 262
 Suchecki Brunon 81
 Suchoń Paweł 132
 Sukiennik Józef, ojciec 178
 Sukiennik Józef, syn 178
 Sukiennik Szczepan 178
 Sulmiński 40
 Sumiński Mariusz 196
 Swadźba Jan 133, 134
 Swadźba Oswald 133
 Swędowi 255
 Swinarski Józef 228
 Swoszowski Franciszek 211
 Sykułowice 255
 Symoni Wiktor 174
 Szala Stanisław 197
 Szansa Jan 108
 Szarak Stanisław 84
 Szarkowski Sylwester 171
 Szatkowski Kuba 267

Szczecińska Helena 84
 Szczeciński Paweł 84
 Szczepanek Paweł 133
 Szczepaniec Paweł 132
 Szczepanowski, rybak 250
 Szczepańczyk Józef 253
 Szczepańczyk Walenty 253
 Szczepańska Genowefa 251
 Szczepański Ignacy 148
 Szczeponic Paweł 131
 Szczerkowski Józef 205
 Szcześniak Aniela 174
 Szcześniakowie 254
 Szczupak Ryszard 258
 Szczurek Jerzy 140
 Szczypiński Jan 172
 Szefer Andrzej 21, 127, 128
 Szeja Jerzy 138
 Szemszerowa Helena
 Szencel Ryszard 133
 Szerzyso Paweł 130
 Szewczyk Jan 267
 Szewczyk Teodor 135
 Szewczykiewicz Jan 232
 Szewczykiewicz Walenty 232
 Szindler Józef 132
 Szklorz, ojciec i syn 136
 Szkodziński Aleksander 87
 Szlagowski Stanisław 206
 Szlufikowie 255
 Szmelter Franciszek 87
 Szmigielski Ignacy 135
 Szmurawski Edmund 110
 Sznapek Alojzy 138
 Sznaś Jan 108
 Szotkowski, urzędnik 248
 Szpilczyński Wacław 83, 84
 Sztwiertnia Jan 140
 Szuba Jan 140
 Szukalski, ksiądz 180
 Szulc Feliks 149
 Szulc Genowefa 149
 Szulc Jan 108
 Szulc Joachim 136
 Szulc Józef 85
 Szulc Ludwik 214
 Szulc Łukasz 152
 Szultka Zygmunt 79
 Szumiec Marian 249
 Szumocki Bernard 81
 Szuścik Jan 140
 Szutta Bernard 107
 Szwaracki Leon 171
 Szweda Bolesław 106
 Szweda Rufin 141
 Szwejkowski Wacław 228
 Szwerin Alfred 245
 Szwojdziński Roman 189
 Szychowska Zofia 172
 Szydłowski Jan 233
 Szyjkowski Józef 181
 Szykała Józef 131
 Szyłkiewicz Wiktor 159
 Szymanowski Stanisław 269
 Szymańska Anna 94
 Szymańska Janina 94
 Szymańska Regina 94
 Szymański Antoni 180
 Szymański Brunon 180
 Szymański Maksymilian 175
 Szymański Stanisław 171
 Szymon Tomasz 133
 Szymura Franciszek 131
 Szymura Hubert 277
 Szymura Jan 84
 Szynglewski Józef 193
 Szyszka Teodor 130
 Ścibiszowie 254
 Ściegienni 254
 Śledziński, ksiądz 234
 Ślędak Karol 241
 Ślędak Marian 241
 Ślędak Władysław 241
 Śliwiński Jan 265
 Śliwiński Juliusz 181
 Śliwiński Sylwester 91
 Ślosorz Maria 134
 Śmiechowski Walenty 232
 Świąteczak Wiktor 215
 Świdorski Tadeusz 232
 Świech Antoni 256

Świech Karol 256
 Świerczewski Mieczysław 267
 Świerczowie 255
 Świerczyński Jan 266
 Świerczyński Wincenty, Piekary Śląskie 136
 Świerczyński Wincenty, Strzybnica 136
 Świerkot Alojzy 134
 Świerzy Ludwik 134
 Święccy 255
 Święcicki Mieczysław 210
 Świtalski Marceli 174
 Światała Róża 142
 Świtkiewicz Leon 181

Tabaczkiewicz Wacław 231
 Taczała Andrzej 213
 Tadzik Jan 208
 Talaśka Maksymilian 161
 Tański Aleksander 96
 Taraszkiewicz Witold 106
 Tebinka Adolf 208
 Teichert Brunon 269
 Tena Jan 155
 Tena Józef 155
 Teshmer Piotr 86
 Tetzlaff Bernard 85
 Tezała, nauczyciel 76
 Thomas Henryk 85
 Thomas Józef 80
 Thomas Paweł 80
 Tkaczowie, dzieci 99
 Tkaczyk Czesław 99
 Tkaczyk Krystyna 99
 Tkocz Jan 132
 Tłok Piotr 195
 Tłuchowski Stanisław 232
 Tocha Józef 152
 Tomalowie 254
 Tomanek Rudolf 139
 Tomaszewski Edward 265
 Tomaszewski Józef 198, 216
 Tomaszewski Tadeusz 208
 Tomczak Alojzy 134
 Tomczak Józef 214
 Tramecourt Jerzy de 247
 Triba Alfons 85

Tröger Rudolf 60
 Trojanowski Ludwik 231
 Trybała Stanisław 269
 Trzaskoma, ksiądz 48
 Trzebiatowski Leon 85
 Tudziarz Paweł 133
 Turek Józef 215
 Turlak Anastazy 156
 Turzyński Franciszek 154
 Turzyński Wiktor 154
 Tutaj Roman 132
 Tutaj Zygmunt 131
 Twardanic Augustyn 135
 Tyblewski Romuald 213
 Tykarski Jan 174
 Tymieniecki Janusz 176
 Tymieniecki Wojciech 176
 Tyrańczyk Marian 268
 Tyrchowski Wacław 262
 Tysarczyk Bruno 84
 Tyszkowie 96

Uck Józef 132
 Ufnol Bolesław 231
 Uniszewski Marek 267
 Uniszewski Władysław 267
 Urban Bronisław 110
 Urban Tadeusz 269
 Urbańczyk Stanisław 214
 Urbański Józef 268
 Urbański Witold 268
 Urlanowski Edward 228
 Urzyński Zdzisław 269

Vogel Thomas 67
 Volland-Bockelberg Alfred von 60

Wachowski Józef 180
 Wachowski Tomasz 196, 197
 Wacowski Wojciech 180
 Wagner Karol 213
 Wagner Leon 152
 Waiseler Wojciech 132
 Wajzer Jan 262
 Walaszczyk Stanisław 99
 Walczak Edward 159

Walczak Gertruda 159
 Walczak Marian 47, 139, 159, 177, 181,
 189, 216, 232
 Walewski Walenty 199
 Walicki Jan 204
 Walicki Kazimierz 232
 Waluch Teodor 135
 Waluda Teodor 136
 Waluga Wilhelm 130
 Wanczur Augustyn 135
 Wandtke Teodor 152
 Wańkowicz Melchior 18
 Wańkowski Leon 152
 Wardzyńska Maria 227, 246
 Wardzyński Józef 174
 Warzywodowie 96
 Wasilewski Tomasz 204
 Wasowicz Otylia 135
 Wasowicz Władysław 135
 Wasylewski Stanisław 18
 Wąterbski Władysław 155
 Wątpa Janina 251
 Wątpa Kazimiera 251
 Wątpa Maria 251
 Wątpa Zofia 251
 Wątpy Jerzy 251
 Wątpy Władysław 251
 Wawszczak Franciszek 196
 Węcki Franciszek 214
 Wede Józef 76
 Węgrzynowscy 255
 Weiss Roman 196
 Weissbrod Andrzej 262
 Wende Józef 180
 Weński Jan 208
 Wenski Ludwik 193
 Werner Jan 262
 Wesołowski Romuald 213
 Wesołowski, student 248
 Wetmański Leon 232, 233
 Weyhan Marian 200
 Wichliński Kazimierz 232
 Wiciński Tadeusz 258
 Widak Franciszek 133
 Wideliński Tadeusz 194
 Widziński Jan 231
 Więcek Władysław 136
 Więcki Emil 155
 Więckowie 162
 Więckowski Antoni 228
 Więckowski Stanisław 175
 Więckowski Tadeusz 195
 Wieczniak Bronisław 98
 Wieczorek Jakub 253
 Wieczorek Jan 181, 253
 Wieczorek Ryszard 133
 Wieczorkiewicz Hieronim 269
 Wielgusowie 254
 Wieloch Medard 82, 83
 Wienke Alfons 200
 Wiera Franciszek 134
 Wiera Wilhelm 134
 Wierachowski Kazimierz 196
 Wierzawski Józef 96
 Wierzbiński Władysław 204
 Wierzbowie 40
 Wikarek Bernard 132
 Wiland Tadeusz 135
 Wilczyński Cyryl 204
 Wilgodzki Józef 171
 Wilgórski Gerard 84
 Wilk Józef 106
 Wilkoński Leon 233
 Winiarscy Skłoby 255
 Winiarscy, Mechlin
 Winiarski, attaché 77
 Winkler Szczepan 277
 Winnicki Wincenty 176, 180
 Wippenbeck T. 260
 Wirkus Józef 81
 Wiśniewscy 253, 255
 Wiśniewski Bronisław 210, 226
 Wiśniewski Franciszek 108
 Wiśniewski Jan 162
 Wiśniewski Józef 107
 Wiśniewski Leonard 86
 Wiśniewski Maksymilian 108
 Witkowska Maria 262
 Witkowski Antoni 214
 Witkowski Józef 154
 Witkowski Szymon 85
 Witos Wincenty 257

Właźliński Kazimierz 195
 Wlekliński Kazimierz 208
 Włoch Alojzy 85
 Włóczka Franciszek 131
 Włodarczyk Leon 44, 77, 78
 Włodarz Eugenia 241
 Wnuk Bolesław 265
 Wojak Adam 149
 Wojanowski, nauczyciel 87
 Wojciechowicz Borys 106
 Wojciechowska Eugenia 174
 Wojciechowski Edmund 215
 Wojciechowski Jan 208
 Wojciechowski Józef 198
 Wojciechowski Józef, Ostrów Wielkopolski 206
 Wojciechowski Marian 26
 Wojciechowski Tadeusz 215
 Wojcieszowie 255
 Wojciszewski Tadeusz 216
 Wojczyński Władysław 148
 Wojdanowiczowie 255
 Wojewódzki Waclaw 205
 Wojnar Erwin 140
 Wojnar Franciszek 139
 Wojnar Wilhelm 138
 Wojnowska Władysława 174
 Wojtalewicz Leon 106
 Wojtaszewski Edmund 131
 Wojtaszewski, nauczyciel 87
 Wojtczak Ignacy 215
 Wojtyka Jan 133
 Wójtyśiak Władysław 216
 Wolak Antoni 215
 Wolek Bernard 201
 Wolf Józef 159
 Woliński Piotr 232
 Wollenberg Kurt 11, 169
 Wolniewicz Teofil 194
 Wolny Franciszek 196
 Wolny Paweł 130
 Wołowicz, urzędnik 83
 Wołoszczuk Feliks 204
 Woluk Antoni
 Woyrsch Udo von 59, 127
 Woźniak Bolesław 181
 Woźniak Stefan 181
 Woźniczka Stanisław 135
 Woźny Aleksander 25
 Wójcik Janusz 263
 Wójcik Władysław 141
 Wójkiewicz Stanisław 181
 Wójkiewicze 253
 Wójtowicz Sebastian 85
 Wróbel Maria 134
 Wróbel Marta 134
 Wróblewski Adam 263
 Wróblewski Jan 108
 Wróblewski Zbigniew 263
 Wróblowie 255
 Wrona Emanuel 134
 Wrona Tadeusz 250
 Wroniszewski Stanisław 267
 Wrzesiński Józef 214
 Wrzesiński Wojciech 28
 Wrzeszcz Stanisław 80
 Wrzoł Ludwik 141
 Wunsche Józef 214
 Wybraniec Wojciech 269
 Wyciało Ludwik 131
 Wydra Stanisław 193
 Wydra Władysław 198
 Wygacz Konstanty 131
 Wyganowski Edmund 207
 Wygocki Anastazy 149
 Wygocki Tadeusz 149
 Wygocki Władysław 149
 Wyleżałek Jan 136
 Wypijewski Julian 181
 Wysiecki Leon 79
 Wysilewski Ignacy 84
 Wysocki Antoni
 Wysocki Antoni 171
 Wysocki Władysław 149
 Wyszynski Adam 135
 Wyzga Piotr 269
 Zachorski Stanisław 148
 Zagdanowie 255
 Zahorska Elżbieta 241
 Zakrzewscy 96
 Zakrzewski Jan 156

Zalewski Adam 233
Zalewski Jan 84, 231
Zalewski Tadeusz 147, 148
Zalewski, urzędnik 83
Zapałowski Tadeusz 107
Zarachowicz Stanisław 96
Zarembowicz Władysław 78
Zasowscy 255
Zawadowski Zbigniew 83
Zawadzki, aptekarz 248
Zawisza Franciszek 134
Zawodziński Roman 215
Zborowski Henryk 190
Zbrogowie 254
Zdrojewski Stanisław 215
Zdziechowie, Skłoby 255
Zdziechowie, Stefanków 253
Zelek Julian 172
Ziegert Dionizy 107
Zieliński Alfred 206
Zieliński Juliusz 181
Zieliński Lucjan 215
Zieliński Stefan 263
Zielke Werner 85
Zielonka Jan 135
Ziemkiewicz Henryk 181
Ziemniewicz Kazimierz 181
Zientara Malewska Maria 76
Zientek Józef 138

Zimny Jan 85
Zimny Walter 132
Ziółkowski Bernard 161
Ziółkowski Tadeusz 86
Zmety Adolf 140
Znaniński Leon 181
Zuber Feliks 263
Zuske, ksiądz 76
Zwierzyńska Józefa 159
Zwiorek Jan 130
Zwiorek Karol 130

Żak Aniela 262
Żak Stefan 263
Żakowicz Czesław 267
Żebrowski Józef 244
Żebrowski Mieczysław 244
Żebrowski Tadeusz 244
Żelaznik Józef 138
Żelazny Anzelm 180
Żochowski Roman 264
Żołnowski Władysław 181
Żuławska Helena 152
Żurawski Alfons 78
Żurek Franciszek 132
Żurek Mieczysław 156
Żychliński Zbigniew 171
Żydek Ryszard 138
Żywicki Klemens 107

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Adamów 254, 271
Albertów 98, 126
Aleksandrów Kujawski 209
Andrychów 136
Anglia 100
Anielin 164, 253
Annapol 195
Antoniew 215
Apolonka 260, 272
Arnswalde 188
Augustowska Puszcza 234
Auschwitz obóz 141, 258, 261, 262, 265,
268
Austria 73
- Baalberge koło Bernburga 246
Bagienica 171
Bagno 274
Bakałarzewo 234
Balczewo las 208
Balin 94, 125
Baranowo 228
Barłożno 150
Bartlewo 165
Bartoszewice 93, 125
Bartoszewo 175
Bartoszyce 38
Bartuły 232
Baydritten obóz 227
Bayerische Motorwerke, obóz 246
Bądkowo 232, 234
Bądków, koło Zgierza 93, 125
Bąkowo 96, 125
- Beidritten obóz 176, 227
Beleń 95
Bełchatów 186
Bereza Kartuska 26
Berlin 25, 28, 29, 31, 34, 40, 44, 45, 52, 75,
78–81, 85, 88, 169, 224, 229, 246
Bernburg 246
Berżnik jezioro 234
Berżniki 234
Będzieszyn 206
Będzin 98, 119, 124, 126, 142
Biadki 275
Biała 181, 234
Biała rz. 124
Biała Podlaska 57, 238, 249, 264, 271
Białkowo 231
Białochowo 150, 172, 185
Białośliwie 92, 163, 164, 184
Białostoczczyzna 123
Białystok 55, 276
Bielawy 91
Bielice 96
Bielsk 182
Bielsk koło Płocka 232
bielski powiat 138
Bielsko-Biała 58, 136–139
Bieszowice 277
Bieńkówka 165
Bieruń Stary 277
Bieżyn 198
Biłgoraj 57, 238
Birkenek 185
Blizanów 213, 214

Blizinko 173
 Blizno 173
 Błaszkki 215
 Błonie 96, 97, 126
 Bnin 164
 Bobowo 149, 274
 Bobrek 140
 Bobrowiec 154
 Bobrowniki 103, 175, 176, 180, 181
 Bocheń 96, 125
 Bochnia 58, 256
 Bochum 29, 31
 Bodzanów 234
 Boguniewo 115
 Bojanice 91
 Boleszyn 215
 Bolszewo 181
 Brda 158
 Bronisław 224
 Borek Wielkopolski 196
 Boroszewo 149
 Borowo 154, 198, 201
 Borowy Młyn 152
 Borówko 166
 Bory Tucholskie 11
 Borzechowo 81, 149, 150
 Borzęciczki 214
 Boże Pole 153
 Brachowice 96
 Bralin 214, 276
 Brąchnowo 163
 Brda 158
 Brodnia 214
 Brodnica 54, 61, 109, 111, 144, 145, 171,
 173–175, 180, 185, 274
 Brodnica Górna 107
 brodnicki powiat 173, 175
 Bronikowice 96
 Bronisławie 232
 Brudzewo 214, 215
 Brusy 152, 153, 182
 Brwileńskie lasy 236
 Brwilno 234
 Brzeg 214
 Brzesko 58
 Brzeszczki 162
 Brześć Kujawski 217
 Brzezinka las 175
 Brzeziny 114
 Brzeziny Śląskie 139, 142
 brzeziński powiat 202
 Brzeźnica Książęca 248
 Brzeźno 41, 83, 152, 176
 Brzoza 162
 Brzozowice 135, 277
 Brzozowo 162, 165
 Buchenwald obóz 78, 267
 Buczek Wielki 80
 Buczkowice 143
 Budy 175
 Budziszewko 115
 Budzyń 114, 200, 218
 Bugaj 276
 Bujny Książęce 204
 Bukowiec, koło Wągrowca 211, 220
 Bukowiec, Zaolzie 138
 Bukowiny 154
 Bukownica 93
 Bulkowo 234
 Buntowo 80
 Busko 57, 238
 Buszkowo 161, 184
 bydgoska rejencja 144, 145, 157, 183
 bydgoski powiat 160
 Bysewo 107
 Bysław 170, 171
 Bystra 143
 Bystrzyca 141
 Bytom 31, 34, 58, 78, 128, 138
 bytomski powiat, okręg 28, 30
 bytowski powiat, ziemia 31, 79, 81
 Bytów 76, 79, 81
 Bytyńskie Jezioro 199
 Bytyński Las 199, 218
 Bzura rz. 62
 Babimojskie 19, 28, 29
 Bydgoszcz 12, 22, 23, 25–27, 46, 48, 53, 55,
 61, 62, 71, 73, 81, 100, 102, 103, 110,
 144, 145, 157–160, 162, 163, 178–184,
 273, 274
 Ceków 206

Celestynów 241, 271
 Celiny 142, 143
 Chabrowo 91
 Chalin 103, 176
 Chechło 95, 125
 Chełm 57, 140, 248
 Chełm Lubelski 264
 Chełmińskie Pojezierze 109, 111
 Chełmno 144, 145, 165, 166, 184, 214
 Chełmno nad Nerem 74, 276
 Chełmża 162, 163, 181
 Chlebowo 176
 Chłudowo 216
 Chmielno 107
 Chobanin 93
 Chocz 215, 276
 chodzieski powiat 116
 Chodzież 95, 186, 200, 218
 Chojnice 55, 79, 114, 144, 145, 152, 182, 183
 Chojnowski las 243
 Chorzele 123, 224, 228
 Chorzów 58, 128, 135, 139, 277
 Chrapoń 174
 Chromowola 95
 Chropaczów 135
 Chrostowo 174
 Chrośna 160, 274
 Chrustowo 200
 Chrzanów 136, 277
 Chudek lasy 226, 227, 237
 Chwałęcice 24
 Chwałkowo 196
 Chyrzysk Wielki 216
 Ciachcin 234
 Ciągaczki 96
 Ciążyń 115
 Ciche 175
 Cichowo 232
 ciechanowski powiat, rejencja 113, 221,
 222, 226, 228, 229, 231, 238
 Ciechanów 54, 89, 111, 112, 122, 123, 221–
 –224, 226, 228, 231, 236, 237
 Ciechocinek 95, 209
 Ciechomice 231
 Cielętniki 99
 Ciemnowko 231
 Cieszyn 136, 138–141
 cieszyński powiat 140
 Cieślin 208
 Ciólkowo 231
 Czadca 138
 Czajcze 164
 Czarna 138
 Czarna Hańcza 234
 Czarne 174, 176, 180
 Czarnin 150
 Czarnkowizna 235
 Czarnków 115, 186, 199, 200
 Czarnolas 45
 Czarnowo 162
 Czarny Las 149, 150, 153
 Czarża 165
 Czastary 276
 Czcinka 96, 125
 Czechosłowacja 73, 141
 Czechowice Dziedzice 138, 139
 Czechy 91
 Czekaj 94, 125
 Czeladź 143
 Czemiń 193, 198, 200, 201, 214
 Czeremno 176, 210, 223
 Czernikowo 176, 181
 Czersk 152
 Czerwionka 141
 Czerwona Wieś 201
 Czerwotka 112, 236
 Częstochowa 10, 57, 58, 98–100, 118, 126,
 129, 238, 250, 252, 266, 267, 272
 Czuchów 141
 Czyste Małe 166
 Czyste Wielkie 166
 Czyżewo 174
 Dachau obóz 78, 79, 80, 137, 139, 181, 209,
 213, 215, 246, 261
 Dalki 211, 220
 Damasławek 95, 115
 Daniszewo 234
 Dąbie 276
 Dąbrowa Górnicza 135, 142
 Dąbrowa, Zolzie 141
 Dąbrówka 108, 150, 155, 170, 191

Dąbrówka Królewska 172
 Dąbrówka Mała 141, 143
 Dąbrówka Wielka 138
 Deksznie 235
 Dembińskie lasy 201, 219
 Dębica 58, 95
 Dębienko lasy 192, 218
 Dębionek 164
 Dębno 92
 Dębogórza 148
 Dębowiec 31
 Dęby Szlacheckie 216
 Długa Szlachecka 96, 126
 Długa Wieś 213
 Długosiodło 112
 Dmaczów 254
 Dobieżyn 276
 Dobre 174
 Dobrogoszcz 155
 Dobrzejewice 176, 180
 Dobrzyków 276
 Dobrzyń nad Wisłą 144, 145, 174, 176, 180
 Dolina Igielska 152, 182, 183
 Dolsk 194
 Domatowo 147, 275
 Dominikowice 93, 125
 Dopiewie 191
 Dopiewiec lasy 218
 Dopiewo 191
 Dorposz Szlachecki 165, 166, 184
 Drachowo 211
 Dragacz 182
 Drawsko Pomorskie 55
 Drażdzewo 236
 Drelów, gmina 249
 Drewniaczek 154
 Drobin 232
 Drzonowo 165
 Drzycim 182
 Duczumin 232
 Dulsk 174
 Dusocin 172
 Działdowo m. 12, 54, 77, 103, 122, 221,
 222, 224, 228–231, 233–236
 Działdowo, obóz 227–231, 233, 235
 działdowski powiat 229
 Działoszyce 238
 Działoszyn 98, 186
 Działuń 176, 181
 Dziedzice 232
 Dzierżenin 276
 Egiertowo 155, 275
 Elbląg 229
 Europa 17, 273
 Fabianki 103, 176, 181
 Famułki 97
 Faustynowo 223
 Firoga 107
 Flossenburg obóz 80
 Fordon „Dolina Śmierci” 102, 158, 159,
 160, 184
 Frankfurt nad Odrą 60
 Fraça 149
 Frysztat, Zaolzie 139, 140, 141
 Futoma 258
 Gać 275
 Gaj 116, 194
 Gałaczewy 277
 Gałki 253
 Gałkowo 174
 Gardawice 277
 Garwolin 55, 238
 Gąbin 95, 97, 126, 210, 219, 221, 223, 236,
 276
 Gąbin las 223, 236
 Gąsawy 200
 Gąsiorki 149, 182
 Gąsocin 236
 Gdańsk 18, 20, 36–43, 47, 53, 60, 61, 63,
 72, 82, 83–85, 87, 103–106, 144, 145,
 147, 148, 167, 262, 274
 Gdańsk Zaspą 86, 182
 gdańska rejencja 144, 145, 148, 152, 156, 182
 gdański powiat 84
 Gdańsk–Prusy Zachodnie 10, 41, 71, 144,
 145, 182, 186, 216, 274
 Gdańsk–Wolne Miasto 13, 14, 19, 36, 39,
 42, 43, 61, 68, 75, 82, 85, 86, 104, 109,
 144, 148, 168

Gdynia 18, 61, 62, 87, 103–106, 108, 146,
 147, 156, 181, 182
 Gdynia Grabówek 106
 Gdynia Obluże 156, 180, 183
 Generalne Gubernatorstwo 7, 8, 11, 13, 53,
 69, 84, 103, 177, 238, 239, 259, 261,
 270, 277
 Genewa 29
 Gębarzewo 211
 Gębice 92
 Giby 221
 Gieżyn 232
 Glewo 176, 180
 Glinki 120
 Glinnik Las 272
 Glinojec 226, 236
 Gliszcz 154, 163
 Glińnica 214
 Gliwice 58, 59, 127, 130
 gliwicki powiat, okręg 28, 30
 Głomsk 79, 80
 Główna 176, 181
 Głubczyn 34
 Głuche 149
 Głuche jezioro 153
 Gniazdowo 95, 125
 Gniew 149–151
 Gniewkowo 208, 219
 Gniewkowo las 208, 219
 Gniezno 25, 89, 90, 91, 94, 95, 125, 186,
 211, 213, 216, 217, 220, 275
 Gniezno Dziekanka 216, 217
 gnieźnieński powiat 211
 Godziszewo 150
 Golasowice 140, 277
 Gole 196
 Goleszowa, Zaolzie 141
 Goliszew 215
 Golonki las 223
 Golub-Dobrzyń 144
 Gołańcz 211
 Gołymin 236
 Gonice 201
 Goręczyno 107, 154, 155, 183, 275
 Gorzewo 115
 Gorzów Śląski 58, 118
 Gorzuchowo 91, 213
 Gostków 95, 125, 162, 163
 Gostomie 155
 Gostycyn 170, 171
 Gostynin 186, 210, 216, 219, 226
 Gostynin las 219
 Gostyń 95, 116, 125, 186, 196, 218
 Gostyń Śląski 98, 134, 143,
 gostyński powiat 196
 Gościejewo 115
 Gowidlino 107, 154
 Gójsk 174, 232
 Góra 232, 234
 Góra Kalwaria 263
 Górka Klasztorna 164, 184
 Górna Lutnia, Zaolzie 141
 Góry Wysokie 252, 271
 Grabarka 249
 Grabarka las 249, 271
 Grabieniec 215
 Grabina 210, 219
 Grabowiec koło Kościerzyny 108, 153, 155,
 183, 216
 Grabowiec koło Pułtuska 223
 Grabownia 138
 Grabowo 150, 154, 201, 214
 Grabów nad Prosną 93, 125
 Grabówek 153, 274
 Grajewo 111
 Graniczna Wieś 72
 Gręblin 150
 Grodzień 176
 Grodziec 211
 Grodzisk Mazowiecki 55
 Grodzisk Wielkopolski 201
 Gronowo 149, 150
 Gross-Mischen obóz 176, 227
 Gross-Rosen obóz 261
 Gródek, Zaolzie 138
 Grójec 55, 97, 126, 238
 Grubno 178
 Gruchowo 95
 Grudusk 231
 Grudziądz 45, 47, 53, 54, 61, 73, 109, 122,
 144, 145, 171, 172, 180, 181, 185, 275
 grudziądzki powiat 181

Grupa 167, 184
 Gryźliby 177
 Grzanka las 236
 Grzegorz 162
 Grzybno 194
 Grzymiszew 215
 Grzywna 162
 gumińska rejencja 221
 Guźnia 96
 Gzin 166

Hajduki 128, 136
 Halle 103
 Hałcnów 138
 Hamburg 11, 18, 56
 Hel 147
 Helenów 276
 Henryków 97, 126
 Hohenbruch obóz 77, 78, 84, 176, 227
 Hohenstein obóz 228, 229
 Hrubieszów 57
 Hucisko 254, 271
 Huta 176
 Hutki 99

Hława 23, 144, 145
 Hłowo 97, 126, 276
 Hłża 252, 268
 Hłżeckie Lasy 250
 Imielin 98, 133, 138, 143
 Imielnica 234
 Inowrocław 13, 53, 54, 55, 60, 95, 125, 180,
 186, 208, 209, 219
 inowrocławska rejencja 186, 207, 211, 219
 Iwanowice 206
 Iwiec 171
 Iwno 194
 Izbica Kujawska 276

Jabłonkowo 140, 142
 Jabłonna 244
 Jabłonowo 175
 Jabłowo 150
 Jachcice 110, 183
 Janikowo 38, 208
 Janin 153, 154

Jankowice 134, 143, 173
 Jankowo Dolne 94, 125
 Janowice 276
 Janowo koło Działdowa
 Janowo koło Gniewu 149
 Janowo koło Przasnysza 228
 Janowo koło Świdziebni 174
 janowski powiat 265
 Janów Lubelski 224, 264, 265
 Jarczewo 175, 176, 181
 Jarocin 117, 186, 276
 Jarosław 59, 238, 255, 258
 Jaroszewy 91, 103, 154
 Jaroszewice 134
 Jaryszewo 199, 219
 Jarząbkowo 213
 Jasieniec Hłżecki 250
 Jasło 59, 258, 259, 272
 Jastrowo 47, 200
 Jastrzębie Górne 103, 141, 176, 180, 182, 184
 Jastrzębie Zdrój 277
 Jańskowice 277
 Jaworówko 91
 Jaworze Dolne 139
 Jaźwiska 150
 Jelenia Góra koło Opatowa 254
 Jeleńcz 171
 Jelitowo 213
 Jelonek 250
 Jerka 201
 Jeziorki Klasztorne 163
 Jeziorsko 215
 Jeżowo 149
 Jędrzejów 57
 Józefinki 163
 Józefów koło Hłowa 276

Kabacki las 242, 243, 271
 Kaczki
 Kaczory gmina 200
 Kadziłło 226
 Kajetanowice 99, 126
 Kaletnik 235
 Kalina 213
 Kalinowa 215
 kaliska rejencja 186, 202, 219

kaliski powiat 213
 Kaliskie lasy 107, 154, 183
 Kalisz 46, 47, 56, 60, 61, 92, 93, 116, 117,
 125, 205–207, 212, 213, 215, 219, 276
 Kaliszkowice 93
 Kałdowo 39, 84
 Kałki 223
 Kamela 107, 154
 Kamienica 46
 Kamieniec 201
 Kamień 215
 Kamień Krajeński 111, 168
 Kamierowskie Piece 153
 Kamionka 149, 150, 162, 200, 248
 Kamionki Duże 162
 Kampinoska Puszcza 242, 271
 Karczew 97, 126, 201
 Karlikowo 147
 Karniewo 112
 Karnkowo 175, 176, 180
 Karnkowskie Lasy 175, 185
 Karolin 200
 Karpno jezioro 154
 kartuski powiat 81, 107, 148
 Kartuzy 72, 81, 106, 107, 121, 144, 145,
 147, 154, 155, 183, 275
 Karwia 174
 Karwina, Załzie 141
 Karwiński Okręg Przemysłowy 140
 Karwowo 231
 Karzec 196
 Kasparus 154
 Kaszuby 19, 28, 29, 31, 35
 Katowice 18, 22, 24, 25, 46, 53, 58, 59, 66,
 119, 127, 128, 130, 131, 136, 139, 142,
 143, 277
 Katowice Ligota 139
 Katowice Załęże 130, 143
 katowicka rejencja 136, 137, 139, 238, 276
 Kazimierz Biskupi 276
 Kąkolewnica 266
 Kapino 147
 Kały 200, 201
 kępiński powiat 213
 Kępno 47, 56, 94, 113, 186, 276
 Kęsowo 171
 Kętrzyn 176
 Kielce 57, 58, 251, 252, 268, 271
 Kieleccyzna 124
 kieleckie województwo 21, 136
 Kielpin 154, 166, 171
 Kielpiny 174, 215
 Kierwałd 160
 Kijewo Królewskie 166
 Kiki 215
 Kikół 175, 176, 180
 Kisiny 228
 Kiszewko 214
 Kiszewy 215
 Kiszkowo 213
 Klamry 165, 166, 184
 Klaniny 149
 Kleczew 211
 Klembów 241, 263
 Kleszczewo 154, 201
 Kleszczyna 79
 Klimkowizna 95
 Klimontów 135
 Kliny 47
 Klonowie 152
 Klony 194
 Klonowo 170, 215
 kluczborski okręg 28
 Klukowo 107, 154, 275
 Kłęczno 79, 81
 Kłęcko 25, 90, 91, 95, 125, 211, 213
 Kłodawa 62, 166
 Knurów 139, 277
 Kosztowo, parafia 102
 Kozięglowy, gmina 98
 Kozielice 134
 Kobyle 149, 155
 Kobylec 212
 Kobylca 213
 Kobylin 275
 Kobylnicki las 199, 219, 275
 Kobylniki 198, 232, 275
 Kocborowo 151, 152
 Kochanówka 216, 217
 Kochłowice 135
 Kock 51, 247, 271
 Kokorzyn 193

Kokoszkowy 107, 108
Kokoszkowy las 108, 149, 183
Kolno 54, 111, 123
Kolonja Kawa 216
kolski powiat 210
Koluszki 250
Koło 61, 186, 210, 211, 276
Komornicka Góra 229
Komornicki las 229, 235, 236
Komorniki 228
Konary 208
Konarzewo 96
Koneck 95, 125
konecki powiat 268
Konin 186, 210, 211, 220, 276
koniński powiat 210
Konstantynów 116
Konstantynów Łódzki 204
Końska, Zaolzie 138, 139
Końskie 57, 119, 252, 254, 255, 271
Kopaszewo 198
Kopaszyn 91, 92
Kopydłowo 91
Korne 155
Koronowo 55, 111, 161, 184
Korzeniowo 216
Koszewo 215
Kostrzyn 47
Kostrzyń 194, 195, 218
Koszalin
Kosztowo 102
Kościan 117, 186, 188, 190, 193, 198, 200,
201, 216–218
Kościan las 218
kościański powiat 213
Kościelec 95, 125, 206
kościerski powiat 109
Kościerzyna 61, 72, 81, 106, 109, 144, 145,
154, 155, 183, 275
Koteź 108, 149
Kotusz 198
Kowale Pańskie 215
Kowalewo Pomorskie 10, 178, 180
Kownaty 276
Kowno 9
Koziegłowy, gmina 98
kozielski okręg 28
Kozienice 238, 268
Koziepole 115
Kozłanki
Kozłe 93, 125, 199, 212
Kozmice Wielkie 124
Kozminek 213
Kórnik 194, 197, 214, 218
Kraczki 164
Kraczów 248
Krajenka 80
Krajna 19, 111
Kraj Warty 10, 186, 187, 192, 202, 212,
216–218, 221, 229, 275, 276
krakowski dystrykt 54, 59, 238, 255, 268,
269
krakowski powiat 256
krakowskie województwo, ziemia 25, 119,
136, 143
Kraków 29, 53, 58, 59, 66, 119, 124, 128,
255–259, 261, 269, 271
Kramsk 276
Krasiniec 224, 226, 228, 231
Krasne 224–226
Krasnopol 221
Krasnosielec 112, 231
Kraszki 163
Kraśnice 201
Krąg 171
Krerowo 195
Krobia 196, 218
Kroczywiech 136, 277
Krojanty 152
Krosno 59
Krośniewice 62
Krotoszyn 60, 89, 116, 186, 275
Krowie Łąki 154
Królewiec 13, 77, 78, 103, 121, 176, 224,
227–229, 235
Królewiec koło Końskich 254, 268, 271
Królewska Huta 142
Królów Las 150
Kruszki 164
Kruszyna 99, 126
Krwony 214
Kryry 136, 277

Krywałd 138
 Krzemieniewo 201
 Krzepice 99, 126
 Krzesławice Fort 256, 257, 269
 Krzesławice las 271
 Krzna rz. 238
 Krzywe 234
 Krzywiń 201
 Krzywogoniec 171
 Krzyzanowo koło Śremu 116, 194
 Książ Wielkopolski 194, 218
 Książki 178
 Książęce Góry 47, 103
 Książęce Góry 172, 185
 Książęce Młyny 215
 Książpole 96
 Kuczyna 196
 Kujawy 109, 185, 186, 217, 221, 227, 235, 257
 Kurki 224, 228
 Kurzabiela las 182
 Kuszewo 211
 Kutno 54, 114, 186, 210, 212
 kutnowski powiat 202, 212
 Kwidzyn 31, 54, 76
 kwidzyńska rejencja 144, 145, 171, 185

 Łalkowo 149
 Łaski 243
 Łaski Szlacheckie 96, 125
 Łaskowo 115, 200, 218
 Łasowicki las 135, 143
 Łąd nad Wartą 209
 Legionowo 244
 Łelice 224, 232
 Lembarg 175
 Lesko 258, 272
 Leszczyna 250
 leszczyński powiat 196, 201
 Leszno 24, 54, 57, 60, 113, 116, 117, 186, 193, 195–198, 201, 214, 218
 Leszno koło Sochaczewa 97, 126
 Leśna Jania 154
 Leśniewo 147, 172
 Leżajsk 59, 258, 272
 Leżno 275

 Łędziny 133
 Libiąż 136, 277
 Ligota 214
 Ligotka Kameralna, Zaolzie 139
 Likiec 174
 Liniewo 153
 Linowiec 149
 Linowo 274
 Lińsk 171
 Lipa 115
 Lipia Góra 149
 Lipiny 24
 Lipniki 236
 Lipno 102, 111, 144, 145, 171, 175, 176, 180, 181, 185, 255
 lipnowski powiat 102, 103, 175–177
 Lipowa 142
 Lipowica 223
 Lipsko 124
 Lipusz 153, 154, 183, 275
 Lisewo 85, 166
 Lisewo Kościelne 208
 Lisie Kąty 172
 Litwa 123
 Litwosławie 176, 180
 Lniska 154
 Lubań 181
 lubartowski powiat 248
 Lubartów 247, 248, 264, 271
 Lubawa 54, 122, 177, 180, 185
 lubelski dystrykt 54, 57, 58, 238, 247, 249, 264, 266
 lubelskie województwo 21
 Lubelszczyzna 266
 Lubichowo 149, 150
 Lubicz 162
 Lubienica 223
 Lubiewice 170
 Lubiewo 170, 171
 Lubin 175
 Lublin 53, 57, 58, 247, 248, 261, 264–266, 271
 Lubliniec 58, 66, 118, 119, 127, 129, 136, 138, 139
 lubliniecki powiat 140, 142
 Lubola 215

Lubosz 201
 Lubowidz 231
 Lubzina 269, 272
 Lucim 182
 Lućmierskie lasy 205, 217, 219
 Ludomy 115
 Ludwigsburg
 Lulkowo 163, 183
 Luszczówko las 167
 Lutnia Dolna, Zaolzie 142
 Lutomiersk 204
 Luzino 147, 275
 Lwów 133

Łaba rz. 19, 246
 Łachyta 176
 Łagiewnicki las 204, 219
 Łagiewniki 94, 125, 204
 Łagiewniki Śląskie 128, 142
 łańcucki powiat 257
 Łañcut 59, 257, 258
 Łasice 97
 Łasin 172, 173, 185
 Łask 186, 204
 Łaziska Dolne, Górne, Średnie 98, 131–
 –133, 143
 Łazy 139, 141
 Łąck 210, 221, 225, 227
 Łąck Lasy 237
 Łąg 234
 Łąki 41, 96, 140
 Łąkie 79
 Łebno 146
 Łęczna 266
 Łęczycza 95, 96, 114, 126, 186
 łęczycki powiat 202
 Łęg 147
 Łęka 136
 Łęka Wielka 201, 277
 Łętowo 234
 Łobżenica 163, 164, 184, 273
 Łomża 54, 111, 112
 Łopatki 95, 178, 185
 Łopienno 91, 212
 Łopiszewo 115, 218
 Łosice 241

łowicki powiat 96
 Łowicz 26, 27, 55, 95, 96, 125, 238
 łódzki okręg, rejencja 8, 186, 202, 203, 219
 łódzki powiat 202
 łódzkie województwo, ziemia 21, 25, 186,
 217, 221
 Łódź 10, 24, 46, 52, 53, 57, 60, 62, 114, 117,
 122, 186, 202–205, 207, 216, 217, 275

Łubianka 163
 Łubowo 213
 Łukomie 174
 Łukowe 231
 Łukowo koło Ciechanowa 89
 Łuków 238
 Łuków Górny, Zaolzie 140
 Łuszczanów 231
 Łuże 243
 Łyskowo 171
 Łyśniewo 154

Maciejowice 128
 Majki Małe 224
 makowski powiat 226
 Maków Mazowiecki 54, 111, 112, 123, 221,
 236
 Malankowo 166
 Malanów 214
 Malbork 40
 Malenin 275
 Malina 34, 201
 Malina rz. 96, 125
 Malinie las 219
 Malinowski las 235
 Maliszewo 175, 176
 Mała Klonia 170
 Mała Słońca 149
 Mała Węlna rz. 91, 125
 Małachowi
 Małachów 194, 254, 271
 Małe Czyste 166
 Małe Gacno 171
 Małe Walichnowy 150
 Małoszyna 116, 207
 Małusy Wielkie 99
 Mały Gaj 200
 Mannheim 11

Margonin 200
 Mariampol 9
 Marklowice 142
 Markowice Dolne, Zaolzie 141
 Marszałki 93
 Marynowy 39
 Masty, Zaolzie 138
 Mauthausen-Gusen obóz 137, 140, 180,
 213, 214, 231, 261
 Mazowsze 95, 111, 186, 217, 221–225, 227,
 228, 235, 236, 276
 Mazury 18, 19, 28–31, 75–77, 110
 Mączniki 93, 211, 220
 Mąkoszyc 181
 Mechlin 253, 271
 Mechowo 148
 Melno lasy 274
 Mestwinowo las 154, 183
 Męcikał 152
 Męczenno 231
 Mędzisko las 199
 Miasteczko Krajeńskie 181
 Michałkowice 128
 Miechów 59, 238
 Miedzyn 158
 Mielec 238
 Mieleşzyn 91, 275
 Mielno 94, 275
 Mierzyszyn 155
 Mieścın 182
 Mieścisko 91, 95, 211
 Międzisko 219
 Międzychód 45, 186, 200
 Międzylesie 95, 115, 207
 Międzyrzec 19, 238
 Międzyrzeckie 19
 Międzyrzecze 140
 Mikołajki 177
 Mikołów 119, 128, 131, 132, 138, 143, 277
 Mikorzyn 214
 Mikuszowice Krakowskie 139
 Mikuszowice Śląskie 139, 142
 Miłaczew 214
 Miłobądz 150
 Miłosław 275, 276
 Miłosna 96
 Minikowo 141, 170, 171
 Mińsk Mazowiecki 55
 Mirkowice 212
 Miszewo 234
 Miszewo Strzałkowskie 230
 Mleczkowo 250, 271
 Mleczków
 Mleczna 143
 Mława 54, 111, 112, 123, 221, 224, 228,
 230, 231, 236
 Młock 223, 224, 228
 Mnichów 91
 Mniszek 166, 182, 184
 Modliborzyc 265
 Modlin, Twierdza 51, 97, 227
 Modliszewko 215
 Mogielnica 238
 mogileński powiat 92, 182, 213
 Mogilno 91, 92, 125, 213
 Mokre 172
 Monachium 10
 Moniaki 265
 Morgowina 166
 morski powiat 107, 146, 147
 Morzeszczyn 150
 Morzewo 200, 218
 Morzyce 181
 Mosina 192, 194, 218
 Mosty 142, 148
 Mościska 142, 150
 Mrocz 163
 Mrozowo 164
 Mrzezino 180
 Mszczonów 95, 96, 126
 Muły 234
 Muranów 200
 Murowana Goślina 115, 194, 218, 275
 Murucin 180
 Murzynowo Kościelne 195
 Mysłakówko 180
 Mysłowice 98, 136, 142, 277
 Mysłów 98, 126
 Myszki 91
 Mysłakówek 176
 myślenicki powiat 256
 Myśliborzyc 231

Nacpolsk 225
 Nadarzyn 97, 126
 Nadroż 174
 Najmowo 274
 Nakło nad Notecią 160, 163, 164, 184
 Narew rz. 226, 227, 237
 Nasielsk 111, 123, 228
 Natalia 215
 Nawra 177, 181
 Nekla 194
 Ner 210, 219
 Neubrandenburg 189
 Neuengamme obóz 76
 niborski powiat 31
 Nidzica 54
 Niebo 254, 271
 Nieborowice 136, 277
 Niechanowo 213
 Niedzbórz 224, 228, 231
 Nielegowo
 Nielub 178, 185
 Niemcy patrz Rzesza Niemiecka
 Niemczyn 211
 Niemieczkowo 199
 Niemysłów 214
 Niepart 196
 Nierada 99, 126
 Niesłuchowo 232
 Niestabin 116, 194
 Niestępowo 107, 154
 Nieszawa 144, 180
 Nieszawka Mała 162
 Nietążkowo 193
 Niewolno 92, 125
 Nieżywiec 175
 Nisko 59, 257
 Niszczewice 208
 Nochowo 116
 Nogat 173
 Noskowo 213
 Noteć rz. 116, 163, 184
 Nowa Cerkiew 149
 Nowa Karczma 153
 Nowa Korona 153
 Nowa Wieś 94, 155, 172, 174, 175
 Nowa Wieś Chelmińska 166
 Nowe 111, 167
 Nowe Huminy 171
 Nowe Kraplewice 166
 Nowe Miasto Lubawskie 54, 144, 145, 171,
 177, 185, 274
 Nowiny 249, 271
 nowotomyski powiat 23
 Nowy Bogumin, Zaolzie 141
 Nowy Bytom 140
 Nowy Dwór Gdański 84
 Nowy Port 72, 85
 Nowy Sącz 58, 59, 257
 Nowy Tomyśl 186
 Nowy Tomyśl powiat 199
 Nowy Więc 153, 155, 183
 Nowy Wiśnicz 256
 Nysa Łużycka rz. 28

 Obersalzberg 50
 Oblas 250
 Obora 95, 125, 275
 obornicki powiat 199
 Oborniki Wielkopolskie 186
 Oborów 176, 180
 Obory 174, 177
 Obrowo 170
 Obryte 224, 228
 Obrzycko 199, 219, 275
 Ocypel 149
 Odolanów 206, 214
 Odolion las 209, 219
 Ogorzeliń 152
 Ogródzieniec 135, 136, 277
 Ogródzona 140
 Ogrójec 136, 277
 Ojrzeń 231
 Okalewo 174
 Okalewskie lasy 81
 Okocim 45
 Okoniny 171
 Okręglik las 205, 219
 Olbrachcie 140
 Olek leśnictwo 162
 Olkusz 136, 142, 143, 277
 Olsza 92, 116

Olszaki 238
 Olsztyn 31, 34, 35, 44, 48, 54, 76–78, 228, 267
 Olsztyn pod Częstochową 272
 olsztyńska rejencja 221
 olsztyński powiat 76
 Olszyna las 115, 218
 Omulew 226
 Opalenie 149, 150
 Opatów 251, 254, 268
 Opoczno 119, 252, 255
 Opole 56, 58, 127, 137
 opolska rejencja, okręg 28, 30, 136, 137
 Oranienburg obóz 137, 180
 Orchowo 92
 Orle 153
 Orło 95, 125
 Orłowa, Zaolzie 140, 141
 Orłowo 84
 Ornontowice 138
 Orzechów 24
 Orzesze 128, 131, 132, 136, 138, 143, 277
 Orzysz 55
 Osie 182
 Osieczna 198
 Osiek 154, 174, 180
 Osielsko 160
 Osława Dąbrowa 79
 Osowo 147, 149
 Osówka 176, 180
 Osówko 149
 ostrołęcki powiat 96, 226, 227
 Ostrołęka 95, 112, 123, 125, 221, 224, 227, 230, 237
 Ostrowiec Świętokrzyski 57, 238, 251, 268
 Ostrowo koło Śremu 116
 Ostrów Kaliski 93
 Ostrów Mazowiecka 54, 95, 111, 112, 125, 238
 Ostrów Tumski 190
 Ostrów Wielkopolski 57, 61, 113, 117, 186, 205, 206, 213, 214
 Ostrzeszów 56, 93, 113, 125, 186
 Ostrzyce 155
 Ościśłowo las 226, 227, 236, 237
 Ośnica 232
 Ośnyszczewko 208
 Otorowo 160, 184, 193, 200, 218
 Owczarki 172
 Owieczki 115, 211
 Owińska 216, 217
 Ozorków 94
 Ożarówce 142
 Pabianice 95, 125, 203, 204
 Pacyna 231
 Paczyna 34
 Padniewko 92
 Pajęczno 186
 Pałędzie 191
 Palmiry 242–246, 262–264, 271
 Pałuki 224, 228
 Panewnicki las 130, 143
 Paradyż 31
 Parchowo 107
 Parda 34
 Park Miejski leśniczowka 172, 185
 Parma 96, 125
 Parowa Piaskownia 166
 Parzymiechy 98, 126
 Pasternik las 131, 143
 Paterek 163, 164, 184
 Pawłówka 236
 Pączewo 153, 154
 Pelplin 149, 155, 156, 183, 275
 Pęczniew 214
 Pędzewo 163
 Piasek koło Pszczyny 136, 277
 Piaski koło Częstochowy 99
 Piastoszyn 169, 170
 Piaszno 81
 Piaśnica patrz Piaśnickie lasy
 Piaśnickie lasy 85, 87, 103, 106, 107, 146–148, 152, 182, 183
 Piątek 95, 96
 Piątkowo 212
 Piece 149
 Piekary 215
 Piekary Śląskie 136, 138, 277
 Piekło koło Gdańska 40, 41
 Piekło koło Końskich 254, 271
 Pierwoszyño 148

Pietwołd, Zaolzie 140, 141
 Pilica 136, 277
 Pilichowi 234
 Pilskie 28, 29
 pilski powiat, rejencja 28, 29, 79
 Piła 40, 79, 80
 Piłka 193
 Pińczata las 210, 219
 Pińczów 238
 Pińczyce 99, 126
 Pińczyn 149, 153
 Pionki 268
 Piotrków Trybunalski 57, 58, 118, 238, 249–
 –252, 261, 266, 267, 272
 Piotrowice 142, 143, 201
 Piotrowo 115
 Piwnice 178
 Pleszew 114, 117, 201, 219
 Pławno 99, 126
 Płock 221, 223–225, 230, 232, 233, 236,
 237
 płocki powiat 225, 229, 230
 Płomiany 176
 Płonczyn 176, 180
 Płoniawy 112
 Płonne 174
 Płońsk 54, 111, 221, 224
 płoński powiat 225
 Płotowo 78, 81
 Płutowo 165, 166, 184
 Pniewita 166
 Pniewo koło Pułtusza 96, 125
 Pniewy 193, 200
 Pobórka Wielka 164
 Pobyłkowo 233
 Pociecha 242
 Poddębice 94, 95, 125, 186
 Podjazy 155
 Podlasie 111
 Podlesie Kościelne 95, 130, 254
 Podolszyce 232
 Podkarpacie 119
 Podzamcze 93
 Pogranicze 28–31, 35, 75, 78
 Pogrzebień 138
 Pogwizdów 258
 Polesie 208
 Polichno 164, 184
 Polichówek 232
 Polska 7–9, 12, 14, 16, 17, 19–26, 28, 30–35,
 37, 41, 43–45, 47–54, 62–68, 71, 73–75,
 79, 81, 82, 84, 87, 88, 97, 99–101, 105,
 113, 120, 122, 123, 124, 127, 129, 144,
 149, 151, 158, 188–190, 192, 210, 217,
 233, 238, 259, 273, 274, 277, 278
 Polska Wieś 91
 Połajewo 200
 Połęczyno 154, 275
 Połczyn 107
 Pomieczyno 107
 pomorskie województwo 20
 Pomorze 8, 18, 21, 22, 81, 97, 104, 144,
 145, 150, 161, 169, 178, 182, 221, 229,
 275
 Pomorze Gdańskie, Nadwiślańskie 17, 61,
 104, 109, 120, 144, 178
 Pomorze Zachodnie 18, 54, 55, 69
 Poniatowa 247, 271
 Poniec 198
 Popowo 200
 Popówko 200
 Popowo Kościelny 201
 Potok 128
 Potrzebanowo 115
 Potworów 214
 Powiśle 28, 29, 30, 31, 75–77
 Poznań 13, 21, 22, 24, 26, 27, 31, 47, 53, 54,
 57, 60, 63, 89, 91, 113, 114, 116, 117,
 122, 186–194, 203, 213, 214, 216, 218,
 275
 poznańska rejencja 186, 192, 200, 216, 218
 poznańskie województwo 25
 Półwiesek 174
 Półwiesek Mały 174
 Praszka 57
 Pręgowo 41
 Proсна 93, 125, 200
 Proсна rz. 125
 Próchnowo 211
 Prudziszki las 235, 237
 Pruszków 55, 244
 Pruszcz Gdański 37

Prusy 43, 144, 227
Prusy Wschodnie 10, 17, 18, 20, 29, 33, 35,
36, 39, 47, 54, 63, 84, 108, 123, 176,
177, 221, 225, 229, 230, 236
Prusy Zachodnie 60, 70, 101, 104
Przasnysz 54, 111, 112, 122, 123, 221, 222,
224, 228, 232, 237
Przęczno 162, 204
Przełęgala 84
Prze gorzały las Glinik 257, 269
przemyski powiat 258
Przemysł 59, 238, 255, 258
Przewodowo 111
Przeworsk 59, 238, 257
przeworski powiat 257
Przewóz 79
Przęsławice 173
Przyborowo 199
Przybranowo 95
Przybroda 91
Przygoniska 206
Przyrowa 171, 223
Przysiek 162, 211
Przysiek 162
Przysiersk 166
Przysucha 255, 271
Przysucha powiat 253, 254
Przywitowo 174
Psary 181, 206
Pszczyna 131, 134, 136, 139, 143, 277
Puc 155
Puck 24, 146, 147, 275
Pudrowo 154
Puławy 264
Pułtusk 54, 111, 112, 123, 125, 221, 223,
224, 237, 276
pułtuski powiat 96, 223, 238
Puńsk 221

Rabacino 81
Rachowo 231
Raciąski Młyn 170
Raciąż 170, 171
raciborski okręg 28
Racibórz 31, 34, 58
Raclawice 206

Radlin 138, 142
Radogoszcz obóz 203–205
Radom 53, 57, 58, 118, 124, 250–253, 261,
271
Radomice 175
Radomickie lasy 175, 185
radomski dystrykt 54, 57, 58, 238, 249, 250,
252, 266, 268
Radomsko 57, 58, 118, 238, 252, 266, 267
radomszczański powiat 252
Radonin 174
Radwanki 200
Radyczyń 214
Radymno 59
Radzanowo 224, 234
Radzicz 164
Radziejewo 186
Radziejów 149, 186
Radzim 111, 168, 169, 170, 184
Radziwie 234
Radzymin 55, 241, 270
Radzyń Chełmiński 173, 185
Radzyń Podlaski 57
Rajsk 213
Ravensbrück obóz 77, 214, 261, 267
Rawa Mazowiecka 95, 96, 126, 238, 266
Rawicz 57, 117, 186, 214
Rąbczyn 211
Reda 180
Reginim 224, 228
Rejowice 208
Rekownica 153, 155
Rembertów 245
Repty Śląskie 136, 277
Republika Weimarska 28
Retki 96, 125
Robaczyn 201
Rodzynek 174
Rogalinem 214
Rogowo 174
Rogozińskie jezioro 115, 218
Rogoźno 172
Rogoźno Wielkopolskie 31, 95, 115, 214, 218
Rogówko 162
Rojewo 208
Rokicie 234

Rokitki 150
 Ropczyce 269, 272
 Rososzycza 206, 217
 Roszkowo 91
 Rozogi 123
 Rozwadów 238
 Rozwarzyn 164
 Równopole 200
 Różan 112
 Róże 174
 Różnowo 166
 Rubcowo 234
 Ruda 169, 174
 Ruda Pabianicka 203
 Ruda Śląska 24, 277
 Rudau II obóz 103, 176, 227, 229
 Rudna –80, 164
 Rudnica 212
 Rudniki Duże 174
 Rudno 150
 Rudzianko 248
 Rudzki Most 11, 169, 170, 185
 Rumanki 223
 Rury Jezuickie 265, 271
 Rusinowo 175, 185
 Russów 215
 Rybieniec 91, 165
 Rybnik 24, 58, 136, 138, 139, 141
 Ryczywół 115, 200
 Rydułtowy 138, 141
 Rydwan jezioro 96, 125
 Rydzyna 24, 201, 219
 Rygół 234, 235
 Rynkówka 150
 Rypin 81, 109, 111, 144, 145, 171, 173–175, 185, 255
 rypiński powiat 173, 177
 Rywałd 173
 Rzepiczna 171
 Rzesza Niemiecka 7, 8, 13–38, 42–44, 46, 49, 50, 52, 53, 64–69, 73–75, 78, 81–84, 88, 101, 105, 123, 124, 136–138, 144, 150, 152, 158, 186–189, 192, 203, 207, 212, 221, 227, 232, 233, 236, 238, 259–261, 273, 274, 276–278
 Rzeszowszczyzna 257
 Rzeszów 58, 59, 238, 255, 257–269, 272
 Rzeżęcín 150
 Rzęgnowo 211
 Rzuchowskie lasy 210, 219
 Sachsenhausen obóz 76, 77, 79, 80, 137, 244, 246, 256, 261, 265, 267, 268
 Sadki 164, 184
 Sadkowski Młyn 164
 Sadłowo 234
 Samociążek 161
 Samostrzel 181
 San rz. 123, 238, 258
 sandomierski powiat 251
 Sandomierz 238, 251, 252, 271
 Sanniki 195
 Sanok 59, 238, 258
 Sarbinowo 211
 Sarnia Góra 171
 Sarnowo 166
 Sejny 221, 234, 235, 237
 Serock 54, 111, 112, 226, 237
 Sewerynów, Wąski Las 236
 Sędzin 181
 Sękocin las 243
 sępoleński powiat 168
 Sępólno Krajeńskie 111, 144, 145, 168, 184
 Sianowo 154
 Siecień 234
 Sieczychy 238
 Siedlce 54, 55, 89, 111, 238
 Sieklówka las 259, 272
 Siekowo 201
 Siemianowice Śląskie 135, 142
 Sieradz 96, 186, 207, 219
 Sierpc 174, 228, 230
 Sierpc, las Troska 174, 221, 224, 228, 230, 236
 sierpecki powiat 230
 Siewierz 98, 136, 143
 Sikórz 234
 Siwiałka 150
 Skarbki 215
 Skarszewski las 153, 183
 Skarszewy 103, 108, 152–155, 181, 183, 274
 Skarszewy las Bączek 274

Skarżysko Kamienna 251, 267, 268
 Skarżysko las Brzask 251, 268, 271
 Skęczniew 215
 Skępe 163, 174–176, 180
 Skic 81
 Skierniewice 55, 57, 95, 97, 126, 238
 Skłobiński Las 255
 Skłoby 254, 271
 Skłudzewo 162
 Skotniki 267
 Skórcz 108, 150, 153, 183
 Skrwilno 173, 174, 185
 Skrzetusz 115
 Skrzydłowo 153
 Skudzawy 174
 Staboszewo 92
 Sławki 154
 Sławkowo 124, 180
 Sławno 95, 125
 Słodkowo 215
 Słońsk 208
 Słowianowo 81
 Słupca 186
 Słupia 234
 Słupnica 173
 Słupno 233, 234
 Słupski Młyn 181
 Służew 95
 Smaszew 215
 Smętowo Graniczne 108
 Sobieńczyce 147
 Sobieski 2065
 Sobowo 234
 Sochaczew 95, 97, 126, 238
 Soczewka 231
 Sodówka 93, 125
 Sokolniki Małe 200
 Sokołów koło Płocka 174, 223
 Sokołów Podlaski 55, 238
 Solec Kujawski 160, 161, 183, 274
 Somonino 107, 154, 155, 183, 275
 Sońsk 236
 Sopot 37, 87
 Sosnowiec 59, 98, 119, 135, 139, 142, 143
 Sowinki las 192, 218
 Splawie 214
 Stadnicka Wola 254, 271
 Stanica 34
 Stanisławowo 207
 Staniszewo 107
 Stara Kiszewa 14, 155
 Stara Ruda 173, 185
 Stara Święta 79
 Starachowice 57, 58, 251
 Stare Bojanowo 24
 Stare Obrzyska 201
 Stare Polaszki 153
 Starogard Gdański 7, 61, 72, 79, 81, 106,
 108, 120, 144, 145, 148–151, 153, 156,
 166, 183, 274
 starogardzki powiat 81, 120, 148–151
 Starogród 166
 Starożreby 231, 234
 Stary Bukowiec 153
 Starzyno 146, 148, 181
 Stawiszyn 213
 Stąporków 253, 271
 Stefanków 253, 254
 Stefanów 250
 Stefanówka 97, 126
 Stępowo 174
 Stęszew 192, 201, 217
 Stężycza 154
 Stobno 170, 171
 Stonawa, Zaolzie 141
 Straszewy 180
 Stronno 160
 Strupczewo 232
 Strzelce 200
 Strzelczyki 116, 218
 strzelecki powiat 30
 Strzelnica 164
 Strzelno 182
 Strzemeszno 210, 223
 Strzeżewo 91
 Strzybnica 136
 Strzygi 174
 Studzieniec 136, 277
 Studźce 200
 Subkowy 150
 Sucha Góra, Zaolzie 138, 141
 Sulejów 252, 266

Sulejówek 95, 96, 126
 Sulęczyno 107
 Sulmin 154
 Sumina 24, 176, 181
 suwalski powiat 221, 234, 276
 Suwalszczyzna 123, 235
 Suwałki 221, 222, 229, 234, 235, 237
 Sypniewo 112
 Szadów Księży 116
 Szadów Pański 207
 Szałas Stary 254, 271
 Szamocin 116, 200
 szamotulski powiat 199
 Szamotuły 60, 116, 117, 186, 193, 199, 200,
 218, 276
 Szatarpy 153
 Szczecin 18, 79
 Szczekocin 238
 Szczepanowo 92
 Szczodrowo 153
 Szczuczki 271
 Szczuczyn 54, 111
 Szczuki 247
 Szczygłowice 277
 Szczytno 35, 77
 Szelejewo 196
 Szelków 231
 Szembruk 173
 Szersza 124
 Szlezwik 28
 Szpęgawa 150, 182
 Szpęgawsk patrz Szpęgawskie lasy
 Szpęgawskie lasy 81, 108, 120, 148–152,
 156, 182, 183
 Szprudowo 150
 sztumski powiat 36
 Sztutowo 40, 72, 79, 84, 85, 87, 162
 Szubin 45, 186
 Szumiąca 170
 Szwedzkie Góry 243
 Szydłowiec 208, 271
 szydłowiecki powiat 253
 Szymankowo 40, 84, 183
 Szymbark 107
 Śladów 95, 97, 126
 Śląsk Cieszyński 129, 136, 138
 Śląsk Górny 14, 17–22, 25, 26, 28–30, 32,
 35, 56, 58, 59, 66, 75, 78, 98, 119, 123,
 127–129, 132, 133, 136, 137, 139, 142,
 143, 221, 276
 Śląsk Opolski 19, 30, 33, 35, 78
 Śląsk patrz Śląsk Górny
 śląska rejencja 138
 śląskie województwo 119
 Śliwice 171, 181
 Śmigiel 193, 198, 200, 201, 216, 219
 Śniaty 201
 Śrem 116, 186, 194, 195, 197, 200, 213,
 218
 Środa Wielkopolska 60, 116, 117, 186, 195,
 216, 218
 Świątkowizna 176, 181
 Świątniki Wielkie 91
 Świecie nad Wisłą 10, 144, 145, 151, 166,
 167, 180, 184
 świecki powiat 167
 Świedziebnia 174
 Świercze 111
 Świerczynek 181
 Świerkowiec 92
 Święcice 231
 Święcień 232
 Święta Anna 99, 126
 Święte 173
 Świętochłowice 128, 135, 140, 143
 Świętokrzyskie lasy 252
 Święty Krzyż 252
 Świniary 91
 Świnice 214
 Tapiaw 76
 Tarnawa Dolna 258, 272
 Tarnobrzeg 238
 tarnogórski powiat 138
 Tarnogród 238
 Tarnowa 215
 Tarnowskie Góry 31, 58, 118, 119, 127, 135,
 136, 139, 142, 143, 277
 Tarnów 46, 58, 59, 66, 115, 257, 261, 268
 Tczew 39, 62, 84, 85, 106, 109, 144, 145,
 150, 156, 157, 182, 183, 275

tczewski powiat 148, 149, 182
 Terespol 57
 Tłukawy 115
 Tomaszów 57
 Tomaszów Lubelski 51, 238
 Tomaszów Mazowiecki 57, 119, 238, 250,
 251, 266, 267
 Tomczyce 211
 Tomisławie 181
 Toruń 18, 22, 46, 61, 81, 84, 109, 111, 144,
 145, 161–163, 175, 180, 181, 184, 255
 Toruń las Barbarka 161, 162, 184
 toruński powiat 161
 Torzeniec 93, 125
 Trąbin 174
 Troszyn 228
 Trutnowo 171, 176, 180
 Tryszczyn 158, 159, 184
 Trzebciny 171
 Trzebeż Królewski 166
 Trzemeszno 91, 92, 125
 Trzynieć 138
 Tuchlino 154
 Tuchola 46, 61, 111, 144, 145, 168, 169,
 170, 171, 185
 tucholski powiat 168
 Tucznawa 135
 turecki powiat 212, 213, 215
 Turek 61, 116, 186, 207, 215, 219
 Turza Wielka 224
 Turzno 162
 Tychy 98, 119, 131–134, 143, 277
 Tylża 77
 Tymawa 150
 Tyszewo 95
 Tyszki 96, 125

 Ugoszcz 79
 Ujście 200
 Ułanowo 91
 Uniejów 94, 125, 213–215
 Unieszewo 76
 Unisław 165, 166
 Urbanowice 138
 Urzędów 265
 Ustronie 140

 Wabcz 166
 Wadowice 136, 257
 Walentynów 216
 Warmia 19, 28–31, 35, 75–77, 110
 Warszawa 11, 25, 46, 51–55, 87–89, 97,
 117, 126, 133, 161, 202, 222, 240–247,
 252, 259, 261–264, 270, 271, 276
 Warszawa Anin 241
 Warszawa Okęcie 241
 Warszawa Praga 241
 Warszawa Targówek 241
 Warszawa Wawer 241, 270
 warszawski dystrykt 54, 55, 238, 240
 warszawskie województwo 21
 Warszawa 136
 Warta 94, 199, 216, 217
 Watorowo 166
 wąbrzeski powiat 177, 178
 Wąbrzeźno 171, 174, 177, 178, 185
 Wagrowiec 91, 92, 94, 116, 120, 186, 211,
 216, 220
 Wapielsk 174, 181
 Wąsewo 238
 Wąsosz 254
 Wdzydze 152
 Wejherowo 72, 105–108, 144–148, 181,
 183, 275
 Wersk 79
 Wesola 138
 Westerplatte 37, 75, 85
 Westfalia Nadrenia 28–30, 33, 75, 80, 81
 Węgiersk 176
 Węgry 258
 Węgrzynowo 224, 226
 Wiardunki 115
 Wiatrowiec 216
 Wichowo 176, 181
 Widlice 150
 Widnawa, Zaolzie 141
 Widzów 99, 126
 Wiedeń 58, 127
 Wiel 79
 Wielgie 175
 Wielichowo 198
 Wieliczka 124
 Wieliszewo 244

Wielka Klonia 171
 Wielki Bukowiec 154
 Wielki Garc 156
 Wielki Mędromierz 171
 Wielkie Budziska 170
 Wielkie Trąbki 41
 Wielkopolska 8, 17, 21, 22, 24, 56, 90, 91, 99,
 113, 116, 186, 192, 217, 221, 226, 229
 Wielopole 215
 Wielowieś 93
 Wieluń 58, 75, 95, 118, 186
 Wieruszów 93, 186, 276
 Wierzchosławice 171
 Wietchinin 207
 Więcbork 55, 111, 168
 Więckowe 153, 183
 Wigierskie lasy 234
 Wilamowice 140
 Wilamów 215
 Wilanów 200, 244
 Wilcze Błota 149
 Wilkowyja 213
 Wilno 9, 234
 Winiary 92, 125, 206
 Winiary las 206, 219
 Wirek 140, 142
 Wisła 138, 140, 141, 238
 Wisła Jawornik 139
 Wisła rz. 10, 19, 29, 84, 97, 126, 144, 149,
 151, 160, 166, 186, 221
 Wisła Wielka 136, 277
 Wiśniewka 80
 Wiśniewo 149
 Witkowo 215
 Witowice 208
 Witowo 181
 Wittenberge nad Łabą 246
 Wizajny 123, 221
 Władysławów koło Turka 116, 215
 Włocławek 57, 62, 103, 124, 176, 186, 209,
 210, 219, 229
 włocławski powiat 102, 103, 176
 Włodawa 57
 Włoszakowice 198
 Wola Droszewska 213
 Wola koło Pełplina 275
 Wola koło Uniejowa 94, 125
 Wola Łagiewnicka 95
 Wola Łącka 210, 219
 Wola Rafałowska 258
 Wola Świdnicka 215
 Wola Zarzycka 258
 Wolborski las 267, 272
 Wolbrom 277
 Wolental 153, 179
 Wolkowo 201
 Wolsztyn 186, 188
 wolsztyński powiat 188
 Wołuszewo 209
 Woryty 34
 Woziwoda 171
 Woźniki 213
 Wólka Plebańska 176, 180, 249
 Wólka Węglowa 243
 Wrocław 33, 56, 63, 78, 224
 Wronki 193, 199, 200
 Wronowie 95
 wrzesiński powiat 201
 Września 25, 186, 201, 215, 219, 275
 Wudzyn 160
 Wychowaniec 200
 Wygoda Mikołajewska 204
 Wylazłowo 94
 Wymysłowo 162
 Wymyślin 176
 Wypalanki leśnictwo 192, 217
 Wyrozęby 223
 Wyrzy 134, 143
 Wyrzyny
 Wyrzysk 102, 111, 144, 145, 163, 164, 273
 wyrzyski powiat 24, 102
 Wysin 153
 Wysoka 108, 164, 184
 Wysoka Wieś 171
 Wysokie 265
 Wyszaków 93
 Wyszaków 96, 124, 238
 Wyszogród 236
 Wyszyna 200, 215
 Wyszyny 114
 Zabrze 127

Zacharzyn 116, 200, 218
Zadromin 95
Zaduszniki 103, 176
Zagłębie Dąbrowskie 129
Zagnańsk 254, 271
Zagórów 210, 219
Zagroba 234
Zajączek las 153, 183
Zajączkowo 162
Zajezerze 176
Zakopane 58, 59
Zakrocz 174
Zakrocym 95, 97, 126, 228, 244
Zakrzewo 76, 78
Zalesie 231
Zalew Kuroński 77
Załęska Hałda 136, 277
Zameczek 250
Zamość 51, 57, 264, 265
Zaniemiśl 195
Zaolzie 138
Zapustek 95
Zarzeczce las 130, 131, 143
Zatory 223
Zawada 136, 277
Zawady 45, 115
Zawiercie 136, 137, 277
Zawiść 132
Zawodzie 266
Zbiczno 175, 185
Zblewo 149, 150
Zbójno 174
Zbrudzewo 200, 219
Zbyszewice 212
Zduńska Wola 57, 207, 219
Zdziechowa 91, 125
Zebrzydowice 140
Zelgo 162
Zelgoszcz 150
Zelów 204
Zgierz 93, 94, 96, 125, 204, 205
Zgoń 132
Zielin 196
Zieliniec 213
Zielnowo 173
Zieluń 231
Zimin 195
Zimnowoda 98, 196
Złotoria 162
złotowska ziemia 76
złotowski powiat 31, 79
Złotowskie 28, 29
Złotów 31, 34, 76, 79
Złoty Potok 135
Zmiotki 215
Zrębice 99, 126
ZSRR 9, 53, 123
Zwoleń 231
Zytowice 204
Żabinko 194
Żabno 194
Żalno 170, 171
Żałe 174
Żelazna 232
Żelechów 238
Żelistrzewo 148
Żmijewo 175
Żnin 121, 186, 208
Żołdowo 160
Żory 136, 277
Żółków 199
Żuki 214
Żukowo 107, 154, 275
Żuławy 37
Żuromin 221, 224, 228, 232, 236
Żwakowo 134
Żytowice
Żywiec 136, 258
Żywocie 138

S E R I A M O N O G R A F I E

W serii „Monografie” publikowane są książki poświęcone najnowszej historii Polski, opisujące losy obywateli polskich w latach 1939–1989.

Monografia dr Marii Wardzyńskiej, pracownika naukowego Instytutu Pamięci Narodowej, stanowi próbę całościowego ukazania przebiegu Intelligenzaktion (akcji „Inteligencja”), która była pierwszą eksterminacyjną operacją przeprowadzoną przez III Rzeszę podczas II wojny światowej. Była akcją prewencyjną, realizowaną w tajemnicy jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. Jej ofiarą padło ponad 100 tys. osób. Celem akcji było zlikwidowanie na ziemiach polskich wszystkich, wokół których mógł się ogniskować opór zagrażający realizacji zamiarów okupanta wobec Polski.

Autorka przedstawia plany i przygotowanie akcji przez władze III Rzeszy. Opisuje aresztowania Polaków w Rzeszy i Wolnym Mieście Gdańsku przeprowadzone przez policję bezpieczeństwa we wrześniu 1939 r. oraz przebieg akcji „Inteligencja” na ziemiach włączonych do Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie.

Zapraszamy na naszą stronę internetową
www.ipn.gov.pl
oraz do księgarni internetowej
www.ipn.poczytaj.pl